

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені
Григорія Сковороди»

На правах рукопису

МОЛОТКІНА ВАЛЕНТИНА КОСТЯНТИНІВНА

УДК 94 : 655. 41(477) «1920/1930»

**ВИДАВНИЧА СПРАВА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В 20 – 30-і РОКИ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Науковий консультант
Коцур Віктор Петрович,
доктор історичних наук, професор,
дійсний член НАПН України

Переяслав-Хмельницький – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база дослідження	23
1.3. Методологія дослідження	36
РОЗДІЛ 2. ВИДАВНИЦТВА В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, ЇХ ТИПИ І СТРУКТУРА	48
2.1. Становлення радянської видавничої системи в УСРР у першій половині 1920-х років	48
2.2. Реформування видавничої системи в УСРР у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років	81
2.3. Створення спеціалізованих видавництв в УСРР-УРСР у 1930-і рр.	105
РОЗДІЛ 3. КАДРОВЕ, МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИДАВНИЦТВ	126
3.1. Кадрове забезпечення видавництв	126
3.2. Матеріально-технічне забезпечення видавництв	154
3.3. Участь видавництв у формуванні книжкового ринку	191
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	223
4.1. Зміст та соціальне призначення книжкової продукції у 1920-і рр.	223
4.2. Тематика книжкової продукції у 1930-і рр.	248
4.3. Вплив українізації на діяльність видавництв	264
4.4. Організація випуску періодичних видань	278
РОЗДІЛ 5. ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ПОЛІТИЧНА ЦЕНзуРА У ВИДАВНИЧІЙ СПРАВІ	298
5.1. Формування адміністративно-бюрократичної системи управління видавничою справою у 1920-і роки	298
5.2. Особливості ідеологічного керівництва та контролю за видавничою діяльністю у 1930-і роки	320
5.3. Політична цензура друкованих видань у Радянській Україні	338
ВИСНОВКИ	366
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	375
ДОДАТКИ	442

ВСТУП

Актуальність теми. Об'єктивною складовою та невід'ємним атрибутом повноцінного функціонування будь-якої країни є видавнича справа. Як відомо, видавнича справа завжди є важливою складовою в структурі суспільної самоорганізації. Видавництва мають безпосередній вплив на духовний та культурний розвиток нації і відіграють значну роль у формуванні нового покоління.

Інтерес до історії української видавничої справи в наш час є частиною процесу відновлення історичної пам'яті, який спостерігається в Україні після здобуття державного суверенітету і сприяє формуванню і зміцненню української національної свідомості. Нове бачення історії сприяє вирішенню сучасних завдань гуманітарної політики держави, яка могла б визначити історичні чинники державотворчого процесу та оновлення нації. Потреба вивчення видавничої справи 1920-1930-х рр., зокрема діяльності кооперативно-громадських та приватних видавничих структур, зумовлена сучасними соціально-економічними обставинами в Україні, які багато в чому нагадують часи непу. Нині, як і в досліджуваній період, видавнича продукція набула функціонального значення і стала товаром. Розвиток галузі відбувається на тлі серйозної конкурентної боротьби, насамперед, з іноземним видавничим продуктом. Дедалі гострішими стають економічні проблеми видавничих підприємств. Скоротилися кількісні та знизилися якісні показники випущеної друкованої продукції, зростає собівартість видань, зменшується купівельна спроможність населення, слабшає інтерес до книги. В особливо критичному стані опинилася україномовна література.

Отже, питання про те, якою мірою держава потребує активної роботи видавництв, має на сьогодні не лише науково-пізнавальне, але й практичне значення. Адже, глибоке зацікавлення з боку влади сприяло створенню в 20 – 30-х рр. ХХ ст. інфраструктури вітчизняного книговиробництва, книгопоширення, книгозбереження, відповідних науково-дослідницьких інституцій та їх правової бази. Вважаючи одним із показників культурного

розвитку держави кількість виданих книг, брошур, а також наявність розгалуженої мережі книговидавничих установ, радянський уряд приділяв велику увагу організації видавництв, друкарень, книжкових магазинів і бібліотек. Сформовані у міжвоєнний період погляди на книгу (на всіх етапах її створення та функціонування), читача і читацьке середовище, роль «навколо книжкової» інфраструктури створили теоретичні засади, надійне підґрунтя для ефективної видавничої діяльності. Нині, враховуючи історичний досвід 1920-1930-х рр., необхідно створити належні умови для видавничої діяльності, що сприятиме інтелектуальному та духовному зростанню нації, її поступальному руху вперед, до надбань світової цивілізації. Також усебічне дослідження проблеми становлення і розвитку видавничої справи в 1920-1930-і рр. дозволить глибше зрозуміти, як відбувалися процеси становлення тоталітарної системи і партійної монополії та їх поширення на культурний розвиток суспільства. Детальне вивчення процесів культурного розвитку України в 1920-1930-і рр., обґрунтування усіх складних і неоднозначних явищ видавничої справи в той час, визначення місця і ролі в цих процесах українських видавництв, аналіз взаємовідносин останніх з правлячим режимом, – усе це допоможе політикам тепер і в майбутньому не допустити повторення багатьох помилок минулого.

Деякі аспекти діяльності видавництв були досліджені радянськими істориками. Проте в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Її необхідно розкривати з урахуванням сучасного трактування періоду 1920-1930-х років, а це вимагає подальшого переосмислення критеріїв у оцінці діяльності видавництв.

Таким чином, актуальність теми дослідження обумовлена потребою переосмислення процесів, які відбувалися у видавничій сфері, а також необхідністю наукового аналізу діяльності численних видавництв нашої держави; визначенням основних шляхів перебудови національної видавничої системи на сучасному етапі державотворення; накресленням перспектив розвитку українського друку в умовах ринкової економіки; виявленням

можливості практичного запровадження прогресивного досвіду минулого. Актуальність теми підтверджується також відсутністю спеціального дослідження, яке б містило комплексний системний ґрунтовний аналіз зазначеної проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках планових тем кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні ХІХ – початку ХХІ ст.» (№0112U005220), «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти у ВНЗ» (№011U002942).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення та узагальнення архівних джерел, опублікованих документів і наукових праць здійснити комплексний історичний аналіз становлення та розвитку видавничої справи Радянської України в 1920-1930-х рр.

Концентрація поставленої мети знайшла своє відображення в наступних дослідницьких завданнях:

- проаналізувати стан висвітлення проблеми й визначити рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання, визначити повноту джерельної бази;
- з'ясувати передумови створення та організаційні засади видавництв Радянської України, що діяли в 1920-1930-і рр., їх типи, структуру книговидавничої мережі, виявити провідні видавництва;
- охарактеризувати кадровий склад видавничої галузі, специфіку його формування та систему підготовки;
- здійснити історично-науковий аналіз матеріально-технічної бази видавництв;
- визначити роль видавництв у формуванні книжкового ринку;
- відслідкувати вплив влади на зміст, соціальне призначення та тематику книжкової продукції;
- розкрити вплив українізації на діяльність видавництв;

- виявити особливості організації випуску періодичних видань;
- показати процес формування адміністративно-бюрократичної системи управління видавничою справою в 1920-і роки та з'ясувати особливості ідеологічного керівництва та контролю за видавничою діяльністю в 1930-і роки;
- висвітлити вплив політичної цензури на друковані видання.

Об'єкт дослідження – видавнича справа в контексті соціальних змін і політичного розвитку УСРР-УРСР у 1920-1930-і роки.

Предметом дослідження є типи, структура та основні напрямки і форми роботи видавництв Радянської України в 1920-1930-і рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1920-1930-х рр. – час становлення і зміцнення тоталітарно-бюрократичної видавничої системи в Радянській Україні. Вибір нижньої межі пов'язаний з початком реформ у видавничій галузі. Верхні хронологічні рамки дисертації обмежені кінцем 1930-х рр., часом завершення формування організаційної структури радянських спеціалізованих видавництв.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української СРР (з 1937 р. – УРСР) періоду 1920-1930-х рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу. Використання в роботі назви «Україна» стосується лише території радянської України в складі СРСР до 1939 р.

Методи дослідження. Для досягнення мети дисертаційного дослідження безпосередньо застосовувалися загальнонаукові методи. Зокрема, елементи системно-структурного та типологічного методів було використано для розкриття функцій книжкової продукції, друкованих періодичних видань, для поділу видавництв на певні тематико-типологічні групи. Хронологічний та історико-порівняльний аналізи використовувалися при реконструкції історії розвитку видавничого процесу, зародженні, формуванні та розвитку нової законодавчої бази тощо. За допомогою критико-конструктивного методу був здійснений аналіз сучасних інтерпретацій взаємовпливу видавничої продукції

та політичної реальності. Для визначення характерних рис видавничих процесів використано описовий метод. Для дослідження матеріально-технічного забезпечення видавництв, виробництва і збуту видавничої продукції в її кількісному і якісному вимірі, тематичному, мовному і регіональному аспектах використано статистичний метод. За допомогою методів дослідження причинних зв'язків виявлено залежність стану національної видавничої справи від демократичності суспільства, впливу внутрішніх та зовнішніх чинників, глобальних процесів. У роботі використано також методи джерелознавчого аналізу (проаналізовано джерела, виділено їхні групи), статистики й кількісного аналізу (для вивчення різних за характером і значенням кількісних показників), що дозволили здійснити всебічну наукову розробку проблематики.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та результатами їх розв'язання. У дослідженні з'ясовано ступінь висвітлення цієї теми в історіографії, уперше визначено періоди її дослідження; введено до наукового обігу новий фактичний матеріал про книговидання України, що дозволяє розширити фактологічну базу українського книгознавства; встановлено залежність функціонування видавництв від ідеологічних, суспільно-політичних процесів; проведено видову класифікацію видавництв та виокремлено діяльність приватних видавництв, як приклад найбільшої інформаційно-культурної та економічної ефективності у видавничій галузі, з'ясовано їх переваги і недоліки у порівнянні з державними видавництвами; по-новому осмислюється діяльність державних та радянсько-партійних видавництв України, основні напрямки їх роботи; здійснено аналіз тематики книжкової продукції та визначено основні типи видань, що забезпечує повноту книговидавничого репертуару за змістом та цільовим призначенням; виявлено тенденції зміни змісту та соціального призначення книжкової продукції досліджуваного періоду; доведено, що визначальним фактором у практичній роботі видавництв став вплив більшовицької ідеології; реконструйовано механізми посилення адміністративно-партійного контролю за діяльністю видавництв; робота видавництв розглядається з урахуванням

впливу, насамперед, зовнішніх факторів, ідеологізації та політизації культурного життя в умовах становлення і зміцнення тоталітарної системи.

Практичне значення одержаних результатів зумовлене його комплексним характером і відповідністю сучасним проблемам суспільно-політичного розвитку України. Уведений до наукового обігу новий масив оригінальних архівних документів, теоретичні міркування можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії та культури України, при розробці лекційних та спеціальних курсів з історії видавничої справи в Україні, зокрема, у навчальних курсах «Історія української культури», «Історія української книги», які викладаються у вищій школі України. Також висновки й узагальнення, зроблені автором, фактичний матеріал дисертації, проаналізований досвід минулого може мати практичне значення для сучасних книговидавництв.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, у якій викладено авторські ідеї, концепції та особисті підходи, реалізовані під час розробки основних положень дослідження.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження апробовані автором на міжнародних і всеукраїнських конференціях, а саме: V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українознавство як феномен історичного розвитку та державотворення України», присвяченої 135-річчю від дня народження Петра Верни (Бориспіль, 2011); Міжнародній науковій конференції «Історія повсякденності: теорія та практика – 2011» (Переяслав-Хмельницький, 2011); 65-й Міжнародній конференції молодих вчених «Каразінські читання» (Харків, 2012); XVII Всеукраїнській конференції молодих учених-істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів: «Пріоритети української науки» (Київ, 2012); VII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» присвяченої 90-річчю від дня створення Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки та 75-річчю з дня заснування Панфилівської дослідної станції ННЦ

«Інституту землеробства НААН» (Київ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-дніпровського межиріччя», привченої 110-й річниці з дня народження Г.Ю. Храбана (Умань, 2012); VII Міжнародній науковій конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (до 825-ї річниці першої згадки слова «Україна» у літописах) (Переяслав-Хмельницький, 2012); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Краєзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України», присвяченої 80-й річниці утворення Київської області (Бориспіль, 2012); I Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 2012); VIII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (Ніжин, 2012).

Публікації. Основні положення й висновки дослідження викладено в 1 індивідуальній монографії, 22 статтях у фахових виданнях та 6 публікаціях в інших наукових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями проекту, логікою викладу його основних положень. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (650 позицій) та 19 додатків. Загальний обсяг дисертації – 374 с., повний обсяг – 463 с.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Зважаючи на особливу роль української книжки як чинника національного самоусвідомлення, питання формування і функціонування українських книжкових видавництв, історії книгорозповсюдження заслуговують на окремі дослідження.

Загальний аналіз наукових розвідок з досліджуваної проблеми дає можливість у наявному історіографічному просторі, за проблемно-хронологічним принципом умовно виділити декілька груп літератури, які відповідають певним історичним періодам: 1) роботи істориків та публіцистів Радянської України 1920-1930-х рр.; 2) наукова спадщина радянських дослідників 1940-1980-х рр.; 3) сучасні, з 1991 р., наукові дослідження; 4) праці істориків української діаспори. Окрім того, в історіографії становлення та розвитку видавничої справи в Україні вирізняються дві групи досліджень за глибиною постановки завдань і характерним рівнем їх виконання. До першої групи відносяться колективні узагальнюючі праці, автори яких намагалися дати комплексний аналіз видавничої діяльності в УСРР-УРСР в 1920-1930-і рр. Другу групу досліджень складають роботи, в яких висвітлюються окремі аспекти видавничої справи в зазначений період.

Слід відзначити, що література, яка безпосередньо висвітлює проблеми видавничої справи в Радянській Україні 1920-1930-х рр., досі залишається не чисельною, на наш погляд, це пояснюється тим, що за радянських часів книгознавці та історики з цензурних міркувань не виявляли особливого інтересу до проблеми становлення та розвитку видавництв в УСРР-УРСР.

Праці 1920-1930-х рр. характеризуються описовістю, припасовуванням фактичного матеріалу до усталених, загальноновизнаних положень і висновків, політичних стандартів, вони мали пропагандистський і політико-публіцистичний характер. Дослідження радянської доби ставили за мету нав'язати читачам думку про вирішальну й керуючу роль більшовицької партії

у розвитку української культури в цілому та видавничої справи зокрема, звичайно ж, замовчуючи участь партії у політичних репресіях проти її діячів. У цей період особливості формування української радянської книги досліджували Ю. Меженко [582], М. Агуф [409; 410; 411; 531; 532], А. Козаченко [442; 443; 569; 570] та В. Ігнатієнко [434; 435; 560]. У їхніх роботах знаходимо чимало статистичного матеріалу, узагальнень та визначень процесу розвитку видавничої галузі в Радянській Україні.

Ю. Меженко, який був безпосереднім учасником і творцем книжкового руху, вивчаючи репертуар української книги 1917-1927 рр., зміг згрупувати явища та проаналізувати події, що відбувалися, зробити ґрунтовні висновки. Хоча робота Ю. Меженка була присвячена 10-річному ювілею Жовтневої революції, автор приділив належну увагу стану видавничої справи в роки національно-визвольних змагань в Україні. У своїй роботі дослідник зробив досить повний комплексний аналіз стану видавничої справи в республіці, зокрема, торкнувся проблеми розвитку поліграфічної, паперової промисловості, дав порівняльну характеристику діяльності ДВУ і ГІЗу Росії, об'єктивно оцінив прояв політики українізації в галузі друкованої творчості, не віддаючись в той же час всеосяжному пафосу, який охопив українську радянську інтелігенцію 1920-х рр. з цього приводу, немовби відчуваючи згортання цього процесу в недалекому майбутньому. Проте, в роботі досить обіжно говориться про шкільну книжку, зовсім не згадується за дитячу. Демонструючи гранично можливу ступінь об'єктивності при аналізі досліджуваної проблеми, автор в умовах наростання більшовицького цензурного диктату в другій половині 1920-х років вимушений був пояснити заборону приватних видавництв і централізацію всієї видавничої роботи в апараті ДВУ в роки громадянської війни суто економічними причинами [627, с.8]. Та, після того, як в 1931 р. «за основні осередки класово-ворожих сил» в Україні визнали Український Науково-Дослідний Інститут Книгознавства та його орган «Бібліологічні Вісті», Ю. Меженка звинуватили в тому, що він в усіх своїх книгознавчо-бібліографічних роботах «виявляє ідеологію українських націоналістичних кіл на культурному фронті». «Суворій пролетарській критиці» було піддано і його працю «Українська книга часів Великої Революції», що становила «згусток буржуазно-націоналістичних

поглядів Меженка на книгознавчій ділянці» [440, с.154-155]. Автора звинуватили в тому, що він «одверто сфальсифікував історію української книги, свідомо дав буржуазно-націоналістичне, ефремівське висвітлення розвитку української книги за пролетарської революції [440, с.161].

Праці А. Козаченка присвячені статистиці українського радянського друку [442; 443; 569]. Зокрема, його робота «Десять років книжкової продукції Радянської України: Історико-статистичний нарис» [569] спрямована переважно на дослідження змісту та соціального призначення друкованої продукції України в період «воєнного комунізму», непу. Даючи позитивну оцінку адміністративному втручанню держави в сферу діяльності приватних видавництв з метою зниження частки їх конкурентоздатної продукції в загальному обсязі випущеної продукції, дослідник зовсім не торкається таких важливих складових видавничої справи, як поліграфічна база, кадрове забезпечення, книготорговельна мережа.

Історію української книги вивчав й Н. Пакуль [592], який зосередив свою увагу на кількості та якості книжкової продукції Держвидаву в 1920-1922 рр., відзначивши при цьому, що Держвидав не був єдиним видавництвом України. А практичні порадики М. Нечаєва фактично були першими вітчизняними підручниками з видавничої справи, і в багатьох питаннях вони не втратили значення дотепер [589]. До праць безпосередніх учасників відбудови видавничої галузі належать статті Б. Фідельмана [504-508], де знаходимо чимало статистичного матеріалу, узагальнень та визначень процесу розвитку видавничої галузі кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Проблемі розвитку української преси приділяли увагу дослідники В. Ігнатієнко [434; 435; 560], М. Агуф [531] та Д. Лисиченко [449]. Д. Лисиченко також аналізував й стан книжкової торгівлі [450]. Цінними для дослідження є й каталоги продукції видавництв, які працювали в 1920-1930-ті рр. [362; 546; 567].

Упродовж 1940-х – початку 1950-х рр. видавнича сфера України у вітчизняній історіографії не досліджувалася. Виходили лише збірники документів, в яких можна віднайти певну інформацію про видавничу справу [397].

Хрущовська «відлига» та розвінчання культу особи Сталіна послужили поштовхом до вивчення історії українського книговидання. Проте, й роботи другої половини 1950-1960-х рр. фактично не містять у собі критичного аналізу проблем видавничої сфери, лише констатують «успіхи культурної революції». Видавництва УРСР розглядаються через призму досліджень видавничої галузі СРСР. Серед науковців, котрі торкалися цієї проблеми, слід відзначити роботи А.І. Назарова [586-588] та Н.Г. Малихіна [580], які, вивчаючи основні етапи розвитку радянського книговидання й акцентуючи увагу на російській книговидавничій системі, показували виникнення, характер, умови, принципи та методи діяльності радянських видавництв.

Аналіз видавничої справи в УРСР у 1920-1930-х рр. міститься у фундаментальній праці за редакцією П.М. Попова «Книга і друкарство на Україні» [565]. Але вона, як і вся історіографічна література радянського часу, страждає значними ідеологічними штампами, які цілком відбивають вади суспільства і часу: партія й радянська держава – головні «натхненники й організатори» розвитку мистецтва, літератури й культури в цілому та видавничої справи зокрема.

Не дивлячись на ідеологічну заангажованість, певний науковий інтерес з огляду на фактологічний матеріал становлять роботи О. Молодчикова [583-585], в яких автор, визначивши особливості розвитку української радянської книговидавничої справи, знайомить з діяльністю провідних видавництв Радянської України, з їх книжковою продукцією, приділяючи особливу увагу випуску літератури громадсько-політичного спрямування. У той же час в його працях, по суті, оминається питання впливу українізації на видавничу діяльність, не розкриваються основні тематичні напрямки діяльності видавництв. Звісно, його працям властивий суб'єктивний класовий підхід до розгляду проблем видавничої справи, що цілком відповідало існуючим стереотипам часу їх опублікування. Саме тому в них мова йде виключно про позитивну роль комуністичної партії в організації видавничої діяльності в УРСР.

Вивчаючи тематику та цільове призначення книжкової продукції, В. Білозуб виявив проблеми організації видавничої справи в Радянській Україні [539].

Серед робіт, які торкалися однієї із сторін видавничої справи, а саме: поліграфічного виробництва та формування системи його кадрового забезпечення, слід відзначити дослідження Р. Машталіра [581]. Проте, й воно не позбавлене ідеологічної заангажованості у висвітленні даної проблеми. Зокрема, автор обійшов такі питання, як фінансовий та матеріально-технічний голод в поліграфічній промисловості, пов'язаний з імперською економічною політикою союзного виробництва.

У 1964 р. вийшов друком бібліографічний покажчик за редакцією В.М. Скачкова, в якому фігурують роботи відомих політичних діячів 1920-1930-х рр., присвячені видавничій справі, поліграфії та книжковій торгівлі [548]. Аналізуючи розвиток мистецтва книги в Україні та творчість відомих художників книг, статистичні дані щодо кількості видавництв в УСРР навів О.П. Овдієнко [591].

Протягом 1970-1980-х рр. виходили й збірники присвячені теорії та історії книгодрукування в Україні [559; 610]. Цінним для роботи є збірник документів і матеріалів «Книга и книжное дело в УССР», в якому представлені документи, що відтворюють процес становлення і розвитку книжкової справи в Україні в 1917-1941 рр. [387].

Значний внесок у доробок досліджуваного питання було зроблено Т.О. Скрипник [602-604], яка у своїх статтях охарактеризувала діяльність провідних видавництв УСРР першої половини 1920-х рр., становище поліграфічної бази, зміст книжкової продукції і питання книгорозповсюдження. Суттєвий недолік робіт полягає в їх апологетичному характері, відсутності аналітичного і критичного підходу до дійсності, що було притаманно історичній літературі 1950-х – середини 1980-х рр., оскільки існуючі в науці традиції не давали можливості вийти за рамки розроблених узагальнених схем [627, с.10].

Праці даного періоду цінні тим, що вони написані не на загальносоюзному, а на республіканському матеріалі, тобто спеціально присвячені культурі УРСР, як окремому предмету дослідження, містять фактичні дані про перебіг видавничих справ на місцевому рівні. Так як у радянській історіографії різні сторони культурного життя розглядалися з точки зору партійного керівництва, дослідники, пишучи про керівну роль партії у видавничій сфері суспільного

життя, самі того не усвідомлюючи, фактично писали про її тоталітаризацію. Тобто, одне і те ж явище сприймалося по різному: спочатку це кваліфікувалося як партійне керівництво, на основі чітко регламентованих ідеологічних догм та класових принципів, а потім – як тоталітаризація.

Серед робіт 1980-х рр., присвячених проблемі видавничої діяльності, слід відзначити фундаментальну монографію С. Радченка [595], в якій автор на широкій архівній базі з урахуванням чисельних статистичних даних зробив перший узагальнюючий комплексний аналіз видавничої діяльності парткомів КП(б)У в першій половині 1920-х рр. Безперечною заслугою автора є те, що він, незважаючи на ідеологічні стереотипи, які продовжували ще в певній мірі стримувати розвиток історичної науки, зумів у своїй роботі торкнутися проблем українізації видавничої справи республіки та створення мережі видавництв національних меншин. Певне місце в роботі посіли проблеми розвитку паперової промисловості (паперовий голод на початку 1920-х рр.), формування книготорговельної мережі.

Джерелознавчому аналізу партійно-радянської преси УСРР першої половини 1920-х рр., була присвячена в 1987 р. кандидатська дисертація В.П.Коцура [633], де розкривається вплив політичної системи на друковане слово. Реформу державного регулювання видавничої справи 1920-х рр. проаналізувала А.І. Подгорнова [593]. В її монографічному дослідженні знайшли своє відображення й проблеми взаємовідносин видавництв з державою, їх матеріально-технічне забезпечення тощо.

Отже, незважаючи на досягнуті результати у висвітленні різних аспектів історії видавничої справи в УСРР-УРСР 20-30-х рр. ХХ ст., типовими рисами радянської науки були: ідеологічна залежність, підцензурність, обмежена динамічність, непрозорість. За умов партійно-радянського контролю були вироблені спеціальні технології щодо роботи з інформацією і зміщення смислових акцентів, відхилення в тлумаченні інформації від її джерельно-документальної основи. Дослідники не повною мірою використовували архівні документи, що завадило створенню цілісного об'єктивного уявлення про стан розвитку видавничої справи 1920-1930-х рр. Орієнтація радянських вчених на ідеологічно упереджені схеми призвела до ігнорування в їхніх роботах

діяльності приватних видавництв та перебільшеного утвердження провідної ролі комуністичної партії в розвитку українського друку.

Водночас, дослідження представників української діаспори не носять фундаментального характеру стосовно видавничої діяльності в Радянській Україні 1920-1930-х рр. Проте, фактичні дані та викладений в їх працях матеріал дозволяє заповнити певні прогалини ідеологічно упередженої історіографії радянської доби. Зокрема, в роботах А. Животка [558] та С. Николишина [590] наведена періодизація політики більшовиків у галузі видавничої діяльності. А.П. Животко об'єктивно і всебічно показував у яких умовах і як розвивалася «наша періодика на українських теренах і в діаспорі від зародків її у козацькі часи до другої світової війни». Але, розкриваючи історичний розвиток та становлення преси в Україні, автор зосередився в основному на розгляді преси, що виходила на західноукраїнських землях, й не надав належної уваги розвитку радянської преси в 1920-1939 рр. Також автор окремо акцентував увагу на видавництвах «Друкар», «Светоч», «Сяйво» та ін. У дослідженні Е. Грицака [420; 421; 643] акцент зроблено переважно на русифікаційному аспекті більшовицької кадрової політики відносно українських видавництв, книгарень на початку 1920-х рр., наведені характерні приклади з цього приводу. Безсумнівно, фактичні дані, що містять згадані праці, і сьогодні цікавлять дослідників. Але, в той же час, відсутність можливості для зарубіжних дослідників користуватися радянськими архівними джерелами призвела до того, що в їх працях досліджувана нами проблема висвітлена поверхово.

На межі 1980-1990-х рр., завдяки демократизації суспільно-політичного життя, відкриттю доступу до заборонених раніше архівних документів зростає кількість праць, присвячених різним аспектам життя радянського соціуму 1920-1930-х рр., в яких суттєво переосмислено радянську історіографічну традицію, її концептуальні стереотипи та схеми, висловлено сміливі й неординарні судження, об'єктивно висвітлено окремі складові українського друку. Це праці Г. Касьянова [563], В. Даниленка [422; 563], С. Кульчицького [576], Ю. Шаповала та ін. [617]. Вивчаючи процеси утвердження сталінських методів керівництва духовним життям суспільства, згадані дослідники розглянули основні напрями діяльності цензурно-контролюючих органів по відстеженню

друкованих творів. Вчені переконливо показали тісний зв'язок органів КПУ з цензурними підрозділами ДПУ в процесі боротьби за «ідеологічну одноманітність» в усіх сферах культурного життя, у тому числі й у сфері книговидавництва. Вони дійшли висновку, що запровадження тотального контролю держави над друком значно полегшувало встановлення суцільної одноманітності в галузі культури, дозволяло цілеспрямовано впливати на формування радянських духовних цінностей і стереотипів ворогів соціалізму. Зокрема, В. Кізюн [628] звернув увагу на діяльність державних установ, суспільно-політичних, громадських організацій, які спеціалізувались на випуску друкованої продукції певного змісту і характеру та їх участь в матеріально-технічному, кадровому забезпеченні видавничої справи, з'ясував вплив держави на розвиток видавничої справи в УСРР.

Окремі аспекти книговидавничої справи періоду 1917-1923 рр. частково знайшли відображення в монографічному дослідженні Т. Ківшар [564], в якому автор здійснила тематичний, типологічний, статистичний і мовний аналізи книговидавничого репертуару, розкрила основні засоби та методи реалізації радянської цензурної політики у бібліотечній справі. О. Левчук [577] реконструювала багатоаспектну діяльність і характерні прийоми роботи кооперативного та громадського видавництва України «Книгоспілка».

Істотний внесок у дослідження видавничої справи зробили М. Тимошик [493-495; 611] та Я. Ісаєвич [561]. Праці цих дослідників відзначаються оригінальністю думки та новітніми підходами до вивчення видавничої справи. Зокрема, М. Тимошик прослідкував основні закономірності щодо реалізації Головлітом традиційних функцій попереднього цензурування підготовлених до друку матеріалів, а також контролю за видавництвами та видавничими організаціями впродовж радянського періоду. В «Книзі для автора, редактора, видавця» [612] М. Тимошик у популярній формі висвітлив найголовніші питання, що охоплюють усі процеси творення, редакційно-видавничої підготовки, поліграфічного виконання та реалізації різних видів видань. Творчим здобутком Я. Ісаєвича стало висвітлення головних тенденцій здійснення цензурної політики в книговидавничій сфері.

Н. Зелінська у своїй роботі [547] надала матеріал, який дає змогу у мозаїчній, складеній з окремих фрагментів-цитат, картині побачити

багатоаспектні стосунки видавців і держави на різних історичних етапах, водночас, досліджуваній нами проблемі не приділено достатньої уваги. У біографічних нарисах розкрито маловідомі сторінки редакційно-видавничого досвіду визначних українських письменників, учених, політиків, які працювали на західноукраїнських землях та в еміграції. Також, особливий інтерес становлять цитати, що підтверджують появу спочатку окремих ринкових елементів, а згодом і вироблення серйозних підприємницько-фінансових засад видавничої справи.

Досліджувана проблема не може бути комплексно розкритою без використання публікацій, присвячених органам державної цензури. Це, насамперед, праці А. Блюма [407; 541], Т. Горяєвої [385; 553; 554], В. Ченцова [524], В. Очеретянка [461; 462], Ю. Шаповала [617] та інших.

Зокрема, такі російські вчені як А. Блюм та Т. Горяєва у роботах про організацію та діяльність Головліту СРСР частково відображали основні стадії проходження друкованих матеріалів через цензурні інстанції. Так, А. Блюм [541], розглядаючи цензуру як урядову установу, методи та засоби її впливу на суспільне життя, розкрив механізми та результати цензурного насильства у всіх сферах літературної, видавничої, бібліотечної справи, проаналізував процеси «чистки» масових бібліотек від літератури, що вважалась радянською владою контрреволюційною. Вивчення архівних документів Головліту СРСР, циркулярів, списків книг, що вилучались з бібліотек й свідчили про державну політику нищення книжкових скарбів, дозволило автору дійти висновку про існування «тотального бібліоциду». Т. Горяєва, на підставі використання не тільки матеріалів основного фонду Головліту, створила насичений документами огляд діяльності відомства [553; 554]. Виходячи з історії розвитку радянського цензурного законодавства, автор визначила етапи розвитку Головліту. 1997 р. під керівництвом дослідниці вийшов збірник архівних матеріалів «Історія радянської політичної цензури» [385], в якому були опубліковані не тільки джерела з фонду Головліту, а й архівних установ: АЛМ СПб, АДФ, ДАРФ тощо. До праці включені не тільки нормативні та виконавчі матеріали партії й держави, а й редакційно-видавничих структур.

Принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю Радянської України знайшли відображення й у вітчизняній історіографії.

Суттєвим здобутком вітчизняної історіографії стали наукові монографії Ю. Шаповала [617], в яких автор часто по-новому висвітлив добре відомі й водночас викривлені та спотворені сторінки української історії, вперше поетапно розглянув історію комуністичної цензури в Україні в контексті функціонування партійно-державних органів контролю. Необхідно підкреслити безпосередній внесок ученого в розробку теоретико-методологічних засад дослідження комуністичної цензури, а саме: конкретизація видів контролю (попередній та наступний), визначення завдань та функцій цензури, виділення в її історії характерних етапів і періодів. Ю. Шаповалом розкрито негативний відбиток тоталітарної системи на долі визначних українських діячів, інтелігенції, військових, йдеться про партійні «чистки», ліквідацію «скрипниківщини», «єжовщину», про основні напрями діяльності державних та партійних органів (Головліту УРСР, ЦУСД та ДПУ УРСР), що здійснювали радянську цензурну політику в галузі книговидавництва, розповсюдження та поширення літератури, а також про вплив радянської цензури на інтелектуальний розвиток суспільства. Також вчений навів повний перелік проскрипційних списків і покажчиків «небажаних» творів, визначив напрями подальшого вивчення даної теми [617].

Детально висвітлив механізм проведення масового терору як засобу державного управління в СРСР, у тому числі й Україні, С. Білокінь [540]. Його праця допомогла прослідкувати зміцнення тоталітарної системи в різних соціальних та професійних сферах суспільства, зокрема в культурі 20-30-х рр. ХХ ст. Залучивши значний новий фактичний матеріал, С. Білокінь дослідив радянську цензурну політику та механізми масового терору в Україні, розглянув методи політико-ідеологічного контролю за діяльністю книжкових магазинів та бібліотек різних типів і видів, за знищенням «ідейно-сумнівної» літератури, внесеної до новостворюваних Головлітом «Зведених списків літератури, що підлягала вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів», які включали переважно твори репресованих радянською владою авторів. Специфіку формування системи політичної цензури в Україні та її основні напрямки розкрив у своїх публікаціях В.І. Очеретянко [461; 462]. Спираючись на архівні джерела, автор з'ясував місце і роль політичної цензури в обмеженні інтелектуальної свободи, визначив основні етапи її формування; дослідив

процес формування радянської системи контролю за використанням літератури в Україні, зокрема, масове вилучення з фондів бібліотек літератури, що визнавалась радянською владою «ідеологічно-шкідливою». Шляхом введення в науковий обіг низки регламентуючих документів, він проаналізував діяльність Головліту по виданню, використанню та розповсюдженню творів у 1920-1930-х рр. В. Ченцов [524] розкрив основні методи та засоби запровадження цензурного нагляду за друкарнями та бібліотеками, здійснюваного органами державно-політичного управління (ДПУ) у 20-ті рр. ХХ ст. Він також показав діяльність Головліту УРСР по вилученню так званої ідеологічно шкідливої літератури з публічних бібліотек, виявив списки, складені для масових «чисток» фондів публічних бібліотек, куди було включено навіть казку Ш. Перро «Кіт у чоботях» та показав зв'язок у роботі Головліту та апарату Політконтролю в ході нагляду за творами друку. Висвітлила історію становлення та функціонування політичної цензури в УРСР у 1920-1930-і рр. та показала специфіку ідеологічного контролю за видавництвами, літературою, творчістю письменників Т.А. Стоян [609]. Аналізу напрямків роботи цензурного апарату та документів, на основі яких здійснювались всі цензурні функції, присвятив свою роботу В.А. Батюх [538]. І.Б. Автушенко [624] дослідила ефективність засобів і методів, якими користувалась більшовицька партія для встановлення партійно-державного контролю над культурним життям України. Вона з'ясувала, що з середини 1920-х рр. провідне місце у книжковій продукції видавництв займала суспільно-політична література, що було результатом тотальної регламентації і контролю з боку партії за книжковою продукцією видавництв.

О. Федотова у своїх публікаціях [501-503] висвітлила діяльність державних і громадських установ, спрямовану на запровадження цензури у роботі бібліотек та видавництв України. Проаналізувавши інструкції, списки, правила й матеріали Головліту СРСР та Головліту УРСР, вона з'ясувала умови формування спецховищ та долю конфіскованих книжок, виділила основні типи заборон: «персоніфікований» та «змістовний». Дослідниця провела аналіз видань, що знаходились у спецфонді Книжкової палати України, за тематичною та мовною ознаками, авторською належністю [613].

Н.Г. Ашаренкова [534], О.О. Каракоз [438] розкрили методи та засоби бібліотечної цензури, дослідили форми прояву цензури та її наслідки у вітчизняних публічних бібліотеках. В. Масненко [453] проаналізував методи вилучення та знищення «шкідливої літератури» з публічних бібліотек, державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції та положення органів цензури, що впливали на видавничу політику. А в статті у співавторстві з І. Шаровою [452] автори показали вплив органів цензури на культурно-освітній процес в УСРР періоду 1920-х рр.

На сьогодні опубліковано значну кількість праць українських учених (О. Загуменна [429; 430], Н. Солонська [488], В. Сошинська [489]), в яких з різною повнотою представлено історію, структуру, аналіз матеріалів книгознавчої, бібліотекознавчої, бібліографознавчої періодики. Як джерело історії видавничої справи дослідила журнальні видання О. Орлик [459, 460]. Г. Рудий навів інформацію про кількість друкованих періодичних видань в УСРР 1920-х рр., побіжно навів дані про здобутки кооперативних та приватних видавництв, які видавали газети та журнали [483]. Особливості виходу та функціонування педагогічних часописів у 20-30-і рр. ХХ ст. проаналізувала В. Лоєнко [451].

Партійно-радянську пресу УСРР як об'єкт і суб'єкт політики українізації вивчає О.А. Коляструк [630]. У своїй роботі дослідниця прийшла до висновку, що українізація преси відбувалася з тією ж метою і за тими ж принципами, що і коренізація в цілому, тому під українізацією преси слід розуміти створення такої преси, що була радянсько-більшовицькою за змістом, а національною лише за формою. Підпорядкування друкованих органів партійним комітетам та виконавчим органам влади на всіх рівнях зробило їх інструментом політики цих інститутів, унеможливило позапартійне громадянське представництво.

Структуру, культурно-просвітницьку і торгівельно-господарську діяльність видавничих кооперативів, соціальний склад і професійний рівень їх засновників, вплив кооперативних видавництв на культурно-освітнє життя суспільства досліджував Є. Костик [631-632]. О. Яковлев [636] здійснив історико-культурологічну реконструкцію процесу розвитку українського книжкового друку в контексті соціально-культурних зрушень 1920-х рр.

Важливим орієнтиром для дослідження проблеми в умовах методологічного плюралізму, багатофакторних впливів інформаційного суспільства є методологічні підходи в царині вітчизняної історичної науки, які відображені в роботах В.Й. Борисенка [543], Л.І. Буряк [544], І.І. Колесник [571], В.П. Коцура [573, 633, 634], С.В. Кульчицького [576], О.П. Реєнта [596], С.М. Свистовича [599], В.А. Смолія [606], Т.А. Стоян [609], Ю.І. Шаповала [617], В.П. Шевчука [619] та ін.

Отже, історіографічний аналіз свідчить, що, незважаючи на значний поступ, досягнутий українськими вченими в галузі дослідження видавничої справи, переважна частина проаналізованих праць фрагментарно або дотично висвітлює суперечливий і складний процес становлення і розвитку видавничої справи Радянської України 1920-1930-х рр. Дослідження радянського періоду перебували в полоні ідеологічних впливів і стереотипів комуністичної системи. Ученими сучасного історіографічного етапу зроблено помітний внесок не лише в розвінчання стереотипів минулого, а й на оновленій теоретико-методологічній базі осмислення соціальних змін і політичних процесів 1920-1930-х рр., які торкалися видавничої справи. Водночас увага сучасних дослідників в основному зосереджена на подіях 1920-х рр. й фактично не вивченою під кутом зору розкриття вказаного питання залишається радянська доба «репресивних 30-х рр.». Тож, вище викладене доводить, що історія становлення та розвитку видавничої справи потребує спеціального і всебічного дослідження з урахуванням сучасного рівня розвитку історичної науки.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження сформували дві групи джерел: неопубліковані (архівні документи) та опубліковані документи. Останні розподілено на такі групи: документи і матеріали ЦК КП(б)У; документи центральних та місцевих адміністративних установ (наркоматів, Головліту, Центрального управління в справах друку, губкомів та ін.); документи кооперативних та державних видавництв; документи громадських установ; постанови та розпорядження робітничо-селянського уряду України; статистичні дані; збірники документів та матеріалів; документальні публікації у періодичних виданнях.

Основний масив інформації, залученої до написання роботи становили переважно документи архівних фондів радянських, партійних, громадських установ та організацій, видавництв, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛІМ), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДАСБУ), Державному архіві Київської області (ДАКО), Державному архіві Харківської області (ДАХО), Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Архівні джерела виявилися базовими при висвітленні теми дослідження, для досягнення його мети і завдань, тому що книжкові видавництва уособлювали особливий тип культурно-просвітницьких і водночас комерційно-господарських підприємств, і не знайшли належного висвітлення.

Значний масив документів для вивчення історії видавничої справи в 1920-1930-ті рр. міститься у фондах ЦДАВО України. В роботі використовуються матеріали таких фондів: ВУЦВК (ф. 1), Раднаркому УСРР (ф. 2), Наркомфіну УСРР (ф. 30), Вищої ради народного господарства (ф. 34), Наркомату освіти УСРР (ф. 166), кооперативного видавництва «Пролетарій» (ф. 168), Всеукраїнського робітничо-кооперативного видавництва «Український робітник» (ф. 174), Державного видавничого об'єднання України (ф. 177), Державного видавництва «Путь просвещения» (ф. 178), Всеукраїнського

комітету незаможних селян (ф. 257), Головнокооперкому при РНК УСРР (ф. 271), Всеукраїнського кооперативного книговидавничого і книготорговельного товариства «Книгоспілка» (ф. 292), Державної планової комісії при РНК УСРР (ф. 337), Уповноваженого україно-американського видавничого товариства «Космос» на Україні (ф. 487), Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР (ф. 539), Комітету у справах друку при РНК УСРР (ф. 555), Всеукраїнської ради профспілок (ф. 2605), Української економічної ради (ф. 3040).

Значна кількість документів про стан та діяльність видавництва зберігається у фонді Міністерства народної освіти УСРР (ф. 166), оскільки саме Наркомат освіти забезпечував реалізацію державної політики у сфері культури через радянсько-державні заклади та громадські установи. В документах фонду подано звіти та статистичні дані системних підрозділів Наркомосу, а саме: Головополітосвіти, ДНМК, Головліту. За документами фонду нами прослідковано організацію видавничої справи в Україні, забезпечення українських видавництв друкарським обладнанням та папером, підготовку для них кадрів у спеціальних вищих та середніх навчальних закладах республіки, випуск підручників для шкіл. Звідси ж можна почерпнути відомості про вплив українізації на діяльність видавництв. У фонді Комітету у справах друку (ф. 555) зберігаються: протоколи засідань Комітету у справах друку, відповідні матеріали до них; листування Комітету з РНК УСРР та РНК СРСР, ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б), їх підрозділами у питаннях видавництв; виробничі плани і звіти видавництв; довідки та інформації від державних органів та різних установ про діяльність та організацію нових видавництв, їх матеріально-технічне забезпечення; циркуляри та директивні листи Комітету до редакцій та видавництв; статистичні відомості про випуск книжкової продукції; документи, контрольні цифри розвитку видавничої справи та книготорговельної справи; відомості про стан і підготовку кадрів для видавництв тощо. Документи фонду дають змогу з'ясувати систему діяльності видавництв в УСРР, їх структуру, типи видань, простежити динаміку кількісного зростання видань в Україні, їх тираж. Динаміка ця відображена з різною повнотою по роках, в залежності від регулярності подання відомостей на вимогу Комітету. Найбільше даних, як правило, припадає на кінець календарного або фінансового року. Слід

відзначити, що через неповні або складені за різними параметрами числові дані, їх порівняння за роками ускладнювалось. Скажімо, кількість назв вказується на початок календарного року, а тираж вказується на початок березня, або ж наведені відомості запланованого, а не реального стану речей.

Основна маса архівних документів і матеріалів про діяльність видавництв зосереджена і в їхніх фондах. Так, у фонді 168 кооперативного видавництва «Пролетарій» зберігається його статут, постанови, розпорядження, накази щодо його діяльності. Багато справ відображають листування видавництва з різними організаціями, установами та окремими фізичними особами. Уся інформація з видавництва зібрана у понад 800 справах. У фонді робітничо-кооперативного видавництва «Український робітник» (ф. 174) зібраний матеріал, який розкриває роботу видавництва з 1925 р. по 1935 р. Доповнює інформаційну площину про діяльність видавництва «Український робітник» фонд Всеукраїнської ради профспілок УСРР (ф. 2605), в якому зібрано звіти, розпорядження, інструкції, статистичні дані з видавничої та книготорговельної роботи кооперативного видавництва. Фонд Державного видавництва України (ф. 177) містить декрети, постанови, інструкції і розпорядження партійних і урядових органів СРСР, УСРР про організацію та розвиток видавничої справи; положення, статuti, плани, протоколи засідань правління редакційної ради, міжнародних нарад ДВОУ, звіти, статистичні відомості, інформації, листування з питань друкування, розповсюдження творів і фінансування видавничої справи; рукописи авторів, що надсилались до друку; документи по особовому складу співробітників ДВОУ. Фонд 178 – Об'єднання видавництв «Червоний шлях», «Путь просвещения», «Плуг», «Гарт» при ЦК КП(б)У і Народному комісаріаті освіти УСРР містить постанови, положення, обіжники й інструкції ЦВК і РНК СРСР, Ради праці і оборони РНК УРСР, ЦК Укрбюро і Харківського губвідділу Всеросійської профради робітників освіти про видавництво «Путь просвещения», об'єднання його з видавництвами «Червоний шлях», «Космос» і «Гарт», податкові пільги для книговидавництв і книжкової торгівлі, здешевлення їх на селі, порядок передплати на періодичні видання, виплату авторського гонорару; накази по Наркомосвіти УСРР, видавництвам «Путь просвещения» і «Червоний шлях»; виписки з протоколів

засідань колегії Наркомосвіти УРСР і протоколи засідань Бюро партійних і кооперативних видавництв, засідань Харківської секції робітників преси і комітету службовців видавництва «Просвещение»; листування з Головополітосвітою, видавництвами і книжковими магазинами про розповсюдження видавництва «Шлях освіти», видання підручників, забезпечення видань необхідними матеріалами. Повне уявлення про функціонування кооперативного видавництва «Книгоспілка» в першій половині 1920-х рр. дає фонд 292, який вміщує дані про різноманітну діяльність цього видавництва. В основному, це протоколи, звіти, листування «Книгоспілки» з такими органами, як Головокооперком, ВУЦВК, РНК, ЦК КП(б)У, Губкомами, Бюро радянсько-партійних видавництв тощо.

Досліджуючи діяльність кооперативних видавництв, не можна не згадати найвищий кооперативний орган 1920-х рр. – Головний кооперативний комітет (ф. 271), що діяв при РНК УСРР і був центром, де зосереджувалися звіти, статuti, реєстраційні й ліквідаційні документи, розпорядження, накази, інструкції кооперативних видавництв.

Інформацію про становлення та діяльність книжкових видавництв фіксували й документи і матеріали ЦК КП(б)У (ф. 1) ЦДАГО України. Переважно це матеріали відділу культури та пропаганди (опис 20) за 1921-1938 рр. Так, постанови ЦК КП(б)У, стенограми та протоколи засідань політбюро, оргбюро, агітаційно-пропагандистського відділу ЦК та відділу друку, а також витяги з них про видавничу діяльність; плани роботи відповідних відділів та підвідділів ЦК, місцевих партійних комітетів та відділів пропаганди; циркулярні листи ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У до відділу друку; звіти, доповідні записки, інформаційні довідки Головліту про кількість та характер діяльності приватних видавництв відображають суть і специфіку взаємовідносин між видавництвами та державою, видавництвами та громадськими організаціями, установами тощо. Діяльність видавництв розкривається й через листування відділу агітпропу та відділу друку ЦК КП(б)У державними, партійними, кооперативними та приватними видавництвами, зокрема, Всеукраїнським державним видавництвом, видавництвами «Червоний шлях», «Пролетарій», «Комуніст», «Плуг», «Гарт» та ін. з видавничих питань; звіти, плани видавництв тощо.

Найбільш інформаційними є розпорядчі (постанови, накази, інструкції, листування), звітні (доповіді, звіти) та інформаційні (зведення, доповідні записки) матеріали органів державної влади та управління. Співставлення груп партійних і цензурних джерел дає можливість об'єктивно показати вплив урядової політики на розвиток видавничої справи, вивчити особливості та характер ставлення державних органів влади до державних, кооперативних та приватних видавництв, здійснити порівняльний аналіз економічних показників їх друкованої продукції.

Слід відзначити, що архівних документів за 1935-1937 рр. й наступні роки на даний час виявлено дуже мало. Лише деякі документи, що стосуються видавничої справи цих років, можна знайти в описі 16, який містить протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У й матеріали до них. Серед масиву названих документів слід виокремити складові «Окремої папки» (постанови, які мали характер підвищеної секретності й призначалися лише для надзвичайно вузького кола керівників). Документи «Окремої папки» розкривають формування цензурного контролю за друкованою продукцією республіки, відбивають багаточисельні партійні директиви щодо вилучення літератури з бібліотечної та книготорговельної мережі тощо.

Пріоритетне місце в нашому дослідженні посідають фонди Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. У фонді Українського кооперативного видавництва «Рух» (ф. 577) зберігається статут видавництва, плани роботи, протоколи засідань ради правління, листування видавництва з НКО УСРР, Укрдержпланом, Держкомвидавом УСРР, уповноваженими видавництвами та ін. про видання та розповсюдження літератури, фінансову і господарську діяльність, угоди з авторами та листування з ними, книги обліку та перелік виданої літератури, відомості про її кількість, вартість та розповсюдження, списки працюючих, книги прибутків і видатків. Фонд 578 (Всеукраїнське художнє видавництво Асоціації художників Червоної України) містить статут та положення про Всеукраїнське художнє видавництво АХЧУ, штатний розклад та обов'язки співробітників, листування з ЦК КП(б)У, Комітетом у справах друку при РНК УРСР, НКО УСРР, Книгоспілкою, Комісаріатом земельних справ УРСР, Київською міськрадою та

ін. установами про виконання планів, видання агітаційних і наукових плакатів, їх розповсюдження. Фонд Державного видавництва «Художня література» Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 584) зберігає листування видавництва з ЦК КП(б)У про формування тематичних планів видавництва, видання перекладних та серійних видань; накази та постанови Наркомосу УСРР (1933 р.) та розпорядження Головліту УСРР (1932-1934 рр.), накази ДВОУ (1931, 1933-1934 рр.); положення про редакції ЛІМу (1931 р.), посадові інструкції працівників видавництва; тематичні плани і техпромплани видавництва за 1930-1934 рр.; протоколи нарад видавничої інспекції Наркомосвіти УСРР (1933 р.), засідань правління ДВОУ (1932-1934 рр.), правління ЛІМу (1933-1934 рр.), виробничих нарад і загальних зборів працівників, нарад по видавництву з основної діяльності та особового складу; листування з Держпланом і Держбанком УСРР, ДВОУ, Київським та Одеським представництвами, іншими видавництвами, редакціями журналів та авторами; зведений звіт по видавництвах ДВОУ за 1931 р.; звіти видавництва за 1930-1934 рр.; відомості про прибутки і видатки видавництва, ставки авторського гонорару, розрахунки з авторами, судові позови про стягнення авторської заборгованості; списки працівників видавництва. Договори та реєстри договорів видавництва «Гарт» з авторами про видання та перевидання їхніх творів зберігаються у фонді Кооперативного видавничого товариства пролетарських письменників «Гарт» (ф. 585).

У контексті нашого дослідження привертають увагу й документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, а саме слідчі справи по звинуваченню Л.Б. Ковальова, М.Г. Куліша, Г.Д. Епіка, В.Л. Поліщука, В.Я. Штанько-Вражливого, В.П. Підмогильного, М.П. Любченка, Д.Є. Кудрі та ін. в «шкідництві» в книгопоширенні.

В роботі також використовуються матеріали державних архівів Київської та Харківської областей. На основі місцевих матеріалів двох основних видавничих центрів 1920-1930-х рр. простежуються загальні закономірності та особливості видавничої справи. Зокрема, положення про державне видавництво УСРР від 16 травня 1922 р. та про реорганізацію губернських видавничих відділів, відомості про структуру центрального видавництва, про діяльність Київського

відділу Державного видавництва та торговельної контори відділу містяться у фонді Київської філії державного видавництва України (ф. Р-2933) Державного архіву Київської області. Фонд Харківського окружного комітету КП(б)У (ф. 5) Державного архіву Харківської області зберігає листування з різними організаціями та установами, у тому числі й видавництвами, а також циркуляри та розпорядження з приводу їхньої діяльності. Інформацію, що стосується діяльності видавництв, містить фонд Харківського окружного виконавчого комітету (ф. 845).

Важливі відомості стосовно діяльності видавництв 1920-х рр. в УСРР відображені в документах фондів I, X, 47, 50, 170, 290 Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Зокрема, у ф. 47 (Український науково-дослідний інститут книгознавства) зібрано матеріали про участь видавництв у виставці українського друку в Празі; про поширення української книжки серед масового читача та про інтереси до неї; інструкції, програми, пояснюючі записки про організацію курсів практикантів з книжково-торгівельної справи; листування з Українською книжковою палатою, Держвидавком України, іншими видавництвами та редакціями, бібліотеками та приватними особами про придбання та обмін виданнями. У ф. 50 (Всеукраїнське музичне товариство ім. Леонтовича) зберігаються документи, які містять відомості про нові книги, що вийшли з друку в Київській філії Державного видавництва України; реклами видавництв СРСР та УРСР про вихід періодичної та монографічної літератури. У ф. 290 (Всеукраїнський центральний кооперативний музей) зібрано матеріали з історії діяльності кооперативного видавництва «Книгоспілка» та її листування з адміністрацією Всеукраїнського центрального кооперативного музею щодо влаштування спільних виставок тощо.

Отже, використані архівні джерела в цілому дозволяють здійснити комплексний історичний аналіз становлення та розвитку книговидавничої мережі Радянської України в 1920-1930-х рр., проаналізувати матеріально-технічну базу видавництв та їх кадрове і фінансове забезпечення; розкрити основні напрямки, форми та методи видавничої діяльності; провести тематико-типологічний аналіз книговидавничого репертуару та розкрити головні

напрями діяльності установ цензури республіки по контролю за видавництвами та змістом друкованих творів.

Джерельну базу роботи сформував також великий масив опублікованих документів. Серед опублікованих джерел найбільшими блоками є законодавчі і нормативно-правові акти вищих органів влади (стенографічні звіти, стенограми, статистичні хроніки, огляди та різні матеріали ВУЦВК, Ради Народних Комісарів УСРР, наркоматів), збірники постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, документальні збірники та періодичні видання 1920 – 1930-х рр., які вміщували розпорядження і накази партійних і радянських органів.

У великому масиві джерел, які розкривають основні підсумки роботи уряду України, містяться дані про кількісний і якісний склад робітників, службовців, основні напрямки і зміст діяльності різних організацій, у тому числі й видавництв. Збірники постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України є важливим джерелом дослідження правової бази видавництв. Завдяки законодавчим актам ми маємо можливість скласти повну картину взаємовідносин видавництв з державою та її вплив на їхню діяльність.

Значна інформація з приводу діяльності органів цензури по контролю за періодичними й неперіодичними виданнями протягом 1920-1930-х рр. містилась в «Бюлетені НКО». На його сторінках публікувалися різноманітні директиви щодо вилучення «шкідливих» творів друку та про припинення діяльності видавництв.

Зважаючи на підконтрольність радянської видавничої мережі партії, важливим джерелом для розуміння статусу видавництв є партійно-державні документи, які визначали і регулювали напрямки їх діяльності та функціонування. Хоча всі збірники документів, що виходили в Україні та в Москві, мали виражену ідеологічну спрямованість, але ознайомлення з ними допомагає краще зрозуміти умови діяльності видавництв. В документальних збірниках зібрані постанови, протоколи, резолюції, статистичні дані, виписки із статутів, циркулярні листи та ін., в яких розкривається розвиток видавничої галузі УСРР-УРСР. Крім того, вони вміщують не лише загальновідомі матеріали, а й ті, що знаходилися в архівах, періодичних виданнях, збірниках

законів та ін. Зокрема, в таких збірниках архівних документів і матеріалів як «Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б)» [397] та «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» [389], наводяться як резолюції з'їздів комуністичної партії, у яких міститься інформація з видавничої галузі, так і відомості про створення та діяльність органів цензури. У збірнику «Культурне будівництво в УСРР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського Уряду (1917-1959)» [391] (пізніше – «Культурне будівництво в Українській РСР (1917-1927 рр.)» укладач Ю.Ю. Кондуфор) [390] задокументовано постанови, де розглядається діяльність таких видавництв як «Пролетарій», «Книгоспілка», «Український робітник», «Гарт», «Плуг» (з 1927 р. «Плужанин»).

Також в роботі були критично опрацьовані й використані документи та матеріали, опубліковані за радянської доби окремими тематичними збірниками, а саме: «О партийной и советской печати. Сборник документов» [394], «Книга и книжное дело в СССР» [386], «Книга и книжное дело в Украинской ССР» [387], «Издательское дело в первые годы Советской власти (1917-1922)» [384]. У цих збірниках представлені документи і матеріали, які відтворюють процес становлення і розвитку видавничої галузі СРСР та УСРР, висвітлюється діяльність «Пролетарія», «Книгоспілки», «Українського робітника».

У 1990-2000 рр. було видано збірник документів «История советской политической цензуры» [385] та «Цензура в Советском Союзе. 1917-1991: Документы» [407], які вміщують матеріали про діяльність Головліту, Головреперткому, Головмистецтва. Зокрема, широка джерелознавча база, репрезентована збірником А. Блюма «Цензура в Советском Союзе. 1917-1991: Документы» розкриває проблему взаємовідносин Головліту з ЦК ВКП(б)-КПРС. Також слід виділити збірник документів та матеріалів «Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925)» [395], що містить значну кількість документів, фрагментів публікацій, спогадів про книготорговельну, видавничу та культурно-громадську роботу видавництва.

Цінні відомості щодо створення та діяльності видавництв в УСРР-УРСР 1922-1930 рр. містяться й у виданнях енциклопедичного характеру [401-404] та

спеціальних статистичних збірниках по пресі Радянського Союзу в цілому, де відображено і становище друку в Радянській Україні [394] та Україні [396]. Слід зазначити, що довідкові й статистичні видання радянської доби тенденційно, ідеологічно витримано висвітлювали діяльність державних видавництв, а тому оминали негативні факти і явища та намагались ідеалізувати радянську дійсність. У зв'язку з цим видання комуністичної епохи потребують глибокого і критичного аналізу та співставлення з іншими джерелами, зокрема, архівними документами.

Окрему групу джерел становить великий масив газетної публіцистики, що є не менш важливим джерелом інформації про розвиток видавничої справи 1920-1930-х рр. Для розширення кола своїх читачів редактори періодичних видань публікували матеріали на актуальні для того часу теми. Водночас, слід ураховувати те, що як центральна, так і галузева та місцева періодика слугувала партійним інструментом для проведення агітаційної роботи. Тож, це різнопланове, масове історичне джерело потребує уважного прочитання і критичного осмислення.

Однією з галузей, яка порівняно мало зачеплена пропагандою, була бібліографія. До бібліографічних видань, що дають можливість відтворити історію національної видавничої справи, належать: «Книга» (Харків, 1923-1924), «Бібліологічні вісті» (Київ, 1923-1930), «Літопис українського друку» (Харків, 1924-1930) та ін. Ці журнали мали універсальний характер. У них публікувалися критико-бібліографічні матеріали про нову літературу, статті з питань історії книги та сучасного стану видавничої справи в Україні. Ця спеціальна періодика з книгознавства, бібліотекознавства першої половини ХХ ст., матеріали якої відображали досягнення українських науковців і практиків, сприяла формуванню інформаційного поля цих та суміжних наук, підвищенню професійної майстерності фахівців, вирішенню теоретичних, організаційних та методичних проблем галузі. Вони містили також хронікальні матеріали про роботу видавництв України. Зокрема, журнал «Книга» містив статті, присвячені характеристиці та першим підсумкам діяльності Державного видавництва України [476]. Статті, присвячені проблемам теорії, методики, організації бібліографії, бібліотечної справи, книговидавничої діяльності,

вивчення читацьких інтересів, з історії книги, мистецтву книги, друкували й «Бібліологічні вісті» за редакцією Ю. Меженна. Цей журнал видавав Український науковий інститут книгознавства за сприяння «Книгоспілки». Особливої уваги заслуговують великі відділи «Хроніки» журналу, які розміщувались у кожному номері. Це насамперед звіти керівних органів з поліпшення роботи видавництва. Тут друкувалась інформація про діяльність та закриття кооперативних і приватних видавництв. Водночас найціннішим є відділ журналу, присвячений історії української книги, в якому аналізувалась книжкова продукція видавництв УСРР, стан книжкової торгівлі. Також містились статті, присвячені економічному вивченню книжкової справи, техніці друкарства. В ньому були опубліковані статті А. Козаченка, В. Кульженка, С. Клепікова, Д. Лисиченка та ін., присвячені видавничій справі. Так, у статті «Книжкова продукція УСРР» А. Козаченко [443] дослідив видавничу діяльність видавництв УСРР, використовуючи статистичні дані Інституту Книгознавства, Центрального бюро статистики друку при Українській Книжковій Палаті, Архіву українського друку, дав ґрунтовний аналіз продукції державних, кооперативних та приватних видавництв.

У 1922 р. ДВУ, за ініціативи Української Книжкової Палати – органу державної бібліографії УСРР, почало видавати журнал «Літопис Українського Друку». Та, за браком коштів, журнал не виходив, його відновили за рішенням Колегії Наркомосу УСРР лише у 1924 р. У журналі наводилися видання найбільших видавництв УСРР, де під різними видавничими серіями часто фігурували новинки таких видавництв, як: «Пролетарій», «Книгоспілка», «Український робітник», «Рух» та ін.

Наприкінці 1920-х рр. з'явився журнал «Радянський книгар» – орган Всеукраїнської книготоргівельної ради. За своєю спрямованістю й характером публікацій журнал можна віднести до типу виробничих. Він висвітлював діяльність видавництв, питання теорії й практики книжкової торгівлі і книготоргівельної бібліографії, пропагував громадські форми книгопоширення, видання пропагандистського більшовицького спрямування. У серпні 1929 р. був виданий перший номер журналу. До 1930 р. журнал друкувався два рази в місяць, а з 1931 р. – щоквартально. Усього вийшло 100 номерів, деякі з них

були здвоєні, а то й строєні. Редактором журналу був М.А. Агуф. У журналі друкувались статті М. Агуфа, Г. Штоке, Б. Фідельмана та ін. про проблеми реорганізації видавничої справи в Україні, типізацію видавництв, кон'юнктурні огляди про стан виконання видавничих та торгівельних планів видавництвами. Крім того, друкувались постанови ЦК ВКП(б) про видавничу роботу, статті про недоліки та шляхи їх ліквідації, удосконалення системи ДВОУ, інтерв'ю з завідувачами видавництв і т.п. Цікаві відомості про стан видавництв, контрольні цифри друку, паперові ресурси та ін. можна можна відшукати в розділі «Хроніка». У 1932 р. у додатку до журналу друкувався «Бюлетень книжково-журнальної продукції УСРР». Стан та перспективи розвитку української поліграфічної промисловості, забезпечення друкарень папером та інші проблеми висвітлював журнал «Друкар».

Архівні та інші документальні джерела доповнює предметною конкретикою газетна публіцистика, яка в силу її систематичності і оперативності є часом не лише оригінальним, а й єдиним джерелом інформації для дослідника. Як центральні, так і місцеві газети у 1920-1930-і рр. систематично вели рубрики, які повідомляли про започаткування нових видань, відкриття чи закриття видавництв, стан їх матеріально-технічного забезпечення тощо. Зокрема, за часів непу популярним виданням була газета «Вісті ВУЦВК», першими редакторами якої були В. Блакитний, С. Пилипенко, Є. Касьяненко, котрі брали участь у створенні та діяльності видавництв «Гарт» та «Плужанин». У цій газеті під різними рубриками друкувалися М. Пасталан, І. Лівшиць, Б. Сім, висвітлюючи проблеми видавничої галузі. Не менш поширеною в УСРР була газета «Комуніст», яку видавав центральний орган КП(б)У. На шпальтах цієї газети часто зустрічаються статті М. Агуфа, зокрема у статті «На шляху культурної революції» [410], він, знайомлячи читачів з діяльністю «Книгоспілки», особливий акцент робить на підготовці видавництвом кадрів для книготоргівельної та видавничої галузі.

До провідних періодичних видань, що друкували відомості про діяльність видавництв, належить газета «Культура і побут», яка виходила як додаток до газети «Вісті ВУЦВК». У рубриках «Хроніка», «Бібліографія» розкривалася діяльність видавництв, містились матеріали про їх з'їзди, статистичні дані, а

також виступи членів видавництв зі своїми новими творами. Про загальний стан книготоргівлі та видавничої справи писали А. Козаченко, М. Биковець, І. Капустянський, О. Слісаренко.

Отже, якісно-кількісний аналіз архівних неопублікованих і опублікованих документів, журнальної і газетної публіцистики дає можливість всебічно розкрити найважливіші етапи історії створення та розвитку книговидавництва в УСРР-УРСР у 20-30-і рр. ХХ ст. Виявлені джерела склали документальну основу фактичного знання про специфіку діяльності численних видавництв Радянської України. Більшу частину наукової інформації почерпнуто з документів архівних фондів, які представлені розпорядчою та звітною документацією, листуванням. Важливу інформацію містять опубліковані документи в збірниках документів і матеріалів, культурологічних журналах та частково в наукових збірниках. Не менш важливим джерелом інформації є журнальна та газетна періодика 1920-1930-х рр., яка відноситься до категорії масових джерел і потребує застосування сучасних якісно-кількісних методів джерелознавчого аналізу. Зіставлення інформації з різних заявлених джерельних груп допомогло розглянути проблему всебічно та на цій основі отримати достовірні результати.

1.3. Методологія дослідження

Основні методологічні засади роботи ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності, що передбачає застосування базових принципів: науковості, історизму, діалектичного підходу, об'єктивності, конкретного аналізу, системності, з урахуванням існуючого сьогодні в історичній науці методологічного плюралізму.

Принцип науковості застерігає від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості, передбачає обов'язкову доказовість положень та висновків, спираючись на джерельні матеріали.

Принцип історизму дозволяє реалізувати бачення автором ретроспективної картини минулого через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, висвітлення процесів, подій та їх фігурантів із погляду сучасників, а також оцінку їх із точки зору законів та традицій того часу. Означений підхід дає змогу дослідити виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності, з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Саме цей принцип вимагав глибокого аналізу конкретно-історичних умов, у яких функціонували книжкові видавництва, уникаючи будь-яких проявів модернізації історичного процесу.

Застосування діалектичного підходу полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків і результатів у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу. Діалектика, як метод пізнання природи, суспільства й мислення, розглянута в єдності з логікою й теорією пізнання, виступає фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечної дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації та інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою. Саме означений принцип використовувався в процесі розгляду еволюції видавничої справи в контексті соціальних і політичних змін в УСРР-УРСР у 1920-1930-ті рр. та впливу урядової політики на її розвиток. Не менш важливим є також застосування означеного підходу для вирішення основних завдань дослідження в контексті

вивчення закономірностей становлення та розвитку книжкових видавництв й специфіки їх взаємовідносин з радянською владою.

Для оцінки подій і явищ, що відбувалися в цей період і впливали на соціально-економічне, політичне та культурне становище видавництв, використовувався принцип об'єктивності. Послугування принципом об'єктивності дозволило уникнути упереджених, заідеологізованих, політично заангажованих підходів при дослідженні поглядів на діяльність видавництв з боку радянської влади, її ідейних захисників та опонентів. Саме об'єктивність забезпечує науковість. Незалежно від того, з якою силою і принциповістю історик захищає інтереси, теоретично він повинен відображати весь спектр суперечностей, всю реальність розвитку видавничої галузі, будувати і доводити оптимальні висновки.

Під час об'єктивного вивчення предмету дослідження є важливим принцип конкретного аналізу визначеного явища в певних умовах. Застосування цього принципу виключає висновки, побудовані незалежно від визначення їх взаємозв'язку з тогочасним станом видавничої галузі, кон'юнктури книжкового ринку, демографічної ситуації тощо.

Принцип системності орієнтував дослідника на розкриття цілісності об'єкта, на вияв його багатоаспектності, забезпечує дослідження процесів у розвитку видавничої галузі в цілому, так і впливу на ці процеси окремих чинників.

Важливим методологічним принципом є принцип розвитку. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті – при наявності відповідних умов можливість перетворюється на дійсність. Саме з такої позиції висвітлені зміни в соціально-економічному процесі та їхній вплив на становлення та розвиток книговидавничої інфраструктури в УСРР-УРСР в 1920-1930 рр.

Зважаючи на багатогранність видавничої системи у дослідженні широко використано принцип методологічного плюралізму. Плюралізм наукового пізнання означає одночасно і його універсальність, бо при цьому враховуються не тільки суперечливі погляди на одні й ті ж історичні факти, напрямки діяльності, дії політиків, а й неоднакові уявлення про походження, суть і наслідки історичного розвитку. Завдяки цьому підходу до пізнання

закономірностей історичного розвитку конкретних явищ створюється система знань, в якій відображаються об'єктивні дані про реальну дійсність функціонування видавництв в УСРР-УРСР в 1920-1930 рр.

Методика дослідження спрямована на поєднання загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження, а саме: історико-порівняльного, історико-генетичного, історико-типологічного, аналітико-синтетичного, проблемно-хронологічного, ретроспективного, статистичного, системного, структурно-функціонального (моделювання), джерелознавчого, аналізу і синтезу, культурологічного.

У межах історичного підходу нами використовувався порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. Так, скажімо, даний метод застосовувався в процесі дослідження спільних та відмінних рис у видавництвах різних форм власності. Даний метод дозволяє розкрити основні напрямки, форми та методи видавничої діяльності на різних етапах їх еволюції.

У кожному порівняльно-історичному дослідженні ставляться конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел та особливості застосування способів зіставлень і порівнянь об'єктів дослідження, встановлення ознак схожості й відмінності між ними. За характером схожості порівняння поділяють на історико-генетичні та історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває схожість генетично не пов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, що фіксує схожість між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розходження між ними – як показник їхнього різного походження. За допомогою використання даних методів нами було встановлено, що, хоча, 1920-х рр. видавництва України й типізувались: за формою власності – державні, приватні, кооперативні, акціонерні та за формою організації (приналежністю до засновників) – партійні, профспілкові, громадських організацій, та в основному, майже всі видавництва, заради отримання певних

правових та економічних пілг, були створені на правах кооперативів. Партія також з метою мінімізувати витрати на друк книг, використовувала кооперативні методи організації партійних видавництв.

Аналітичний метод забезпечив можливість виявлення деяких закономірностей функціонування державних, кооперативних та приватних видавництв. Аналітичний метод роботи застосовувався також для виявлення причин і наслідків ідеологічного контролю та політичної цензури за видавничою діяльністю.

Проблемно-хронологічний метод обумовив не тільки технологічні аспекти дослідження, але і його структуру, оскільки дозволив розглядати основні закономірності формування видавничої мережі на різних етапах еволюції, враховуючи також зміни її змістовного аспекту діяльності та виокремити тематичні сюжети в їх діалектичному зв'язку й досягнути теоретичного узагальнення цілого і частин, тобто взаємодії організаційно-структурних елементів видавництв.

Важливу роль відіграють ретроспективний та статистичний методи. Перший дає змогу відійти від сьогодення і поступово звернутися до історичного минулого, виділяючи при цьому найхарактерніші риси і тенденції, а також і закономірності розвитку видавництв. Другий використовувався для обліку кількісних показників по книжковим видавництвам, друкованій продукції, цінових особливостей, споживчих інтересів населення та ін.

Зважаючи на необхідність та можливість отримання достовірного знання щодо минулого, маємо зазначити, що його рівень залежить від застосування до історії методів інших наук, що дозволяє шляхом міждисциплінарного підходу розглянути певні явища і події всебічно.

Для здійснення аналізу видавничої справи як багатоступеневого явища, найбільш результативними є синтетичні методи дослідження, зокрема, системний підхід. Він базується на використанні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками, застосуванні інформаційних технологій та статистичного аналізу на основі наукометрії та інформетрії.

Системний аналіз, як загальнонауковий пізнавальний метод, розглядає суспільну та природну реальність не як ту, що складається з окремих та

ізолюваних одне від одного предметів, явищ і процесів, а як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів, що визначають цілісні системи.

Беручи до уваги викладене вище, у процесі розробки проблеми нами враховувалися відповідні методологічні принципи, що забезпечили системну спрямованість наукового дослідження й практичне пізнання об'єкта: принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт, виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип превалювання цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому; принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам більш високого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної мегасистеми; принцип структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови; принцип самоорганізації, що доводить здатність динамічної системи іманентно і самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку; принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища.

Оскільки ставиться завдання дослідити сутність такого явища як видавнича справа, орієнтація на системний підхід у нашому дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їх супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови) цілком виправдана.

Ключовим у системному підході є поняття системи, визначення якого обумовлено її складністю та різноманіттям. Згідно із системним підходом, система – цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин.

Основними ознаками системи є: наявність найпростіших одиниць – елементів, які її складають; наявність підсистем – результатів взаємодії елементів; наявність компонентів – результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами; наявність внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами; наявність певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат; наявність у структурі зв'язків, що об'єднують компоненти й підсистеми як частини в єдину систему; зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища.

При тому система, що являє собою цілісну сукупність елементів реальності, має нові інтеграційні якості, не властиві своїм окремим елементам. Так, скажімо, діяльність окремих видавництв із приводу друку наукових чи художніх творів дає лише фрагментарне, ілюстративне уявлення про діяльність видавничої системи та її змістовне наповнення. З того приводу цілісна система різко відрізняється від умовно згрупованих елементів.

У нашому дослідженні побудова видавничої сфери, котра, як усі підсистеми, мала свою структуру й функції, визначалася її складовими компонентами – пов'язаними між собою підсистемами й елементами, такими, наприклад, як державні видавництва, видавництва відомчих та державних установ, видавництва наукових закладів, видавництва партійних, професійних, кооперативних, інших громадських організацій, приватні видавництва. Ми виходимо з того, що видавнича справа сама є підсистемою більш високого порядку – підсистемою політики та частиною політичної системи суспільства. Невід'ємним носієм змістовних властивостей системи є елемент системи, під яким розуміються учасники видавничого процесу: з одного боку, редактори, коректори та інші працівники редакцій і виробничого відділу та друкарень, письменники, журналісти, із другого – цензори, партійні й радянські діячі.

У роботі механізм функціонування книговидавничої мережі розкритий шляхом характеристики не тільки всієї системи, але й її окремих компонентів та елементів. Таким чином, можна продемонструвати багатоманітне поєднання компонентів системи на загальному та одиничному рівнях. Компоненти, у свою чергу, знаходяться в цілісності й не існують одне без одного: загальне без одиничного й навпаки. Ціле ж виражає те загальне, суттєве, що властиве його

частинам. Одночасно частина цього цілого має свої властивості, індивідуальні якості, що виражають те специфічне, характерне лише для них. Це не заперечує законів розвитку системи, а демонструє не лише її єдність, а й протиріччя. На цій системній основі ґрунтується один із досить поширених методів конкретно-історичного дослідження, що дозволяє на прикладі детального вивчення найбільш репрезентативного явища емпірично розглянути механізми функціонування системи в цілому. Саме тому без конкретного-історичного аналізу будь-які дослідження історії становлення та діяльності книжкових видавництв носять описовий характер і не мають наукового інтересу.

З точки зору внутрішньої організації системи структура визначає її змістовну суть, виражає її інтегральні властивості. За допомогою системного аналізу можна підійти до розуміння ступеня розвитку системи, стабільності її функціонування, виявити властивості, що визначають її міцність або хиткість. Масштабна розбудова радянської видавничої мережі, контрольно-заборонного й цензурного апарату на різних рівнях владної вертикалі обумовила стабільність її функціонування. З іншого боку, створення паралельних видавництв із дублюючими функціями зовсім не означало бюрократичного безладдя, а було продуманою дією у формуванні та зміцненні системи за допомогою діяльності конкуруючих інстанцій. Навіть ослаблення однієї із цих складових не означало ослаблення самої системи. Підтвердженням тому є сучасний стан, коли на місці зруйнованих підсистем видавничої мережі радянського періоду виникли нові – державні, приватні, вузькоспеціалізовані та універсальні видавництва, що сприяли наповненню системи іншими підсистемними складовими.

Варто вказати на те, що структура й функції системи тісно взаємопов'язані, оскільки функції можуть реалізовуватися лише через конкретну структуру. Функція являє собою форму й спосіб життєдіяльності суспільної системи та її компонентів. Взаємодія структури й функцій спрямована на збереження системи в цілому, на досягнення єдиного системного результату. Звідси – інституційний підхід дослідження й детальне простеження становлення та розвитку управлінського апарату культури та видавництв.

Зв'язки й відношення систем, їх взаємодія характеризуються складним поєднанням координації й субординації, що породжує різні рівні ієрархії

системи. Наочно це проявляється в розвитку системи шляхом її організації та реорганізації, а також формуванні механізму прийняття рішень у відповідності з ієрархією. Цим пояснюється архівно-джерелознавчий аспект вивчення проблеми. Останнє дозволяє документально простежити всю динаміку та механізм структурних змін.

Слід також підкреслити, що системний метод у відповідності до його синтетичного походження передбачає застосування різних методів дослідження. Так, наприклад, за допомогою використання структурно-функціонального методу можна здійснити моделювання системи, зокрема реконструкцію документального фонду. Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження, моделювання має першочергове значення. За його допомогою вивчаються ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню. Метод моделювання зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак явищ та процесів за допомогою моделі (концептуальної, вербальної тощо).

Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Метод моделювання має таку структуру: постановка завдання; визначення аналога; створення або вибір моделі; розробка конструкту; дослідження моделі; переведення знань із моделі на оригінал.

Побудована в процесі використання системного аналізу й інституційного підходу модель видавничої системи дозволяє провадити порівняльні дослідження й розглядати цей феномен в інших державних та часових системах. Отримані знання щодо закономірностей виникнення й функціонування різних тематико-типологічних груп видавництв дозволяють також відрізнити характерні ознаки системи від їх специфічних проявів.

Одночасно з фундаментальними методами дослідження, нами використовувався й джерелознавчий метод, яких сприяв науковій ідентифікації архівних джерел, їх систематизації.

Джерельна база являє собою комплекс багатоаспектних і цільових документів, різний характер походження яких обумовив диференційований підхід щодо їх аналізу. У ряді випадків мала місце необхідність поглибленого

джерелознавчого аналізу та обробки за допомогою спеціальної методики. Зазначимо, що в переважній більшості окремі джерелознавчі характеристики відображають об'єктивну реальність ситуаційно, динамічно, але у своїй сукупності використані джерела формують комплекс взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих документів, що дозволяють розкрити сутність і структуру радянської видавничої справи та цензури друкованих видань. До сьогодні спеціальні архівознавчі та джерелознавчі дослідження нових документальних комплексів не проводилися, оскільки відсутній був досвід роботи з новими видами джерел, зокрема специфічними документами цензури. Саме цим обумовлювалася необхідність спеціального архівно-джерелознавчого аналізу.

Використання джерелознавчого методу передбачає діяльність дослідника в двох основних напрямках – аналізу та синтезу. Аналіз пов'язаний із визначенням видів і різновидів, інформативності та значення нових для джерелознавства соціальних джерел інформації. Синтез викликаний необхідністю реконструювати розірвану й спотворену картину, котру можливо відтворити тільки завдяки органічно поєднаному дослідженню систем репресивно-державної та культурно-пресингової. Основним джерелом цього зв'язку є цензурні джерела, які відбивають етапи та механізм прийняття рішень, що визначають заборону або дозвіл на публікацію або іншу форму реалізації твору. Розкриття цих етапів і механізмів спрямовано, перш за все, на можливе виявлення умов та обставин створення джерел, а також на відображення їх оригінального тексту, – у чому й полягає метод джерелознавчого дослідження цензурного втручання в творчий процес.

До результатів роботи слід віднести також запроваджені дослідницькі методи, що показали переваги комплексного аналізу, ґрунтованого на системному підході. Саме комплексне поєднання фізично розрізнених цензурних, партійних і громадських джерел тощо дозволяє в нашій роботі отримати інформаційно виважений результат. Даний синтетичний метод, що включає розробку основи класифікації архівних фондів, видовий джерелознавчий аналіз, є достатньо ефективним для здійснення фундаментальних історичних розробок. Сукупність наявного комплексу джерел дозволяє в цілому відтворити величезний культурний масив творів друку, який був вилучений із відкритого обігу. Використання вказаного методу

сприяє також реалізації одного із завдань дослідження, пов'язаного зі з'ясуванням місця втраченого внаслідок різних форм заборони та знищення масиву друкованої продукції в культурно-історичній спадщині українського народу.

Зважаючи на специфіку нашого дослідження, що передбачає розгляд проблеми в контексті міжгалузевих дисциплін, особливого значення набуває культурологічний підхід. Означений принцип, завдяки широкій палітрі поняття «культура» та пізнавальним властивостям культурології – науки, що вивчає культуру як цілісність, дає можливість розглянути об'єкти та явища як культурологічний феномен.

Даний підхід дозволяє на основі методики комплексного дослідження проблеми універсально проаналізувати репресивно-державний та культурно-пресинговий механізми. Подібний показ проблематики відбиває події й факти, викликані функціонуванням апарату й цензури і, власне, розкриває сутність феномену радянської культури, сформованого під впливом цього апарату. У ході органічного поєднання багатьох сторін однієї системи стало можливим реконструювати механізм дії двох її основних учасників. До сих пір кожна із цих сторін традиційно вивчалася у відриві від іншої.

Таким чином, розгляд методологічних принципів роботи свідчить про те, що в ході вивчення проблеми застосовувалися як загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, так і спеціальні джерелознавчі методи наукового дослідження.

Історіографічний аналіз тематики довів, що проблема становлення та розвитку книговидавничої справи у комуністичну добу привертає увагу істориків, політологів, культурологів тощо. Радянська історіографія будувалася переважно на обмеженій джерельній базі й розглядала проблеми видавничої справи однобічно із замовчуванням багатьох явищ, пов'язаних із виданням, розповсюдженням та використанням творів друку.

Дослідження сучасних українських та зарубіжних науковців, що ґрунтуються на новій джерельній базі, висвітлюють деякі аспекти національної видавничої справи. Втім, вітчизняна історіографія питання представлена переважно фрагментарними розвідками із звуженими сюжетами. На основі поодиноких узагальнюючих робіт, що відображають послідовність подій,

також необхідно вибудувати реконструктивну панораму історії видавничої справи як цілісного складного процесу, що переконує у перспективності подальшого вивчення проблеми.

Вивчення джерельної бази засвідчило її репрезентативність для вирішення поставлених у дослідженні завдань, сформульованих у ході роботи. Вона характеризується різноманіттям походження джерел та особливостями відображеної інформації.

Розпорошеність документів по різних архівосховищах, суттєві лакуни в основних архівних фондах, засекречення значного масиву джерел змусили нас підійти до загальної реконструкції всього комплексу документів як принципово важливого методу наукової розробки проблеми.

Головним елементом застосування джерел є документальне забезпечення дослідження всіх етапів та елементів складного механізму прийняття рішень, включаючи всю ієрархію політичної влади – партійної, державної, суспільної, а також можливість проаналізувати інформаційно-творчий процес з середини.

Паралельне застосування широкого корпусу опублікованих матеріалів, інформативних за своїм наповненням, сприяє всебічному розкриттю означеної проблеми та свідчить про повноту представленої джерельної бази.

Проаналізувавши методіку та методологію дослідження, можна зробити висновок, що найбільш плідними для проведення аналізу становлення та еволюції видавничої справи як цілісного складного процесу є синтетичні методи дослідження. Переважаючим можна визначити системний підхід, що ґрунтується на застосуванні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками та на використанні інформаційних технологій і статистичного аналізу.

Саме елементи системно-структурного та типологічного методів було використано для розкриття функцій книжкової продукції, друкованих періодичних видань, для поділу видавництва на певні тематико-типологічні групи. Хронологічний та порівняльно-історичний аналізи використовувалися при реконструкції історії розвитку видавничого процесу, зародженні, формуванні та розвитку нової законодавчої бази тощо. За допомогою критико-конструктивного методу був здійснений аналіз сучасних інтерпретацій взаємовпливу видавничої продукції та політичної реальності. Для визначення

характерних рис видавничих процесів використано описовий метод. Для дослідження матеріально-технічного забезпечення видавництв, виробництво і збут видавничої продукції в її кількісному і якісному вимірі, тематичному, мовному і регіональному аспектах використано статистичний метод. За допомогою методів дослідження причинних зв'язків виявлено залежність стану національної видавничої справи від демократичності суспільства, впливу внутрішніх та зовнішніх чинників, глобальних процесів.

У роботі використано також методи джерелознавчого аналізу (проаналізовано джерела, виділено їхні групи), статистики й кількісного аналізу (для вивчення різних за характером і значенням кількісних показників), що дозволило комплексно висвітлити досліджувані процеси для досягнення поставленої мети. Поєднання цих принципів і методів дослідження сприяло уникненню суб'єктивних оцінок, дало змогу наблизитися до наукової достовірності результатів дисертаційної роботи, викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі та ґрунтовніше відобразити суть історичних процесів.

РОЗДІЛ 2. ВИДАВНИЦТВА В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, ЇХ ТИПИ І СТРУКТУРА

2.1. Становлення радянської видавничої системи в УСРР у першій половині 1920-х років

Видавнича сфера належить до тих сфер людської діяльності, що прямо залежні від державної політики у соціальній і культурній галузях, у мовній сфері та від матеріально-економічних умов конкретного суспільства країни, а також тісно пов'язана з усіма суспільно-політичними процесами [547, с.266]. І, якщо умови визначають напрями та рівень розвитку книговидавання, то сильні культурні традиції здатні серйозно скорегувати цей процес, надавши йому певної спрямованості та національного забарвлення. Для української книговидавничої справи початок ХХ ст. – період особливий. Книга стає масовою, доступною, вона активно входить у щоденний обіг, стаючи не лише основним засобом збереження та передавання різноманітної інформації, а й серйозним культурним і соціальним явищем [547, с.262].

Першим законодавчим актом радянської влади, який цілковито стосувався видавничої справи, був «Декрет про державне видавництво» від 11.01.1918 р. На українські території його дія поширилася дещо пізніше – з другим взяттям більшовиками Києва взимку 1919 р. [493, с.42]. Для керівництва видавничою справою спочатку (1919 р.) було створене видавниче бюро при Народному комісаріаті освіти (НКО), яке, за зразком Росії, перейшло у безпосереднє відання Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК). А після того, як колегія видавничого бюро при НКО була розпущена, почалася організація Всеукраїнського державного видавництва (ВДВ). Положення про цей осередок було схвалено ЦК КП(б)У та затверджено Президією ВУЦВК 18.08.1920 р. [398]. Згідно з положенням, ВДВ визнавалось центральним видавничим органом при ВУЦВК, основним завданням якого було «усунення хаосу і паралелізму в редакційно-видавничій справі, підпорядкування її єдиному плану і керівництву, зосередження в єдиному організмі всіх літературних і технічних засобів, об'єднання в своїх руках всієї справи обліку, розподілу і постачання друкованого слова всіх гатунків на території УСРР»

[498, с.16]. ВДВ централізувало керівництво видавничою діяльністю всіх відомств, у т. ч. військових, кооперативних і громадських організацій та розповсюдження друкованої продукції. Йому було надано право об'єднання та регулювання видавничої діяльності всіх без винятку організацій республіки, переважного використання підприємств поліграфічного виробництва, розподілу всього паперу [177, арк.47, 48]. Всі інші державні, громадські, кооперативні видавництва повинні були видавати книжки, користуючись апаратом ВДВ [582, с.12]. Але, не дивлячись на сувору політику централізації, яку проводило ВДВ, воно не змогло зосередити всю видавничу роботу в своїх руках. З 963 книжок, що вийшли у 1920 р., ВДВ видало тільки 219 назв [582, с.12; 94]. В основному, це були «дрібні, маленькі книжечки, здебільшого повісті та оповідання» та «маленькі популярно-наукові брошурки» і, зрештою, «нецікава й тенденційно-самохвальна політично-агітаційна макулатура» [643, с.7].

У 1921 р. (згідно з протоколом №32 Політбюро ЦК від 29.03.1921 р.) ВДВ переходить у відання НКО [177, арк.47] й залишається найбільшою видавничою організацією, яка мала розгалужену сітку губернських відділів у Києві, Одесі, Катеринославі, Запоріжжі, Миколаєві, Вінниці, Чернігові, Житомирі, Сумах і окремих повітових містах: Радомишлі, Кременчуку, Ізюмі тощо. При цьому, значна частина книжкової продукції ВДВ належала його Київському обласному відділенню, яке забезпечувало Київську, Чернігівську, Подільську, Волинську губернії, а також два повіти Кременчуцької та два повіти Полтавської губернії [95]. Протягом 1921 р. це відділення видало 94 назви українською, російською та єврейською мовами в кількості 7750 прим. [339, арк.27]. Згідно з постановою Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР (жовтень 1921 р.) «Про видавничу діяльність Всеукраїнського державного видавництва» ВДВ повинно було забезпечити постачання підручників та навчальних посібників до НКО УСРР [201, арк.12]. Та намагання ВДВ охопити увесь ринок навчальної літератури були марними, так як в школи українського села пропонувались підручники російською мовою. Крім того, держмонопольні видавці не розраховували накладів видань, мало місце затоварювання неходовою літературою при кричущому дефіциті навчальної. ВДВ не вдалося налагодити й ефективної системи книгопоширення. Тож воно було

неспроможним виконувати директиви щодо ліквідації неписьменності та негайного забезпечення шкіл «правильними» підручниками [577, с.36]. Тому в рамках нової економічної політики наприкінці 1921 р. ВДВ було позбавлене свого монопольного положення в галузі книгодрукування [201, арк.11]. Згідно з положенням «Про роботу радянських, партійних, кооперативних і приватних видавництв» (додаток А) [201, арк.11] влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів та дозволила діяльність приватних видавництв і вільний продаж книжок [387, с.64]. Але, так як державні органи ще не розробили чітких правових норм щодо діяльності радянських, партійних, громадських, кооперативних та приватних видавництв, право дозволу на їх існування надавалось Всеукрдержвидаву, який повинен був контролювати їх діяльність та затверджувати їх тематичні плани «відповідно до державного плану» [201, арк.12]. При цьому, діяльність приватних видавництв обумовлювалась необхідністю повернути додаткові кошти до книговидавничої справи та збільшити випуск книжкової продукції [585, с.67]. Як зазначав Е. Грицак, щоб у всякий спосіб «видерти» гроші у населення «для латання свого нещасного бюджету», більшовики змушені були дозволити вільну торгівлю, оренду, почали збирати різні податки, оплати та поступилися у видавничій справі, дозволивши відновлювати роботу старим видавництвам і закладати нові» [643, с.16].

Отже, ВДВ з єдиного монополіста, який керував усією видавничою справою, перетворився у виконавця державного плану видань, зберігаючи за собою лише регулювання та координацію новостворених видавництв.

У цей час в УСРР були зареєстровані 14 партійних видавництв, 25 державних, 5 громадсько-кооперативних, 10 приватно-корпоративних, 3 профспілкових, 211 періодичних видань [35, арк.79].

Щодо приватних видавництв, то вони формально не були закриті, але муніципалізація і націоналізація книжкових запасів та скасування вільної торгівлі книгами підірвали їх економіку. Правда, деякі з приватних видавців продовжували свою роботу, але як контрагенти Держвидаву. Більшість же протягом тривалого часу «не подавало жодних ознак життя» [587, с.249]. Коли ж «з'явилася можливість видавцеві виступити на книжковий ринок», із старих видавництв тільки «Час», «Друкар», «Рух» та «Всеуито» (Всеукраїнське

видавниче товариство вчителів) зареєструвалися в Держвидавві [582, с.17]. Але, зважаючи на те, що видавнича справа була однією з «командних висот» соціалізму, допускаючи до неї приватний капітал, радянська держава зовсім не збиралася поступатися тут своїми позиціями. Приватні видавництва могли виникати і діяти лише на певних умовах, в рамках правил, встановлених урядом, що мали на меті захистити інтереси держави й ідеологічні засади радянського суспільства. Тому, з переходом до непу Раднарком й увів правила, згідно з якими могли діяти приватні видавництва [593, с. 94]. Одним з перших документів, який регулював приватну видавничу діяльність в умовах непу, була постанова РНК УСРР «Про приватні видавництва», прийнята 18.10.1921 р. (Додаток Б). Відповідно до цієї постанови, крім того, що видавничий план кожного видавництва затверджувався Держвидавом, вони повинні брати дозвіл на кожне окреме видання в межах затвердженого плану та зареєструвати свої статuti в органах НКВС [387, с.61-62]. Держвидаву було надано й переважне право на збут книжкової продукції. При цьому, папір приватним видавництвам з державного фонду не видавався (лише у виняткових випадках Держвидав міг відступити від цього правила) [587, с.250]. Постановою РНК УСРР від 5.12.1922 р. «Про приватні видавництва» порядок приватно-видавничої діяльності було змінено – в умовах непу приватні видавництва отримали право з дозволу Центрального управління у справах друку і його місцевих органів купувати сировину та твори друку за кордоном, мати свої контори, склади, магазини, орендувати типографії, збувати за вільними цінами свою друковану продукцію [387, с.442].

Якщо приватні видавництва могли виникати і діяти лише на певних умовах, то кооперативні видавництва в галузі видання та торгівлі книгами заохочувалися. Кооперативні видавництва, як зазначав М. Сабашніков у своїх спогадах, виникали у формі кооперативних товариств авторів або у змішаному складі письменників, учених, художників з представниками книговидавничої справи. Видачею дозволів на створення видавництв та на друк рукописів займався Держвидав та його відділи на місцях [598, с.412]. Але держава виступала проти того, «щоб під вивіскою кооперативного видавництва діяли приватні». Спираючись на декрет ВЦВК та РНК РРФСР від 24.05.1923 р., в якому кооперативні видавництва розглядалися як різновид промислово-

кооперативних товариств, ВРНГ РРФСР опублікувала ряд циркулярів, що мали за мету чітко розмежувати ідеологічно «чисті» кооперативні видавництва від «ідейно сумнівних» громадських та приватних видавництв [122, арк.151]. У першому з них (вийшов у лютому 1924 р.) зазначалося, що кооперативне видавництво повинне об'єднувати авторів, які прагнуть видавати свої праці, але не мають для цього власної друкарні. Якщо ця умова порушувалася, піднімалося питання про їхню ліквідацію в судовому порядку. У 1926 р. Президія ВРНГ РРФСР знову повертається до цього питання, опублікувавши повідомлення, в якому зазначалося, що видавничими промисловими кооперативами можуть бути лише ті організації, які створюються для видання праць своїх членів, або такі, що об'єднують як авторів, так і працівників видавничої справи (набірників, брошуровників, палітурників), але при цьому зауважувалося, що торгівля книгами не може бути основною метою об'єднання, а лише допоміжним засобом при організації збуту власної продукції [593, с.60].

Треба зазначити, що на той час в статистичних підсумках кооперативні й приватні видавництва розглядалися спільно, так як заради отримання певних правових та економічних пільг, майже всі приватні видавництва називали себе кооперативними, тому відносилися владою до групи приватно-кооперативних видавництв [582, с.18].

Тож, нова економічна політика, що прийшла на зміну військовому комунізму й викликала пожвавлення видавничої діяльності не тільки державних установ, партійних та громадських організацій, а також приватних і кооперативних підприємств, стала поворотним моментом у видавничій справі.

І, хоча юридично приватні та кооперативні видавництва й мали всі необхідні умови для розгортання своєї діяльності, були суспільно доцільними (орієнтація на місцеві потреби, українська мова викладу тощо), давали безсумнівний економічний ефект (бездотаційність, самоокупність) і носили національний характер незалежно від мови друків (інформаційне обслуговування процесів національного відродження у питомих культурних формах) [577, с.120], але, через те, що власники приватних та кооперативних видавництв, виходячи з «явно помилкових тлумачень» суті непу, пред'являли владі величезній перелік вимог економічного (надання права ставити на книгах ціни, які диктуються

економічною дійсністю, а не державою) і політичного характеру (вимагали скасування попередньої цензури), намагались довести нездатність держави вирішити проблему книги й обґрунтовували своє «право» на незалежне від неї існування (державна не повинна створювати жодних перешкод ініціативи книжкової кооперації, раз ця ініціатива здійснюється її власними коштами), їм не вдалося зайняти чільне місце на книжковому ринку. Радянська влада не дозволила приватним та кооперативним видавництвам вести себе як «держава в державі» [587, с.253].

Також створювались спільно з Держвидавком змішані акціонерні товариства для оптової торгівлі книжками; акціонерні товариства книжкової торгівлі, засновані групами приватних і кооперативних видавництв; кооперативні книжкові магазини [598, с.412-414]. Та, якщо кооперативні та приватні видавництва орієнтувались переважно на потреби книжкового ринку, то державні й акціонерні – видавали літературу, спрямовану на ідеалізацію політичного режиму, що суперечило потребам суспільства, саме тому кооперативні й приватні видавництва мали більшу популярність серед споживачів книжкової продукції.

В цілому, видавництва України в першій половині 1920-х рр. типізувались: за формою власності – державні, приватні, кооперативні, акціонерні та за формою організації (приналежністю до засновників) – партійні, профспілкові, громадських організацій. Українська Книжкова Палата поділяла видавництва (в залежності від природи та змісту їх капіталу) на такі групи: 1) державні видавництва, 2) видавництва відомчих та державних установ, 3) видавництва наукових закладів, 4) видавництва партійних організацій, 5) професійних, 6) кооперативних, 7) інших громадських, 8) приватних об'єднань та осіб, 9) мішані видавництва, 10) нез'ясовані, 11) позаукраїнські [443, с.25]. В нашому дослідженні ми виділяємо такі групи видавництв: державні (до цієї групи відносимо видавництва відомчих та державних установ) – ДВУ, «Наукова думка», «Юридичне видавництво», «Шлях освіти», «Радянський селянин», «Червоний шлях»; партійні – «Комуніст», «Космос» (Берлін), «Молодий робітник», «Пролетарій», «Робітник Донбасу»; кооперативні – «Книгоспілка»; профспілкові (профспілково-кооперативні) – «Профработник», «Український робітник»; громадських організацій (громадсько-кооперативні) – «Гарт»,

«Плужанин», «Культур-Ліга»; наукові – видавництво Всеукраїнської академії наук, видавництво Книжкової Палати; приватні – видавництво «Всеуито», «Гольфштром», «Друкар», «Космос» (Харків), «Рух», «Слово», «Час», «Космос» (Харків), «Труд» та ін.

У 1922-1923 рр., в УСРР діяло 49 видавництв, в тому числі 23 державних, 4 партійних, 5 профспілкових, 10 кооперативних і 7 приватних [40, арк.85; 221, арк.28, 29]. З них в Київській губернії функціонувало 19 видавництв (8 державних, 6 кооперативних, 5 приватних), в Харківській – 17 (10 державних, 3 партійних, 2 кооперативних, 1 профспілкове, 1 приватне), в Одеській – 6 (2 державних, 1 кооперативне, 2 профспілкових, 1 приватне), в Катеринославській – 6 (2 державних, 1 партійне, 1 кооперативне, 2 профспілкових) та в Донецькій – 1 (державне) [40, арк.143; 221, арк.28]. Наведені цифри свідчать про перевагу громадських видавництв, а це означає, що в цілому книговидавнича справа продовжувала розвиватися, як важливий засіб партійного впливу на населення. Особливість розвитку книговидавничої справи у 1922-1923 рр. полягала також і в тому, що саме в цей час були зроблені перші кроки до типізації видавництв УСРР по видах літератури і обслуговуванню певних категорій читачів. Прагнення видавництв до універсалізму вважалось негативним явищем [565, с.224-225].

Реорганізація видавничого і книготоргівельного апарату Всеукраїнського державного видавництва відбулася у січні 1922 р. ВДВ змінює назву – Державне видавництво України (ДВУ) і значно розширює свою діяльність. ДВУ також зосереджує в своїх руках важливі організаційні, книговидавничі функції та книгопоширення, залишаючи за собою право контролю, координування, забезпечення матеріально-технічними засобами всіх видавництв УСРР [333, арк.47, 49] та монополію в галузі розповсюдження [338, арк.125], тобто наслідувало всі права свого попередника в галузі видання і розповсюдження творів друку [366, с.622]. Периферійні органи ВДВ були перетворені в торгові відділення і книжкові магазини. Одночасно були ліквідовані редакційно-видавничі відділення губернських видавництв, за винятком Київського, Одеського, Катеринославського [332, арк.149; 340, арк.10]. Відповідно до «Положення про ДВУ», затвердженого ВУЦВК 30.08.1922 р. [338, арк. 63, 73, 74, 98, 125], ДВУ мало центральний редакційно-

видавничий відділ з редакційним, видавничим та паперовим підвідділами [338, арк.34]. Редакційний підвідділ включав секції: соціально-економічних наук (економіка, політика, теорія права); літератури та мистецтва; навчально-педагогічною (навчальна шкільна і позашкільна література для соцвиху, педагогічна література); фізико-математичних наук (техніка, фізика, хімія, математика); біологічних наук (фізіологія, біологія, медицина, геологія) [219, арк.3] та центральний торговельний відділ з конторами, агентствами і контрагентствами в усіх губернських і округових містах й населених пунктах України, а також в Москві, Петрограді і Ростові. До складу ДВУ також входили філії (обласні держвидави), які утворювались у Києві, Одесі та Катеринославі [221, арк.16]. В свою чергу облдержвидави поділялись на 4 відділи: відділ управління (адміністративний), редакційно-видавничий, торгівельний та бібліографічний [332, арк.79-79 зв.].

Редакційно-видавнича діяльність ДВУ здійснювалась «в централізованому порядку» за єдиним виробничим планом, узгодженим з Агітпропом ЦК і Главками НКО та затвердженим Колегією НКО [221, арк.16]. Виробничий план ДВУ включав плани п'яти видавничих підрозділів: Укрголовпрофосвіти, Головоцвиху, видавництва Центрального бібліотечного відділу, Агітпропвідділу ЦК КП(б)У (ЦК увійшов зі своїм планом до ДВУ, так як після видавництва «Космос» не мав свого книжкового видавництва) [595, с.114] та Головополітосвіти [332, арк.149].

Якщо книговидавнича політика ВДВ була спрямована на видання переважно агітаційно-політичної книжки (брошури складали більше 80% від усієї кількості) [592, с.127], то, у відповідності з новим положенням про ДВУ [390, с.69-70], на нього, як на основне державне видавництво універсального характеру, було покладено завдання випускати літературу з усіх галузей знання. Крім того, у зв'язку з «гострою потребою» в навчальній літературі Раднарком визнає за ДВУ «переважне право» на видання підручників та навчальних посібників [221, арк.17]. У 1922 р. ДВУ підготувало й видрукувало 276 книг, з яких майже 40% (108 назв) – українською мовою [604, с.73]. Київське відділення ДВУ за січень-березень 1922 р. видало 93 назви, в т. ч. 36 книг, 11 портретів, 3 календаря, 43 назви нот, загальний наклад яких складав 592900 прим. [340, арк.36]. В цілому ж в УСРР у 1922 р. було видано 1975 назв

накладом 9447 тис. прим. обсягом 46969 тис. друк. аркушів [396, с.6]. Звісно, особлива увага надавалась виданню та поширенню більшовицької літератури. У 1923/24 р. річним операційним планом ДВУ передбачалося випустити 700 видань [29, арк.11-14]. Та, через недостатнє фінансування, було видано 261 назву обсягом 2395 друк. арк., накладом 2380000 прим. [232, арк.236]. Основне місце щодо назв у продукції видавництва посідав підручник, що цілком відповідало монопольному праву ДВУ на його видання [221, арк.17]. Крім навчально-педагогічної літератури, ДВУ особливо велику роль відіграло й у випуску книг з соціально-політичної тематики, творів класиків марксизму-ленінізму, художньої літератури [443, с.29]. Також розширювалась діяльність періодичного сектора ДВУ, який випускав протягом 1920-х рр. від 10 до 29 назв газет і журналів [141, арк.8; 604, с.74].

В книжковій продукції УСРР продукція ДВУ щодо назв складала: у 1923/24 р. – 14,98%, у 1924/25 р. – 24,93%, у 1925/26 р. – 14,59%; щодо тиражу: у 1923/24 р. – 27,81%, у 1924/25 р. – 45,95%, у 1925/26 р. – 40,58%. Та така кількість назв не забезпечувала ДВУ місця абсолютного монопольного видавця в Україні, тільки цифри щодо накладів залишали за видавництвом перевагу в загальній продукції УСРР [443, с.30].

Отже, провідним видавництвом цих років, одним із найбільших центрів пропаганди ідей марксизму-ленінізму та «важливим осередком української радянської культури» стало ДВУ, яке розгорнуло «плідну діяльність» по забезпеченню книжковою продукцією читачів України.

Крім ДВУ в 1922 р. лише у Києві існувало 20 видавництв, з яких 3 виникли до 1921 р., 4 – в 1921 р. та 13 – в 1922 р. [28, арк.31]. У червні 1923 р. у Києві вже діяло 24 видавництва, з яких 13 державних, 5 кооперативних, 6 приватних [28, арк.158].

Щоб створити «нездорову» конкуренцію таким видавництвам як «Рух», «Друкар», «Слово», що працювали для забезпечення книжкового ринку україномовною літературою, і поступово витіснити їх з книжкового ринку, було створено низку державних українських видавництв [217, арк.98, 115]. Зокрема, в лютому 1922 р. у Харкові при Наркомздорів'ї УСРР було створено Всеукраїнське видавництво медичної літератури «Наукова думка» («Научная мысль») [219, арк.78], яке крім наукових книг видавало науково-популярні

брошури з питань санітарії і гігієни, а також журнали відповідної тематики [144, арк.9, 14]. 1925/26 р. організація видавництва змінюється – воно офіційно перейшло на становище пайового видавництва, одержало від НКЗ УСРР і замовлення, і кошти. Якщо у 1923/24 р. видавництво видало 4 назви накладом 11,2 тис. прим., у 1924/25 р. 100 назв накладом 28,9 тис. прим., то у 1925/26 р. 99 назв, 788 друк. арк., а разом з відбитками періодичних видань – 377 назв накладом 249,6 тис. прим. [245, арк.24; 443, с.40]. 1.02.1923 р. при НКО УСРР створюється видавництво «Шлях освіти» («Путь просвещения»). За організаційною схемою видавництво було відомчим [186, с.127] й спеціалізувалось на виданні політосвітньої, агітаційної, методичної (для педагогів і для періодичних органів), відомчої (офіційної, організаційно-розпорядчої) літератури [29, арк.3; 386, с.110, 449]. Видавництво видавало й журнали [29, арк.4; 219, арк.19]. Протягом 1923 р. видавництво видало 187 назв накладом 1184000 примірників. З них українською мовою – 55 назв (29%) накладом 365000 прим. [595, с.127]. План на 1924 р. передбачав 987 назв, 3799 друк. арк., накладом 7166 тис., 23100000 примірників [29, арк.3].

Серед відомчих видавництв найактивнішою видавничою діяльністю відзначалися економічно-фінансові заклади та установи транспорту й зв'язку (533 назви з 1422, 1080,6 тис. прим. з 4163 тис. 1925/26 р.; 508 назв з 1182, 1002,2 тис. прим. з 4054,3 тис. – для 1924/25 р. й 444 назви з 923 та 827,1 тис. прим. з 2199,0 тис. прим. – для 1923/24 р.) [443, с.36]. Діяли в Україні й відомчі видавництва, які готували до друку літературу вузькопрофільного характеру [504, с.79]. Зокрема, порівняно великий наклад мали книжки Юридичного видавництва НКЮ УСРР, який з 3,8 тис. у 1923/24 р. зріс до 7,2 тис. у 1925/26 р. [443, с.36]. Юридичне видавництво, організоване в 1923 р., видавало правову літературу, законодавчі кодекси – трудовий, кримінальний, земельний, цивільний, акти союзного законодавства [584, с.59].

З партійних видавництв у 1921 р. розширило свою діяльність газетно-журнальне видавництво «Коммунист» (Харків). Якщо на початку своєї діяльності це видавництво представляло собою невелику контору, апарат якої займався технічними та фінансовими питаннями, пов'язаними з випуском газет та журналів [595, с.144], то в 1923 р. штат видавництва зміцнюється, його структура удосконалюється. Станом на 26.10.1923 р. у видавництві та

типографії працювало 272 чол. Структура була наступною: головним розпорядником видавництва був відповідальний редактор газети «Коммунист», призначений ЦК КП(б)У; керівником комерційної частини – завідувач видавництва, якому підпорядковувались відділ оголошень та експедиції (відкритої в жовтні 1922 р.), крім того, він здійснював зв'язок з типографією. Також у видавництві існувала посада уповноваженого ЦК КП(б)У, який мав рівні права з завідувачем видавництва. Існувала й головна контора видавництва, якою з 1919 р. керував Глибін. Йому ж підпорядковувалась й фінансова частина на чолі з головним бухгалтером [234, арк.51]. Але згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 26.11.1926 р. за «нездоровий ухил, нехтування його основними завданнями, гонитву за прибутками, відсутність плановості в роботі» [234, арк.8] видавництво було ліквідоване [242, арк.1], а на його базі створено видавництво українізованої газети «Комуніст» [244, арк.62 зв.], яке мало право відкривати відділення, контори і агентства, приймати підписку на періодичні та неперіодичні видання [233, арк.31].

З метою посилення ідеологічного впливу ЦК КП(б)У 21.02.1922 р. представниками закордонних дипломатичних місій УСРР й діячами Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 – КПЗУ) С. Вікулом, Н. Калюжним, П. Ладаном, К. Максимовичем та О. Ниткою [646] у Варшаві було створене україно-американське видавниче товариство комуністичного спрямування «Космос» [205, арк.107]. «Космос», організований «на домагання окремих товариств» і українських комуністичних організацій в Америці, поширювало свої книжки не тільки в Америці, Канаді, Галичині, а й в УСРР, надсилаючи до ЦК КП(б)У на ім'я В.П. Затонського окремі примірники книжок [219, арк. 87, 123]. У вересні 1923 р. видавництво стало називатись «Космос». Видавниче товариство з обмеженою відповідальністю». Правління «Космосу» перебувало в Берліні. Книжки друкувалися переважно в Німеччині. Використовуючи сприятливу економічну кон'юнктуру й коливання валютних курсів у Німеччині й Австрії, товариство надавало допомогу УСРР у налагодженні видавничої справи (забезпечувало підручниками НКО УСРР). Книжки почали виходити в 1923 р. накладом 4 тис. примірників. У плані видавництва на 1923-1924 рр. було 100 назв книг українською мовою [595, с.126]. Воно друкувало в українському перекладі твори К. Маркса, Ф. Енгельса;

соціально-економічну й суспільно-політичну літературу марксистського спрямування. Також випустило літературу таких серій, як: «Красне письменство» (окремі твори Дж. Лондона, Е. Мюзам, Е.-Б. Сінклера); школа й самоосвіта, природознавство і техніка; сільське господарство [205, арк.108]. Монопольним представником «Космосу» в Україні було видавництво «Червоний шлях» [137, арк.4], яке з матриць підготовлених і надісланих до УСРР книжок друкувало потрібну кількість примірників [636]. Одна з функцій видавництва полягала в популяризації харківського місячника «Червоний шлях», який користувався значним попитом серед українців Америки, Канади, Німеччини. Починаючи з першого номера, пересилка журналу за кордон стала регулярною. Його ціна зросла з 50 до 75 центів. Не минуло й року, як П. Ладан (директор «Космосу») писав до Г. Гринька: «Журнал має на своєму рахунку біля восьми тисяч доларів. Будуть ще. Популяриність росте» [137, арк.40]. Заслуга «Космосу» полягала не лише в популяризації й створенні реклами «Червоного шляху». Особисто П. Ладан та інші співробітники доклали всіх зусиль, щоб забезпечити публікації на його сторінках популярних іноземних письменників, політиків, культурних діячів [648; 649]. Але в НКО УСРР склалась уява, ніби «Космос» є «паразитним видавництвом, що живе на кошти НКО, бере від НКО гроші на видання своїх книжок і йому ж продає ті самі книжки» [219, арк.87]. Тому, в 1923 р. ставилося питання про перенесення видавництва до Харкова. Звісно, правління «Космосу» було проти. Зокрема, П. Ладан в листах секретарям ЦК КП(б)У Лебедю, Раковському, Затонському так аргументував свою відмову про перенесення всієї діяльності (видавництво, друк, закупівлю паперу) в Україну: «до питання про перенесення треба підходити обережно: американська організація може запротестувати, так як видання книг в Україні буде дорожче в 3-4 рази ніж в Німеччині» [219, арк.85-88]. І хоча зав. відділу друку ЦК Равич і зазначав, що видавництво «Космос» залишилося в Берліні як видавництво компартії Східної Галичини [225, арк.25], та в липні 1924 р. воно все таки злилося з харківським видавництвом «Червоний шлях» [646].

Треба зазначити, що в основному партійні видавництва були створені на правах кооперативів, так як партія, з метою мінімізувати витрати на друк книг,

використовувала кооперативні методи організації партійних видавництв [595, с.130].

Протягом 1922-1925 рр. значну кількість літератури з питань марксизму-ленінізму для широких мас видавали й інші партійно-кооперативні видавництва, створені під керівництвом губкомів партії: у Харкові – «Робочий Донбасса» (на базі якого було створене видавництво «Український робітник») [230, арк.9], у Києві – «Більшовик», «Трибуна», у Бахмуті – «Донбас», в Одесі – «Комуніст», які видавали агітаційно-пропагандистську книжку [595, с.119]. Ці видавництва друкували книги науково-популярної тематики, періодичні видання, художню літературу для культосвітніх організацій. Зокрема, «Більшовик» з квітня по жовтень 1923 р. видав 7 книг накладом 7800 примірників соціально-політичної літератури і белетристики українською мовою. Та не всі видавництва змогли налагодити системний випуск і поширення книг. Так, видавництво «Трибуна» працювало слабо, видавши за 9 місяців 1923 р. всього 3 книжки польською мовою [28, арк.381].

Серед тих, що відзначалися розмахом діяльності й тривалим часом існування, було видавництво «Пролетарій», створене у вересні 1922 р. при Харківському губкомі КП(б)У під назвою «Харківське кооперативне видавництво «Пролетарій». На початку 1924 р. видавництво реорганізується у Всеукраїнське кооперативне видавництво «Пролетарій». Потім у січні 1926 р. було затверджено статут Всеукраїнського пайового товариства під назвою «Робітниче видавництво «Пролетарій» [243, арк.8]. Пайовиками «Пролетарія» були ЦК КП(б)У, губкоми, наркомати, губустанови [70, арк.6], а також підприємства Спиртотрест, Маслотрест та Перша державна кондитерська фабрика [66, арк. 51, 53, 75]. Управління видавництвом здійснювалося загальними або депутатськими зборами та правлінням, а з травня 1928 р. був внесений до статуту і затверджений ще один орган, який називався радою [56, арк.322]. Та остаточна реорганізація видавництва в пайове товариство так і не була проведена [243, арк.8]. Особливістю видавничої діяльності «Пролетарія» було те, що воно повністю контролювалося ЦК КП(б)У, який затверджував його видавничі плани [216, арк.136; 243, арк.34] й, по суті, було партійним видавництвом.

На початковому етапі своєї діяльності «Пролетарій» в основному спеціалізувалося на науково-популярній літературі, почало видавати літературу для сільського господарства та забезпечувало книгами з соціально-політичної тематики майже всі радянські установи Харківської губернії й більшості міст України. Але Агітпроп ЦК КП(б)У, розглянувши його видавничі плани, у вересні 1923 р. вимагав від видавництва «зосередити увагу на основній марксистсько-ленінській літературі» [216, арк.76]. У грудні цього ж року Колегія Агітпропу, констатуєчи відсутність у видавничій діяльності плану і систематичності, необхідного узгодження з іншими державними та партійними видавництвами України та ухил в сторону видання ходових ринкових книг і прояв нездорової конкуренції з державним видавництвом РСФРР, постановила: «основним завданням видавництва «Пролетарій» є видання марксистської літератури, соціально-економічної і соціальної белетристики». Крім того, заборонила видавництву друк літератури для села та друк будь-якої літератури українською мовою. Також з плану видавництва було вилучено видання підручників [216, арк.136; 243, арк.34]. Якщо в 1922-1923 рр. «Пролетарій» випустив всього 77 назв, загальним об'ємом 385 друкованих аркушів, накладом 793 тис., то в 1924-1925 рр. число назв зросло до 354, їх об'єм – до 2176 др. арк., а наклад наблизився до 3150 тис. примірників [602, с.63]. В основному це були російськомовні книжки [593, с.95]. Окрім книг, видавництво видавало й періодичні видання [243, арк.13] та мало торгові відділення у Києві, Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Одесі, а також у Москві та Петрограді [595, с.118]. В середині 1920-х рр., зосередивши увагу на випуску масової літератури з питань ленінізму, з партійної роботи і посібників для партійних організацій, тобто тих виданнях, які в першу чергу використовувалися для пропаганди ідей марксизму-ленінізму й політики партії та держави, «Пролетарій» видавав 30% усієї книжкової продукції видавництв УСРР й став провідним партійним видавництвом України [243, арк.4, 34] та одним з найбільших видавництв Радянського Союзу [584, с. 56].

У січні 1923 р. на базі сектору друку ЦК ЛКСМ України з ініціативи IV Всеукраїнської наради політпросвіт, яка відбулася в 1922 р., у Харкові було організоване видавництво «Молодий робітник» («Молодой Рабочий») [387, с.444], яке випускало книги для молоді. План видавництва затверджував

Агітпроп ЦК КП(б)У [216, арк.15]. Та, з метою створення єдиного Всеукраїнського партійного видавництва, у вересні 1923 р. на засіданні колегії Агітпропу було поставлене питання про злиття видавництва з «Пролетарієм» [216, арк.76], створено комісію під головуванням Диманштейна і представників губкому, КСМ та видавництв «Пролетарій» і «Молодий робітник». Навіть планували забезпечити існування редакційного відділу юнацької літератури під керівництвом КСМУ та перейменувати видавництво, «щоб було помітно в ньому участь КСМУ», але питання про створення видавництва ЦК КП(б)У так і не було вирішено [216, арк.82, 92]. Але 25.06.1924 р. видавництво «Молодий робітник» було злито з видавництвом «Червоний шлях» [387, с.444].

З 1924 р. почали функціонувати видавництва округкомів партії: «Красное Запорожье» (Запоріжжя), «Влада праці» (Ромни), «Кочегарка» (Артемівськ), «Кремпечать» (Кременчуг), «Приазовский пролетарій» (Маріуполь), «Новое слово» (Ніжин), «Червоний селянин» (Херсон) та ін. В основному це були контори, у віданні яких були господарські справи по виданню газети чи журналу. Інколи вони ще перевидавали брошури на «злободенні» теми, публікували місцеві офіційні матеріали [595, с.119-120].

У становленні видавничої системи в Україні також варто відзначити діяльність «Книгоспілки» – Всеукраїнського кооперативного, книготоргівельного і видавничого об'єднання, яке з'явилося у вересні 1920 р. згідно з постановою Кооперативного комітету УСРР «Про об'єднання кооперативно-видавничої справи в республіці». На підставі цього документу було ліквідовано центр української споживчої кооперації Дніпросоюз (заснований у 1917 р., був найважливішою центральною кооперативною спілкою України в добу її визвольних змагань, мав власну друкарню, де друкувались українські книжки та підручники). Замість Дніпросоюзу в травні 1920 р. виникла Всеукраїнська спілка споживчих кооперативних організацій (Вукоопспілка), яка привласнила все його майно, ставши центром української радянської споживчої кооперації. Тоді ж була організована і «Книгоспілка», але як видавничка секція при Вукоопспілці [564, с.158]. У жовтні 1920 р. радянський уряд припинив діяльність усіх кооперативних спілок, у тому числі й «Книгоспілки». Незважаючи на свою короткотермінову діяльність, видавництво видало 45 назв (532 тис. примірників), зокрема, з питань

кооперації – 9 назв [536, с.82]. Відродження кооперативного видавництва «Книгоспілка» припадає на 21.11.1922 р., коли організаційними зборами упорядників був прийнятий статут, а також вибрані члени правління видавництва. Головою правління, починаючи з 1922 р. і майже до останніх днів діяльності видавництва, був В. Целаріус [125, арк.7]. 30.11.1922 р. з дозволу Головокооперкому «Книгоспілка» постала як кооперативна організація [126, арк.13]. Статут «Книгоспілки» надавав їй право видавати друковану продукцію, а також торгувати нею, організовувати як у межах СРСР, так і за кордоном свою інфраструктуру, укладати угоди з фізичними та юридичними особами тощо. Органами управління видавництва виступали загальні збори пайовиків, рада, правління, а також ревізійна комісія, яка слідувала за роботою видавництва і звітувала перед загальними зборами [400, с.1-4].

Засновниками «Книгоспілки» були споживча, сільськогосподарська, промислова кооперації, кооперативний банк, Центр кооперативного страхування, а саме: Всеукраїнська кооперативна рада, Всеукраїнська кооперативна спілка, Всеукраїнська сільськогосподарська спілка «Сільський господар», Всеукраїнська кустарно-промислова спілка, «Уцерабкоп», «Українбанк», «Коопстрах» [127, арк.7].

Книжкова продукція «Книгоспілки» відповідала насамперед запитам сільського населення й ділилася на 14 основних серій (українознавство, «Красне письменство», критика й історія літератури, кооперація та економіка, дитяча, театральна та ін.) [129, арк.2]. У відсотковому відношенні вся друкована продукція видавництва поділялася на соціально-політичну та економічну літературу (32,5%); сільськогосподарську (10,8%); кооперативну (2,7%); дитячу (2,4%); белетристику (12,6%); підручники (22%); різну літературу (17%) [79, арк.14]. При видавництві виходило кілька журналів тієї ж тематики. Майже вся продукція друкувалась українською мовою.

Крім видання книжкової продукції товариство організувало книжкову торгівлю, створювало склади, книжкові магазини та інші установи, необхідні для розвитку книжкової справи, а також свої представництва на місцях [580, с.56]. Крім того, йому було надано право мати свої представництва за кордоном, що утворювало умови для транспортування книжок, надрукованих українськими видавництвами у Празі, Відні, Берліні тощо [400, с.2].

Видавнича діяльність, що займала друге місце в роботі «Книгоспілки», постійно зростала. Так, якщо 1923 р. було видано 26 назв, то в 1924 р. (при плані в 100 назв, накладом 1,4 млн. примірників) [132, арк.19] було видано 137 назв, тобто в 5,3 разів більше. По кількості друк. аркушів: в 1923 р. – 141; в 1924 р. 470 $\frac{1}{4}$ (збільшення на 234%); по накладу: в 1923 р. – 288500, в 1924 р. – 1645650 (збільшення на 470%). По галузях літератури перше місце по кількості назв займала кооперативна, друге – підручники, третє – красне письменство, четверте – театральна і п'яте – сільськогосподарська література. По накладу перше місце займали підручники, друге – кооперативна література [292, арк.145 зв.]. Щодо назв помітно було таку тенденцію: якщо для продукції 1923/1924 р. художня й підручна література стояли на перших місцях, то вже 1924/25 р. видавництво зосереджується на виданні масової літератури [443, с.31]. Про значні досягнення «Книгоспілки» в галузі видавничої діяльності свідчить той факт, що в середині 1920-х рр. вона за накладами займала друге місце в Українській СРР, а за кількістю випущених назв книг третє місце після Державного видавництва України і «Пролетарія» [443, с.31].

Відповідно до постанови ВУЦВК та Головкооперкому «Про зміну та доповнення інструкцій» статут видавництва чи зміни до нього можна було зареєструвати лише при наявності позитивного висновку відповідної кооперативної спілки [542, с.54]. Право на їх видачу мали такі центральні кооперативні установи, як «Вукоопрада», пізніше «Книгоспілка», «Кустар-спілка». Про наслідки реєстрації чи ліквідації, будь-яку зміну у статуті кооперативне видавництво інформувало в офіційних виданнях: «Комуніст», «Вісті ВУЦВК», «Бюлетень НКО» та ін. [45, арк.11]. Зокрема, за згодою «Книгоспілки» у грудні 1923 р. Головкооперком дав дозвіл на заснування пайового видавничого товариства «Червоне село» та зареєстрував його статут [113, арк.1]. Та, були й випадки, коли «Книгоспілка» виступала проти реєстрації видавництв («Каменярь» в Одесі, «Економічне видавництво» у Києві) [116, арк.18; 118, арк.24].

Як важливий засіб впливу на маси, у своїй повсякденній роботі широко використовували друковане слово і профспілкові організації. В 1922 р. Південбюро ВЦРПС, Харківська ДРПС та Південбюро ЦК заснують товариство видавничої і книжкової справи під назвою «Профработник», яке

продовжило діяльність редакційно-видавничого відділу Південбюро ВЦРПС. Та, якщо план роботи відділу затверджувала Комісія у справах друку, то видавничий план новоствореного видавництва затверджувало ДВУ [209, арк.16].

На базі видавництв ВУРПС «Укрпрофвидат» та «Робітник Донбасу» постановою II Всеукраїнського з'їзду профспілок у 1924 р. та постановою Секретаріату ЦК від 9.06.1925 р. у Харкові було організовано спеціалізоване видавництво «Український робітник» [231, арк.64, 79, 85; 232, арк.187; 387, с.446]. Статут видавництва зареєстрував Головкооперком 4.07.1925 р. [117, арк.9]. Видавництво ставило за мету випуск та розповсюдження серед членів робітничих союзів книг виробничої науково-технічної тематики, брошур про завдання і діяльність профспілок, масової літератури, підручників для профшкіл та фабрично-заводського навчання, газет та журналів. Друковану продукцію видавництво «Український робітник» видавало українською, російською та іншими мовами [87, арк.1]. Упорядниками видавництва виступили Всеукраїнська рада профспілок, Всеукраїнський комітет спілки гірників СРСР, Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк), Всеукраїнське центральне правління робітників поліграфічного виробництва. Структуру керівних органів видавництва складала: загальні збори пайовиків, або збори уповноважених, рада, правління та ревізійна комісія [117, арк.7]. Видавництво видало як книжки, так і журнали профспілкової та культосвітньої тематики (до 1925 р. виключно російською мовою). Частина видань виходила у вигляді бібліотечок. В них висвітлювалася історія профспілкового руху, його завдання, питання ідейного і трудового виховання робітничого класу УСРР [584, с.58]. У 1923/24 р. видавництво видало 39 назв обсягом 136,8 друк. арк. накладом 408,5 тис. прим., у 1924/25 р. – 60 назв обсягом 243,8 друк. арк. накладом 596 тис. прим. Якщо обсяг книжки цього видавництва у 1923/24 р. складав – 3,4 друк. арк., то в 1925/26 р. – 5,8 друк. арк., але наклад падав з 10,4 тис. прим. у 1923/24 р. до 9,2 тис. прим. у 1925/26 р. [443, с.34].

Потреби в художній літературі задовольняла низка видавництв письменницьких спілок України «Гарт», «Плужанин» та ін.

Видавництво «Гарт» було засноване 2.04.1923 р. і внесене до списку кооперативних об'єднань [114, арк.16 зв.]. Свою назву видавництво отримало

від його організатора В. Еллана-Блакитного («Гарт» – це один з псевдонімів В. Елана-Блакитного) [445, с.44]. Видавництво «Гарт» об'єднувало найкращих письменників України (П. Тичина, М. Хвильовий, В. Сосюра, І. Микитенко, І. Кулик та ін.). Проте, чи то через неоднорідний за ідейно-творчими переконаннями склад організації, чи то через ідейні переконання М. Хвильового в кінці 1925 р. видавництво розпалось.

Видавничою діяльністю займалась і спілка селянських письменників «Плуг». Спілку було організовано в березні 1922 р. ініціативною групою у складі І. Сенченка, С. Пилипенка, А. Паніва, Г. Коляди, І. Шевченка і А. Крашаниці. 3.04.1922 р. Головополітосвіта зареєструвала Статут спілки [390, с.244]. У 1925 р. відділ друку ЦК констатував, що «Плуг» розвинув велику діяльність в галузі видавництва [236, арк.39]. При спілці було створено редакцію журналу «Плужанин». У другій половині 1920-х рр. члени спілки змушені були провести реорганізацію журналу, в результаті з'явилося кооперативне видавництво під назвою «Плужанин», що проіснувало до квітня 1932 р. [390, с.604-605]. В основному видавництво видавало художню літературу для всіх вікових категорій населення, а також книги з літературознавства та мистецтвознавства українською, російською та німецькою мовами [169, арк.1-2].

При громадській організації «Культурна Ліга» (1920 р.) виникло й діяло кооперативне видавництво «Культур-Ліга», зареєстроване у Києві в 1921 р. як суспільно-кооперативне [28, арк.31]. Пайовиками виступили ДВУ та Єврейське бюро НКО УСРР [444, с.3]. Головою правління був М.У. Лекст, а його заступником – Б.І. Маршак [395, с.21]. При видавництві діяли книжковий склад та магазин. Основною метою видавництва було постачання єврейських робітників та працівників шкіл навчальною, науково-популярною і художньою літературою єврейською мовою [444, с.9]. Крім художньої літератури «Культур-Ліга» видавала підручники, книги з історії мистецтва, бібліографічні покажчики, каталоги художніх виставок. Серед найбільш популярних авторів, котрі друкувалися у видавництві, були І. Кантор, М. Кіплер, А. Юдицький, Х. Резнік, Ш. Яхінсон, В. Лір, М. Вольфсон, Р. Ліберфарб та ін. Розквіт діяльності видавництва припадає на період з 1918 по 1922 р. Вільне від політичної кон'юнктури, воно випускало кращі зразки єврейської та світової

літератури. За короткий час видавництво посідає чільне місце на єврейському книжковому ринку. Цьому сприяла актуальність тематики друкованих видань та великі накладі. Однак, з 1923 р. починається новий період у діяльності видавництва. Після ліквідації культурно-національних автономій та перепідпорядкування єврейських організацій єврейській секції ВКП(б), яка прагнула перетворити їх з національних на класові, майже все керівництво виїхало за кордон. Щоб зберегти видавництво, нове керівництво змушене було йти на компроміси. Починаючи з 1923 р., значну частину друкованих видань складає педагогічна література (методичні матеріали, програми викладання, підручники). Це давало можливість не відходити від основного (просвітницького) принципу діяльності «Культур-Ліги» і, до того ж, відповідало вимогам часу [423, с.25]. Зокрема, за 1923/24 р. було видано 22 назви накладом 89 тис. прим., за 1924/25 р. 42 назви накладом 232,9 тис. прим., за 1925/26 р. 60 назв накладом 300 тис. прим. [443, с.41]. До 1926 р. кількість педагогічної літератури досягає понад половину друкованих видавництвом книг (22 назви з 40) [423, с.25]. Хоча у 1925 р. громадська організація «Культурна Ліга» занепадає, та видавництво продовжувало діяти до 1931 р. [395, с.142].

В умовах непу, при низькій матеріально-технічній базі, не всі видавництва могли налагодити систематичний випуск і організоване розповсюдження книги. Тому деякі з них діяли тимчасово [604, с.76], це так звані «стихійні видавництва»: «Культура», «Благо», «Червоне село» та видавництва «літературного гуртка»: харківський «Цех каменярів», київські – «Спілка», «Гольфштром» (у 1923 р. видало 4 книги накладом 1000 прим.), «Всеувито» (за 9 місяців 1923 р. видало 2 книги накладом 2000 прим., а потім видавництво «не виявляло ніяких ознак свого існування») [28, арк.382]. Ці видавництва проіснували недовго – від одного до трьох років. Як зазначав Ю. Меженко, можливо, вони по своєму персональному підбору активних членів не мали комерційного устремління і не були досить ініціативні [582, с.23]. Головними причинами такої швидкоплинності була нездорова конкуренція з боку великих видавництв, які не давали можливості їм розвинути свою видавничу діяльність, та звинувачення деяких з них в недотриманні кооперативного законодавства [632, с.43-44].

З 1919 р. в республіці діяв видавничий центр, а з 1922 р. видавництво Академії наук, що спеціалізувалося на випуску «виключно наукових праць (українською мовою) академіків, головним чином – в галузі філології» [28, арк.380]. Видавництво випускало як періодичні, так і неперіодичні видання. З неперіодичних видань – «товсті історичні монографії, присвячені далекому минулому України, окремим її містам або районам, діячам, важливим подіям». З періодичних видань головні – науковий двомісячник з українознавства «Україна» під редакцією М.С. Грушевського і «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» за редакцією голови відділу ученого-філолога академіка Агатангела Кримського [245, арк.14], який очолив і редакційно-видавничу комісію [477, с.46]. Серед авторів видавництва були такі відомі вчені, як А.Ю. Кримський, В.А. Данилевич, К.Г. Воблий, М.В. Птуха, Д.О. Граве, М.М. Крилов, М.Г. Чеботарьов, М.М. Боголюбов та ін. [584, с.58-59]. Якщо в 1923/24 р. продукція УАН становила 16 назв, 147,5 друк. арк., накладом 22 тис., у 1924/25 р. – 28 назв, 158,1 друк. арк., накладом 78,4 тис., то у 1925/26 р. – 36 назв, 225,62 друк. арк., накладом 88,1 тис. примірників. Свої видання воно видавало українською мовою [443, с.37]. Стрімке формування колективу науковців Академії та розширення спектра й кількості наукових праць уже в 1927 р. зумовили виділення видавництва в самостійну наукову установу [477, с.46].

З 1922 р. почало працювати й видавництво Книжкової палати [601, с.135], яке випускало статистичні довідники, що містили показники книжкових та періодичних видань, брошури бібліографічного та бібліотечного змісту.

Приватних видавництв, які сформували читацьку аудиторію, виробили спеціальну українську термінологію та заклали основи формування сучасного українського правопису [641], діяло небагато. Як зазначав Ю. Меженко, їх «кількість, що 1921 р. дійшла до 5, збільшилася у 1922 тільки до 9, а на 1923 справді піднеслася аж до 22» [582, с.20]. У Києві були зареєстровані, як приватно-кооперативні – «Спілка» (1922 р.), «Слово» (1921 р.), «Всеувито» (1922 р.), «Час» (1921 р.); як товариства – «Друкар» (1922 р.), «Гольфштром» (1922 р.) [28, арк.31]. Згодом почали функціонувати й такі книжкові осередки, як: «Искусство и наука», видавництво С.Богуславського, «Кифаред», «Голос»,

«Наука», «Мистецтво», «Орхус» [340, арк.36]. У Харкові – «Рух», «Труд», «Космос» [17, арк.11].

Так, видавництво «Друкар», засноване 1916 р. у Петербурзі, а в 1917 р. переведене до Києва з друкарнею і книгарнею, видавало художню, наукову літературу, підручники, журнал «Наше минуле». З січня по жовтень 1923 р. воно видало 5 книг, 7500 примірників, в основному підручників українською мовою [28, арк.382]. Припинило діяльність у 1924 р. [647, с.136].

Видавництво «Слово» (1922-1929 рр.) із самого початку свого існування перебувало в «чорному списку» всіх цензурних органів і вважалося націоналістичним, контрреволюційним, бо неодноразово його члени виступали проти ідеологічних основ радянської влади. На чолі приватного видавничого товариства на паях стояв академік Г.К. Голоскевич, членами правління були: П.П. Філіпович (Зорев), С. Титаренко, О.К. Дорошкевич, М.К. Зеров, С.О. Єфремов, А.В. Ніковський, Б.В. Якубський та ін. «Слово» об'єднувало письменників, кооператорів і робітників київських друкарень. Видавництво друкувало переважно твори неокласиків: М. Рильського, Г. Косинки, Т. Осьмачки, П. Филиповича, М. Зерова, М. Драй-Хмари, А. Міцкевича та ін. Видання «Слова» відзначалися дбайливим мистецьким оформленням [638]. За 1923/24 р. видавництво видало 6 назв, 43,63 друк. арк., тираж 21 тис. (січня по жовтень 1923 р. – 4 назви педагогічної літератури українською мовою, накладом 5 тис.) [28, арк.382], за 1924/25 р. – 8 назв (56,25 друк. арк., наклад 21 тис.) [443, с.42].

Видавництво «Рух», засноване в 1917 р. у місті Вовча, а 1921 р. переведене до Харкова [647, с.136], у звітах ЦУДу, Головліту, ДНМК, Української книжкової палати, Наркомосу називали приватним або приватно-кооперативним видавництвом [13, арк.31]. Статут видавництва було затверджено Колегією Відділу Управління Харківського Губвиконкому 24.12.1921 р. [292, арк.57] та внесено в реєстр приватних і громадських об'єднань Харківської губернії за №1. Свою роботу видавництво почало в березні 1922 р. [383, с.1]. Згідно з архівними документами, «Рух» неодноразово звертався до Головнокооперкому з проханням зареєструвати його як кооперативну організацію. Зокрема, одна із заяв про перереєстрацію статуту як кооперативного видавництва була зареєстрована 29.09.1922 р., але постійно

отримувало на свою адресу відмову («бо раніше була ухвала не визнавати видавництво за кооперативне») [291, арк.6; 517, с.58]. Це було пов'язано з тим, що у видавництві працювали колишні есери. Лише після того, як голова ЦУДу І. Кулик відзначив, що «на час звітності у видавництві «Рух» вже працювало два комуністи, але вплив їхній там був непомітний, та велика кількість паїв видавництва знаходилася в руках установ і організацій, що керувалися комуністами – Українбанк, Кустарспілка, Сільський господар і тому завоювати апарат видавництва буде не так важко» [13, арк.31], на підставі постанови Головного Кооперативного Комітету при Раднаркомі УСРР від 15.10.1923 р. статут видавництва «Рух» було внесено до реєстру кооперативних об'єднань [155, арк.78; 292, арк.113], а 14.01.1925 р. ЦУД дав видавництву посвідчення про те, що воно «зареєстровано в ЦУД» [292, арк.50]. Спочатку діяльність видавництва зосереджувалася в основному в Харківській губернії, а з 1925 р. почало працювати й Київське представництво [383, с.1]. Поставивши за мету поширювати українську книжку серед широкого загалу населення України [291, арк.20], «Рух» видавав україномовну літературу, в основному художні твори «старих» письменників [443, с.42]. У видавництві виходили такі серії: «Театральна бібліотека», «Красне письменство», «Наукова література», «Педагогічна література» [292, арк.57], «Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень», «Франківська бібліотека» та «Ілюстрована бібліотека для дітей». Також видавництво друкувало зібрання творів І. Карпенка-Карого, І. Кропивницького, В. Винниченка, І. Франка та ін. [292, арк.155; 402, с.453]. Якщо у 1922 р. видавництво видало 3 назви книг у кількості 9000 примірників, у 1923 р. відповідно – 19 назв, 645000 прим., то в 1924/1925 р. – 36 назв у кількості 213 тис. прим. [383, с.6].

Звітуючи перед членами Колегії Наркомосу, І. Кулик зауважив, що: «...такі видавництва, як «Рух», «Друкар», «Слово» – це три кити на яких тримається українська спільнота. У видавничій галузі вони успішно конкурують з Держвидавом, що, безперечно, створює велику загрозу завоювання ними масового читача» [13, арк.31].

Видавництво «Час», що діяло в Києві у 1908-1920 рр. й було одним із найпотужніших, найбільших і найактивніших центрів українського книговидання, також відновило свою діяльність. Приватне видавництво «Час»

було зареєстроване Київською Губекономрадою у 1921 р. Його засновниками були П.С. Синицький, Г.К. Мицюк, Я.А. Шеремецинський, усі були позапартійні [38, арк.24]. Головліт вважав це видавництво контрреволюційним, що вдало використовувало прорахунки ДВУ. Серед видань були вибрані твори українських письменників-класиків, переклади з різних мов, шкільні підручники, брошури для широкого кола читачів, кольорові поштові листівки з текстами народних пісень Амросія Ждахи. Причому, книжки часто видавали серіями чи популярними бібліотеками, чим спонукали читачів прочитати й інші їхні видання. Якщо за 1923/24 р. видавництво надрукувало 11 назв обсягом 40,38 друк. арк. накладом 55 тис. прим., то за 1924/25 р. – 18 назв обсягом 188,37 друк. арк. накладом 143 тис. прим. [443, с.42]. За 1924-1926 рр. ним було видано 54 назви друкованої продукції. Видавництво видрукувало «Кобзар» Т.Г. Шевченка та «Енеїду» І.Котляревського [43, арк.55]. Та уникнути закриття видавництву під час рішучих антиукраїнських кроків більшовицької влади не вдалося.

Видавши 2 художніх твори в 14,5 друк. арк. й 7 тис. примірників у 1923/24 р. в Харкові розпочало свою діяльність приватне російське видавництво «Космос». В наступні роки це видавництво значно розширило свою діяльність, видаючи різноманітні видання [443, с.43].

У 1917 р. Б.О. Борович у Харкові створив та протягом десяти років очолював культурно-просвітницьку організацію «Труд», яка об'єднала видавництво, книжковий склад та крамницю. У 1922 р. адміністрація губуправління НКВС намагалась з'ясувати характер видавництва: «чи існує культурно-просвітне видавництво «Труд», як організація, що отримує прибуток, чи це організація суспільно-наукового характеру» [24, арк.13].

Приватне видавництво культурно-освітньої організації «Труд» видавало інструктивну літературу з усіх галузей народної освіти, з питань культурно-освітньої роботи, бібліографічні покажчики, а також науково-популярну соціальну белетристику [584, с.59]. Зокрема, у 1923 р. видало книгу «Поетика» Міллер Фрейєнфельс [219, арк.78]. Його продукція різко вирізнялася своєю «безпартійністю». У фондах ХДНБ виявлено 37 найменувань видань цього видавництва, що вийшли друком протягом 1918-1928 рр. За рекламними об'явами типу «випущені у світ», «підготовлені до друку» та «незабаром

вийдуть у світ», «є на складі», які додавалися до більшості книжок, встановлено 45 назв [642]. Після 1928 р. жодного його видання не зафіксовано. Причини припинення діяльності видавництва не відомі. Однак, аналізуючи ситуацію, що склалася на той час у видавничій справі, можливо, однією з них було введення постановою ЦВК і РНК СРСР у серпні 1929 р. «Положення про видавництва», відповідно до якого для видавництв приватних організацій було встановлено «статутний капітал не менш 100000 крб.». Порушення офіційної вимоги для приватних видавництв, які не мали власних друкарень, щоб усі автори видань були його дійсними членами, також могло сприяти припиненню діяльності видавництва [642].

Київське приватне видавництво «Театр» у 1923 р. видавало журнал «Театр». Видавництво А. Рубенштейна в Одесі видало в 1923 р. книгу «Ветер с юга» А. Рубенштейна. Видавництво С.Виноградова в Харкові видало в 1923 р. його книгу «Комунар з Парижа» [219, арк.78].

За даними Всеукраїнського бюро радянсько-партійних та громадсько-кооперативних видавництв станом на 1.06.1924 р. на приватні видавництва припадало – 1914 назв, обсягом 7208 друкованих аркушів, з них на белетристику приходило – 30%, на прикладні науки – 12%, протягом року було заборонено до друку 75 назв. Крім того, 4.12.1924 р. на засіданні спеціальної комісії Бюро, що досліджувала видавничу діяльність, було відзначено, що «на цей час приватні видавництва розпочали видавати соціально-політичну літературу» [78, арк.346-348].

Впровадження принципів непу у видавничу практику дозволило радянським видавництвам в короткий термін вийти на «широкий шлях прогресивного розвитку». За кількістю назв першість у 1923 р. належала відомчим видавництвам, що друкували переважно брошури для власного вжитку, на другому місці державні видавництва, за ними кооперативні, партійні і приватні. Що стосувалось накладів, то першість належала державним видавництвам – 56%, після них лишались кооперативні, відомчі, партійні і приватні [564, с.170]. Та, застосування цих принципів мало і свої негативні сторони. У резолюції з питань пропаганди, друку та агітації XII з'їзд РКП(б) відзначив: «якщо госпрозрахунок безсумнівно оживив наші видавництва і дав їм можливість працювати на міцних і здорових підставах, то, з іншого боку, комерційна

незалежність внесла різнобій у їхню роботу, в результаті чого на ринок викидається часом непотрібна, погано підготовлена література, що веде до засмічення книжкового ринку та до розтрачання матеріальних сил і засобів». Необхідність усунення «елементів стихійності та безплановості» у видавничій справі послужила причиною створення в Москві у лютому 1923 р. об'єднання партійно-радянських видавництв [587, с.300]. Від України до нього увійшли спочатку «Пролетарій», а потім ДВУ. Усього до цього органу входило 39 видавництв з Москви та 34 – з інших міст [98, арк.7]. Спеціальне об'єднання партійно-радянських видавництв контролювало за видавничими планами партійних видавництв СРСР, сприяло закупівлі паперу на пільгових умовах для видання політичної літератури, створенню кращих можливостей для її видання [595, с.122]. А вже в січні 1924 р. було створено Всеукраїнське бюро радянсько-партійних та громадсько-кооперативних видавництв, яке включало 8 видавництв [225, арк.20]. Його метою стало: проведення партійних директив у галузі книговидавництва та книготоргівлі; витіснення приватного капіталу; об'єднання існуючих та в майбутньому створених радянсько-партійних та суспільно-кооперативних видавництв УСРР; регулювання відносин як між окремими видавництвами УСРР, так і тими, що перебували за її межами; створення необхідних для нормальної роботи видавництв фінансових, виробничих та торговельних умов. Бюро діяло при відділі друку ЦК КП(б)У. Фундаторами Бюро були ДВУ, державне видавництво «Червоний шлях», кооперативні видавництва «Книгоспілка» та «Пролетарій» [133, арк.27]. На початку 1925 р. до Бюро увійшло видавництво «Український робітник» [595, с.123]. Бюро розподіляло між видавництвами кредити, що надходили з державного бюджету на видавничу галузь. Їх надавали переважно тим видавництвам, що входили до об'єднання, а приватні видавництва були поза увагою [91, арк.85]. При Бюро діяла спеціальна комісія, яка досліджувала видавничу діяльність. Цей орган був ініційований державою для того, щоб об'єднати всі наявні видавництва під одним керівним органом. Централізація цієї справи була завершена в 1930 р., коли утворилося Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ) [78, арк.85].

Період 1924-1925 рр. у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх

концентрацією і більш чіткою типізацією. Але, закономірний процес класифікації видавництв в умовах державно-монополістичного соціалізму неминуче набував форсованого характеру. Спочатку, для посилення контролю над діяльністю видавництв, ЦК КП(б)У на початку 1924 р. вирішує провести повну централізацію видавничої галузі, згідно з якою усі великі видавництва повинні були об'єднатися в єдиний центр [394, с.298-299]. Але ця програма із самого початку була невдалою в силу того, що державний видавничий сектор не мав ефективної моделі книговидавничої та книготоргівельної роботи, що могло б призвести до книжкової кризи. Тому Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. прийняло нову резолюцію «Про стан видавництв, книготоргівлі та здешевлення книги», яка відміняла програму ЦК «Про об'єднання в єдине всіх видавництв» й планувала залишити 3 видавництва: Держвидав України, «Пролетарій» (як видавництво Харківського губкому) та «Червоний шлях», який повинен був об'єднати решту видавництв («Шлях освіти», «Червоний шлях», «Гарт» і видання ЦК). Враховуючи можливість конкуренції між видавництвами, відділ друку повинен був розмежувати сфери їх роботи [179, арк.46; 387, с.111]. Та «пошук твердої фінансової бази викликав плутанину виробничих планів, втручання одних видавництв у компетенцію інших», як наслідок – виникали «певні фінансові недоладності», конкуренція між видавництвами [582, с.24].

Щоб зміцнити позиції великих державних видавництв, які б об'єднали слабші (державні, кооперативні, приватні), влада створила несприятливі умови для сильніших – приватних та кооперативних видавництв. Зокрема, у резолюції XIII з'їзду РКП(б) «Про пресу» від 31.05.1924 р. було запропоновано провести класифікацію видавництв [559, с.43], в якій особливу роль повинні були відігравати партійні комітети, що мали впливати на роботу видавництв, на погодження їх планів і забезпечення ідеологічно витриманої літератури [232, арк.242; 586, с.120]. Відповідно до резолюції, відділ друку ЦК КП(б)У провів типізацію видавництв [110, арк.20]. Першим заходом було укрупнення видавництв – замість невеликих видавництв «Шлях освіти», «Знання», «Плуг», «Гарт», «Космос» (Берлін), «Молодий робітник», «Червоний шлях» та деяких інших було створено велике радянсько-партійне видавництво НКО УСРР «Червоний шлях» [108, арк.3; 387, с.444; 582, с.24]. Знаходилось воно в

Харкові, філії були в Києві, книжкові магазини – в Харкові, Києві, Одесі. Видавництво, організоване як пайове товариство й засновниками якого були ЦК КП(б)У та НКО УСРР, вважалось державною політико-просвітньою організацією [226, арк.77]. Видавництво «Червоний шлях» повинне було видавати українською мовою літературу, розраховану на робітників, селян та трудову інтелігенцію, а саме: класичну та популярну марксистську літературу, книги з теорії та практики ленінізму, пролетарську художню белетристику, бібліотеки самоосвіти, спеціальні бібліотеки для села і робітників, агітаційну та політико-просвітню літературу і періодичні видання ЦК КП(б)У і НКО УСРР [226, арк.77]. З метою видання літератури українською мовою для молоді при «Червоному шляху» на базі видавництва «Молодий робітник» був створений юнсектор, який запланував у 1924 р. випуск майже 100 назв книг для молоді [225, арк.20]. Загальне керівництво діяльністю видавництва належало Правлінню у складі 5 чоловік, призначених за згодою ЦК КП(б)У і НКО УСРР. Зі складу Правління визначали завідувача видавництва, головного редактора та голову. Голова керував роботою правління, узгоджував діяльність завідувача видавництва та головного редактора. В період між засіданнями правління всією поточною роботою керував завідувач видавництва. Головний редактор керував окремими редакційними апаратами. Правління розглядало та затверджувало плани роботи видавництва, кошториси, звіти, угоди, затверджувало на посади та звільняло співробітників. Організаційна робота зосереджувалась в трьох секторах: редакційному (очолював головний редактор), видавничому відділі (очолював завідувач видавництва) та відділі періодики (завідувач призначався ЦК КП(б)У та НКО УСРР) [226, арк.78-79].

У кінці 1924 р. ЦК ставить питання про об'єднання видавництва «Червоний шлях» з ДВУ [225, арк.34]. За рішенням Відділу друку від 28 січня та Політбюро ЦК КП(б)У від 30.01.1925 р. видавництво «Червоний шлях» весною цього ж року було об'єднане з Держвидавом України [181, арк.11; 231, арк.6, 9; 387, с.445]. Також у 1924 р. відділ друку ЦК скоротив кількість відомчих видавництв [225, арк.11]. Зокрема, він закрив видавництва УРНГ, Наркомзовнішторгу та «Горняк», встановив чітку мережу журналів НКО та НКЗ та значно скоротив виробництво залізничного відомства [225, арк.20]. І, хоча, укрупнення видавничої справи офіційно мало за мету максимальне

зниження державних витрат за рахунок зменшення кількості дотацій [628, с.142], та класифікація видавництв розглядалася Радянською державою лише як передумова тотальної монополізації і централізації всієї видавничої системи в республіці [628, с.146]. У 1925 р. відділ друку ЦК знову підняв питання про централізацію книжкової справи та розмежування видавничих функцій між видавництвами. Звісно, центральне місце у випуску книжкової продукції відводилось ДВУ, видавництво «Український робітник» розраховувалось на робітничого читача, а видавництво «Пролетарій» повинне було залишитись єдиним видавництвом в Україні, що випускає книжки російською мовою [230, арк.9].

Злиття дрібних видавництв у великі видавничі центри призвело до зменшення кількості видавництв в УСРР. Якщо у 1922-1923 рр. в УСРР видавництв було 49 [40, арк.85; 221, арк.28, 29], то у 1924 р. їх стало 38, в тому числі 19 державних, 3 партійних, 1 профспілкове, 10 кооперативних і 5 приватних [565, с.225; 585, с.69]. Хоча, за даними НКО УСРР станом на 1.04.1924 р. в Україні діяло 56 видавництв, з них: 25 державних, 14 партійних, 3 професійних, 4 кооперативних і 10 приватних (Додаток В) [378, с.111; 390, с.336]. Ю. Меженко наводив іншу цифру – 140 одиниць у 1923 р. (Додаток Д) [582, с.22], й при цьому наголошував, що у 1923 р. кількість видавництв, у порівнянні з попереднім роком, скоротилась (у 1922 р. – 172) за рахунок закриття державних, професійних і кооперативних осередків. Деякі науковці стверджували, що перехід до нової економічної політики дав поштовх зростанню мережі видавництв, яке відбувалось за рахунок появи нових [622, с.29], тому їх кількість зростала. Погоджувались із цією думкою й дослідники видавничої галузі Н.Ф. Колосова [572, с.5] та О.П. Овдієнко [591, с.6]. Розбіжності між джерелами, в основному, пояснюються недосконалістю методики статистичного обліку.

Питання про необхідність упорядкування видання сільськогосподарської літератури було поставлене в доповідній записці Наркомзему УСРР РНК УСРР від 24.05.1924 р. Та, конкретні заходи по розширенню видання літератури для села були намічені в постанові Оргбюро ЦК РКП(б) «Про періодичну літературу для селян», прийнятій в лютому 1925 р. Як наслідок, 13.06.1925 р. Сількомісія ЦК внесла пропозицію про створення єдиного видавництва з

видання сільськогосподарської літератури, а 17.06.1925 р. її затвердив відділ друку [231, арк.85]. Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво «Радянський селянин» було створене на базі видавничого відділу при НКЗ УСРР (ліквідованого в квітні 1924 р.) у формі пайового товариства (при умові, що Наркомзем зі свого боку вносить не менше 50% паїв по відношенню до всього капіталу) [232, арк.119]. 3 липня пленум сількомісії ЦК КП(б)У затвердив список пайовиків видавництва (Наркомзем, Укрсільбанк, Сільськогосподарь, Укрсільмаштрест, Укрдержстрах, Добробут, Громада насінньознавців, Цукротрест, Головополітосвіта) та статут [232, арк.144, 229]. Установчі збори пайовиків видавництва відбулись 13.03.1926 р. А в грудні 1926 р. Колегія Наркомзему УСРР відзначила, що за короткий час «Радянський селянин» став основним (48,6%) в республіці видавництвом сільськогосподарської літератури [387, с.449]. Також у 1925 р. було створене, як кооперативне, видавництво «Юный ленинец» [231, арк.97]. Видавництво перебувало під ідеологічним керівництвом Центрального Бюро КДД, яке було його пайовиком і затверджувало всі видавничі плани. Правління видавництва знаходилось в Харкові [232, арк.102, 107].

В основному майже всі радянські, партійні, профспілкові, громадські видавництва, з метою мінімізувати витрати на друк книг, були створені на правах кооперативів (організовані як пайові товариства). Структуру керівних органів кооперативних видавництв складали: загальні (депутатські) збори, рада, правління та ревізійна комісія. Управління справами покладалось на загальні збори та правління [1, арк.23 зв.; 42, арк.21; 114, арк.16 зв.; 118, арк.30; 127, арк.10-11; 232, арк.105; 291, арк.21-22]. Основною частиною внутрішньої структури видавництва були: редакційний, комерційний, торгівельний відділи, а адміністративні питання вирішував відділ управління справами. У поодиноких випадках члени правління для кращого функціонування видавництва організовували окремі відділи [85, арк.1]. Так, видавництво «Український робітник» у своєму активі мало ще фінансовий відділ [87, арк.3]. У видавництвах, де поруч із неперіодичною літературою видавалися газети та журнали, існувала редакція періодичних видань, що мала свій штат, на чолі кожного видання стояв головний редактор. В окремих випадках редакція періодичних видань настільки зміцнювала своє становище, що

відокремлювалася та існувала як самостійне видання або видавництво («Плуг») [390, с.446].

Найбільші видавництва республіки – Держвидав України, партійне видавництво «Пролетарій», «Книгоспілка», профспілкове видавництво «Український робітник», «Рух» – швидко розвивалися і незабаром зайняли провідне місце у створенні масової книги в УСРР. Згідно із звітом Головліту ці видавництва в 1925 р. видавали найбільше друкованої продукції [43, арк.30]. Також у 1921-1925 рр. книжкову продукцію в УСРР випускали й Державне видавництво РСФРР, видавництва «Красная новь», «Земля и фабрика», «Работник просвещения», «Молодая гвардия», «Гостехиздат», «Новая деревня», «Прибой», «Московский рабочий», «Новая Москва» [584, с.52], «Вопросы труда», «Гостехиздат», «Мысль» [443, с.44].

Таким чином, формування радянської видавничої системи почалося зі створення Всеукрдержвидаву, що став центральним органом при ВУЦВК й керував видавничою справою в Радянській Україні, розпоряджався поліграфічною базою, розподіляв папір, створював й закривав видавництва. Державне видавництво України було не лише керівним органом, а й головним видавництвом, яке поступово стабілізувало свій виробничий профіль, структуру, налагодило систему агентств для книгопоширення, проводячи послідовний курс на розвиток видавничої справи насамперед у центрах поліграфічної промисловості, які історично сформувалися у великих містах України, замість дрібних видавництв створило там свої філії. Водночас, із введенням непу, влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів та дозволила діяльність приватних видавництв (звісно, їх виникнення регулювалось державними органами) і вільний продаж книжок; розпочався перехід на нові принципи роботи, які давали змогу видавництвам здійснювати видавничий процес, використовуючи принципи ринкової економіки. Тому, поряд з одержавленням книжкової продукції відбувалось збільшення приватних і кооперативних видавництв. Особливість розвитку книговидавничої справи у 1922-1923 рр. полягала також і в тому, що саме в цей час були зроблені перші кроки до типізації видавництв УСРР по видах літератури і обслуговуванню певних категорій читачів. Прагнення видавництв до універсалізму вважалось негативним явищем. Період

1924-1925 рр. у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією. Але, закономірний процес класифікації видавництв в умовах державно-монополістичного соціалізму неминуче набував форсованого характеру.

В УСРР у першій половині 1920-х рр. поступово сформувалася типологія видавництв за формою власності та за приналежністю до засновників: державні – ДВУ, «Наукова думка», «Юридичне видавництво», «Шлях освіти», «Червоний шлях», «Радянський селянин»; партійні – «Комуніст», «Пролетарій», «Робітник Донбасу», «Космос» (Берлін); кооперативні – «Книгоспілка»; профспілкові – «Профработник», «Український робітник»; громадських організацій – «Гарт», «Плужанин», «Культур-Ліга»; наукові – видавництво Всеукраїнської Академії наук, видавництво Книжкової палати; приватні – «Всеувито», «Гольфштром», «Друкар», «Рух», «Слово», «Труд», «Час», «Космос» (Харків) та ін. І, хоча більшість видавництв заради отримання певних правових й економічних пільг і створювались на кооперативних засадах, але, як кооперативне було визнано лише «Книгоспілку». В умовах непу, при низькій матеріально-технічній базі не всі видавництва могли налагодити систематичний випуск і організоване розповсюдження книги. Тому деякі з них («Культура», «Благо», «Червоне село», «Цех каменярів», «Спілка», «Гольфштром», «Всеувито») проіснували недовго – від одного до трьох років.

Провідним видавництвом цих років стало ДВУ, яке було єдиним з видавництв республіки, що залишалось універсальним з орієнтацією на видання навчальної літератури. Радянсько-партійному видавництву «Червоний шлях» доручалося видання суспільно-політичної, марксистсько-ленінської літератури українською мовою, а також науково-популярної і художньої літератури, книг для села, періодичних видань ЦК КП(б)У і Наркомосвіти України. «Пролетарій» призначався для видання марксистсько-ленінської і науково-популярної літератури російською мовою. Книжкова продукція «Книгоспілки» відповідала насамперед запитам сільського населення України. Видання «Українського робітника» призначалися для робітничого класу і профспілкових організацій України. Видавництво «Радянський селянин» випускало літературу для села. Видавництво «Наукова думка» спеціалізувалося

на виданні медичної літератури. Видавництва «Гарт» та «Плужанин» видавали художню літературу для всіх вікових категорій населення, а також книги з літературознавства та мистецтвознавства. «Культур-Ліга» видавала єврейською мовою художню літературу, підручники, книги з історії мистецтва, бібліографічні покажчики, каталоги художніх виставок. Видавництво Академії наук спеціалізувалося на випуску наукових праць й випускало в світ як періодичні, так і неперіодичні видання. Видавництво Книжкової палати друкувало статистичні довідники, що містили покажчики книжкових та періодичних видань, брошури бібліографічного та бібліотечного змісту. «Рух» видавав україномовну літературу, в основному, художні твори «старих» письменників. Приватні видавництва «Друкар», «Слово», «Час» друкували вибрані твори українських письменників-класиків, переклади з різних мов, шкільні підручники, брошури для широкого кола читачів. Видавши 2 художніх твори в 1923/24 р., розпочало свою діяльність приватне російське видавництво «Космос», яке значно розширило свою діяльність в наступні роки. Приватне видавництво культурно-освітньої організації «Труд» видавало інструктивну літературу з усіх галузей народної освіти, з питань культурно-освітньої роботи, бібліографічні покажчики, а також науково-популярну соціальну белетристику. Інші видавництва УСРР також більш чітко визначили характер своєї друкованої продукції і коло читачів. Також книжкову продукцію випускали видавництво АН СРСР та низка інших. Крім того, книги для України, в тому числі й українською мовою, випускали й видавництва Росії.

2.2. Реформування видавничої системи у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років

У другій половині 1920-х рр. в Україні сформувалося два видавничі центри – Харків (радянсько-партійний) та Київ (націоналістичний) – між якими «йшла боротьба за сфери впливу» [244, арк.73]. У Харкові тоді діяли ДВУ, «Книгоспілка», «Космос», «Наукова думка», «Плужанин», «Пролетарій», «Радянський селянин», «Рух», «Труд», видавництво Народного комісаріату юстиції УСРР, «Український робітник», а також Всеукраїнська філія Центрального видавництва народів СРСР при Президії ВУЦВК – Центрвидав. До 1926 р. літературу національних меншин видавало ДВУ, але «дуже мало, дуже дорого й дуже погано». Тому, на підставі постанови ВУЦВК від 25.05.1926 р., у Харкові було організовано філію Центорвидаву як самостійну господарську одиницю [145, арк.51]. Український відділ займався видавничою діяльністю, він мав свої торгові філіали у Києві, Кам'янці-Подільському, Умані, Бердичеві, Одесі. Цей відділ обслуговував національні меншини УСРР: німців, поляків, євреїв, болгар, чехів, греків тощо [584, с.75]. У Києві працювали: видавництво Всеукраїнської Академії наук, видавництво спілки революційних письменників «Західна Україна», «Культур-Ліга», «Слово», «Час» та ін. Крім згаданих у кінці 1925 – на початку 1926 р., розпочали свою діяльність такі українські приватні видавництва (на правах кооперативів), як «Горно» та «Сяйво» у Києві [577, с.36], «Універсальне наукове видавництво» (Уніздат) – у Харкові [604, с.79] та російське приватне видавництво «Светоч» в Одесі [443, с.42, 43].

Після виходу постанови ЦК КП(б)У від 26.08.1926 р. «Про стан преси на Україні», в якій зазначалось, що «книга відіграє велику роль у будівництві соціалізму і зброєю освіти багатомільйонних народних мас», спостерігається збільшення друку масової літератури (за змістом: ленінська, антирелігійна, професійна, кооперативна, військова, соціально-політично-економічна, правова, точні науки, прикладні знання, сільськогосподарська та ін.) [443, с.29]. Та не перейняті проблемами «просто книг» сучасники в Україні 1920-х відзначили «дивний» факт: «наша масова література не масова (максимальний

тираж 10 тис. прим.) – вона розрахована на кваліфіковану інтелігентну верхівку робітників та селян» [577, с.97].

В основному виразну тенденцію до «масовості» виявляла «Книгоспілка», яка збільшила випуск масової та художньої літератури (2,8 друк. арк. у 1923/1924 р. й 3,7 арк. – 1925/1926 р.), але пересічний наклад книжки був досить хитким: із 4,6 тис. прим. (1923/24 р.) зростає до 11 тис. (1924/25 р.) й знову падає до 7,1 тис. (1925/26 р.), тоді як підручники відходять на 3-є, а то й на 4-е місця. На думку А. Козаченка, це було викликано типізацією даного видавництва, яке не могло «поруч з ДВУ орієнтуватись в значній мірі на продукування учбової літератури». Якщо наукова література займала «скромне місце» в продукції цього видавництва, то наклад методичної літератури значно збільшився. Також велика роль відводилась виданню довідкової та дитячої літератури. Як зазначав А. Козаченко, це була своєрідна відповідь на брак певної літератури в продукції УСРР [443, с.31]. Але на шляху до «масовості» перед видавництвом постала загроза паралелізму, а звідси й – конкуренція з іншим, теж здебільшого масовим, видавництвом «Радянський селянин», що спеціалізувався на сільськогосподарській літературі.

Видавництво «Пролетарій», яке в першій половині 1920-х рр. також орієнтувалось на видання масової літератури (вона займала основне місце в його продукції: у 1923/24 р. – 66%, у 1924/25 р. – 54%), урізноманітнило свою продукцію (художня, методична, юнацька, навчальна, наукова, дитяча література), тоді як видання масової літератури «стає все дрібнішим» (у 1925/26 р. – лише 35%). Та, хоча в діяльності видавництва й виявлявся нахил до задоволення всіх соціальних груп, але треба констатувати той факт, що «Пролетарій» був основним видавництвом, яке видавало соціально-економічну літературу [443, с.32-33]. Крім соціально-економічної літератури у 1926 р. видавництво «Пролетарій» спеціалізувалося також й на виданні історичної літератури та випускало серію «Червоне письменство». Робота видавництва велась у трьох напрямках: перевидання дореволюційної літератури, літературні переклади, друк сучасних авторів. Щодо перекладів, то протягом 1926 р. їх було видано 93 назви, обсягом 538 друк. арк. [43, арк.27]. Але Головліт визнав їх малокваліфікованими, особливо «буржуазних письменників» – М. Зерова,

М. Драй-Хмари, М. Івченка, А. Паніва, П. Ванченка, Є. Плужника, та зауважив, що «Пролетарію» необхідно було «заручитися серйозними» книгами з історії». [551, с.411]. Підручники «Пролетарій» видавав переважно для політосвітніх закладів, шкіл політграмоти. Тільки за 1925/1926 р. було видано 4 назви (з 29) українською мовою – решта російською [443, с.33]. Але, якщо темпи зростання продукції цього видавництва щодо назв були вагомими (у 1923/24 р. 92 назви, в 1924/25 р. – 285, а в 1925/26 р. – 355), то зміни в пересічному обсязі книжки були незначними (1923/1924 р. – 6 друк. арк., 1924/1925 р. – 6,1 і 1925/1926 р. – 7,1). У накладі за 1925/1926 р. помічається значне зменшення – майже на 25%. Відбилося це й на накладі книжки. Якщо у 1923/1924 р. наклад становив 10,7 тис. прим., у 1924/1925 р. – 10,6, то у 1925/1926 р. – 6,8 [443, с.32].

У продукції видавництва «Український робітник» за три роки діяльності на першому місці також була масова література, яка складалася, головним чином, з професійної літератури – 21 назва (з 40 назв масової), соціально-економічної – 15, з точних та прикладних наук – по 2 назви. Видавництво видавало також ленінську, наукову, кооперативну, сільськогосподарську літературу та підручники для шкіл соцвиху, політосвітніх закладів і шкіл профграмоти (наклад 443,2 тис. прим.) [443, с.34], але на переповненому навчальною книгою ринку, зазнало труднощів з їх реалізацією [577, с.100]. Хоча, обсяг книжки видавництва «Український робітник» в 1925/1926 р. складав 5,8 друк. арк. (проти 3,4 друк. арк. у 1923/24 р.), але був відчутним спад накладу до 9,2 тис. прим. (проти 10,4 тис. прим. у 1923/24 р.) [443, с.34]. В продукції ДВУ масова література (крім підручника, який у планах займав більше 70%) [240, арк.70] також займала особливе місце (104 назви з 413 у 1925/26 р.) [443, с.29].

Отже, масову літературу видавали державні, кооперативні, професійні та партійні видавництва, що були «найкращим об'єктом планового керування й будування в галузі книжкової продукції УСРР». Звісно, їх продукція, продиктована класовою структурою держави, не гарантувала їм певного ринку, тому вони існували за рахунок державних дотацій.

Крім вище згаданих видавництв, що підлягали плановому керуванню, діяли й інші, видавнича діяльність яких регулювалась й залежала від держави («Юридичне видавництво НКЮ», «Наукова думка» та ін.). Ці видавництва

давали 30,43% назв всієї продукції УСРР (за 1925/26 р.) та 62,41% – щодо накладу й, крім масової літератури (435 назв з 1514 за 1925/1926 р.), видавали підручники (304 назви), художню (271), методичну (148), наукову (100), юнацьку (89), дитячу (69) та ін. літературу [443, с.34]. Але такий широкий розмах видавничої діяльності не був узгоджений з можливостями книжкового ринку в умовах усталених товарних відносин – книги, випущені у великій кількості, не знайшли в повній мірі свого покупця, утворились «залежі» книг (затоварення), що змусило видавництва скоротити свою видавничу діяльність і зменшити наклад: вже в 1925/26 р. при збільшенні числа назв книг спостерігається зменшення накладу, в середньому до 6000 прим. на одну назву (в 1924/25 р. – 7500), а в 1926/27 р. – до 4250 прим. [448, с.5].

Та, хоча темпи зростання продукції видавництв, що підлягали плановому керуванню, й були вагомими, але особливо зростав обсяг книжкової продукції приватних видавництв. Якщо в 1923/24 р. приватними видавництвами було випущено 108 назв, то у 1924/25 р. – 141, у 1925/26 р. – 318, а в 1926/27 р. ними було випущено 558 назв книг (Додатки Е, Ж) [244, арк.221; 245, арк.20 зв.]. В 1925/26 р. проти 1924/25 р. їх продукція зросла як по назвам, так і по накладу, в 2 рази. Також зростала і їх роль в загальній продукції України. Якщо в 1924/25 р. вони склали в загальній продукції по назвам 2,8%, по накладу – 2,4%, то в 1925/26 р. їх роль зросла – по назвам до 5,1%, по друк. арк. – до 6%, по накладу – до 4,6% [240, арк.70; 241, арк.29; 248, арк.163]. А в 1926/27 р. продукція приватних видавництв уже складала – 9% по назвам, 8,4% по друк. арк., 15,1% по накладу [248, арк.163]. Крім того, за 1925/26 р. 50% їх видань друкувалось українською мовою (україномовні видання зросли більше як в 2 рази) [240, арк.70; 241, арк.29].

Зростанню продукції «приватників» сприяла «українізація, зокрема державного і партійного апарату, що викликала попит на підручники по українознавству й словниках, а також збільшила зацікавленість до української художньої літератури й книг по історії, географії та економіці України» та «в зв'язку зі зростом політичної й культурної активності дрібної буржуазії», збільшення попиту на літературу, «яку читають не пролетарські кола» [244, арк.80]. А, згідно з висновком секретаріату відділу преси ЦК, розвитку

приватних видавництв та «шкідливих явищ» в їх діяльності (спробам організувати навколо себе дрібнобуржуазного читача і дрібнобуржуазного націоналістичного письменника) сприяли: слабкий контроль центральних і округових апаратів Головліту над їх діяльністю; слабка реакція з боку преси на видання приватних видавництв; замала пристосованість радянсько-партійних видавництв до вимог ринку та потреб читача, що не задовольняли ринок дешевим виданням з художньої літератури; торгівельна політика радянсько-партійних видавництв (купівля 50% продукції приватних видавництв, аванси під продукцію); відповідна політика поліграфічної промисловості щодо приватних видавництв (кредитування на папір та друк); відсутність економічно-господарчого регулювання на папір та друк діяльності приватних видавництв з боку Комітету в справах друку [244, арк.218]. У той час як державний сектор майже не звертав особливої уваги на видання технічної та дитячої літератури, особливо для дошкільного віку, приватні заповнили ринок безліччю надзвичайно дешевої багатотиражної дитячої та технічної (рентабельної) книжки. Так, у 1926 р. видавництво «Космос» видало серію «Технічна література», яка вміть була розкуплена, це видавництво наслідували інші [43, арк.5]. Як стверджує Н. Колосова, «видавати технічну літературу стало вигідно: попит на неї був великий, а на книжковому ринку її не вистачало» [572, с.20]. Тому, з метою більш дійсного регулювання та використання видавничої діяльності приватників, відділ преси ЦК поставив перед державними та партійними видавництвами завдання: збільшити випуск дитячої художньої літератури для дошкільного віку, поширити видання українських класиків з передмовами марксистського характеру. Навіть розглянув можливість організації Держтехвидаву та дитячого видавництва [244, арк.81 зв.].

Всього станом на 1.10.1926 р. в Україні діяло 15 приватних видавництв. З них 10 таких, що видавали не менше 2-3-х книг, решта, в основному авторські видавництва, видавали не більше однієї книжки [240, арк.70; 241, арк.28-29]. Всі приватні видавництва були розбиті по групам, а саме: «а) одне російське «Космос» – тип комерційний, видавало в основному белетристику, перекладну, пригодницьку, навіть бульварну літературу. За рік крім белетристики видало

тільки один в 3-х томах технічний словник; б) українські видавництва в Києві («Горно», «Слово», «Сяйво») – групують навколо себе академічні кола безпартійних літераторів, видають переважно художню літературу з передмовами, збірники критичних статей та з історії літератури. Навколо видавництва «Слово» гуртуються «так звані групи неокласиків» (Зеров, Могилянський та ін.); в) видавництво «Час» (українське) комерційного типу, видає белетристику та взагалі ходову книжку, переважно хрестоматії з українознавства, які мають попит в школах; г) «Рух» – кооперативне видавництво гуртує навколо себе українську інтелігенцію м. Харкова. Видавництво знаходиться під нашим впливом. В минулому році навколо виборів правління розігралась боротьба правих групіровок української інтелігенції з радянськими. Праві зазнали невдач; д) чотири видавництва («Вапліте», «Плужанин», «Утодік», «Масса») літературних групувань. Видали за рік не більше 2-3 книг тільки своїх членів» [240, арк.70; 241, арк.29]. До речі, секретаріат ЦК дав дозвіл на організацію видавництва «Утодик» товариству українських драматургів та композиторів при НКО УСРР, обмеживши виданням творів тільки своїх членів в галузі театральної та музичної літератури [244, арк.85, 108].

З кінця 1926 р. в офіційних документах (звітах відділу друку ЦК та Головліту) видавництва стали поділяти на два сектори: соціалістичний (усуспільнений) або державно-кооперативний та приватний (приватно-кооперативний) [245, арк.20 зв.].

У 1927 р. в УСРР (згідно з резолюцією ЦК КП(б)У «Про приватні видавництва») діяло 11 приватних видавництв: у Харкові – «Космос», «Труд», у Києві – «Слово», «Час», «Сяйво», «Горно», «Маса», «Наука и просвещение» («стоїть окремо і з київською групою не тримає єдиного фронту») [244, арк.73], в Одесі – «Светоч», «Омега» та «Видавництво Гінзбурга» (єврейські священні книги) в Полтаві. Крім того, до Укрліту надійшло 5 заяв про дозвіл відкрити видавництва: «Вапліте», «Утодік», «Сніп», «Українське наукове видавництво», Харківська філія ленінградського видавництва «Мысль». З них «Українське наукове видавництво» та «Мысль» – приватних осіб, решта тих чи інших літературних організацій [244, арк.72]. Якщо у 1926 р. приватні видавництва

були розбиті на 5 груп, то в 1927 р. Головліт поділив їх на дві групи: до першої потрапили ті, що переслідували виключно комерційні цілі, які «разом з корисною нам літературою», збільшують випуск «міщанської» художньої літератури «для непівського читача» [244, арк.80, 81], а до другої – ті, що об'єднували навколо себе літературно-політичні течії. Вони вважались потенційно ворожими, хоча працювали «за нейтральною маркою ділових підприємств» й видавали «не тільки не ворожу нам літературу, а й за нашими замовленнями для тої чи іншої кампанії». За центральну Головліт визнав київську групу приватних видавництв, які «скупчують навколо себе не радянські або ворожі до радянського суспільства кола дрібнобуржуазної інтелігенції. Ці видавництва, користуючись з недостатньої гнучкості радянсько-партійних видавництв, поширюють своє виробництво і разом з цим випускають мало прийнятну в ідеологічному відношенні літературу й викидають на ринок іноді й контрреволюційну книгу» [244, арк.80]. Інші приватні видавництва не мали «такого актуального значення, такого політичного офарблення й відігравали другорядну роль» [244, арк.72].

На чолі київської групи приватних видавництв у тій чи іншій формі (володіли видавництвами, редагували їх відділи, постачали власною продукцією) стояли «люди певної та виразної орієнтації» та «скупчувалися певні дрібнобуржуазні літературно-політичні угруповання»: А. Ніковський, М. Зеров, С. Єфремов, І. Могилянський, Комендант («Петлюрівський урядовець»), В. Атаманюк, Г. Хоткевич, проф. Калинович, Г. Голоскевич, М. Рильський, М. Івченко, В. Підмогильний тощо [43, арк.104; 244, арк.73, 81]. Як було відзначено в постанові відділу преси ЦК – «керівники київських приватних видавництв міцно завоювали собі позиції й на лівобережному ринку, й у Харківських видавництвах, де вони монополізували авторство в галузі підручників по українізації та українознавству, усі передмови до українських класиків художнього слова, бібліографічні відділи видавництв Харкова, словом, захопили командні височини в дуже важливих пунктах видавничої роботи» [244, арк.73].

Зокрема, досить швидким для всіх показників був темп зростання продукції видавництва «Рух», яке неухильно дотримувалося своєї основної спеціалізації:

художня література українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою [443, с.31]. Якщо продукція видавництва за 1925/1926 р. становила 70 назв накладом 469 тис. примірників, то за 1926/1927 р. – 93 назви накладом 497,5 тис. примірників, 2883,5 тис. відбитків [145, арк.6; 383, с.6-7]. Причому, 97% від усієї кількості виданої друкованої продукції припадало на «Червоне письменство» [359, арк.14].

Друге місце з випуску книг серед приватних видавництв посідало видавництво «Час», яке, крім художньої літератури (основна група продукції), видавало підручники, масову, методичну, довідкову літературу. Якщо продукція видавництва за 1924/1925 р. становила 18 назв накладом 143 тис. примірників, то за 1925/1926 р. – 37 назв накладом 348 тис. примірників [443, с.42]. Всього з 1925 по 1927 р. «Час» випустив 54 назви книг, у тому числі 20 книг по відділу «Красного письменства», видав збірник «За 25 лет» (зразки української художньої літератури), збірники «Сатира й Гумор», «Червоне слово», 5 словників, по кілька видань кожного по 10 тис. прим. Також видавництво друкувало книжки до революційних кампаній на замовлення ЦК, зокрема: плакати Носівської сільськогосподарської дослідної станції, «Ленінський декламатор», «День грамотності», «Міжнародний Юнацький день», «Жовтневе свято» тощо [244, арк.74-75]. За 1926/1927 р. видавництво видало лише 7 назв накладом по 5-10 тис. примірників [145, арк.49].

Третім приватним українським видавництвом було «Слово», яке друкувало художні твори та наукову літературу. Його продукція за 1925/26 р. складала 11 назв (76,25 друк. арк., наклад 31,1 тис. прим.). Своїм накладом видання не розраховувались на масовий збут [443, с.42]. Станом на 1926 р. видавництво «Слово» видало 7 книг: вірші М. Драй-Хмари та М. Зерова, монографію С. Єфремова про І. Франка та ін. Як зазначалось у звітах Головліту – «за останні 2 роки видавництво випустило 18 книг, з яких 3 по історії літератури Єфремова, одна книга Зерова, решта – перекладна українська класична література та книга про Стеблицького» [244, арк.75]. Але Головліту не подобалося, що видавництво «робить спроби популяризувати активних контрреволюціонерів, ворогів радянської влади – видає книги Стеблицького, колишнього міністра УНР, його малюють, як борця українського народу, який

загинув за часів диктатури пролетаріату, скаржаться, що радянська влада не до оцінює таких діячів» [43, арк.55].

Видавництво «Сяйво» діяло в Києві протягом 1926-1929 рр. Це видавництво було засноване ще у 1913 р. при журналі тієї ж назви. В 1914 р. було заборонене, а у 1918 р. заходами П. Ковжука і М. Семенка відновлене 1919 р. діяльність «Сяйва» занепала і відродилася у 1926-1929 рр. [639]. В цей час видавництво «Сяйво» видавало такі серії: «Бібліотека української повісті» (українські класики), «Бібліотека всесвітньої літератури» (переклади), «Дешева бібліотека красного письменства». Поза серіями «Сяйво» видало двотомник поетичних і прозових творів Т. Шевченка, твори Л. Глібова, Біблію [403, с.216]. У 1927 р. видавництво «Сяйво» започаткувало багатотомне видання українською мовою творів Джека Лондона (25 т). Всього, за планом 1927 р., «Сяйво» передбачало випуск 23 назв обсягом 420 друк. аркушів, у тому числі 12 томів «Бібліотеки Українських повістей» за редакцією Ніковського, 4 томи «Нової літератури» за редакцією Кримського, Антоновича, Давиденка, Шкурупія й Семененка, 11 томів оригінальної й перекладної літератури для дітей за редакцією Стешенка, 3 альманахи («Весна», «Лето», «Осень»), 4 томи декламаторів за редакцією Лебеда, твори Дж. Лондона й Глібова [244, арк.75].

Видавництво «Горно» випустило словники Ізюмова в 92 друк. аркуші накладом 120 тис. примірників, словник Б. Грінченка в 5-ти томах, накладом 10 тис. примірників і «Бібліотеку українознавства» в 4-х томах і 11 випусках. Ці книги редагували А. Ніковський, С. Єфремов і М. Зеров [244, арк.75].

До групи комерційних приватних видавництв, що «не переслідують будь-яких політичних завдань» Головліт відніс харківський «Космос» та одеський «Светоч» [244, арк.77], які «розквітли досить пишно» та «надзвичайно жваво» працювали протягом 1926/27 р. й «провадили без достатнього керівництва та відсічі з боку відповідних органів широку роботу» [245, арк.17 зв.]. Якщо в 1923/1924 р. видавництво «Космос» випустило 2 назви (обсяг книжки складав 10 друк. арк., наклад – 9 тис. прим.), то продукція видавництва за 1925/1926 р. становила 39 назв, обсягом 391,13 друк. арк., накладом 277,1 тис. примірників [244, арк.77; 443, с.42]. Крім масової літератури (з прикладних знань і соціально-економічної) видавництво випускало «у великій кількості перекладні

речі західних класиків й дещо з оригінальних російських творів, дуже слабеньких». Особливо ж цінною була його технічна література. Також «Космос» випускав бібліотеки: «Что нужно знать о половой жизни» («маленькі популярні книжечки, розраховані на тираж і недужу цікавість читача, переповнені зайвими подробицями на шкоду науковій розробці питання, дуже поганої якості») та «Гигиена и здоровье рабочей семьи» («розроблена більш серйозно»). У 1927/28 р. «Космос», запланувавши видати 275 друк. арк. художньої, 150 друк. арк. медичної та біля 150 друк. арк. технічної літератури, фактично видав 38 назв середнім накладом книги 5 тис. примірників [145, арк.10, 86а]. Тож, «певно визначеної лінії видавництва не мало». Всі книжки друкувались російською мовою [244, арк.77]. Та в 1928 р., через тиск з боку влади, видавництво значно скорочує кількість своєї продукції [245, арк.17 зв.].

Видавництво «Светоч» видавало виключно масову літературу з прикладних знань та соціально-економічну. За 1925/26 р. його продукція складала 32 назви, 64,12 друк. арк. та 330 тис. прим. Хоча влада й вважала це видавництво «напівхалтурним» [244, арк.77], та незначні за обсягом, але з великим накладом видання «Светоча» (через його представництва в Москві та Ленінграді) мали збут на всесоюзному ринку [443, с.43]. У 1927 р. видавництво розпочало випуск «крупних книг технічного характеру» і намагалося випускати дитячу бібліотеку (6 казок). Вся література друкувались російською мовою. Але плани цього видавництва були переглянуті, дитячу літературу передано «Книгоспілці», «статеву» – «Науковій думці» [244, арк.77], а саме видавництво наприкінці 1927 р. було ліквідоване [245, арк.12 зв.].

Також книжки друкували й такі російські приватні видавництва, як – «Наука и Просвещение» (Київ), що видавало медичну наукову літературу, та «Труд» (Харків) – методичну літературу (обоє по 2-3 назви на рік) [443, с.43]. Зокрема, видавництво «Труд» 20.11.1926 р. повідомило КСД, що його робота «обмежується виданням 4-5 книг по методиці народної освіти та виданням карток по техніці розумової праці» [145, арк.33].

Переваги приватного сектору крилися у мобільності його апарату, який швидко реагував на будь-які економічні зміни» [78, арк.346-348]. Порівняно з іншими, приватні видавці швидше «намацали» рентабельний ринок, що

дозволило їм не тільки жити, а й розвиватися. Вони використовували попит на доступну книжку; в своїй продукції прагнули відповідати на запити сьогодення; видаючи російською мовою, збільшують наклад і здешевлюють книжку; видаючи художню літературу, не ганяються за новими авторами, а видають чи то класиків, чи то перекладну літературу, легкого змісту, з «буржуазного життя», розраховану переважно на «інтелігента-читача» [443, с.44]. Як наслідок, приватні видавництва «з властивою приватнику спритністю зуміли оволодіти своїм ринком і не маючи навіть свого торговельного апарату, випускали свої романи пересічно більшими тиражами ніж соціалістичний сектор («Пролетарій» пересічно 3 тис., «Космос» – 4-5 тис.)» [245, арк.17 зв.]. Зокрема, у 1927 р. Колегія відділу преси ЦК, констатує значне зростання книжкової продукції приватних видавництв, що в першій половині бюджетного року досягла по назвах 70% продукції основної групи видавництв, відзначила, що «поширення асортименту видань приватника свідчить про його успіх у справі охоплення читача і оволодіння ринком» [244, арк.71]. Якщо у 1923/24 р. питома вага приватних видавництв у загальній продукції складала 3,84% по назвам, 4,1% по друк. арк., 3,33% по накладу, то у 1926/27 р. – 11% по назвам, 10,2% по друк. арк., 17,9% по тиражу (Додаток Ж) [245, арк.20].

Загалом, 1926/27 р. був роком «самовизначення» видавництв УСРР, їх оформлення за певними типовими ознаками й концентрації на підставі планового регулювання, що призвело до типізації видавництв [244, арк.15]; [245, арк.20]. Видавничі структури віднайшли кожна свою тематичну нішу і типізувалися без «нагадувань згори», а на вимогу ринкової кон'юнктури [248, арк.160]. Так, видавниче товариство «Сяйво» спеціалізувалося на виданнях класиків українського красного письменства, «Горно» – на дитячій літературі, «Слово» – на високохудожніх друках і літературній критиці, «Час» – на словниках і частково на підручниках [577, с.99]. Видавництво «Рух» спеціалізувалось на художній літературі українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою [443, с.31]. «Книгоспілці», яка прагнула стати універсальним видавництвом, довелося з 1927 р. обмежити свою активність певними видами літератури, а саме: кооперація; сільськогосподарська література; підручники і педагогічна література; красне письменство; дитяча

література. ДВУ зберегло абсолютне монопольне положення в галузі підручників, випустивши за 1926/27 р. 552 назви книг, обсягом 4695 друк. арк., в кількості 9401 тис. примірників [245, арк.22]. Видавництво «Наукова думка», видаючи виключно медичні книжки та періодику, за 1926/27 р. випустило 436 назв у розмірі 609 друк. арк. при накладі 936255 прим. З них: наукова література складала 362 назви (59%) – наклад 86665, кількість друк. арк. – 42756; підручники – 1 назва (наклад 3 тис., друк. арк. – 26,25); популярно-наукової (масової) – 63 назви (13,3%) – тираж 732680, кількість друк. арк. – 94,98 [245, арк.24 зв., 26] та 3 назви журналів («Врачебное дело, «Профилактическая медицина» «Путь к здоровью») обсягом 318 друк. арк., накладом 20 тис. примірників, 1620000 відбитків [144, арк.23]. Правову літературу видавало Юридичне видавництво НКЮ. Питома вага цього видавництва у 1926/27 р. в усій виданій правовій літературі складала 48%. Але книги цього видавництва були «мало приступні до широких мас ціною». Крім книг Юридичне видавництво випускало й журнали: «Вестник советской юстиции» та «Червоне право» [245, арк.27]. Центровидав за 1926/27 звітний рік видав 68 назв, 201 друк. арк. накладом 406 тис. прим. З них болгарською – 32 назви (47,30%), 78 друк. арк. (33,68%), 121 тис. прим.; німецькою – 16 назв (23,53%), 65 друк. арк. (32,33%), 176 тис. прим.; єврейською – 18 назв (26,46%), 76 друк. арк. (33,34%), 89 тис. прим.; польською – 2 назви (2,94%), 2 друк. арк. (1,2%), 20 тис. прим. Причому, за винятком двох підручників для шкіл соцвиху, книг великих розмірів не видавалось. Основна продукція – це невеликі брошурки популярного характеру. Майже всі книги були перекладні, лише кілька єврейською мовою (ідиш) – оригінальні [245, арк.28 зв.-29].

Таким чином, формується типологія видавництв за приналежністю до засновників та тематичним напрямком літератури.

Але, згідно зі звітом Головліту, «були й такі видавництва, які ще не зайняли відповідного місця в культурному процесі України». Наприклад, видавництво «Пролетарій», що «повинне мати в Україні велике значення», було, по суті, «російським видавництвом в Україні з розрахунком на союзний ринок (конкуруючи з російськими видавництвами і дублюючи їх роботу)» [244, арк.15; 248, арк.160]. Тому, щоб «забезпечити українською масовою книгою з

соціально-економічних, професійних питань та художньою літературою широкі кола партії та робітництва», було «визнано за можливе» об'єднати його з видавництвом «Український робітник» [244, арк.15].

Та, внаслідок «масової типізації» видавничих структур (примусової чи добровільної), відбулася корекція їх видавничих планів і звітти майже зникла масова соціально-економічна і агітаційна література. Зокрема, зменшила кількість масової літератури «Книгоспілка», яка, «орієнтуючись переважно на культурну верхівку», «рвала зв'язки з широкими масами» [248, арк.159]. Також всі видавництва вилучили із своїх планів антирелігійні видання (у 1926/27 р. видавництва «ледве спромоглися» видати 5 назв антирелігійної літератури в 15 друк. арк. і 14 тис. накладу), тоді як видавнича діяльність «церковників» пошавилась (1926/27 р. було випущено неперіодичної релігійної літератури 33 назви обсягом 20177 друк. арк., накладом 179 900 примірників і 982500 відбитків). Тож, «на деякий час релігійно-церковна ідеологія поширила свій вплив, не зустрічаючи опору» [245, арк.10, 22 зв.]. Як зазначає О. Левчук, в 1926/1927 р. для радянської влади активізувалася загроза втратити політичний контроль над суспільством, яке уже починало забувати про «червоний терор» [577, с.102]. Офіційно-казенний підхід відштовхував від радянських установ молодь та їх батьків; агітація і політична пропаганда не мали зв'язку з життям реальних людей; стабілізація економічного життя селян провокувала до відродження традиційні форми їх громадського життя (грумада, церква), а нові (більшовицькі) форми не діставали співчуття й наслідування [103, арк.90]. Тому у 1927 р. почалася «навальна муштропропаганда». Видавництвам довелося брати участь у підготовці й видруку агітпропівських книжок, які не можна було реалізувати, навіть покладаючись на розгалужену мережу сільбудів з червоними кутками [577, с.102-103].

Створена у 1925 р. спілка революційних письменників «Західна Україна», що спочатку була секцією Всеукраїнської спілки селянських письменників «Плуг», а з 1926 р. вже існувала як самостійна організація [246, арк.2], на гонорар від виданого у ДВУ колективного збірника-альманаха «Західна Україна», з дозволу відділу друку ЦК, організувала видавництво, яке розпочало свою діяльність у травні 1927 р. [244, арк.139, 140; 246, арк.6]. Поставивши

завдання – «видавати не тільки революційні художні твори своїх членів та ін. письменників на Західній Україні і тут в Радянській Україні, а також видавати відповідні публіцистичні твори з розрахунком на Західну Україну та на еміграцію, з метою відповідного впливу на громадську думку» [246, арк.16 зв.], до березня 1928 р. видавництво видало 11 назв книжок та зшиток перший журналу «Західна Україна», обсягом 25 друк. арк., накладом 25600 примірників [246, арк.6]. Видавничий план на 1927/28 р. включав 32 назви художньої літератури (оповідання, поезія) розміром до 4 друк. арк., накладом 3 тис. прим. Крім художньої літератури, видавництво «Західна Україна» видавало публіцистичну й політичну літературу [246, арк.11-12].

У 1927 р. також було створено спеціалізоване видавництво літератури з фізичної культури та спорту (необхідність організації такого видавництва була відзначена на I-й Всеукраїнській нараді рад фізичної культури 8.02.1925 р., де й було прийнято рішення про поступове перетворення журналу «Вісник фізичної культури» у видавництво) [387, с.449]. Також у жовтні 1927 р. Київським державним трестом поліграфічної промисловості «Київ-друк» було організовано видавництво «Культура», яке незабаром стало типізованим видавництвом літератури для дошкільнят і молодших школярів [244, арк.138, 141; 387, с.449].

Згідно з розпорядженням завідувача відділу преси ЦК КП(б)У А. Хвилі від 25.10.1927 р.: «утворити акціонерне товариство для видання української радянської енциклопедії, використавши практику БСЕ» [244, арк.187], на базі Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана (наукова, редакційно-видавнича установа, яка випускала універсальну та галузеву енциклопедичну, довідкову і словникову літературу) у листопаді 1927 р. створюється видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ) [630]. Головними акціонерами повинні були стати: ДВУ, «Книгоспілка», «Пролетарій» [252, арк.16] Серед його фундаторів – Всеукраїнська Академія наук та Наркомат освіти республіки [640]. На чолі УРЕ стояла редколегія у складі 7 осіб, яку призначив уряд УСРР. Господарством акціонерного товариства УРЕ відало правління, яке обиралось на загальних зборах акціонерів [252, арк.16]. Першим головним редактором

став відомий державний діяч, академік ВУАН М.О. Скрипник [640]. Видання «Української Радянської Енциклопедії» було розраховане на 30 томів. Максимальний термін видання – 10 років [252, арк.16]. Однак, за традиційним у ті часи звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі», «шкідництві», «саботажі» та «зриві роботи» політбюро спочатку (1933 р.) призначає новий склад редбюро і редколегії, встановлює нову структуру відділів (природознавство, медицина, фізика, хімія, математика; техніка; географія; економіка; історія, література, мистецтво, освіта, педагогіка; філософія, радянське будівництво і право; військові справи) та скорочує число томів до 20 [184, арк.68], а згодом, взагалі, діяльність УРЕ було припинено [640].

Всього за 1926/27 р. видавництва УСРР видрукували 5095 назв книг, обсягом 24869 друк. арк., накладом 28331,5 тис. примірників. Та, при цьому, треба зазначити, що якщо у приватного сектору спостерігалось зростання продукції (80% по назвам, 44,2% по друк. арк., 208,3% по накладу), то у державного – падіння (12,3% по назвам, 18,3% по друк. арк., 29% по накладу) [248, арк.162]. Зокрема, з 1925 по 1927 р. падіння продукції спостерігалось у ДВУ. Причину такого «застою» Правління ДВУ пояснювало фінансовою кризою і затоваренням 1924/25 р., з яких ДВУ виходило протягом 3-х років. Тому «вся увага Правління ДВУ за ті 3 роки була скерована на фінансово-господарське оздоровлення (з допомогою держави) і на торговельну діяльність» [251, арк.7].

Відчуваючи «загрозу» з боку приватних видавництв, влада почала «регулювати» як зріст їх продукції, так і розвиток самих видавництв «в такий спосіб, щоб за рахунок втягнення приватних коштів, їх продукція доповнювала діяльність радянсько-партійних видавництв в таких галузях, як науково-технічна література і технічні підручники (особливо українською мовою за відповідним контролем НКО та без порушення права ДВУ на їх видання), науково-популярної та перекладної літератури» [244, арк.218]. Художню та дитячу літературу «аби випускали такої якості і в такій кількості, щоб це не відбивалося негативно на нашому суспільстві, на наших видавництвах (зокрема, перегляд дитячої літератури в НПК НКО, видання класиків за згодою

ДВУ)» [248, арк.160]. Крім того, приватникам було заборонено користуватись кредитом «в такій же мірі, як радянсько-партійні видавництва» та «щоб торговий апарат наших видавництв обслуговував приватників без жодних витрат на це з їх боку». Крім того, Укрголовліт та його органи на місцях посилюють контроль за їх діяльністю [244, арк.218]. Радянсько-партійним видавництвам надається переважне право на видання українських класиків [249, арк.25], словників, літератури та підручників з мовознавства «навіть тоді, коли замовлення на них були зроблені приватними видавництвами». Також з обсягу діяльності приватних видавництв було вилучено науково-популярну медичну літературу, Відповідно, державним видавництвам було наказано «вжити всіх заходів до випуску такої літератури» та «збільшити продукцію дитячої літератури для дошкільного віку та дешевої художньої літератури» [244, арк.218]. Внаслідок такої політики держави на початку 1927/28 операційного року сектор приватних видавництв зменшився (було ліквідовано три видавництва, зокрема, в кінці 1927 р. ліквідували «Светоч»), а решта скоротили свої плани майже вдвічі [245, арк.20-21]. А 1928-1929 рр. стали періодом майже повної ліквідації приватних видавництв. Зокрема, у 1928 р. видавництво «Рух» виключено із сектора приватних видавництв і приєднано до суспільних видавництв – до сектора інших видавництв [248, арк.162], а в 1929 р. були ліквідовані видавництва «Космос» і «Слово» [474, с.1]. Тож, хоча приватні видавництва й були «прикладом технічної організації, як видання, так і літературного матеріалу», та «загрози» ДВУ і кооперативним видавництвам вже не складали [248, арк.160]. У книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважав усупільнений сектор, який складали державні, партійні, професійні, кооперативні та інші видавництва, що забезпечували за ним 90-95 відсотків усієї книжкової продукції УСРР [248, арк.159; 570, с.94-95]. Та, як зазначав відділ друку ЦК КП(б)У (1928 р.), більша частина книжкової продукції припадала на підручники (соцвиху). Видавництва усупільненого сектору, в гонитві за рентабельністю, занадто мало видали масової, політичної, фундаментальної марксистсько-ленінської літератури, популярної соціально-економічної та наукової літератури. Крім того, в резолюції зазначалось, що «навіть видання українських класиків з боку ДВУ та

ін. видавництв не досягає відповідного темпу і не набирає відповідного громадського значення» [248, арк.159]. Зокрема, у Всеукраїнської філії Центрального видавництва народів СРСР за 1927/28 р. підручники становили 6,7% загального накладу (єврейською мовою – 1,2%); масова література – лише 1,5% загального накладу (тоді як сільське населення нацменшин становило 6,8%, тобто селяни «були без масової літератури»); літератури для молоді було видано лише 4% загального накладу, а дитячої – всього кілька книг [251, арк.44].

Якщо з 1925/26 по 1927/28 р. продукція ДВУ не тільки не зростала, а, навіть падала (за винятком 1927/28 р., що дав зростання проти минулого року числом назв – 26%, друк. арк. – 12%, накладом – 15%, числом відбитків – 10%) [251, арк.7], то в кінці 1920-х рр. ДВУ перетворюється в одне з найбільших видавництв УСРР [604, с.74]. Переломним («від тупцювання на місці і мінімальних темпів розвитку до величезних темпів зросту») для ДВУ став 1928/29 р. [251, арк.10]. Так, за 1928/29 р. ДВУ (при плані в 2952 назви, 18758 аркушів, 29049 тис. прим.) [500, с.51] випустило 1863 назви (збільшення проти 1927/28 р. на 55%), 12181 друк. арк. (збільшення на 69%), 29193000 прим. (збільшення на 112%, більш ніж у два рази). Питома вага книжкової продукції ДВУ (без періодики) в усій книжковій продукції УСРР в 1928/29 р. дійшла до 47% проти 40% у 1927/28 р. [251, арк.7]. Наслідком взятого курсу на масовість книги за перше півріччя 1930 р. ДВУ видало книги з таких серій: підручники; політосвіта; лікнеп; допоміжна література для шкіл різних рівнів; соціально-економічна література, історія; наука; техніка; красне письменство; сучасне письменство; історія та теорія літератури, критика; мистецтво; масова література (партія, соціалістичне будівництво, промисловість, біографії вождів революції, культурне будівництво); наука, техніка, природознавство; військова література, юнацька література; дитяча художня книга; література нацменшин; музичні видання [362]. Всього за 1929/30 р. ДВУ видало 2943 назви, 17700 друк. арк., 69500 примірників [251, арк.15]. За ДВУ, як і раніше, залишалося й право на видання майже всієї центральної періодики. Якщо в 1928/29р. сектор періодичних видань ДВУ видав 39 назв періодичних видань [251, арк.10], 36 назв обсягом 22 млн. у 1929 р., то в 1930 р. – планував до друку 50 назв

центральных газет і журналів обсягом 58 млн. відбитків [96, арк.2]. Отже, на кінець 1920 – початок 1930-х рр. досить виразно визначаються виробничий профіль і специфіка діяльності ДВУ в напрямку організації розповсюдження друкованої продукції і координування видавничої роботи всіх видавництв УСРР.

«Український робітник» у кінці 1920-х рр. продовжує видавати соціально-економічну, політичну, виробничо-технічну літературу, літературу з історії робітничого руху, охорони праці і соціальному страхуванню. Також, крім профспілкової літератури, «Український робітник» видає й художню, як українську, так і зарубіжну, літературу та серії: «Дешева література красного письменства», «Серія 2 та 3 – копійчаних книжок» [546, с.37, 46, 48, 53]. План видавництва на 1928/29 р. передбачав випустити 150 арк. масової соціально-економічної, політичної й українознавчої літератури та масових брошур виробничо-технічної тематики; у відділі художньої літератури – 150 аркушів дешевої літературної бібліотеки; 150 аркушів двох-трьох копійчаної бібліотеки; 100 арк. дитячої літератури і 120 арк. романів та повістей; в дешевій літературній бібліотеці – 16 романів та повістей сучасних і дореволюційних письменників. При чому, українською мовою видавництво планувало видати 1107 друк. арк., тобто 88% від загальної кількості видань. Видання професійної літератури українською мовою видавництво збільшило з 37% до 75% [500, с.52]. Всього у 1928/29 р. видавництво видало 242 назви накладом 2801 тис. прим. [508, с.9]. У 1929/30 р. питома вага видавництва в загальній масі продукції, згідно із затвердженими Комітетом у справах друку планами, складала 5,12%, тоді як питома вага «Книгоспілки» – 12,64% [255, арк.9].

«Книгоспілка» у 1928/29 р. видала 56,4% кооперативної, 21,6% художньої, 7% дитячої, 2% підручничкової та 9% ін. При цьому, головна увага зверталась на видання масової книжки, яка посідала по назвам 64%, по накладу – 84%, по відбитках – 70% і лише по друк. арк. – 25%, що пояснювалось незначним обсягом масової книжки. Зокрема, в галузі кооперативної літератури масова книжка посідала по назвам 86% і по відбиткам – 74% [256, арк.6]. Також значно збільшився наклад книги «Красного письменства» (з 750 тис. у 1927/28 р. до 1144 у 1928/29 р.). Видання ж дитячої літератури зменшилось (у 1928/29 р.

було видано 38 назв проти 46 у 1927/28 р.), та значно зменшилось видання підручників та педагогічної літератури (з 44 до 18 назв) [256, арк.9-10]. Питома вага видавництва «Наукова думка», згідно із затвердженими Комітетом у справах друку планами, у 1929/30 р. в загальній масі продукції складала 2,26% [255, арк.9]. Всього «Наукова думка» за цей рік видала 137 назв накладом 1356 тис. прим. [508, с.9]. Та, незважаючи на те, що видавництво фінансувало Наркомздорів'я УСРР, українською мовою було видано лише половину популярної літератури, щодо решти літератури, то її відсоток українською мовою взагалі був малим [500, с.53].

Найбільшого темпу зростання у 1928/29 р. зазнало видавництво масової сільськогосподарської літератури «Радянський селянин», який видав 375 назв накладом 5139 тис. прим. [508, с.9]. Питома вага його продукції в усій книжковій продукції УСРР дійшла до 11,93% проти 5,47% у 1928/29 р. [255, арк.9]. Друге місце за темпами посідала українська філія Центровидаву [508, с.9-10], питома вага якої в загальній масі продукції у 1928/29 р. складала 2,2%, а у 1929/30 р. – 2,96% [255, арк.9]. Так, «Центровидав» за 7 місяців 1929 р. видав мовами нацменшин 174 назви, 688 друк. аркушів. З цієї кількості науково-популярної літератури видано 39 друк. арк., шкільної й дошкільної – 40 арк., антирелігійної – 33 арк., підручників – 294 арк., політичної й масової – 76 арк., відомчої – 48 арк., художньої – 109 арк., сільськогосподарської – 14 арк. та іншої – 35 друк. арк. [511, с.24]. Всього за 1928/29 р. видавництво видало 231 назву накладом 1286 тис. прим. [508, с.9]. З основних видавництв найменше зростання книжкової продукції у 1928/29 р. було у «Пролетарія», який видав 339 назв накладом 4000 тис. прим. [508, с.9, 10].

Видавництво «Культура», питома вага якого в загальній масі продукції, складала 2,53% у 1928/29 р., а у 1929/30 р. – 4,9% [255, арк.9] 1928/29 р., видало 213 назв накладом 4063 тис. прим. [508, с.9]. Юридичне видавництво (питома вага 1,7%) [255, арк.9] – 97 назв накладом 650 тис. прим. [508, с.9]. План видавництва «Плужанин» на 1928/29 р. був розрахований на 49 назв (розміром в 3-10 аркушів). Крім того, видавництво планувало випуск серії дитячої книжки для старшого віку та журнал «Плужанин» [500, с.53]. Видавництво «Культур-Ліга» у цьому році видало 53 назви накладом 243 тис. прим. [508, с.9].

Видавництво «Рух» у своєму плані, що включав красне письменство, театральну бібліотеку, ілюстровану дитячу бібліотеку українознавства та бібліотеку історичних повістей та романів [500, с.53], на 1928/29 р мало 76 назв на 621 аркуш, 359 тис. прим., 3276 тис. відбитків [297, арк.6]. На 1929/30 р. видавництвом було заплановано видати: із серії художньої літератури – 32 назви, 412 друк. арк., загальним накладом 151000 прим.; із серії масової літератури з красеного письменства, театральної бібліотеки, ілюстрованої дитячої та робітничо-селянської бібліотеки – 40 назв, 321 друк. арк., загальним накладом 50000 прим. та з бібліотеки українознавства – 10 назв, 220 друк. арк., накладом 44000 прим. [511, с.24]. Видавництво «Уніздат» у 1928/29 р. видало 40 назв накладом 213 тис. прим. (при затвердженому Головлітом плані в 60 назв, 475 арк., 2030000 відбитків) [144, арк.10]. Видавництво «Час» повідомляло КСД про те, що в жовтні 1928 р. та січні 1929 р. з друку не вийшло жодної книжки, за лютий 1929 р. видано 2 книги красеного письменства, а за березень – 5 назв накладом 3-4 тис. кожна (загальний наклад – 19 тис.) [145, арк.74, 82].

Крім існуючих, створювались й нові видавництва. Зокрема, 5.03.1929 р. Головнокооперком зареєстрував статут видавництва кооперативного об'єднання «Спілка авторів» [119, арк.22]. Для друку літератури з питань театру, музики, кіно фото та інших галузей мистецтва до списку типізованих видавництв додатково було внесене, як самостійне, типізоване республіканське Теакіновидавництво, створене в жовтні 1929 р. [254, арк.17; 387, с.449]. У відповідності до постанови Центральної президії Асоціації художників Червоної України (АХЧУ) від 21.10.1929 р. на базі його виробничого бюро було створене видавництво АХЧУ [299, арк.18; 300, арк.70]. 11.11.1929 р. видавництво розпочало підготовку, а з січня 1930 р. – виробничу діяльність [302, арк.5]. Згідно зі статутом на нього покладалися завдання: «активізувати та ідеологічно спрямовувати художню творчість працівників образотворчого мистецтва та пропаганду й агітацію ідей Жовтневої революції, соціалістичного будівництва та на створення нових форм побуту працюючих; сприяти розвитку українського радянського мистецтва через наближення відповідних зразків образотворчого мистецтва сучасного та минулого, популяризації його серед

робітничих мас» [616, с.328]. Видавництво АХЧУ безпосередньо займалося виданням творів художників України: плакатів та витворів образотворчого мистецтва [300, арк.73], а також виставок продукції на найбільш актуальну тематику: ліквідація неписьменності, антирелігійна пропаганда, оборона країни, колективізація, ударництво та соцзмагання [301, арк.13; 303, арк.426]. Звіти видавництва передавались до АХЧУ та КСДу для розгляду і затвердження [300, арк.73 зв.].

За даними Комітету у справах друку в кінці 1920-х рр. в УСРР діяло 21 видавництво, що представляли понад 98% всієї книжкової продукції, та 12 дрібних видавництв (редакційно-видавничі відділи відомств і наукових установ) [255, арк.8; 431, с.3]. За зведеним промфінпланом на 1929/30 р. всі видавництва було поділено на три групи: до першої групи основних видавництв відносились найбільш міцні та типізовані видавництва (ДВУ, «Книгоспілка», «Пролетарий», «Радянський Селянин», «Український Робітник», «Центровидав», «Наукова думка», «Юрвидав», «Культура»); до другої – всі інші державні, кооперативні та відомчі (з продукцією до 5 млн. відбитків) видавництва (Держвидав АМСРР, «Культур-Ліга», «Рух», ЦСУ, НКФІН, Держтрудвидав, «БІП», «Фізкультура», «Плужанин»); до третьої групи – приватні видавництва («Уніздат», «Час», «Сяйво»). Питома вага цих груп у всій продукції була такою: перша група – 92,7%, друга – 4,7%, третя – 1,2%, неплановані видавництва – 1,4% [255, арк.8].

Та, незважаючи на те, що роль приватних видавництв у загальній книжковій продукції зменшилася (у 1929/30 р. дорівнює лише 1,2%) [254, арк.22; 255, арк.8], й «загрози» з боку приватного ринку вже не було [245, арк.17 зв.], бо державні й громадські видавництва «вже охопили весь той асортимент, що досі був виданий приватними видавництвами (за винятком поки що технічної літератури «Уніздату»)), ЦК КП(б)У визнав «за потрібне протягом цього господарського року ліквідувати існуючі приватні видавництва та не допустити надалі утворення нових» [254, арк.22]. Тож, з боку державних органів розпочався тотальний наступ на діяльність українських приватних видавництв, які, через випуск «книг і брошур націоналістичного спрямування» [597, с.43-44], влада вважала «ворожими». Російські приватні видавництва, звинувачувались в тому, що «крім специфічної художньої літератури

занепадницько-буржуазних авторів, викинули на ринок чимало псевдонаукової масової книжкової продукції, головним чином, з полових питань, розрахованої на підживлення сексуальних настроїв» [245, арк.22 зв.]. Як наслідок, наприкінці 1930 р. увесь книговидавничий приватний сектор був ліквідований [457, с.144].

Кооперативні продовжували ще існувати, хоча влада гостро критикувала їхню діяльність, ставлячи в докір прорахунки всієї видавничої галузі. Так, хоча у постанові ЦК КП(б)У від 28.02.1929 р. «Про поширення української книги» кооперація й була звинувачена в неефективній роботі з розповсюдження української книжки [391, с.424], та, згідно з постановою оргбюро ЦК КП(б)У «Про зведений промфінплан видавництв на 1929/30 р.» кооперації передавалась реалізація всієї продукції видавництв, що випускали масову літературу («Радянський Селянин», Пролетарій», «Український Робітник», «Рух») [254, арк.23]. Постачання округній мережі та великим районним місцям велося безпосередньо з видавничих комор за рахунок «Книгоспілки». До того ж, видавництва, з якими «Книгоспілка» уклала угоду на закупівлю певної частини накладу кожного видання, погоджували з нею накладу своїх видань. У той же час видавництвам надавалося право контролю через своїх уповноважених над тими виданнями, що їх розповсюджувала кооперація. А 12.08.1930 р. ЦУД, згідно з проведеною ревізією, прийняв постанову, в якій зазначалося, що видавництва «не спромоглися проводити свою діяльність згідно плану і в більшій мірі вели позапланову роботу, у своїй торгівлі продовжували керуватися комерційними установками, що перечило політиці держави». Особливо «злісними» порушниками були «Книгоспілка» та «Український робітник» [152, арк.41]. Та, незважаючи на посилення державного контролю за діяльністю видавництв, кількість друкованої продукції збільшується. Якщо за 1928/29 р. видавництва УСРР видрукували 8340 назв книг накладом 68,7 млн. примірників, 351 млн. відбитків, то за 1929/30 р. видавництва видрукували 11975 назв книг накладом 133,7 млн. примірників, 575 млн. відбитків [254, арк.34].

Отже, в другій половині 1920-х рр. в УСРР сформувалося два видавничі центри – Харків (радянсько-партійний) та Київ (націоналістичний), між якими

йшла боротьба за сфери впливу й визначилася типологія видавництв за приналежністю до засновників та тематичним напрямком літератури. Тоді як державні структури стали поділяти видавництва на два сектори: соціалістичний (усуспільнений) або державно-кооперативний та приватний (приватно-кооперативний). У свою чергу, приватний сектор Головліт поділив на дві групи: комерційні видавництва та видавництва літературно-політичних течій (так звана київська група), які вважалися потенційно ворожими.

Окрім згаданих у кінці 1925 – на початку 1926 р., розпочали свою діяльність такі приватні видавництва, як «Горно» та «Сяйво» у Києві, «Універсальне наукове видавництво» (Уніздат) – у Харкові та російське приватне видавництво «Светоч» в Одесі. У 1927 р. розпочало свою діяльність видавництво «Західна Україна», також було створене спеціалізоване видавництво літератури з фізичної культури та спорту, видавництво «Культура», яке незабаром стало типізованим видавництвом літератури для дошкільнят і молодших школярів, видавництво «Українська Радянська Енциклопедія». Для друку літератури з питань театру, музики, кіно, фото та інших галузей мистецтва до списку типізованих видавництв додатково було внесене, як самостійне, типізоване республіканське Теакіновидавництво, створене в жовтні 1929 р. У цьому ж році було засноване й видавництво Асоціації художників Червоної України, яке займалося виданням плакатів та витворів образотворчого мистецтва.

На відміну від радянсько-партійних видавництв, які, друкуючи масову літературу, не змогли пристосуватись до вимог ринку та потреб читача у дешевих виданнях з художньої літератури, приватні видавці швидше відшукали рентабельний ринок, використовували попит на доступну книжку, в своїй продукції прагнули відповідати на актуальні питання сьогодення. У той час як державний сектор майже не звертав особливої уваги на видання технічної та дитячої літератури, особливо для дошкільного віку, приватні видавці заповнили ринок безліччю надзвичайно дешевої багатотиражної дитячої та технічної книжки й, віднайшовши свою тематичну нішу, типізувалися на вимогу ринкової кон'юнктури. Так, видавниче товариство «Сяйво» спеціалізувалося на виданнях класиків українського красного письменства та перекладній літературі, «Горно» – на словниках та дитячій літературі, «Слово» – на художніх творах та науковій літературі, «Час» – на художній літературі, словниках і частково на підручниках. Видавництво «Рух»

спеціалізувалось на художній літературі українських і зарубіжних авторів винятково українською мовою. Видавництво «Космос» зосередило свою увагу на випуску масової (з прикладних знань і соціально-економічної) та художньої літератури. «Светоч» видавав виключно масову літературу з прикладних знань та соціально-економічну, а «Труд» – методичну літературу. Але, відчуваючи загрозу з боку приватних видавництв, влада посилила контроль за їх діяльністю.

Процес типізації видавництв, в основному, закінчується в 1927-1928 рр. ДВУ, яке випускало основну масу книжкової продукції, стало монопольним видавцем всієї підручкової літератури, «Книгоспілка» – кооперативної, «Радянський селянин» – сільськогосподарської, «Наукова думка» – медичної, «Юридичне видавництво» – правової, «Пролетарій» – соціально-економічної, «Український Робітник» – профспілкової літератури. У книговидавничій діяльності, як і в інших галузях господарства, переважав усупільнений сектор, а сектор приватних видавництв зменшився. Відповідно, зменшилися частка і вплив приватних видавництв у загальній книжковій продукції. А наприкінці 1930 р. увесь книговидавничий приватний сектор був ліквідований.

2.3. Створення спеціалізованих видавництв у 1930-і роки

Як зазначав А. Назаров, хоч приватні видавництва в кінці 1920-х рр. й були ліквідовані, та на книжковий ринок потрапляло багато ідеологічно шкідливих видань, в роботі видавництв спостерігався «нездоровий» паралелізм та інші «суттєві недоліки» [588, с.158]. Крім того, на початку 1930-х рр. в Україні ще продовжували існувати численні дрібні видавництва, що «не відповідали новим вимогам часу» [584, с.75]. Тому уряд вимагав подальшої концентрації видавництв, укрупнення видавничих підприємств, централізації ідеологічного та господарського керівництва ними [588, с.159]. Як зазначав голова КСД М. Агуф, «при реорганізації видавничої справи застосування двох принципів – децентралізації редакційної роботи та централізації господарчої діяльності – може бути здійснене при умові утворення всеукраїнського об'єднання (концерну) книжкових видавництв з залишенням сітки спеціалізованих видавництв з точно визначеним колом видавничих функцій, що існуюватимуть на госпрозрахунку з окремим балансом» [409, с.3]. Та, звісно ж, чергова реорганізація управління видавничої справи в Україні була викликана змінами в структурі книговидавання Росії (в 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу Держвидаву РСФРР і про об'єднання видавничої справи») [493, с.43]. Тож, виходячи з необхідності реорганізації видавничої справи «на основі цілковитої спеціалізації та децентралізації редакційно-технічно-видавничих функцій окремих видавництв при максимальній концентрації планування фінансової, господарської й торговельної діяльності та виробничої бази видавництв», постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 21.09.1930 р. при НКО УСРР на базі ДВУ було створено Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВОУ) [480, с.144-148; 520, с.34], яке мало за мету «організацію, загальне керівництво та планування державною видавничою справою УСРР, розповсюдження друкованих творів (періодики та не періодики), а також торгівлю допоміжним крамом (канцелярське й навчальне приладдя)» [520, с.34]. В основу реорганізації, проведеної за ініціативою Держплану УСРР та інших директивних органів, був покладений принцип

типізації за характером та соціальним призначенням видавничої продукції зі збереженням єдиного керівного центру [387, с.448].

У зв'язку з організацією ДВОУ такі видавничі центри: ДВУ, редакційно-видавнича частина «Книгоспілки», «Пролетарій», «Український робітник», «Юрвидавництво», «Наукова думка», «Культура», «Теокіновидавництво», «Вісник фізичної культури» ліквідовувались, а їх права і обов'язки передавались до ДВОУ [391, с.284-286; 513, с.31; 520, с.34]. Крім того, в зв'язку з реорганізацією всіх видавництв, ліквідувався сектор періодичних видань ДВУ. Всі журнали, які видавав періодичний сектор, передали відповідним типізованим видавництвам [516, с.31]. Замість ліквідованого видавництва «Радянський селянин» у складі ДВОУ було створено Державне сільськогосподарське видавництво [387, с.445]. Замість видавництва «Пролетарій» почало функціонувати видавництво ЦК КП(б)У «Пролетар», скорочено «Партвидав «Пролетар» [73, арк.285]. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 25.04.1930 р. видавництво створювалось для видання класиків марксизму, посібників для партосвіти, соціально-економічної літератури з питань партійного, господарського та культурного будівництва, класової боротьби і марксистсько-ленінської теорії. Редакційно-видавничі плани видавництва затверджував ЦК КП(б)У, а виробничо-фінансові, після розгляду ЦК – КСД [58, арк.46]. Змінилася й назва видавництва «Наукова думка» – до складу ДВОУ воно увійшло як Державне медичне видавництво України [387, с.449] (Держмедвидав України) та розширився його виробничий профіль (за рахунок видань із природознавства). У видавництві залишалось й видання медичних журналів, при чому, з ДВУ передавалось видання трьох журналів – «Медичного архіву», «Вісника природознавства» і «Бюлетені кров'яних угруповань». У зв'язку з реорганізацією роботи розширювався видавничий апарат і штати за рахунок редакційних робітників. У видавництві функціонували такі відділи: редакційний, виробничо-плановий, сектор масової роботи, сектор періодики, бухгалтерія і секретаріат правління. Очолював видавництво голова правління, який був членом правління ДВОУ. Головний редактор також був членом правління ДВОУ. Видавництво мало галузевих редакторів: наукової літератури, навчальної, масової, заочних курсів, мови

тощо. На 1931 р. видавництво запланувало видання літератури в таких бібліотеках: санітарна бібліотека, здорове і правильне харчування, здорова мати і дитина, нове соціалістичне місто, радянська охорона здоров'я, оборона країни і охорона здоров'я, бібліотека курортника, біологія, гігієна радянського службовця, художня бібліотека, бібліотека безвірника, нове село, гігієна промислового робітника та ін. [515, с.27]. Видавництво «Український робітник» реорганізовувалось у видавництво профспілкової (масової політичної, загальноосвітньої й технічної) літератури. Відповідно до нових завдань («дати для робітника та профактиву літературу масову та для професійного навчання») перебудовувалась і редакційна робота. Було створено три редакційні сектори: масової політичної літератури, професійної загальноосвітньої й технічної літератури. Крім того, створювався сектор масової роботи, який вивчав інтереси читачів і пропагував книжки. Художні твори, які видавав «Український робітник», залишались у видавництві «поки цю справу не буде організовано в художньому видавництві» [515, с.26]. Також, на базі сектору художньої літератури ДВУ, було засноване державне видавництво художньо-мистецтвознавчої літератури і графіки «Література і мистецтво» (ЛІМ) з підпорядкуванням ДВОУ [616, с.333, 347].

Відповідно, ДВОУ було створено на базі 9 головних видавництв УСРР: «Пролетар» (твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна і суспільно-політична література), Держтехвидав (технічна література), Держсільгоспвидав (книги з питань сільського господарства і агротехніки), «Радянська школа» (підручники і методична література для вчителів), «Український робітник» (масова політична і професійна література), «Література і мистецтво» (художня література), «На варті» (військова, спортивна література), Держмедвидав (медична та природознавча література), «Молодий більшовик» (дитяча, юнацька та комсомольська література) [565, с.243].

Отже, у 1930 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР сфера книговидання знову переходить у відання НКО УСРР, при якому на базі ДВУ створюється на рівні управління Державне видавниче об'єднання України, яке підпорядковує всі головні видавництва.

У складі ДВОУ були створені типізовані видавництва. Кожне з них складало свій тематичний план, який затверджувався правлінням ДВОУ. Як окреме видавниче підприємство, що діяло на основі госпрозрахунку, типізоване видавництво мало свій промфінплан і баланс, які входили до зведеного промфінплану і балансу об'єднання [58, арк.39]. Участь наркоматів та інших зацікавлених установ і організацій в редакційно-видавничій діяльності здійснювалась шляхом погодження з ними керівника відповідного типізованого видавництва, редакційно-видавничих планів, створення редакційних рад за участю їх представників [520, с.34].

ДВОУ становило самостійну господарську організацію, що перебувала на господарському розрахунку і діяла на підставі статуту. Щодо структури, то очолювало ДВОУ правління, до складу якого входили завідувачі (або голови правлінь) усіх типізованих видавництв та книгоцентру й поліграфоб'єднання. Правління затверджувало плани роботи всіх підлеглих йому підприємств, виділяло їм кошти, встановлювало загальні принципи побудови їхньої роботи, призначало керівний склад цих підприємств (крім завідувачів чи голів правлінь, яких призначав НКО за згодою зацікавлених структур), готувало кадри для всіх підлеглих йому підприємств та проводило капітальне будівництво. Типізовані видавництва безпосередньо проводили усю роботу щодо видання літератури з відповідної галузі знання. Також при типізованих видавництвах створювались ради, які розглядали річні та квартальні редакційно-видавничі плани [513, с.31].

Структура типізованого видавництва була такою: керувало видавництвом правління (перш за все редакційними секторами); всі редакційні сектори обслуговував єдиний техвидав (редактура мови, коректура, технічна редактура тощо). Також під керівництвом редвидаву повинна була проходити вся масова робота видавництва. При відділі масової роботи було й бібліографічне бюро. Правління також керувало виробничим відділом, адміністративно-господарчим і планово-економічним управлінням. При планово-економічному управлінні діяли: відділ фінансового планування, відділ виробничого планування та бюро вивчення кон'юнктури і планування тиражів. При цьому ж управлінні, на правах самостійного відділу, організовувалась бухгалтерія [415, с.6]. Для

прикладу, структура видавництва «ЛІМ» на 5.07.1931 р. складалась з таких структурних одиниць як: правління, редакційний сектор, технічно-виробничий сектор, сектор масової роботи, сектор періодичних видань та планово-обліковий сектор [307, арк.1].

До складу ДВОУ входило також Управління поліграфічними підприємствами (УПП), що обслуговували книжково-журнальні видавництва [520, с.34]. УПП керувало розподілом друкарень між видавництвами, забезпечувало їх необхідним устаткуванням і матеріалами [604, с.80]. А для керівництва книготоргівлею в складі ДВОУ була спеціальна організація Укркнигоцентр [520, с.34]. Проте, налагодити необхідну координацію і контроль у такому книговидавничому об'єднанні було важко. Були організаційні «непорозуміння», затримувався випуск уже підготовлених до друку книг тощо [604, с.81]. З метою покращення роботи ДВОУ було прийнято ряд документів: у листопаді 1930 р. при ДВОУ створено сектор книгорозповсюдження, в листопаді 1932 р. – сектор якості продукції, 5 серпня 1931 р. – громадську редакційну раду, постійно діючу тиражно-калькуляційну комісію та ін. [387, с.448].

Відразу ж після того, як стало відомо, що за проектом КСДу «Книгоспілка» повинна увійти до складу ДВОУ, фракція її правління направила до ЦК КП(б)У доповідну записку (від 23.07.1930 р.), у якій намагалася аргументувати недоцільність свого закриття. В якості аргументів зазначалось, що в Україні кооперація, лідером якої була «Книгоспілка», зайняла у видавничій діяльності друге місце після ДВУ. «Книгоспілка» організувала поширення книжки на принципах держрозрахунку без держдотацій, а кооперативний книготорг зайняв перше місце за обсягом постачання населенню друкованої продукції. На цій базі видавництво розгорнуло систему підготовки кадрів для книготорговельної мережі. І, що «Книгоспілка», навіть з організацією ДВОУ, повинна лишитись як кооперативне універсальне видавництво, яке «на перших кроках діяльності ДВОУ буде доповнювати те, що лише поступово буде охоплювати державна організація» [256, арк.64]. Та, незважаючи на це, за постановою РНК УСРР від 23.10.1930 р. видавництво «Книгоспілка» було ліквідоване, а редакційно-видавничий відділ увійшов до складу ДВОУ [604,

с.78]. Щоправда, в постанові РНК УСРР від 21.08.1930 р. говорилося не про ліквідацію «Книгоспілки», а про її реорганізацію: «...Книгоспілку внести до системи споживчої кооперації УСРР на правах Секції при Вукопспілці, позбавивши її функцій міжкооперативного характеру, який вона мала за чинним статутом» [521, с.30]. Тобто, «Книгоспілка» була реорганізована у Вукоопкнигу – галузеву секцію Вукоопспілки. Книгоспілка-секція перетворилася на торгівельний придаток в адміністративно керованій системі, яку вже не можна було назвати кооперативною – хіба директивно-розподільчою [577, с.116]. Керівні органи «Книгоспілки» (рада правління, ревізійна комісія) – розпущені [521, с.31]. 15.01.1931 р. ця постанова була опублікована вдруге за підписом голови комітету у справах друку без змін, були уточнені лише терміни виконання [397, с.444]. Саме розгорталася масова колективізація, тобто цілковите упокорення окремих виробників державної власності. Сільськогосподарча та інша кооперація стала зайвою, її скасували – і для діяльності «Книгоспілки» не стало бази. Деякий час вона проіснувала під назвою «Вукоопкнига», зберігаючи за собою функції інспектування – інструктування – підготовки книгарських кадрів [532, с.38].

Видавництво «Рух» не було віднесене до системи ДВОУ і діяло до 1932 р. [532, с.34].

Керівництво виданням усієї літератури нацменшин в Україні постановою КСДу «Про роботу Центровидаву» від 1930 р. було покладено на Центровидав, який повинен був стати «справжнім центром, що організовує обслуговування культурних потреб всіх нацменшостей» [497, с.27-28].

Цікаво відзначити, що саме у 1930-х рр. в Україні вперше в її історії були створені спеціалізовані видавництва з випуску технічної літератури. До того видання технічної книги на загальних з іншими видами літератури засадах здійснювали ДВУ та видавництво «Український робітник» [43, арк.5]. Та плани видання технічної літератури не виконувалися, цей сектор, зокрема у ДВУ, «давав найбільший прорив, а, між тим, брак на ринку технічної книги гостро відчувався і попит на неї значно зростає» [516, с.31]. Також дефіцитну технічну літературу видавали й приватні видавництва. Тому Головліт поставив питання про створення державного технічного видавництва, яке б створило «нездорову»

конкуренцію приватним. Таке видавництво виникло у кінці 1930 р. й входило до складу ДВОУ [387, с.450]. Українське державне технічне видавництво (Укрдержтехвидав) мало у своєму складі сектори з випуску літератури за галузевим принципом, а саме: літературу з будівельної, металургійної, коксохімічної, енергетичної, гірничої, машинобудівної, транспортної справи та з питань теорії техніки [565, с.244; 584, с.77]. Та, загалом, це видавництво виявило свою неспроможність дати технічну літературу (як капітальну, так і масову) [254, арк.32]. Річний план Укрдержтехвидаву щодо відбитків було виконано лише на 32%, а щодо аркушів – на 31% [257, арк.142].

Для видання та розповсюдження всіх офіційних матеріалів Держплану, а також видання популярної, науково-популярної й наукової літератури з планово-господарських, соціально-економічних, фінансових і економічно-статистичних питань 1.03.1930 р. у Харкові було організоване видавництво «Господарство України». Видавництво мало такі відділи: редакційно-видавничий, торгівельний та адміністративно-господарський і діяло на підставі положення про державні та громадські видавництва загальносоюзного значення [58, арк.18; 164, арк.20].

Отже, на кінець 1930 р. в УСРР сформувалась типологія видавництв за тематичним напрямком літератури, який визначався для кожного як профільний.

У кінці 1930 р. на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР початок господарчого року було перенесено з 1-го жовтня на 1-ше січня. Квартал жовтень – грудень не можна було зараховувати ні до 1929/30 р., ні до 1931 р. Він повинен був мати окремі контрольні числа з самостійною звітністю. Видавництва та книготоргівельні організації в цей період повинні були працювати за контрольними числами, складеними на перший квартал 1930/31 р. [515, с.31].

У 1931 р. в Україні функціонувало 25 видавництв, з них у складі ДВОУ 9 «найміцніших». Поза системою ДВОУ залишалось 3 видавництва нацменшин, 4 відомчих й 9 невеликих кооперативних й громадських видавництв [260, арк.8]. Питома вага книжкової продукції ДВОУ складала: по назвам – 78,2%, друкованим аркушам – 79,3%, накладом – 93,5%, відбиткам – 93,7% [412, с.15].

I, хоча, кожне видавництво ДВОУ було типізоване й повинне було видавати тільки такі книги, які відповідають його завданням, та, фактично, цей принцип порушувався. А через те, що управа ДВОУ не перевіряла тематичних планів видавництв, ці «порушення» набули систематичного характеру. Особливо це проявилось у виданні художньої літератури, яку серед видавництв ДВОУ видавав не тільки «ЛПМ», «обов'язок якого видавати художню літературу для дорослих», а й «Пролетар», який вважав, «що в разі коли тема художнього твору – революційний рух, то цей твір видавати мусить він». «Молодий більшовик», видаючи художню літературу для юнацтва, видав оповідання про Червону армію. «Український робітник» видавав «художню літературу, призначену для робітничого, переважно малописьменного, читача на теми соцзмагання й ударництва. Як зазначав О. Александров, «якщо Держсільгоспвидав і технічне видавництво візьмуть і собі відповідні теми, то може статися так, що ЛПМ'ові залишаться тільки теми про кохання та про родинне життя» [412, с.15-16].

З метою вдосконалення організації видавничої та книготорговельної справи ЦК ВКП(б) організував фронтальну перевірку діяльності видавництв. За її матеріалами 15.08.1931 р. прийняв постанову «Про видавничу роботу» [472, с.4-7], що стала «орієнтиром» для радянської системи книговидання на багато років [604, с.81]. Зокрема, 25 травня та 5 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б), констатує «незадовільний стан видання масової та фундаментальної технічної літератури», у зверненні до ЦК КП(б)У зазначив, що «серед видань технічної літератури ДВОУ нема найпотрібніших: довідників, популярних описів найважливіших виробництв, нових машин тощо» [257, арк.142]. Через «недбайливість» з боку ДВОУ видання технічної літератури протягом 1931 р. зменшилось [260, арк.13], за I півріччя 1931 р. Держтехвидав виконав лише 24,2% свого річного плану у назвах та 21,1% у відбитках [411, с.2]. Тож, прийшовши до висновку, що «перебуваючи в загальній системі ДВОУ технічне видавництво не мало змоги одержати потрібну увагу, через що директиви партії щодо максимального розгортання видання технічної літератури досі не реалізовано», ЦК ВКП(б) в своїй постанові від 5.08.1931 р. ухвалив: «вилучити технічне видавництво зі складу ДВОУ, передавши його як самостійну

організацію до відома ВРНГ СРСР та забезпечивши за цим видавництвом тверду броню паперу і відповідну поліграфічну базу» [257, арк.142].

Держсільгоспвидав виконав свої плани (за півроку на 67,2% у назвах та 30,5% у відбитках) в основному за рахунок виконання відомчих замовлень, а свій основний план з видання фундаментальної наукової, підручничкової та науково-популярної літератури, не виконав [411, с.2]. Соціально-економічне видавництво «Пролетар», утворене в системі ДВОУ з надто широкими функціями, також «не змогло задовольнити потреб, а ні в марксистсько-ленінській, партійній літературі, а ні з усіх тих питань економіки, що їх було приписано до кола діяльності видавництва». Зокрема, видавництво видало «в надто обмеженому асортименті та зовсім недостатніми тиражами» партійну, марксистсько-ленінську літературу, й не змогло в потрібних розмірах розгорнути видання літератури для партійного активу. Також був малим асортимент та кількість юридичної, кооперативної літератури, літератури з питань радянського будівництва, а видання літератури з питань планування, фінансів, торгівлі «Пролетар» «зовсім не охопив, хоча це й мало ввійти до кола його обов'язків» [411, с.2]. Видавництво «ЛІМ» за 1931 р. при плані в 1340 назв, 5325 друк. арк., накладі 18570 примірників та 70180 відбитків, видало 773 назви, або 57,7%, 3266,8 друк. арк., або 60,1%, накладом 7666,13, або 41,3% та 35554,24 відбитків, або 50,7% [308, арк.2].

Тому, наприкінці 1931 р. ЦК КП(б)У реорганізовує ДВОУ. А саме, «з метою піднесення якості» партійної, науково-технічної та сільськогосподарської літератури, на яку ЦК ВКП(б), «виходячи з її надзвичайної ролі в справі завершення на Україні суцільної колективізації та в перетворенні і перевихованні вчорашнього одноосібника на справжнього колективіста, робітника соціалістичних ланів», також поширив «особливий стан» [411, с.3], постановою РНК УСРР від 1.12.1931 р. зі складу ДВОУ були виведені як самостійні видавництва: видавництво партійної літератури «Партвидав», створений на базі «Пролетаря», Держтехвидав і Державне сільськогосподарське видавництво [260, арк.8]. Підпорядковані вони були: Партвидав – ЦК КП(б)У, Держтехвидав – ВРНГ УСРР (Вищій Раді народного господарства УСРР), Держсільгоспвидав – Наркомзему України [565, с.244].

Одночасно було значно поширено функції трьох видавництв, що до того видавали майже виключно відомчу літературу (видавництва НКПостачання, НКФіну й Держплану) та постановою РНК УСРР 30.10.1931 р. для видання правової літератури створено нове видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право» [260, арк.8; 387, с.449]. З видавництва «Пролетар» вилучили видання правової, фахової, економічної та кооперативної літератури. Видання літератури з питань права та радянського будівництва переходило до видавництва ВУЦВК; з питань фахової фінансової літератури – до видавництва НКФіну УСРР; з питань торгівлі та споживчої кооперації – до видавництва НКПостачання УСРР; з питань планово-економічних – до видавництва Держплану УСРР [387, с.329-330]. А видавнича діяльність «Пролетаря» зосереджувалася головним чином на випуску творів класиків марксизму-ленінізму українською мовою [604, с.77].

Для «пов'язання справи видання технічної літератури з потребами окремих галузей промисловості в технічній літературі» Державне технічне видавництво в 1931 р. було реорганізоване в Об'єднання державних науково-технічних видавництв України. До його складу увійшли дев'ять галузевих видавництв: «Сталь» (видавництво літератури з металургії), «Вугілля і руда» (гірничорудної справи), «Кокс та хімія», «Будвидав», «Машбудвидав», «Енерговидав», «Транспорт і зв'язок», «Легка індустрія», «Теоретичне видавництво» [260, арк.8; 387, с.450; 529, с.6]. Перші три видавництва мали всесоюзне значення й видавали певну кількість літератури російською мовою для всього Союзу [260, арк.8]. Хоча Об'єднання науково-технічних видавництв повинне було забезпечувати видання теоретичної і навчальної літератури, технічної масової літератури для виробництва [387, с.330], однак практично його діяльність себе не виправдала. Згодом його було реорганізовано у республіканське видавництво науково-технічної літератури – Держтехвидав – з окремими галузевими редакціями; за такою організаційною структурою воно діяло до 1941 р. [604, с.81].

Також, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про видавничу роботу» від 15.08.1931 р., було прийнято рішення про децентралізацію випуску книг національними мовами й ліквідацію Центровидаву при Президії ЦВК СРСР

[472, с.5]. Мотивуючи тим, що народи, які живуть в Україні, не мають своїх державних утворень, а отже, й видавництв, українську філію Центрвидаву наприкінці 1931 р. було реорганізовано у самостійне видавництво «Укрдержнацменвидав» при Президії ВУЦВК [260, арк.8], якому передавались всі функції щодо видання літератури національних меншин [423, с.26], в тому числі й функції видавництва «Культур-Ліга», існування якого «було припинено» [260, арк.8]. Видавництво «ЛПМ», у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) від 15.08.1931 р., переробило свою структуру редакційних відділів за тематикою. У видавництві виділилися нові автономні, самостійні авторські одиниці: образотворча та музична. У зв'язку з цим реорганізовувалась і структура рахівничого апарату видавництва [469, с.20].

Всього у 1931 р. в Україні було видано 9247 назв книг накладом 156238 тис. прим. З них: по ДВОУ, яке в той час об'єднувало видавництва «Радянська школа», «Література і мистецтво», «Український робітник», «Молодий більшовик», «Держмедвидав», «На варті», «ІЗО» – 3133 назви накладом 69956 тис. прим.; по державних видавництвах («Партвидав», «Держтехвидав», «Держсільгоспвидав», «Держнацменвидав», видавництво НКПостачання, Українська філія Фінвидаву, ДВАМСРР, «Господарство України», «Українська Радянська Енциклопедія», видавництво з питань радянського будівництва й права) – 6756 назв накладом 144909 тис. прим.; по інших видавництвах («Рух», «Гарт», ВУАН, «Видавництво політв'язнів», «Плужанин», «Західна Україна») – 293 назви накладом 1668 тис. прим. А в 1932 р., згідно зі зведеним промфінпланом, планували видати 13250 назв накладом 188500 тис. прим., з них: по ДВОУ – 4394 назви накладом 82112 тис. прим.; по державних видавництвах – 11837 назв накладом 179181 тис. прим.; по інших видавництвах – 419 назв накладом 2087 тис. прим. [260, арк.28].

Та, на думку партійного керівництва, видавництва ще мали деякі «хиби» – це «незначне відставання тематики книжкової продукції від потреб соціалістичного будівництва (особливо в частині технічної та політичної літератури), недостатня ідеологічна якість книжкової продукції, відсутність роботи над створенням нових авторських кадрів з робітників та селян, систематичне запізнення у випуску літератури, бюрократична організація

книгорозповсюдження, не запровадження у видавничій та книготорговій роботі соціалістичних форм праці (соцзмагання, ударництво), незадовільне запровадження у видавничій роботі шести історичних вказівок т. Сталіна» [260, арк.4].

Щоб усунути «деякі недоліки», пристосувати асортимент видань «до потреб соціалістичного будівництва», на 1932 р. було запроєктовано структурні зміни асортименту виданої літератури, як за змістом, так і за соціальним призначенням [260, арк.13]. Розподіл продукції за окремими галузями літератури, виходячи з директив партії та уряду, мав забезпечити велике зростання видання технічної літератури (311% до фактичної продукції 1931 р.), збільшення видання літератури з питань марксизму-ленінізму (155% до плану 1931 р.) та посилення видання масової літератури. Разом з цим мало бути значне посилення видання підручників для технікумів, вишів, заочного навчання, шкіл ФЗУ тощо. Контрольні цифри передбачали зростання видання фундаментальної книги, зокрема, наукової, та перехід у виданні масової літератури від тоненької книжечки-метелика до більш ґрунтовної масової книжки. Також, було взято курс на створення книжки для диференційованого читача, відповідно до певного фаху з тієї чи іншої галузі [428, с.3].

Зі складу ДВОУ, для кращого обслуговування частин Червоної армії, 29.09.1932 р. було виділено в самостійну організацію військово-фізкультурне видавництво «На варті» (створене у 1930 р. на базі військового сектору ДВУ, видавництва «Фізкультура» та видавництва Тсоавіахіму) [260, арк.10; 387, с.450]. Існувало воно у віданні Політуправління Українського військового округу. Відповідно до постанови РНК УСРР видавництво повинне було працювати на засадах окремого типізованого видавництва й видавати літературу з військових питань, довідки, статuti, підручники з військової та оборонної справи та масову військово-технічну, військово-політичну ТСО-Авіахімівську й літературу з фізичної культури [58, арк.24].

З 1.02.1932 р. під назвою «Мистецтво» у складі ДВОУ почало функціонувати типізоване видавництво творів образотворчого мистецтва та музичних творів [387, с.448; 616, с.339]. Видавництво «Мистецтво» успадкувало редакційний портфель і незакінчене виробництво, все майно та

інвентар видавництва Асоціації художників Червоної України (АХЧУ) з плакатною майстернею при ньому [260, арк.8; 616, с.328; 637], ліквідованого рішенням центрального правління АХЧУ (протокол засідання від 21.01.1932 р.) [304, арк.57; 305, арк.19]. Статут видавництва «Мистецтво» було затверджено 31.08.1932 р. [58, арк.39].

Таким чином, книговидавнича сітка, що налічувала в 1932 р. 23 видавництва, «зазнавши протягом останніх півтора років значних змін», являла собою типізовану систему книговидавництв [260, арк.8].

Взагалі, в 1930-ті рр. намітилась тенденція до кількісного зростання книжкової продукції УСРР. Щорічно видавались тисячі назв і десятки мільйонів примірників книг і брошур. Особливо зросла кількість видань, загальний і середній наклад книжкової продукції в 1930-1932 роках, коли найбільш активно відбувалися процеси індустріалізації та колективізації, зменшилось постачання України промтоварами, на підприємствах вводились облігації позики [257, арк.71, 73].

Тоді, як тематичний план видавництва «ЛІМ» на 1933 р. включав 466 назв, 4132 друк. арк., 18374 відбитків [311, арк.1], тематичний план видавництва «Рух» передбачав 186 назв, 1560 друк. арк. накладом 773250 примірників [264, арк.99]. План «Руху» складався з 2-х частин: спеціалізовані видання в кількості 70 назв і сучасна література – 110 назв. Зокрема, у групі спеціалізованих видань повинні були вийти: 14 мистецьких видань, монографії капітального типу, літературні пам'ятки української старовини в художньому оформленні кращих радянських художників, а також, серія літературних творів двома мовами (українською та англійською або німецькою). Всі ці видання повинні були вийти на спеціальному папері, значна їх частина багато ілюстрована одно та багатокольоровими малюнками, всі у відповідному художньому оформленні та в оправах. Крім того, в цій групі видавництво планувало видати серію перекладів кращих зразків світового письменства [264, арк.96]. Але, за постановою бюро преси Держплану УСРР «Рух» було ліквідовано, про що 19.05.1933 р. ліквідком видавництва прозвітувався перед Головлітом [58, арк.4], а замість нього «для задоволення широких кіл трудящих України в художній літературі» при Спілці радянських письменників України

засновується видавництво «Радянська література» [532, с.34; 604, с.81]. Статут видавництва був затверджений Бюро преси при Держплані УСРР 21.05.1933 р. [545, с.9]. А з 1939 р. видавництво «Радянська література» стало називатись «Радянський письменник» [545, с.23; 616, с.344].

Для розв'язання завдання з випуску літератури для молоді 11.11.1933 р. на базі дитячого сектору видавництва «Молодий більшовик» було створено Дитяче видавництво (Дитвидав) [387, с.450]. А в 1934 р. ЦК КП(б)У констатував, що «організація спеціального дитячого видавництва вже позначилась на збільшенні видань дитячої літератури та поліпшенні її якості» (за час його роботи з 1.12.1933 р. випущено 41 назву) [267, арк.49].

На початок 1934 р. в Україні існувало 19 видавництв, з них 6 відомчих, які існували в системі наркоматів, 6 існували як окремі типізовані видавництва («Партвидав», «Техвидав», «Сільгоспвидав», «Нацменвидав», військове видавництво і видавництво «Радянська література») і 7 видавництв об'єднані в систему ДВОУ («Радянська школа», «ЛПМ», «Молодий більшовик», «Дитвидав», «Український робітник», «Медвидав», «Мистецтво»). Крім того, при ДВОУ існувало управління поліграфічних підприємств, яке об'єднувало 5 друкарень, і книготорговельна організація «Укркнигоцентр» [267, арк.11].

Та, як зазначалось в доповідній записці про ліквідацію ДВОУ і організацію окремих типізованих видавництв, якщо в 1930 р., «організація ДВОУ була необхідна, тому що видавництва були дуже дрібні, в більшості збиткові, майже не зв'язані з відповідними наркоматами, а низки видавництв, як от військове, дитяче, юнацьке і зовсім не існувало», то в 1934 р., коли «всі окремі видавництва зміцніли, зв'язалися по виробничому принципу з відповідними наркоматами, існування системи ДВОУ не виправдовує себе, а є перегородою між видавництвами і наркоматами, і по суті уявляє з себе найгірший приклад функціональної системи управління». ДВОУ фактично не тільки «не допомагало видавництвам працювати, а навпаки заважало їм». Це підтверджував той факт, що ті видавництва, які виділилися з системи ДВОУ, працювали «цілком нормально», книжки видавали своєчасно, покращили якість продукції і давали прибутки. Наприклад, якість продукції видавництва «Радянська література» була «незрівнянно» кращою і значно дешевшою, ніж у

видавництва «ЛІМ», що входило до системи ДВОУ [267, арк.12, 14 зв.]. Одним словом, партійне керівництво прийшло до висновку, що цей видавничий «колгосп» без усяких прав на наслідки своєї роботи виявився нежиттєздатною структурою й замість того, щоб керувати й спрямовувати книжкову справу УСРР, зробився її гальмом [577, с.116]. Виходячи з цього, постановою Оргбюро ЦК КП(б)У від 9.03.1934 р. та постановою РНК УРСР від 21.03.1934 р. ДВОУ було ліквідовано, а замість нього організовано окремі типізовані видавництва [267, арк.15]. При Наркомосвіти УСРР стали діяти: видавництво художньої літератури – «Література і мистецтво», видавництво дитячої літератури, видавництво плакатів, портретів, нот – «Мистецтво», видавництво підручників та педагогічної літератури – «Радянська школа». При Наркомздорів'ї створилося видавництво медичної та природознавчої літератури; при Всеукраїнській раді профспілок – видавництво професійної та науково-популярної літератури для робітників – «Український робітник»; при ЦК ЛКСМУ – видавництво літератури для молоді – «Молодий більшовик». Тематичні плани і промфінплани видавництв затверджували відповідні наркомати. Тематичні плани «Молодого більшовика» затверджував ЦК ЛКСМУ, а промфінплан – бюджетна комісія ЦК КП(б)У. Видавництво Держплану «Господарство України» ліквідували, а соціально-економічну літературу, яку видавало це видавництво, передали видавництву «Український робітник». За кожним видавництвом закріплювалися друкарні [267, арк.14 зв.-15].

До речі, видавництво «Радянська школа» організоване на базі створеного в травні 1919 р. підвідділу навчально-педагогічної літератури Всевидаву (в подальшому – сектору ДВУ) та створеного 1.02.1923 р. видавництва НКО УСРР «Шлях освіти», яке об'єдналось в травні 1924 р. з видавництвом «Червоний шлях». Попередниками видавництва «Молодий більшовик» були видавництво «Молодий робітник» і відділ юнацької та дитячої літератури ДВУ. Після ліквідації ДВОУ видавництво існувало як самостійне видавництво ЦК ЛКСМУ [387, с.449], значно розвинувши свою діяльність, випускало пропагандистську, масово-політичну, оборонно-фізкультурну, науково-популярну і художню літературу для молоді, а також журнали «Молодий

більшовик» і «Спорт» [565, с.259]. «Молодий більшовик» проіснував до 1941 р. [387, с.449].

З метою «посилення видання художньої літератури, як одного з найбільших дієвих засобів культурного зростання та соціального виховання трудящих, для піднесення художньої та виробничої якості літератури та усунення паралелізму» в кінці 1934 р. при РНК УСРР на базі видавництв «Література і мистецтво» та «Радянська література» було створено Державне видавництво художньої літератури (Держлітвидав) [267, арк.151; 387, с.450].

У видавництві «Український робітник», замість існуючих раніше секторів (міжнародної, професійної, науково-популярної та художньої літератури) [272, арк.1], створили галузеві редакційні групи (науково-популярної, художньої, професійної та міжнародної літератури), посаду головного редактора та два функціональних відділи комерційно-фінансового порядку (торговий та фінансовий). Як зазначалось у висновках комісії «по чистці» (серпень 1934 р.), «після організації редакційних груп якість продукції поліпилась, бо відповідальність за редагування збільшилась, а безвідповідальність, яка була раніше, ліквідована, в результаті – проривів по ідеологічній якості продукції за перше півріччя 1934 р. не було» [272, арк.71]. План видавництва на 1935 р., що передбачав 217 назв [270, арк.111-115], складався з таких розділів: марксистсько-ленінська теорія профруху (7 назв, 135 друк. арк.); міжнародний профрух (7 назв, 28 друк. арк.); інструктивна література і практика профроботи (203 назви, 601 друк. арк.) [270, арк.110]. Але в кінці 1934 р. видавництво «Український робітник» було ліквідовано. Тоді ж, на базі видавництв «Український робітник» та «Господарство України», утворилось Державне видавництво соціально-економічної літератури при НКО УСРР [267, арк.145; 387, с.447].

Отже, після ліквідації ДВОУ в 1934 р. ще більше посилювався контроль ідеологічних партійних органів, зведено до мінімуму видавничу діяльність на місцях. Книжкова продукція сконцентрувалась у спеціалізованих видавництвах.

У 1935 р. такі видавництва як «Радянська школа» та «Мистецтво» було переведено з Харкова до Києва [270, арк.55]. Видавництво дитячої літератури,

що за 1935 р. видало 191 назву обсягом 1231,17 друк. арк., накладом 2927,6 примірників та 18670,4 відбитків [290, арк.9], «з метою наближення до керівництва і центральних організацій», згідно з рішенням ЦК від 9.03.1936 р., перевели з Харкова до Києва в кінці 1936 р. [279, арк.52].

У 1936 р. постановою ЦК КП(б)У «в зв'язку з невеликим видавничим планом» Держсоцеконотвидав реорганізовано у соціально-економічний сектор «Партвидаву». Причому, на продукції соціально-економічного характеру «Партвидав» повинен був ставити окрему від своїх видань видавничу марку [277, арк.13]. Щодо Партвидаву ЦК КП(б)У, його тематичний план на 1936 р. включав твори класиків марксизму-ленінізму, партпідручники, партдокументи та масову літературу (доповіді і промови, збірники, виступи керівників партії і уряду та ін.), всього 225 назв [277, арк.7-12].

Тематичний план Держлітвидаву на 1937 р. передбачав 338 назв, 4641 друк. арк., наклад – 6310 тис., відбитків – 84727 тис. [280, арк.154-167]. Державне видавництво «Мистецтво» видавало книги з образотворчого, музичного і театрального мистецтва, підручну літературу для мистецьких навчальних закладів, літературу з мистецтвознавства, етики, культурології, історії художньої літератури, портрети, листівки, ноти, художні та фотоальбоми, календарі та журнали [565, с.259]. Всього з 1933 по 1937 р. книжкова продукція становила 25247 назв, накладом 376366 примірників, 2028333 друк. арк. [387, с.398].

В кінці 1930-х рр. у видавничій справі відбулися подальші організаційні зміни. Постановою РНК УРСР від 23.04.1938 р. на базі Партвидаву, об'єднаного в 1936 р. з Держсоцвидавом, було створено Державне видавництво політичної літератури (Держполітвидав УРСР). Держполітвидав повинен був видавати твори основоположників марксизму-ленінізму, партійну, соціально-економічну і масову літературу та партійні підручники. Держполітвидаву передавалась матеріальна база Партвидавництва (книжкова фабрика, оборотні кошти) [379, с.7; 387, с.394].

У 1938 р. Бібліографічний інститут, який було організовано в Харкові у 1934 р. на базі Книжкової палати, перейменували у Книжкову палату і при ній було засновано видавництво, яке випускало літературу з книгознавства,

бібліотекознавства, бібліографії, питань організації, методики роботи з книгою в бібліотеках та у книготоргівлі, матеріали бібліотечної техніки [601, с.139-140].

У 1939 р. діяли такі видавництва, як: «Радянська школа», «Держполітвидав», «Держлітвидав», «Дитвидав», «Держсільгоспвидав», «Держмедвидав», «Мистецтво», «Молодий більшовик», «Держнацмевидав», видавництво Академії наук, видавництво Молдавської АРСР, видавництво Наркомфіну УРСР, видавництво Наркоммісцевпрому, «Держтехвидав», видавництво Книжкової палати, «Комуніст», «Пролетарська Правда». Також діяли видавництва: Укрфіліалу Центрального музею В.І. Леніна, Будинку оборони ім. Фрунзе, Центрального Архівного Управління УРСР, Верховної Ради УРСР [189, арк.16]. За даними О.В. Молодчикова, в 1941 р. діяло 20 республіканських (книжкових і книжково-газетних) видавництв [584, с.80]; [583, с.6]. Також видавалось 73 журнали та 1311 газет [583, с.29].

У кінці 1930 рр. структура видавництв в УРСР мала дещо інший вигляд. З юридичного боку типологія видавничої системи визначалася функціонуванням двох типів видавництв: оформлених і неоформлених. До першої групи відносилися ті видавництва, що були оформлені як самостійні творчовиробничі підприємства, друкована продукція яких мала загальнореспубліканське значення і поширювалася, зокрема, й через книготорговельну мережу – видавництво Академії наук, «Сільгоспвидав», «Держлітвидав», «Мистецтво», «Молодий більшовик», «Держполітвидав» при ЦК КП(б)У, «Радянський письменник», «Укрмашвидав», «Укроргвидав Місцевпрому», «Держфінвидав», «Юрвидав», «Металвидав», «Нацменвидав». До другої групи відносилися видавничі підрозділи різних відомств, організацій, міністерств другого порядку, які не маючи юридичного статусу, здебільшого випускали літературу відомчого характеру [493, с.44].

В умовах диктату правлячої комуністичної партії, яка розглядала видавничу справу як важливу ділянку ідеологічної роботи, положення щодо структури видавництв, перелік обов'язкових структурних підрозділів та їх штатних одиниць затверджувалися відповідним центральним відомством і були обов'язковими для виконання на місцях. Без дозволу «згори» не можна було ні

скоротити якусь ланку чи посаду, ні додати нову, навіть якби в тому була нагальна виробнича потреба. Більше того, організаційна структура затверджувалася окремо: для центральних і республіканських видавництв з обсягом продукції від однієї до трьох тисяч обліково-видавничих аркушів, (інша – від трьох до шести, понад шість тисяч аркушів); для крайових і обласних видавництв; для видавництв вищих навчальних закладів. І все це – в межах знову ж таки затвердженої у центрі структури для кожного видавництва [612, с.51-52].

М. Тимошик наводить традиційну (радянську) структуру середнього видавництва (додаток 3) [612, с.53]. Згідно з організаційною структурою видавництво очолював директор, у безпосередньому підпорядкуванні якого перебували два заступники – головний редактор та заступник із виробництва. Головний редактор, який за штатним розкладом мав свого заступника, відповідав за організацію редакційно-видавничого процесу, безпосередньо керував тематичними редакціями, відділом підготовки видавничих оригіналів, бібліотекою. Заступнику директора підпорядковувались виробничий, адміністративний відділи, відділи реклами, продажу, експедиція. При директорові існували два громадські органи – редакційна та художня ради, рішення яких були обов'язковими для виконання як у редакційному, так і у виробничо-технічному блоках видавництва. М. Тимошик зазначав, що радянська структура видавництва була переобтяжена цілою низкою підрозділів (загальний, плановий, коректорський відділи, друкарське бюро, бібліотека, архів, експедиція), діяльність яких нереально прилаштувати до ринкових умов. Крім того, «рудиментом минулого й непотрібним контрольним органом сьогодні» вважає редакційну і художню ради при директорові, зауважив, що затвердженими згори «лімітами по праці та асигнувань на утримання апарату управління» передбачалося немало штатних одиниць (завідувачів, їхніх заступників) з контрольними, керівними функціями, які до процесу творення видавничого продукту мали опосередковане відношення [612, с.52].

Отже, в УСРР 1930 р. було здійснено перебудову книговидавничої мережі. В основу реорганізації був покладений принцип типізації за характером та соціальним призначенням видавничої продукції зі збереженням єдиного

керівного центру. Всі провідні видавництва УСРР увійшли до загальнодержавної видавничої системи ДВОУ. Такі видавничі центри, як: ДВУ, редакційно-видавнича частина «Книгоспілки», «Пролетарій», «Український робітник», «Юрвидавництво», «Наукова думка», «Культура», «Теокіновидавництво», «Вісник фізичної культури» ліквідовувались, а їх права і обов'язки передавались до ДВОУ. Крім того, у зв'язку з реорганізацією всіх видавництв, ліквідовувався сектор періодичних видань ДВУ. Всі журнали, які видавав періодичний сектор, передали відповідним типізованим видавництвам. Замість ліквідованого видавництва «Радянський селянин» у складі ДВОУ було створене Державне сільськогосподарське видавництво. Замість видавництва «Пролетарій» почало функціонувати видавництво ЦК КП(б)У «Пролетар», скорочено «Партвидав «Пролетар». Українську філію Центровидаву наприкінці 1931 р. було реорганізовано у самостійне видавництво «Укрдержнацменвидав» при Президії ВУЦВК, якому перевались усі функції щодо видання літератури національних меншин, в тому числі й функції видавництва «Культур-Ліга», існування якого «було припинено». Видавництво «Рух» не було віднесене до системи ДВОУ. «Рух» ліквідовано у 1933 р., а замість нього при Спілці радянських письменників України засновується видавництво «Радянська література».

За класифікацією тематичного напрямку видавництва спеціалізувалися таким чином: твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна і суспільно-політична література («Пролетар»); технічна література (Держтехвидав); книжки з питань сільського господарства і агротехніки (Держсільгоспвидав); підручники і методична література для вчителів («Радянська школа»); масова політична і професійна література («Український робітник»); художня література («Література і мистецтво»); військова, спортивна література («На варті»); медична та природознавча література (Держмедвидав); дитяча, юнацька та комсомольська література («Молодий більшовик»).

ДВОУ неодноразово реформувалось. Спочатку з його складу були виведені «Партвидав», «Держтехвидав» та «Держсільгоспвидав», пізніше видавництво «На варті». А в 1934 р., коли стало очевидним, що система ДВОУ, не

справилася з функціями управління, й замість того, щоб керувати й спрямовувати книжкову справу УСРР, зробилась її гальмом, ДВОУ розформували. З середини 1930-х рр. книговидавничу структуру склали лише спеціалізовані державні видавництва та кілька малопотужних відомчих видавництв.

Таким чином, функціонування видавництв залежало від суспільно-політичних процесів, які відбувались в УСРР-УРСР у 1920-1930-і рр. Якщо в 1920-і рр. із введенням непу, влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності й поряд з державними видавництвами функціонували партійні, кооперативні, профспілкові, громадських організацій, наукові та приватні, то в 1930-і рр. в умовах диктату правлячої комуністичної партії, яка розглядала видавничу справу як важливу ділянку ідеологічної роботи, видавнича діяльність сконцентрувалась лише у державних видавництвах.

РОЗДІЛ 3. КАДРОВЕ, МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИДАВНИЦТВ

3.1. Кадрове забезпечення видавництв

Організаційне формування видавництв відбувалося згідно з нормативно-правовою базою радянської держави, що регламентувала їхню діяльність, впливала на соціальний склад засновників та кадри фахівців. Так, Політбюро ЦК у квітні 1920 р. головою колегії ВДВ (у складі Блакитного, Алгасова, Клочко) призначило В. Еллана-Блакитного [176, арк.13], котрий водночас обійняв посаду головного редактора «Вістей ВУЦВК» [35, арк.115]. Він же був директором видавництва ДВУ; редактором додатку «Література, наука, мистецтво», який з січня 1925 р. розширено до «Культури і побуту»; першого українського ілюстрованого двотижневика «Всесвіт», що виходив при «Вістях» з січня того ж року; «Червоного перця»; організатором і керівником спілки пролетарських письменників «Гарт» і редактором однойменного журналу [594, с.579].

Постановою Раднаркому від 21.05.1921 р. членом колегії й заступником голови колегії ВДВ призначили Є.М. Григорюка, якому доручалось завідування центральним редакційно-видавничим відділом зі збереженням обов'язків завідувача Київським обласним відділом ВДВ. Завідувачем секції дитячої літератури було призначено В.І. Чередніченко, завідувачем відділу видань мистецтва – Г.М. Коцюбу [104, арк.55, 58, 73].

Членом колегії та завідувачем редакційно-видавничим відділом Київського відділення ВДВ Раднарком призначив Б. Левшица [104, арк.103]. Та, через певну самостійність при визначенні тематики та накладів видань, керівництво ВДВ звинувачувало Київське відділення у сепаратистських тенденціях. Зокрема, центр непокоїло, що, через відсутність видавничого плану та «твердої спрямовуючої руки», друкувався різний «хлам, що підпадає під руку» [340, арк.40 зв.]. Та у звіті Київського відділення ВДВ за 1921 р. відзначалось: «розчистка, скорочення і т. ін. гостро переживались апаратом, в деяких відділах доводилось змінювати завідуючого майже кожен тиждень... Трохи не зірвався облік літератури через саботаж групи співробітників і лише звільнення та

погроза Ревтрибуналом зломити і дали можливість здійснювати облік» [340, арк.45]. Завідувачем Донецького губвідділення ВДВ Раднарком призначив Л.Н. Маркова [104, арк.120], завідувачем Полтавського губвідділення ВДВ та уповноваженим від ВДВ для інспектування Полтавського губвидаву та політвидаву Полтавської губернії – О. Досвітнього [104, арк.33, 49]. У 1922 р. завідувачем Полтавської губернської торгівельної контори був С.М. Яков, його заступником – О.І. Семікін, 1897 р. н., росіянин (батько, викладач іноземних мов, швейцарський громадянин, який прийняв російське громадянство), мав середню освіту, член КП(б)У [105, арк.1, 3].

Станом на 17.11.1922 р. штат співробітників Київського відділення ДВУ нараховував 99 чоловік, з них: 1 завідувач (призначений Колегією ДВУ), 9 – в управлінні справами, 7 – у фінансово-рахівному відділі, 14 – в редакційно-видавничому відділі, 11 – обслуговуючого персоналу, 5 – на паперових складах, 40 – в книжкових складах і магазинах та 7 – в бібліотеці [332, арк.54-56 зв.].

У 1923/24 р. ДВУ керував М. Полянський, який, звітуючись перед ЦК КП(б)У, констатував, що «склад секцій підібраний по діловому принципу і обходяться вони Держвидаву недорого – члени отримують нагороду за засідання, в яких брали участь (раз на тиждень) по існуючій нормі». Склад редакторів і рецензентів був доволі широким, для кожної секції свій – по спеціальності. Також ДВУ мав різносторонній склад перекладачів. Але рецензентів і перекладачів не включали в постійний штат. Та, як зазначав М. Полянський, серед них не було «старих більшовиків» [219, арк.3-4]. У 1924 р. Політбюро ЦК на посаду завідувача ДВУ затвердило кандидатуру А. Самохвалова (М. Полянського відкликали в розпорядження ЦК) [178, арк.59; 226, арк.11, 19]. 24.07.1925 р. Оргбюро ЦК затвердило колегію ДВУ у складі: Ю. Войцехівський (завідувач), С. Пилипенко (орг. відділ) і П. Христюк (торгівельний відділ) [231, арк.117]. Головою правління ДВУ у 1929/30 р. був А.А. Річицький [251, арк.12; 254, арк.27].

Згідно з архівними матеріалами, у 1925 р. на запрошення завідувача у Київське відділення ДВУ на посаду відповідального секретаря редвидаву [336, арк.152] прийшов працювати Ю.О. Меженко, колишній директор Українського наукового інституту книгознавства. Ю. Меженко, 1892 р. н., освіта вища,

закінчив філологічний факультет Археологічного інституту (очевидно, мається на увазі археографічне (архівне) відділення Київського археологічного інституту), за спеціальністю «книгознавство», безпартійний [106, арк.130]. Редактором природничо-біологічної секції Київської філії ДВУ працював А.І. Собкевич, 1883 р. н., освіта вища (лікар), безпартійний, у 1918 р. отримав науковий ступінь доктора медицини, з 1921 р. – науковий співробітник Академії наук та редактор медичного відділу по виданню ВУАН – енциклопедичного словника [106, арк.257].

Згідно з постановою ЦК від 22.08.1924 р. заступником завідувача видавництва «Червоний шлях» було призначено С.В. Пилипенка [225, арк.27]. З серпня 1924 р. по 1926 р. редактором юнацького сектора видавництва «Червоний шлях» та ДВУ був Епик Григорій Данилович. Г.Д. Епик, 1901 р. н., в 1920 р. вступив у партію більшовиків, брав участь у діяльності культурно-просвітницьких товариств, входив до Спілки селянських письменників «Плуг», згодом пристав до групи Хвильового ВАПЛІТЕ, з серпня 1932 по серпень 1933 р. працював головним редактором видавництва «Література і мистецтво» у Харкові [319, арк.104; 321, арк.230]. У червні 1934 р. під час партійної чистки Епіка виключили з КП(б)У з таким формулюванням: «протягом довгих років і до останнього часу опирався лінії партії в літературі, підтримував націоналістичні елементи в їхній боротьбі проти партії» [319, арк.96]. 7.12.1934 р., нібито за приналежність до української націоналістичної контрреволюційної організації, що планувала терористичні акти проти керівників партії й уряду та «шкідницьку діяльність на літературному фронті», Епіка заарештували [319, арк.98, 103]. Виключення з партії, арешт одразу ж після вбивства Кірова духовно надломали письменника. На противагу заарештованим одночасно із ним у Харкові В. Підмогильному, М. Кулішеві, котрі тривалий час відкидали надумані звинувачення, Г. Епик без спротиву визнав свою приналежність до міфічної терористичної організації, до якої нібито входили М. Куліш, В. Поліщук, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Вразливий. Засуджений до 10-річного ув'язнення спільним вирокком на 17 осіб [326, арк.98], Г. Епик був відправлений для відбування покарання на Соловки. У жовтні 1937 р. справу Г. Епіка, як і інших українських письменників та митців, несподівано переглянула трійка УНКВС

Ленінградської області й винесла новий вирок – розстріл. Вирок був виконаний 3 листопада того ж року [644]. Реабілітований Григорій Епик посмертно, в 1989 р. [330, арк.45].

Редактором журналу «Червоний шлях» з січня 1921 по грудень 1926 р. був Куліш Микола Гур'євич, якого в 1934 р., за зв'язок з «контрреволюційними націоналістичними елементами і систему націоналістичних помилок» в п'єсах: «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Народний Малахій» та ін., виключили з КП(б)У [321, арк.95, 105] та засудили до 10-річного ув'язнення спільним вироком на 17 осіб [326, арк.98]. Реабілітований М. Куліш посмертно, в 1989 р. [330, арк.44].

З 1924 по 1929 р. в редакції газети «Комуніст» працював завідувачем відділу, потім (з травня 1933 по 15.11.1934 р.) членом редколегії Любченко Микола Петрович, 1896 р. н. [320, арк.65-66]. М. Любченка в 1935 р. також було звинувачено в тому, що він «вступив з дворушницькою метою в ряди КП(б)У, був активним учасником контрреволюційної боротьбистської організації і увійшов у керівництво цієї організації» та засуджено до 10-річного ув'язнення спільним вироком на 17 осіб [326, арк.76, 98]. Реабілітовано посмертно в 1989 р. [330, арк.42].

Україно-американське видавниче товариство «Космос» очолювали П. Ладан – адміністратор (директор), Є. Касьяненко – редактор, П. Дятлів – видавець [205, арк.107]. Першими акціонерами товариства, крім засновників, стали В. Блакитний, Г. Гринько, Д. Кудря, М. Полоз, Х. Раковський, І. Сіяк, О. Шумський та ін. До акціонерів належали також українські північно-американські робітничі й комуністичні організації й товариства. У підготовці видань товариства брали участь М. Йогансен, Є. Касьяненко, О. Олесь, С. Пилипенко, М. Порш, В. Сімович, В. Шопінський та ін. [646]. Зокрема, Касьяненко Євген Іванович (псевдоніми: Лаврик, О.Нитка), 1889 р. н., у 1922-1925 рр. працював у торговому представництві СРСР у Берліні та очолював закордонну комісію НКО УСРР. Результатом роботи цієї комісії й було створення українсько-американського видавництва «Космос». Після повернення в Україну працював заступником редактора, а згодом редактором газети «Вісті ВУЦВК», водночас редагував журнал «Всесвіт», працював на різних партійних посадах, був інженером Харківського авіаційного заводу,

конструктором Московського заводу «Авіахім», редагував журнал «Швидким кроком», що виходив німецькою мовою. В 1937 р. працював у Спілці письменників України. Та, 7.08.1937 р. за участь в націоналістичній терористичній організації його було заарештовано по статтям 54-8, 54-11, виключено з партії, а 30.12.1937 р. за вироком Військової колегії Верховного суду СРСР розстріляно [155, арк.45]. Реабілітований 28.05.1959 р. [645].

Членами кооперативних видавництв були як фізичні, так і юридичні особи, тобто, як організації: державні, профспілкові, громадські, так і громадяни УСРР, котрі, згідно з постановою ВУЦВКу «Про право членства у всіх формах кооперації» від 11.07.1923 р., не втратили своїх прав у судовому порядку обирати та бути обраними [119, арк.5; 371, с.395] та не переслідувалися законом [120, арк.5]. Тобто, членом кооперативного видавництва міг бути кожний, хто відповідав вимогам чинного законодавства та сплатив вступні й пайові внески. Пайщик ставав і співзасновником видавництва [73, арк.332]. Як правило, у складі керівних органів була інтелігенція (лікарі, письменники, освітяни, державні службовці тощо). Засновники вирізнялися як за соціальним походженням, так і освітнім рівнем. Наприклад, засновниками видавництва «Благо» були: А.Ф. Іванов, 1891 р. н., росіянин, мав загальну освіту, закінчив Харківське художнє училище за спеціальністю кресляр; А.П. Сафронов, 1887 р. н., росіянин, за соціальним положенням – службовець, мав середню освіту; А.Н. Штаммер, 1891 р. н., єврей, соціальне положення – службовець, освіта середня, спеціальність – громадський технік; П.П. Захаров, 1880 р. н., росіянин, соціальне положення – службовець, робітник, кустар-одинак, селянин-середняк; М.В. Гливенко, 1888 р. н., росіянин, соціальний стан – службовець, освіта середня, за спеціальністю архівний працівник [115, арк.21, 22, 25, 27, 29].

Членами видавництва «Пролетарій» були професійні спілки та кооперативні підприємства, різні установи й організації, а також робітники, селяни, червоноармійці, партійні й безпартійні. Зокрема, вагому роль у діяльності видавництва відіграли Г.С. Васильков, І.Г. Веріте, Л.А. Ліфшиц, Н.А. Злотченко, П.Б. Павлов, М.І. Мобель, М.Т. Чернуха, Ф.А. Ральф, І.М. Ільїн, М. Равіч-Черкаський [73, арк.332]. В період з 1922 по 1923 рр. співробітниками видавництва «Пролетарій» було 38 осіб [74, арк.1], у травні

1925 р. в складі видавництва працювало 56 осіб (при правлінні – 19, торгвідділі – 10, редакційному відділі – 10, центральному магазині – 6, друкарському відділі – 11) [76, арк.51], а вже в 1929 р. – 224 [553, арк.39]. На виробництві (2 друкарні й 1 цинкографія) у 1926 р. були задіяні 350 чол. [243, арк.35].

Членами видавництва «Книгоспілка» були союзні організації всіх видів кооперації. Правління видавництва представляли комуністи. За матеріалами кадрових служб ДВУ та «Книгоспілки» простежується постійний «кругообіг співробітників»: від низового персоналу до автури й керівників найвищої ланки (І. Кречотень, С. Пилипенко, М. Чаусовський, О. Совз, О. Дорошкевич тощо) [577, с.43]. Зокрема, член правління Кречотень Іван Фотієвич, 1890 р. н., виходець з селян-середняків, мав домашню освіту, з 1906 р. працював в приватних українських видавництвах «Київська старина» і «Час», був членом УСДРП та головою ревкомісії «Дніпросоюзу» при «петлюрівському» уряді. В 1920 р. разом з «Урядом УНР» емігрував до Польщі, «захопивши з собою майно Книгоспілки». В 1923 р., повернувшись з еміграції, займав посади замісника завідувача книготоргвідділу видавництва «Книгоспілка», завідувача книготоргового відділу ДВУ і Київської філії ДВУ [124, арк.76; 316, арк.4-5; 318, арк.2]. У процесі створення та діяльності видавництва також активну участь приймали: В.М. Целаріус, М.А. Агуф, А.М. Бляхер, Є. Калюжний, А.Е. Геттлер та ін. Так, членами правління у 1923/24 р. були: А.Е. Геттлер, М.А. Агуф, А.Ф. Макаренко, Б.Л. Брук, П.В. Височанський [292, арк.145]. Штат видавництва у 1924 р. становив 127 осіб [130, арк.233 зв.]. У 1925 р. збори пайовиків «Книгоспілки» обрали нові керівні органи правління, ради та ревізійної комісії. Зокрема, правління було обране в складі: А.Е. Геттлера, М.А. Агуфа, А.Ф. Макаренка, В.М. Радлова, І.Ф. Омельченка. Рада була обрана у складі 21 чоловіка (М.Я. Равич, М.М. Попов, М.І. Дехне, А.М. Бляхер, Ф.Я. Іванов, В.М. Целаріус та ін.) і 4 кандидатів [292, арк.147].

В 1924 р. у видавництво «Книгоспілка» вступив, спочатку коректором, а потім (до 1926 р.) працював редактором Підмогильний Валер'ян Петрович, 1901 р. н., безпартійний [319, арк.44; 323, арк.258]. Пізніше В. Підмогильний працював перекладачем у видавництві «ЛІМ» [326, арк.86]. Його також в 1934 р. звинуватили в приналежності до української націоналістичної контрреволюційної організації, що планувала терористичні акти проти

керівників партії й уряду й спільним вироком на 17 осіб засудили до 10 років ув'язнення [326, арк.98]. Також у видавництві працювали: Огриза Іван Якович – завідувач підвідділу новинок центрального відділу постачання, 1893 р. н., виходець з селян-середняків, з середньою освітою, служив у видавництві з періоду «петлюрівщини», та Іванова Катерина Василівна – співробітниця цього підвідділу, 1893 р. н., донька священика, закінчила єпархіальне училище, в якому в подальшому працювала вихователем [316, арк.9, 10; 318, арк.6, 8].

Кадровий потенціал «Книгоспілки», порівняно з іншими видавництвами, був мобільніший і легший для її бюджету: основних співробітників нараховувалося приблизно 70 осіб з керівництвом включно [123, арк.59].

До співпраці на господарській договірній основі в «Книгоспілку» були залучені кращі з наявних авторських сил: літературно-критичні – О. Бургардт, М. Зеров, В. Підмогильний, П. Филипович, О. Гермайзе, М. Доленго, О. Слісаренко, Б.І. та М.І. Рильські, Г. Ходкевич, М. Йогансен, М. Плевако, О. Дорошкевич, А. Ніковський, Б. Якубський, Ю. Меженко, О. Копиленко, О. Вишня, М. Сагарда, Б. Антоненко-Давидович, М. Могилянський тощо; рецензенти – професори й академіки А. Фомін, О. Яната, М. Тутковський, А. Кримський, О. Білецький та ін.; художнє оформлення – М. Алексєєв, В. Кричевський, Л. Хижинський, О. Дейнека, М. Кирнарський, В. Касіян, М. Мищенко тощо [577, с.43].

Завідувачем Київської філії «Книгоспілки» був Кочеровський Микола Володимирович, 1888 р. н., «духовного» походження, закінчив духовну семінарію, при «петлюрівському» уряді був заступником завідувача видавничого відділу «Дніпросоюза» [316, арк.5; 318, арк.2]. В Київській філії «Книгоспілки» також працювали: Добринін Іван Григорович – зав. книготоргівельним відділом, 1894 р. н, син службовця, з незакінченою вищою освітою, при «петлюрівському» уряді відповідальний працівник «Книгоспілки»; Прокопович Володимир Олексійович, 1893 р. н., син священика, розстріляного в 1922 р. радянською владою, закінчив духовну семінарію, офіцер царської армії, офіцер «петлюрівської» армії, член УСДРП, «при Петлюрі» служив у видавництві «Книгоспілка»; Лисиченко Дмитро Михайлович – завідувач книжкового складу, 1887 р. н., з середньою освітою, до революції працював у видавництві УСДРП «Слово», член РСДРП і УСДРП

[316, арк.6, 10; 318, арк.3, 8]. Завідувачем Вінницької філії «Книгоспілки» був Постолака Михайло Савович, 1884 р. н., син селянина-середняка, з середньою освітою, при «петлюрівському» уряді був членом правління видавництва «Час», завідував бібліотекою академіка Грушевського. Книжковим відділом філії завідував Ткаченко Дмитро Тихонович, 1898 р. н., син селянина, з середньою освітою, добровільно служив в армії Петлюри (про що до арешту приховував) [316, арк.7; 318, арк.4-5]. Завідувачем Житомирської філії «Книгоспілки» був Крейснер Борис Євгенійович (згодом завідувач торгового відділу Київської філії), 1893 р. н., з міщан, мав вищу юридичну освіту, до революції служив в «Союзе городов» [316, арк.10; 318, арк.8]. Завідувачем Ніжинської, Черкаської та Уманської філій «Книгоспілки» був Саєнчук Яків Варфоломійович, 1894 р. н., виходець з селян, мав середню освіту, до революції служив у земстві, був під судом ревтрибуналу [316, арк.8; 318, арк.5].

Видавництвом «Робочий Донбасса» завідував Е.Г. Добрий, 1898 р. н., член КП(б)У, єврей, одружений, мав сина, закінчив гімназію, працював просвітпрацівником, не служив у рядах Червоної Армії, [81, арк.1]. Завідувачем відділу поширення і замісником завідувача видавництва «Робочий Донбаса» був Григорій Єфімович Штоке, 1896 р. н., член РКП з 1917 р., єврей, досконало володів єврейською, російською, українською, польською мовами, був одружений, мав доньку, за спеціальністю – аптечний працівник, служив у лавах Червоній Армії політпрацівником, з березня 1922 по червень 1924 р. працював у видавництві «Шлях освіти» замісником завідувача [84, арк.1]. Медведовський Зіновій Йосипович, 1892 р. н., єврей, освіта середня спеціальна, працював бухгалтером. На посаді завідувача рекламним відділом з 1.11.1922 р. по 22.05.1924 р. працювали: З.М. Ханін (з 22.05.1924 р. по 1.06.1925 р. був уповноваженим з прийому оголошень у цьому ж видавництві) та Ю.Я. Гершович – з 22.05.1924 р. по 15.04.1925 р., який, суміщаючи цю посаду з посадою інструктора відділу поширення, ще й періодично виконував інші обов'язки по відділу поширення [536, арк.45, 47, 59]. У 1924 р. «Робітник Донбасу» мав 74 працівника [41, арк.40].

У видавництві «Український робітник» працювали: Володимир Григорович Сегалович – завідувач видавництва та за сумісництвом редактор журналу «Знання», 1890 р. н., за національністю єврей, підданство мав російське,

одружений, мав доньку, володів російською та єврейською мовами, до революції учителював, з 1912 р. був членом «Бунду», з 1919 р. – член КП(б)У, належав до профспілки працівників освіти [82, арк.5, 10; 109, арк.5]; посаду інструктора правління займав Григорій Самойлович Несіс, 1900 р. н., безпартійний, єврей, мав російське підданство, освіта вища [83, арк.34]. Також у видавництві працював А.А. Проховник, 1904 р. н., єврей, мав російське підданство, закінчив чотири класи, володів російською, єврейською та українською мовами, служив у лавах Червоної Армії на Полтавському фронті [83, арк.5] та ін. Видавництво «Український робітник» на початку своєї діяльності (1925 р.) нараховувало 66 осіб, в 1926 р. – 83 [87, арк.3 зв.], у 1929 р. – 157, у 1930 р. – 159 [157, арк.32]. А в реєстрі пайовиків видавництва станом на 1.10.1927 р. було зафіксовано 105 пайовиків, серед цієї кількості найбільшим відсотком паїв володіли такі підприємства та організації, як ВУРПС – 2005 паїв, Головоцстрах – 1000, Артемівська райспілка – 770, Артемівський окрвиконком – 543 та ін. [87, арк.16]. Станом на 1.10.1929 р. видавництво нараховувало вже 211 пайовиків [88, арк.5].

Головою редакційно-видавничої комісії Академії наук (до 1923 р. існувала чисто формально) був А.Ю. Кримський, а керівничим, котрий фактично ніс на собі весь тягар складної видавничої справи – М.З. Левченко, технічним редактором – В.К. Дем'янчук, згодом – П.Г. Іванець та М.Д. Гайдамака [492, с.51].

На початку 1920-х рр. почали створюватися видавництва, організаторами яких виступали молоді українські письменники-літератори, які у своїй творчості несли здобутки національної культури. Так, організатором видавництва «Плужанин» був С. Пилипенко, який одночасно очолював спілку пролетарських письменників «Плуг». Засновниками видавництва «Гарт» були: відомий на той час представник кооперативного руху В. Целаріус, редактор газети «Вісті ВУЦВК» В. Еллан-Блакитний, представник від ЦУДу І. Кулик, а також М. Хвильовий, І. Кудря, О. Полоцький [114, арк.8]. Окрім засновників, до нього належали відомі українські письменники і митці: І. Дніпровський, О. Довженко, М. Йогансен, П. Тичина. Були й такі, що одночасно належали і до «Плугу», і до «Гарту» (О. Копиленко, І. Сенченко, В. Сосюра та ін.). Станом на 1.01.1931 р. видавництво «Гарт» нараховувало 20 членів [153, арк.12].

Засновниками видавництва «Західна Україна» були члени Спілки революційних письменників «Західна Україна». Всього Спілка нараховувала 38 членів, з них в радянській Україні – 32, за кордоном – 6. Членами правління видавництва у 1928 р. були: С.М. Семко, Д.Б. Рудик, М.О. Кічура (секретар), Ю. Мережаний, М. Ірчан, І. Ткачук, Турчинська [246, арк.3, 15].

Засновниками видавництва «Культур-Ліга» були такі відомі в УСРР 1920-х рр. діячі: М.Я. Береговський, Ш. Добін, І.М. Добрушип, М.І. Епштейн, А. Веледницький, І.Г. Веріте, Д.Н. Гофштейн, М. Зільберфарб, Г. Казакевич, М. Кац, І. Кіпніс, Л.М. Квітко. Зокрема, Мусій Якович Береговський (1892-1961) – музикознавець, фольклорист, закінчив Київську консерваторію, керував музичною школою «Культур-Ліги», підготував до друку п'ять томів «Єврейського музичного фольклору» (вийшов тільки перший том); Добрушип Ієхескель Мусійович (1889-1953) – літературний критик, поет, прозаїк, закінчив юридичний факультет Сорбони, автор численних віршів, оповідань, п'єс, критичних статей, монографій, що друкувались у видавництві «Культура-Ліга»; Казакевич Генах (1883-1935) – публіцист, критик, видавець низки єврейських газет і журналів, редагував літературні збірники, підручники, довідники, займався перекладами, зробив значний внесок у розвиток єврейського театру, обробив і видав кілька п'єс єврейського класичного репертуару, з 1932 р. редактор газети «Біробіджанер штерн»; Кац Мойше (1885-1960) – публіцист, активний діяч єврейської культури, деякий час очолював київську «Культур-Лігу», керував єврейським відділом ДВУ, тимчасово жив у США, повернувся до СРСР, автор книг «Наш Шолом-Алейхем», «Поколение, потерявшее страх», автор статті мовою ідиш «Культур-Ліга в Україні» [395, с.175].

Видавництво «Рух» було організоване українськими політичними партіями. Навіть на початку 1920-х рр., хоч там уже й працювало два комуністи, але їхній вплив був непомітний, керівництво здійснювали колишні українські есери [13, арк.31]. Якщо на початку роботи видавництва постійно працювали 1 член правління, завідувач книгарні та продавець, то в кінці 1923 р. з'явився рахівник, на початку 1924 р. почав постійно працювати другий член правління, а з жовтня 1924 р. – постійний бухгалтер (О.К. Чумак) [383, с.1]. Членами правління були Е.О. Макаревич, І.М. Лизанівський, Я.Ю. Стороженко, Г.Д. Бередов, який став членом видавництва з 31.01.1925 р., завідував

магазином [292, арк.53, 113, 136-137]. Твори редагували: О. Зеров, І. Лизанівський, І. Могилянський. Поважним членом видавництва був відомий український кооператор М.В. Левитський [359, арк.14]. 11.07.1927 р. «Рух» повідомив Відділ преси ЦК про такий склад правління: голова правління О.А. Макаревич – службовець, білорус, член КП(б)У, завідувач фінансовим відділом; члени правління: І.М. Лизанівський – службовець, українець, безпартійний; О.В. Совз-Правда – службовець, українець, безпартійний, завідувач редакційно-видавничого відділу [295, арк.90]. Всього у видавництві станом на 1.09.1927 р. працювало: 1 голова, 2 члени правління і 15 співробітників (3 рахівники, 2 комірники, 2 книгарі, 6 чол. у канцвідділі, 2 чол. у київському представництві) [383, с.1]. У 1928-1929 рр. список співробітників видавництва «Рух» нараховував 14 чоловік, а саме: І.М. Лизанівський, О.В. Совз-Правда (члени правління), Г.Д. Бедеров (завідувач канцвідділу), О.К. Чумак (бухгалтер), П.В. Пюндрас (книгар), І.М. Лукашів (рахівник), І.І. Козар (завідувач складу), О.І. Колінько (продавець), Г.С. Драговська (продавець), Ф.О. Скрадій (експедитор), К.Ф. Бикова (продавець), В.С. Холявіна (касир), К.О. Шурий (молодший продавець) та В.Я. Федоренко (кур'єр) [297, арк.38].

Видавництвом «Друкар» також керували колишні соціалісти-федералісти (П. Балицький, Е. Балицький, І. Лубенець, Х. Литвинович, В. Маяковський) [38, арк.24], усі були позапартійні і зарекомендували себе тим, що видали 100 тис. примірників букваря І. Лубенця та низку молодіжної літератури [13, арк.31]. Головою правління видавництва «Слово» був Г.К. Голоскевич. Станом на 10.04.1927 р. товариство нараховувало 48 членів, які виплачували паї по 5 крб., «серед них весь київський літературно-націоналістичний табір», також були й такі, що «вважали себе за марксистів» [244, арк.75]. У постанові колегії відділу друку ЦК «Про приватні видавництва на Україні» було відзначено, що «у відділі «Критика та письменство» працювали: М. Зеров, С. Єфремов, Рудницький, Филипович, а серед редакторів і перекладачів «Чужоземного» відділу «зустрічаються прізвища Зерова, Филиповича, Рильського, Савченко, Ніковського, Підмогильного, проф. Калиновича, Лисиченка», які працювали й у відділі «Постаті й епізоди», також у відділі «Постаті й епізоди» працювали Дорошкевич, Ернест» [244, арк.73].

Щоб створити «нездорову» конкуренцію таким видавництвам як «Рух», «Друкар», «Слово», що працювали для забезпечення книжкового ринку україномовною літературою, і поступово витіснити їх з книжкового ринку, було створено низку нових українських видавництв, керівництво якими здійснювали комуністи: «Гарт», «Червоний шлях» та ін. [13, арк.31; 217, арк.98, 115].

Редакторами видавництва «Горно» були: А. Ніковський, С. Єфремов, М. Зеров. Власником видавництва був «колишній спекулятивно-консервативний книговидавець півдня Росії Йогансон» [244, арк.73, 75]. Видавництво «Сяйво» очолювали Комендант та А.В. Ніковський, видавництво «Маса» – В.І. Атаманюк, В.П. Підмогильний, М. Івченко та Фальковський. Видавництво «Космос» також очолювали «люди чужі, не свої» [244, арк.73, 77].

Звісно, суспільно-економічний, політичний та культурний розвиток держави вимагав кваліфікованих спеціалістів, але на початку 1920-х рр. у видавничій сфері працювало всього 20% від загальної кількості зайнятих у цій галузі промисловості в дореволюційний період. Переважна більшість кваліфікованих спеціалістів пішла працювати в інші галузі господарства. Ті, що не погоджувались з новою політикою держави, в основному, стара інтелігенція, емігрували. А ті, що залишилися, розпочати повномасштабний процес відновлення роботи у видавничій галузі не могли. До того ж, головним критерієм, яким керувалися експертні комісії при біржах праці в ході відбору кадрів, було класове походження та ідеологічна стійкість, а не рівень компетентності та професіоналізму [628, с.119]. Тому висококваліфіковані редактори, друкарі «не витримували перевірки», а замість них на роботу приймалися малоосвічені, але «політично грамотні» особи пролетарського походження. Ще одним із факторів, який впливав не лише на долю робітника, а й на організацію чи установу, де він працював, був принцип партійності. Але треба відзначити, що у видавництвах «партійців було особливо мало» [219, арк.22]. Тож, оскільки нової генерації кадрового складу, на який можна було б поклатися, не було, держава вирішила зробити акцент на старі кадрові ресурси, але з повним контролем їхньої роботи. Здійснювати ідейний контроль за діяльністю громадських, кооперативних та відомчих видавництв,

укріплювати кадри, залучати комуністів до праці у кооперативних та інших непартійних видавництвах повинні були губкоми КП(б)У. А після того, як у листопаді 1922 р. ЦК РКП(б) надіслало циркулярний лист «Про упорядкування видавничої справи», в якому містилась вимога: «встановити як загальне правило, щоб на чолі видавництва та в ролі відповідальних редакторів періодичних видань були комуністи з необхідним стажем (виключення можливе лише по відношенню вузькоспеціальних та науково-технічних видавництв і видань)» [15, арк.78], на посади відповідальних редакторів ЦК призначав «видних» партійних працівників, які не мали досвіду в галузі видавничої справи. Керівники часто змінювались. Так, з 1923 по 1924 р. обов'язки відповідальних редакторів видавництва «Коммунист» несли: «Шубін, Мануїльський, Квірінг, Скрипник, Затонський, Курносов, Попов; обов'язки завідувача видавництва – Полянський, Ланський, Львовський, Ординський, Успенський, Курносов, Есс (з них Львовський, Успенський і Курносов числились уповноваженими ЦК)». Взаємини редактора й уповноваженого ЦК (завідувача видавництва) не були визначені жодним актом. Їх виробничі стосунки залежали від особистих. Це призводило до створення «атмосфери повної безвідповідальності» і обумовлювало ряд «недостатньо продуманих» рішень завідувача, які ставили видавництво в тяжке становище. Накази підписувались не редактором, як головним розпорядником видавництва, а завідувачем видавництва або завідувачем головної контори. Фактично у видавництва було декілька господарів, які діяли самостійно, незалежно один від одного [234, арк.51, 53].

Згідно з циркуляром ЦК ВКП(б) «Про посилення партійного керівництва друком та роботою видавництв» від 22.02.1924 р. [387, с.106], керівні командно-адміністративні посади у видавництвах належали тільки членам КП(б)У та ЛКСМУ [200, арк.28]. Так, членом партії були: завідувач Київського відділення ДВУ, відповідальні редактори Київського відділення «Пролетарія» й «Книгоспілки», відповідальні редактори видавництва «Більшовик» і «Трибуна», відповідальний редактор видавництва Київського політехнічного інституту [28, арк.380-381]. Членами таких видавництв, як: «Пролетарій», «Червоне село», «Гарт», «Плуг», були в основному, представники КП(б)У [136, арк.29]. Як правило, призначав на посади та затверджував списки членів

правління видавництв Агітпроп ЦК КП(б)У. Зокрема, Агітпроп затвердив список членів правління видавництва «Молодий робітник» у складі «Васютіна, Борисова, Федорова, Димонштейна, Затонського, Гуревича, Ножницького, Макара і Крайніна» [216, арк.15]. На посаду секретаря журналу «Безвірник» у видавництво «Селянська правда» була направлена Тетяна Кардіколовська [224, арк.102]. Головним редактором видавництва «Пролетарій» Агітпроп призначив «товариша Мебеля» [243, арк.35]. Редколегію «УРЕ» у складі таких «товаришів, як Скрипник, Любченко, Чубар, Хвиля, Затонський, Шліхер» і заступника головного редактора Є. Черняка також затверджував Агітпроп. Завідувачем видавництва було призначено М. Агуфа [252, арк.15].

Але, як відзначав завідувач ДВУ М. Полянський у 1924 р., звітуючись перед ЦК КП(б)У, особливо важко було «забезпечити робітниками секції соціально-економічних наук та літератури і мистецтва, де голови і хоча б декілька членів повинні бути комуністами» [219, арк.2]. Загалом, близько половини від загальної кількості працюючих у видавництвах не були членами комуністичної партії. Наприклад, лише серед співробітників торгового відділу «Книгоспілка» у 1924 р. 4 особи були членами комуністичної партії, звісно, вони займали вищі посадові місця у відділі, а 34 – позапартійними [134, арк.13]. У видавництві «Робітник Донбасу» безпартійних було 73%, партійних – 27% [80, арк.5]. З 75 працюючих у правлінні, центральному книжковому магазині, базисному складі, періодичному відділі і в редакціях всіх видавництв журналів «Пролетарія» лише 13 чол. були комуністами й комсомольцями [243, арк.23].

Співробітники приватних та більшості кооперативних видавництв були безпартійними («Час», «Спілка», «Слово», «Всеувито», «Друкар», «Гольфштром», «Каменярь», «Спілка авторів», «Благо», «Рух») [136, арк.29]; [28, арк.382]. У приватних видавництвах комуністи могли працювати лише як виняток, тільки з дозволу партійних комітетів [216, арк.76; 391, с.143; 397, с.119].

Щодо представників інших партій, то їх, як правило, звільняли. Так, завідувач ДВУ М. Полянський, виправдовуючись перед секретарем ЦК КП(б)У Квірінгом, заявив, що «Пустовойтов і Лютіков, зараховані технічними працівниками, приховали свою приналежність до лівих есерів та після вказівки ДПУ були звільнені; Лєсновський, який працював раніше, Пустовойтов,

Лютіков ніяких відповідальних обов'язків не несли; Сухов вийшов з меншовицької партії, тому його знання використовують для роботи суспільних наук, для курсу економічної географії, для антирелігійної пропаганди» [219, арк.7].

Були й випадки, коли навіть в партійних видавництвах працювали люди з «сумнівною» репутацією. Так, у складі рекламного відділу видавництва «Коммунист» працював агент з продажу Бловштейн, засуджений радянською владою за службові злочини (хабарі) до смертної кари [234, арк.4].

Отже, втручання у внутрішню діяльність видавництв було нормою. Кваліфікація спеціаліста визначалась не професійно-фаховою підготовкою, а партійною приналежністю та партійним стажем. На відповідальні посади призначали людей не за фаховим рівнем, а за партійною приналежністю.

В др. пол. 1920-х рр. у видавництвах також відчувався дефіцит комуністів. Зокрема, партосередок ДВУ становив 12,5%. Основною групою партосередку була адміністративно-редакторська верхівка, всі редактори секторів були партійними [251, арк.11]. Та, як зазначалось у доповідній записці «Про роботу ДВУ» (1929 р.), вважаючи видання технічної літератури завданням «великої політичної ваги», ДВУ довелося протягом року звільнити 2-х редакторів цього сектору (1 позапартійний, 1 партійний) як таких, «що не справилися з роботою». А, так як «здобути комуніста редактора-організатора через Оргрозпод ЦК не пощастило», правління призначило на посаду редактора технічної літератури («внаслідок довгих шукань») робітника «висуванця з підприємства». Тому було вирішено «перевірити й зміцнити редакційний склад ДВУ відповідальними партійними робітниками» [251, арк.8, 12]. З 7 членів правління видавництва «Західна Україна» лише 3 були членами КП(б)У [246, арк.15]. Неприпустимим було й те, що редвидавничим сектором «Книгоспілки» завідував і був «в ньому політичним редактором протягом 3-х років позапартійний т. Коздо, а в складі редвидаву взагалі не було жодного редактора-партійця». Керівники кооперативних центрів «по халтурницькому штампували» заготовлені їхніми спеціалістами поправки, передмови та рецензії [251, арк.33 зв.].

Якщо в 1922-1924 рр. в Україні було майже відсутнім авторське середовище [225, арк.34], особливо ж бракувало популяризаторів наукового знання [531,

с.56], то в др. пол. 1920-х рр. у видавництвах вже відчувався дефіцит «кваліфікованих» авторів та «відповідальних» редакторів-марксистів, критиків [245, арк.22]. Зокрема, в резолюції наради при відділі друку від 1928 р. зазначалось, що «питання організації авторів, літературних робітників, критиків навколо основних видавництв не набирає тих розмірів, що повинні виникати з відповідних постанов партії; за останні 2 роки ми не маємо значного притягнення до роботи нових молодих марксистських критиків», а видання українських класиків «по старому, переважно перебуває в руках чужих нам людей (Єфремов, Ніковський та ін.)» [248, арк.159]. Зокрема, склад авторів по кооперативному сектору мав 30% «партійців» [251, арк.33 зв.]. Відсутність кваліфікованих авторів, редакторів у видавництві «БІП» призвела до того, що воно випустило кілька видань «халтурного» характеру і «навіть дещо з меншовицькими ухилами». У приватних видавництвах, взагалі, редакторами працювали «чужі люди з націоналістичного табору» [245, арк.18, 22].

Нестача робочих рук була відчутною і в типографіях. Робітники типографій відволікались на адміністративні пости. Продовольчі експедиції на село внаслідок нестачі продовольства, в свою чергу розладнували кадри [598, с.416]. Від 50% до 75% і більше працівників типографій не з'являлись на роботу, бо «при швидко стрибаючому вперед ринку і постійному неотриманню мізерного пайка», працівник вимушений шукати вихід [200, арк.30]. Так, В. Еллан-Блакитний, звертаючись до ЦК КП(б)У та РНК про допомогу, писав: «робітники-друкарі, одержуючи по півфунта (і то не щодня) замість хліба мамалиги, не дуже охочі до праці, незважаючи на свою пролетарську свідомість. Вони радше кидають свої верстати та тікають на села або повертаються просто в мішечники» [213, арк.70].

Щоб усунути масові прогули, пов'язані з поїздками «за добуванням продуктів, необхідних для робітника та його сім'ї», утримати працівників від «спекуляції», «мішечництва», «симуляції хворобою», підняти продуктивність праці, Укрполіграфвідділ запропонував ввести відрядні роботи [200, арк.30, 33]. Крім цього, Укрполіграфвідділ наполягав на забезпеченні працівників поліграфічного виробництва прожитковим мінімумом (натуральним і в особливих випадках – грошовим) та вимагав, щоб працівники поліграфічного виробництва «прилучались до посиленої групи отримання продуктів

харчування», а їх сім'ї до трудової групи «Б» (додаток Н), встановивши прожитковий мінімум продуктами чи грошима у розмірі 265 350 крб. на місяць. Харківський Губполіграфвідділ, користуючись даними Укрполіграфвідділу, розробив положення про перехід на відрядну оплату праці, в якому встановив прожитковий мінімум і допустив заробіток в місяць до 240000 крб. (додаток П) [200, арк.30-35]. Відповідно до прожитого мінімуму були встановлені тарифи на відрядну оплату праці (взявши за основу, що максимальна виробка в день становить 10 тис. літер, а вартість 1 тис. літер 800 крб.) [200, арк. 48]. Водночас, відповідно до Постанови РНК УСРР «Про мобілізацію робітників поліграфічного виробництва» (січень 1921), відбувалося забезпечення поліграфічних підприємств необхідними працівниками різних кваліфікацій, складачами ручними і машинними, друкарями, механіками [363, с.23].

Та, з переходом друкарства на промислові рейки, кваліфікованих робітників для поліграфії не вистачало. У 1924 р. потреба поліграфії в кадрах досягла 80% [581, с.89]. В 1922/23 р. в поліграфічній промисловості працювало 6120 робітників, в 1923/24 р. – 7196, в 1924/25 р. – 8558, в 1925/26 р. – 8821. Переважна більшість робітників працювала в державних та кооперативних підприємствах: у 1927 р. з 12886 працюючих на всіх поліграфічних підприємствах України тільки 486 чол., або 4%, працювали в приватних майстернях. В основному, це були палітурні, картонажні підприємства з 2-5 чоловік [448, с.4]. Всього у видавничій галузі були задіяні близько 0,7% від загальної кількості працездатного населення УСРР, зокрема, в поліграфічній промисловості працювало понад 10,5 тис. осіб [41, арк.40], а у паперовій – 3,8 [399, с.12-13].

Для професійного навчання поліграфістів були створені школи поліграфічного виробництва у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Вінниці. З 1923 р. почалася підготовка поліграфістів з вищою освітою. При художніх інститутах Києва, Харкова, Одеси створюються поліграфічні факультети. Також почалася систематична підготовка кадрів робітників і середніх технічних працівників [581, с.89-91; 591, с.6].

Хоча, й рівень безробіття був досить високим. Так, станом на 1.04.1926 р. було 19488 безробітних друкарів. Наприклад, по Одеському відділу спілки друкарів при загальній кількості працюючих 1463 чол. в лютому 1926 р. було

369 безробітних [244, арк.212]. У зв'язку з ростом безробіття з початку 1927 р. було введено 1% відрахування на користь безробітним. Зростання лишків фонду та збільшення відрахування членських внесків до фонду безробітних дали можливість з березня 1928 р. зовсім відмовитись від спеціальних відрахувань, залишивши ½% відрахування тільки по 4 організаціях (Києву, Одесі, Дніпропетровську та Полтаві) [427, с.3]. У 1929 р. в Україні було понад 3 тис. безробітних друкарів. Безробіття серед друкарів було повністю ліквідоване в кінці 1932 р. [581, с.104].

Проблемою кадрового забезпечення переймалася переважна більшість видавництв, особливо це було помітно під час українізації, коли від робітників та службовців обов'язково вимагалися знання української мови та «неможливо було знайти не тільки українських авторів для видання книжок, а й редакторів, коректорів, перекладачів та складальників, які знали українську мову» [531, с.56]. Так, завідувач ДВУ М. Полянський, у 1924 р в листі до секретаря ЦК КП(б)У Квірінга бідкався, що «на відміну від Києва та Одеси, де є знавці іноземних мов, в Харкові за автора, редактора, перекладача, навіть кваліфікованого коректора йде буквально бійка між видавництвами» [219, арк.6-7]. Деякі видавництва наймали вчителів, які для персоналу проводили курси з поглибленого вивчення української мови [75, арк.7; 146, арк.21]. Зокрема, у др. пол. 1920-х рр. «негайних заходів» для підвищення знань української літератури, культури та українознавства між співробітниками філій, а, особливо, продавцями книг, вживав «Український робітник», який з метою підбору робітників з вищою кваліфікацією, що досконало володіють українською мовою й знають українську культуру, в обов'язковому порядку переглядав штат співробітників українського відділу [85, арк.27].

Через нестачу кваліфікованих видавничих працівників досить часто рукописи з видавництва надходили просто неграмотними. Контроль якості друкарського оформлення книги покладался на коректора. Для того, щоб читати книжкову коректуру, мало бути письменною людиною і вміти виправляти літерні помилки, треба ще й знати основні правила набору, верстки, друку. А в більшості випадків книжковий коректор тільки слідкував за літерними помилками. Тому в кінці 1925 р. у Харкові підготовку до набору

рукописів, що надходили з видавництв, і навчання коректорів найбільші друкарні (ім. Фрунзе, «Червоний друк») взяли на себе [581, с.88].

Кадрова проблема торкнулась і книготоргівельної мережі, до якої прийшла молодь з незакінченою середньою освітою, зовсім необізнана з організацією і технікою книготоргівлі. Щоб «озброїти кадри» хоча б мінімальними знаннями основ книготоргівлі, для них влаштовувалися заняття з технічного мінімуму, семінари, окремі лекції, запроваджувалось індивідуальне учнівство по книгарнях. Першою спробою були чотиритижневі курси, організовані «Книгоспілкою» при центральному відділенні 28.06.1925 р., через які «пройшли» 44 слухачі [518, с.188]. В першу чергу на курси приймалися керівники книжкової роботи кооперативних організацій різних видів та ступенів, які мали рекомендацію відповідних установ [353, арк.1]. Подібні, але десятиденні, курси «Книгоспілка» проводила й у Вінниці та Сумах [410, с.2]. Тільки за 1925-1926 рр. через курси пройшло 87 осіб керівного персоналу з підприємств книготоргівлі різних видів [456, с.141-142]. Протягом 1926-1928 рр. отримало освіту 200 книгарів [535, с.290], а в 1929 р. – 473 [256, арк.3; 408, с.7]. Та, маючи завдання побудови книготорговельного апарату на селі, «Книгоспілка» в першу чергу намагалась вирішити питання підготовки робітників для сільської книготоргівлі. Курси для сільських книгарів, що готували виключно «низових» книжкових робітників та мали завдання дати елементарні знання та навички у справі вивчення книги та користуванні бібліографічними підручниками, орієнтування в організаційно-культурних та технічних питаннях роботи сільської книгарні, в середньому тривали 14 днів [456, с.143]. Також «Книгоспілка» проводила заняття і для робітників та інженерів, влаштовувала конференції для книгонош, де взяли участь понад 2,5 тис. осіб [559, с.4-5]. Крім того, «Книгоспілка» готувала кадри спеціальних інструкторів-книжників при райспілках, які «комплектувались з партійців та комсомольців» [250, арк.15]. В промфінпланах на 1929/30 р. жодне видавництво, за винятком «Книгоспілки», не передбачило «жодних заходів» щодо забезпечення видавництв новими кадрами. Тоді як «Книгоспілка» передбачала підготувати на центральних курсах 80 книжних робітників для округових книгарень і робкоопів та перепідготовку 30 інструкторів-книжників. Через округові курси планувалось «перепустити» 300 робітників сільських

книгарень і 2000 робітників сільських книжкових полицок – через семиденні курси [255, арк.7 зв.] Усього з 1925 по 1931 рр. на 130 курсах «Книгоспілки» пройшли навчання 3378 слухачів [532, с.59].

Якщо в період непу проблему кадрового забезпечення видавництва вирішували самостійно, так як держава могла їм допомогти лише політпрацівниками, то на межі 1920-1930-х рр. підготовкою спеціалістів для видавничої галузі займалися, в основному, державні органи. Адже керівний склад видавництв, зокрема, редакторські кадри, були «ще не в достатній мірі просякнуті по-більшовицьки загартованими працівниками з потрібним партійним стажем та досвідом громадсько-політичної роботи». Разом з тим, серед редакторських кадрів незначним був й «робітничий прошарок». Щодо безпартійних кадрів, то вони були «засмічені соціально чужими та негідними елементами» [253, арк.13]. Щоб поповнити редакційні апарати політично досвідченими працівниками з достатнім партійним стажем, на роботу у видавництва з інших галузей було «перекинуто» 125 працівників з достатнім партійним стажем, що мали вищу або комвузівську освіту (з них 25 працівників комсомолу для комсомольської преси). Для підготовки цих працівників до роботи у видавництвах створювались 5-6 місячні курси. А при заочних курсах марксизму-ленінізму створений спеціальний підрозділ з журналістським ухилом [253, арк.13 зв.]. Для підготовки видавничих кадрів було вирішено: збільшити контингенти студентів з ухилом на видавничу справу в економічних вишах, у вузах Одеси, Києва та в художньому інституті в Харкові [254, арк.33]. На базі Київського та Харківського поліграфічних факультетів художніх інститутів було вирішено організувати поліграфічний інститут. В Українському поліграфічному інституті, який відкрився 1930 р. у Харкові, було три факультети: інженерно-технологічний зі спеціалізаціями з високого, плоского, глибокого друку та раціоналізації, інженерно-економічний, художньо-конструкторський (перший випуск інженерів поліграфічної промисловості та художників-конструкторів відбувся у 1935 р.). У 1932 р. в Харкові вже діяв учбовий комбінат. До нього, крім інституту, входили технікум і три робітфаки – денний і вечірній в Харкові та денний – у Києві [581, с.105]. Для забезпечення кадрів авторів, перекладачів, редакторів та інших видавничих робітників у 1930/31 р. факультет журналістики Університету Артема було перетворено в

Інститут журналістики [253, арк.13 зв.; 254, арк.18], в якому було створено й нацменвідділ [258, арк.42]. Також у 1930 р. Комітет у справах друку організував у Харкові книжково-газетний технікум, де готувалися кадри для книготоргівлі, видавництв і редакцій газет [253, арк.13 зв.]. При технікумі було відкрито нацменвідділ, де в 1931 р. вчилось 50 чол. [258, арк.42] та вечірній відділ. У 1931 р. у вечірньому книжковому технікумі вчилося більш як 30 робітників з ДВОУ [436, с.12]. А для підготовки робітників середньої кваліфікації в 1930 р. відкривається ФЗУ «Книгоуч» у Харкові на 50 чол., в 1930/31 р. відкриття таких закладів планувалось в Одесі, Києві та Дніпропетровську [254, арк.33]. Проводилась також й значна курсова робота. Через курси «Книгоспілки» в 1930 р. планували пропустити до 1200 чол. [519, с.39]. З 1931 р. відкриваються курси з підготовки перекладачів (з англійської, німецької мови) та курси коректорів, розраховані на 9 місяців. По лінії Укркнигоцентру в Харкові було організовано курси книгарів для висуванців робітників з підприємств, розраховані на 6 місяців [436, с.12].

Хоча кооперація й «перепустила» через систему курсової підготовки до 2500 чол., через книгоучи, технікуми і виші разом з Укркнигоцентром у 1931 р. – до 400 чол., та книгарні також не були укомплектовані робітниками. Зокрема, «прошарок партійців і комсомольців надто малий». По Укркнигоцентру він становив: членів партії – 6,5%, комсомольців – 9%. Також державу почало турбувати й незначне матеріальне забезпечення книгарів («вони одержують стільки, скільки одержує робітник прилавку, який продає оселедці») [257, арк.76]. Відомості, що їх мало ЦК КП(б)У, свідчили про те, що «по всіх районних друкарнях помічається плинність робітників», які «часто кидають роботу через незабезпеченість житлом, через незадовільне постачання, несвоєчасну оплату виробітку» [257, арк.170]. Тому перед ДВОУ та кооперацією ставиться завдання не тільки «максимально збільшити роботу по підготовці та перепідготовці книжних робітників, як через короткотермінові курси, так і технікуми», а й «закріпити цих робітників на книгарській роботі, бо намічається значна плинність книгорозповсюдницького апарату» та «збільшити комсомольського і партійного прошарку серед кадрів книгарів» [257, арк.76].

Відповідно до Постанови ЦК ВКП(б) від 15.08.1931 р. видавнича промисловість повинна була «зміцнити видавництва кваліфікованими й

витриманими робітниками», які забезпечать «успішну боротьбу з буржуазною та дрібнобуржуазною ідеологією за генеральну лінію партії» [260, арк.23], [472, с.7]. У 1931 р. було підготовлено 1549 таких робітників, а за планом на 1932 р. намічено – 5959 чол. [260, арк.24].

Згідно з статистичними даними Центрального управління у справах друку, в 1931 р. було підготовлено понад 10,9 тис. спеціалістів, а в 1932 р. – 22,1 [150, арк.16]. Та проблема кадрового забезпечення продовжувала існувати. За розрахунками Ради з'їздів видавництв УСРР, що проходив у 1930 р., потреба в додаткових кадрах (редакторських робітників, робітників розповсюдження та поліграфістів вищої, середньої та нижчої кваліфікації) у 1932/33 р. повинна була складати 32385 чол. [254, арк.33]. Наприклад, видавництво «Пролетарій» станом на 1931 р. додатково потребувало перекваліфікації та оновлення основного складу в кількості 249 осіб [157, арк.39]. Питання про піднесення кваліфікації працівників «гостро стояло» й у видавництві «Молодий більшовик». Адже у видавництві здебільшого працювали молоді кадри – комсомольці [464, с.4]. Тож, держава не повністю задовольняла потреби видавництв у спеціалістах.

В основному, робочу силу видавництва набирали «організованим порядком». Так, у видавництві «На варті» питання про потрібні кадри обговорювались на широких нарадах виробничого характеру відповідно до промфінплану. Літредакторат складав угоди з кваліфікованими перекладачами на прикріплення їх до видавництва, вів переговори з кандидатами на посади літредакторів, організовував справу прикріплення до видавництва постійних кадрів коректорів і заведення до штату додаткових літредакторів та коректорів. Та, через недостатню кваліфікацію робітників у видавництвах спостерігалась «плинність кадрів» («Молодий більшовик»). Певна плинність робочої сили спостерігалась і в Держтехвидав, бо сектор кадрів ДВОУ не спромігся забезпечити його потрібними кадрами (перекладачів, редакторів, коректорів, рахівників тощо) і не задовольняв заявок, які подавала адміністрація видавництва, співробітники набиралися «хаотично», не планово [464, с.4-6].

Крім того, згідно з Постановою ЦК ВКП(б) від 15.08.1931 р., видавництва повинні були «зібрати й організувати навколо себе нові авторські сили» та «всіляко допомагати їм і заохочувати». Для роботи з новими авторами при всіх

видавництвах треба було у місячний термін організувати спеціальні консультаційні бюро або кабінети, в яких повинні були даватись відгуки й поради авторам усіх рукописів, що надходили у видавництва (незалежно від того, чи буде їх прийнято у виробництво) [472, с.6].

Особливо активно в напрямку «притягнення та організації робітничої автури» працювало видавництво «Український робітник», яке спільно з ВУРПС та ВУСПП організувало перші в СРСР 3-х місячні курси для «робітників-ударників призваних до літератури». При двох його секторах (технічної та масово-професійної літератури) були створені редакційно-робітничі ради з робітників-рецензентів з фабрик та заводів [469, с.19]. Робітничо-редакційну раду створило й видавництво «ЛПМ». Ця рада нараховувала 30 членів. Голова – слюсар, робітник ХЕМЗу тов. Корнієнко, який був і соціалістичним замісником голови видавництва. Редакційно-робітнича рада, переглядаючи, рецензуючи та ухвалюючи до друку ті або інші рукописи, повністю корегувала та контролювала план видавництва. Також видавництва «Український робітник» та «Молодий більшовик» проводили літературні консультації на підприємствах для робітників-авторів. Літературна консультація створюється й при видавництві «ЛПМ». До кожного редактора-консультанта прикріплювали низку робітників-авторів початківців, з якими він листувався, рекомендував їм літературу для підвищення авторської кваліфікації, вимагав рецензії на різні книжки. Держтехвидав для «притягнення» наукових робітників учбових установ і робітничої громадськості до складання редакційно-видавничого плану створює в низці науково-дослідних інститутів, учбових закладах і господарських об'єднаннях редакційні осередки. Основним завданням цих осередків було: забезпечення спеціалістами редакційно-видавничого плану; рекомендація і висунення авторів; рекомендації закордонної літератури для перекладу українською мовою; редакція та рецензування рукописів [469, с.20-21]. Видавництво «На варті» у 9 населених пунктах України організовує при Будинках Червоної Армії літгуртки, які виховували нові кадри військових письменників. А для посилення авторських кадрів фізкультурного сектору (оригінальна література у цьому секторі була забезпечена авторами лише на 50-60%), залучались студенти з інституту фізкультури та професори і аспіранти науково-дослідного інституту фізкультури [464, с.5].

За постановою колегії НКО головою правління ДВОУ призначили В.М. Крих [257, арк.32; 515, с.26]. А головою правління державного видавництва соціально-економічної літератури «Пролетар» було призначено «тов. Шмайнонок» [257, арк.1]. Завідувачем видавництва «Радянська школа» у 1932 р. призначили Вовченко [267, арк.133]. У списку співробітників видавництва «ЛІМ», складеного 16.05.1932 р., нарахувувалось 50 осіб [306, арк.39-40]. Восени цього ж року прийшли такі службовці, як Г.Д. Епик (1.10.1932 р.), М.П. Любченко (22.10.1932 р.), М.М. Яловий (1.10.1932 р.) та ін. [306, арк.13].

Після того, як політбюро ЦК КП(б)У постановою від 5.06.1933 р. визнало роботу видавництва «УРЕ» на чолі з М. Скрипником «ширмою для контрреволюційних елементів» [183, арк.123], які «захопивши керівні посади у видавництві (Біленький – зав. видавництва, Бадан – редактор словників, Дятлів – контрольна редакція), допустили надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами», подальша підготовка енциклопедії доручалася «новому редбюро (головний редактор – Затонський, заступник головного редактора – Шведов, помічник головного редактора по видавництву – Горб)» та новій редколегії в складі В. Затонського (голова), М. Попова, П. Любченка, Й. Якіра, М. Кілерога, О. Богомольця, Ю. Коцюбинського, А. Хвилі та ін. [184, арк.67-68], котра повинна була «забезпечити ідеологічне наповнення на 40% термінологією суспільних наук» [461, с.132].

Штат видавництва «Рух» в останній рік діяльності нараховував 17 редакторів перекладної літератури та 29 перекладачів. Зокрема, редакторами перекладної літератури були: Б. Антоненко-Давидович, О. Білецький, О. Бургардт, С. Давиденко, Д. Загуд, М. Зеров, Є. Єгорова, Я. Скельчик, М. Йогансен, М. Калинович, А. Ковалівський, В. Підмогильний, Є. Плужник, М. Рильський, С. Родзевич, С. Савченко, Б. Ткаченко [264, арк.131-133].

Після ліквідації «Книгоспілки» її співробітники «розбрелися» по типізованих видавництвах або залишили видавничу справу, щоб не потрапити під репресії. Та більшість з них все одно зникла у напрямі Соловків, Колими, Сандормоху, Магадану. Пережити ГУЛаг пощастило небагатьом

(Б. Антоненко-Давидович, О. Вишня), а уникнути «тайгових вражень» – одиницям (Ю. Меженко, О. Бургардт), і то з волі випадку [577, с.117].

В 1930-х рр. у видавництвах також відчувався дефіцит комуністів, але з дещо інших причин. Як повідомляв директор «Держнацменвидаву» Радлов у доповідній записці від 8.01.1934 р., «в єврейській секції працював всього один комуніст, в німецькому секторі також працював всього один комуніст і три позапартійні редактори». Крім того він відзначив, що «в літку минулого року був заарештований керівник польсектору видавництва, контрреволюціонер з партквитком (Брахозовський), крім нього були заарештовані два позапартійні літературні робітники, на сьогоднішній день за відсутністю відповідних людей польсектор фактично не працює». Також він зазначив, що «за останній час ДПУ виявило двох контрреволюціонерів-німців, партійців: редактора газети «Дас Кебе Дорф» Міллера та редактора журналу «Нейлюнд» Гоккеля» [267, арк.7]. Згідно з доповідною запискою комісії ЦК КП(б)У «по чистці» у видавництві «Український робітник» станом на серпень 1934 р. з 40 чоловік лише чотири були членами партії [272, арк.11]. А до моменту чистки партійна група складалась з 7 чоловік [272, арк.71].

Як зазначалось у пояснювальній записці до тематичного плану «Дитвидаву» на 1934 р., «націоналістичні настанови колишнього керівництва НКО та націоналістична практика колишнього керівництва «Молодого більшовика» знайшла свій вираз перш за все в залученні до роботи у видавництві контрреволюційної групи автури – Хвильовий, Яловий, Пилипенко, Антонович-Давидович, що в свою чергу призвело до засмічення дитячої літератури націоналістичними настановами, як в тематиці, так і в оформленні книжок» [267, арк.42].

Щоб поповнити видавництва політично досвідченими працівниками у 1934 р. завідувачем видавництва «ЛІМ» (у березні) призначили Штоке, завідувачем видавництва «Медвидав» (у травні) – Радіна, директором Державного соціально-економічного видавництва затвердили Земляного, а директором новоствореного Держлітвидаву призначили А.Г. Степанова [267, арк.136, 138, 145, 151].

Згідно з «Відомостями про деяких співробітників», наданими завідувачем таємної частини «Дитвидаву» Лихацьким від 25.01.1937 р., у видавництві

працювали: Р.К. Барун – член КП(б)У, директор видавництва з початку його існування (на поч. 1935 р. вона ще й виконувала обов'язки тимчасового директора видавництва «Радшкола») [270, арк.55]. В минулому перебувала в партії «Поалей-Ціон». Батько був «великим підрядником облаштування бруківок і торговцем». Чоловік виключений з партії, «як той, що примазався до партії для використання в своїх інтересах». Згідно з довідкою харківського відділу НКВС, перший і другий чоловіки також були виключені з партії. «Господарник не поганий. Видавництво знає не погано. Достатньої боротьби за чистоту кадрів видавництва у неї не було (повторно приймає на роботу Фердман)» [280, арк.10,43-45]. Н.Н. Миронов – член КП(б)У, заступник директора і головний редактор, у видавництві працював з 1934 р. Мав «вчинки ідеологічного порядку» [280, арк.43]. П.Х. Бурганський – член КП(б)У з 1928 р., редактор історичної літератури. З 1915 по 1921 р. перебував у партії «Бунд». В 1936 р. «отримав від Манейка, який в минулому був петлюрівцем, переклад рукопису про тов. Артема, в якому були «виявлені викривлення історичних фактів». Е.Т. Бранцева – член КП(б)У, редактор дошкільної літератури. Працювала у видавництві з початку його існування. В кінці 1936 р. отримала догану за те, що приховала факт виключення чоловіка з партії (як націоналіста) і його судимість [280, арк.11, 43]. М.П. Заяць – бухгалтер, безпартійний, працював у видавництві з 1935 р. «З 1919 по 1920 р. був у армії Денікіна, 1920-1922 рр. – в еміграції (разом з частиною Денікіна) в Болгарії. Виробничу роботу у видавництві виконує добре» [280, арк.43, 45]. Г.С. Руденко – коректор, безпартійний, 1909 р. н., робітник середньої кваліфікації. «На службу в Дитвидавці поступив по особистій заяві в 1936 р. При прийомі на роботу були наведені довідки про нього (характеристика) в установі де він раніше працював. Характеристика була позитивна. В подальшому мною встановлено, що він син жандарма. Після декількох розмов з Руденком, він підтвердив соціальний стан батька. У подальшому з'ясувалось, що його батько за контрреволюційну діяльність був засланий на Північ. Руденко для Дитвидаву особистість стороння». Н.Й. Розін – кандидат КП(б)У, з 1932 р. редактор журналу «Піонерія». У 1934 р. отримав сувору догану «за розміщення в журналі твору Левітова, в яком контрабандно замаскована біографія Скрипника. Робітник редакції не поганий» [280, арк.43]. Також, згідно з

довідкою харківського відділу НКВС, у «Дитвидаві» працювали: «Вольфензон – завідувала кабінетом масової роботи з читачем, троцькістка, її чоловік (шпигун) Книжний арештований, звільнена 18.01.1936 р. за власним бажанням; Фердман – заступник директора, дружина троцькіста Наумова-Винокурова, звільнена 22.08.1936 р. (після процесу); Хазіна – виключена з партії, знята з роботи 11.01.1936 р. рішенням ЦК ЛКСМУ; Симонцев – прийнятий на роботу Хазіною, звільнений 22.10.1935 р., арештований; Рябініна – редактор дошкільної літератури, поширювала троцькістську картку (принесла на семінар фото Троцького), звільнена в березні 1935 р. і виключена з комсомолу; Шлеймович – зав. виробничим сектором, звільнений 15.02.1935 р. (виключений з партії при «чистці»); Фесенко – працював в УАН, був арештований, звільнений з роботи 1.10.1936 р.; Лось – протягом ряду років працював зав. виробничим відділом, з 1903 по 1920 р. перебував у партії меншовиків, звільнений з 1.09.1936 р.; Штаєрман – художник журналу «Піонерія», «троцькіст-дворушник, під час процесу по справі контрреволюціонерів троцькістсько-зінов'євської банди вихваляв троцькістів, терористів-убивць», звільнений 13.09.1936 р.; Рош – виключений з партії, звільнений 25.10.1936 р.; Фрід – керівник техбюро в типографії, його батько мав власну велику типографію, брат – меншовик; Руденко – коректор, син жандарма, батько в 1928 р. засланий «за контрреволюційну діяльність» [280, арк.10-11, 45].

Отже, втручання у внутрішню діяльність видавництва стало нормою. На відповідальні посади призначали людей не за фаховим рівнем, а за партійною приналежністю, і не лише членів комуністичної партії, але й з відповідним партійним стажем. Редакційний склад формувався за принципом ідейної єдності. Кваліфікація спеціаліста визначалася не професійно-фаховою підготовкою, а партійною приналежністю та партійним стажем. Хоча, у приватних видавництвах комуністи могли працювати лише як виняток, тільки з дозволу партійних комітетів. Якщо в 1920-і роки проблему кадрового забезпечення видавництва вирішували самостійно, а держава лише частково субсидювала систему професійної освіти для поліграфічної промисловості, то в 1930-і роки підготовкою спеціалістів для видавничої галузі займалися, в основному, державні органи. Але через недостатню кваліфікацію робітників у видавництвах спостерігалась «плинність кадрів». Втім, не в останню чергу,

«плинність кадрів» була прямим наслідком активної роботи органів НКВС з виявлення і ліквідації «ворожих елементів». Внаслідок розпочатого режимом «полювання на відьом», не лише роботи, а часто свободи і життя, було позбавлено багато талановитих і висококваліфікованих фахівців. Ті ж, хто прийшов їм на зміну, переважно могли виявити лише свою «високу свідомість і відданість ідеалам партії» і мало розумілись на тонкощах складної видавничої справи. Тому так гостро й стояло питання про піднесення кваліфікації працівників. Тож, повністю задовольнити видавництва спеціалістами високого фаху держава не змогла.

Але, треба відзначити важливу роль видавництв у процесі відбору талановитої і здібної до літературної та журналістської роботи молоді. Ця робота здійснювалася шляхом залучення до співпраці у видавництвах «сількорів» та «робкорів», багато з яких в подальшому ставали відомими журналістами та письменниками. Особливо активно в напрямку «притягнення та організації робітничої автури» працювало видавництво «Український робітник», яке організувало перші в СРСР 3-х місячні курси для «робітників-ударників призваних до літератури».

3.2. Матеріально-технічне забезпечення видавництв

На початку 1920-х рр. видавництвам доводилося діяти у важких умовах: шрифти були збиті, а друкарське устаткування застаріло, в друкарнях не було паперу, фарб, палива, електроенергії, кваліфікованих поліграфістів, не вистачало обігових коштів, кваліфікованих кадрів друкарів [219, арк.22; 363, с.30; 592, с.125].

З метою зміцнення матеріально-технічної бази книговидавництв була розпочата націоналізація друкарського устаткування в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах України [493, с.40]. У губернських і повітових містах шляхом об'єднання дрібних друкарень були створені великі підприємства. Так, у Київській губернії (в основному за рахунок дрібних друкарень Києва) замість 152 друкарень було організовано 33 більших підприємства [581, с.86]. У березні 1921 р. Політбюро приймає рішення про «централізацію в руках ВДВ використання всіх типографій» [177, арк.47]. Крім того, в жовтні 1921 р., коли виникла потреба активізувати видання радянських підручників для шкіл України, «окрім планового використання всіх державних поліграфічних підприємств», РНК УСРР надав ВДВ у виняткове адміністративно-господарське підпорядкування такі друкарні, як 2-а Радянська (колишня Поюр) у Харкові та 2-а Радянська (колишня Кульженко) у Києві з усіма відділеннями, інвентарем і матеріалами» [201, арк.12]. Крім цих друкарень ВДВ передавались: 7-а Радянська, 8-а Радянська (Київ), 2-а Радянська (Одеса), 2-а Радянська (Катеринослав), 2-а Радянська (Полтава) [333, арк.321].

Та найбільше скористалася нова влада з матеріальної бази існуючих видавництв. Практично все друкарське обладнання як приватних, так і кооперативних видавництв відразу ж стали конфісковувати і передавати новим власникам. Так, на майно друкарні Києво-Печерської лаври, що перебувала у ненайкращому стані (напівзруйнована, із вибитими шибками, іржавими машинами та переплутаними шрифтами) [492, с.50], претендували Академія наук та трест «Київ-Друк» [493, с.42]. Зокрема, керівництво Академії наук неодноразово зверталось з проханням передати друкарню Києво-Печерської

лаври у відання Академії, але питання відкладалось для ґрунтовнішого вивчення [348, арк.2]. Як наслідок численних прохань і звернень у 1922 р. ВУАН таки отримала друкарню Києво-Печерської лаври. Але, щоб вона змогла працювати, треба було вкласти певний капітал, придбати іноземні шрифти, для математичних та хімічних формул [349, арк.1]. А державне об'єднання підприємств поліграфічної промисловості «Київ-Друк» стало поповнюватися майном інших друкарень [493, с.42].

Тож, в перші роки радянської влади нова матеріально-технічна база друку утворювалась за рахунок націоналізації і конфіскації поліграфічних підприємств та установ з виробництва паперу.

Згідно з постановою «Про виключне право Всеукраїнського державного видавництва на розпорядження друкарським папером» (грудень, 1920), весь друкарський папір розподілявся лише за його дозволом [203, арк.1, 4, 6, 9, 10]. Але паперу на складах ВДВ було мало. Як повідомляв ЦК КП(б)У завідувач редакційним відділом А. Приходько, ВДВ мав на місяць лише по 35 тис. пудів паперу замість потреби у 60 тис. пудів [203, арк.3; 471, с.30]. За браком паперу обмежували тираж шкільних підручників [582, с.19]. Тому, згідно з постановою президії Всеукраїнського ЦВК від 21.01.1921 р. паперові вантажі вважались вантажами першої важливості й підлягали перевезенням на рівні з військовими вантажами [104, арк.15]. Згідно з постановою ВДВ від 1.02.1921 р. запаси паперу вилучали з усіх установ республіки. Навіть типографія штабу збройних сил України повинна була здати весь придатний для видавництва папір. Але військові частини Київської, Волинської, Чернігівської, Подільської губерній відмовились це робити [203, арк.20, 53]. Крім того, ВДВ дозволялось купувати папір та організовувати видання книжок за кордоном, але план цієї роботи потрібно було затверджувати у Політбюро ЦК КП(б)У [177, арк.17, 47].

Паперу не вистачало навіть для таких центральних газет, як «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» [206, арк.18]. Зокрема, через брак паперу та перебої в подачі електрики, замість 10 тис. примірників «Вісті ВУЦВК» друкували лише 2 тис. [530, с.65]. А на початку квітня 1922 р. В. Еллан-Блакитний повідомив ЦК КП(б)У про вимушене призупинення газети [213, арк.73-75]. Про призупинення виходу повідомляла й редакція газети ЦК КП(б)У «Селянська правда» [209,

арк.84]. Нестача паперу призводила не лише до різкого зменшення кількості видань, але й, навіть, до закриття окремих газет [202, арк.33-34]. Упродовж першої половини 1922 р. кількість україномовних газет скоротилась з 88 до 24 назв [562, с.91]. Примітно, що «паперова криза» не позначилась негативно на російськомовних виданнях, число яких зросло з 188 назв у 1921 р. до 287 у 1922 р. [560, с.73].

Тому книжки в цей час здебільшого виходили на непридатному для друку папері. Траплялося й так, що для книг використовувався папір для обгортання цукерок бурого, жовтого та інших непривабливих кольорів або газетний папір найгірших сортів, який майже розсипався відразу ж після читання. Часто в одній книзі папір був різним. У загальній масі видання виходили без оправ, часто і без обкладинок, поганої зовнішності, розтріпані, брудні – «тряпка тряпкою» [592, с.125].

Розвал поліграфічної промисловості спонукав уряд змінити ставлення й до приватних видавництв. РНК декретом «Про стягнення плати за товари, які відпускаються державою для приватного господарства» дозволила продавати папір приватним особам за золото, по ціні, яка вдвічі перевищує закордонну. Цей державний акт свідчив про початок переходу до товарно-грошових відносин у видавничій справі в умовах непу [593, с.13]. Крім того, при переході до непу приватним видавництвам дозволили друкувати книги за кордоном та ввозити їх у країну. Але питання друку наших видань за кордоном далі вивчення положення і нащупування ґрунту не пішло [598, с.420]. Зміни у видавничій справі, що були обумовлені непом (надання прав окремим видавництвам на випуск та розповсюдження книжок, збільшення числа приватних видавництв, переведення ВДВ на самостійність), зрушили з мертвої точки справу видання й поширення українського друкованого слова [499, с.18]. В умовах непу на короткий час відроджуються елементи конкуренції [581, с.85]. Але здійснювати роботу на засадах госпрозрахунку та дбати про рентабельність і при цьому суворо дотримуватись більшовицької ідеології було досить складною справою [564, с.160]. Тому, багато видавництв працювали «дуже слабо, випускаючи в світ 1-2 книжечки» [484, с.119].

Якщо «Пролетарій» розпочав свою діяльність з установчого капіталу, який формувався переважно із пайових внесків і відрахувань від прибутків [1, арк.21 зв.; 406, с.3-5], у розмірі 37 млрд. крб. [66, арк.131], то видавництво «Рух» розпочало свою роботу, зібравши 138 паїв на суму 345 крб. і вступних внесків на 34.50 крб. (станом на 30.09.1922 р.) та заклавши книгарню. Станом на 1.01.1923 р. сума паїв становила 717.50 крб., а капітал видавництва – 6605.27 крб. [383, с.4-5].

Тож, за відсутності власних коштів, отримання кредиту мало першочергове значення. Хоча, Державний банк і став видавати цільові позики (в один мільйон крб.) без особливих клопотань, але ці операції мали одну особливість: Держбанк «при падаючому карбованці» щодня оголошував курс, угоди здійснювались в золотих карбованцях, а платежі проводились в паперових по курсу дня. Тому на палітурках книжок друкували ціну в золотих карбованцях і в них же виписувались рахунки покупцям, а платежі отримували паперовими карбованцями [598, с.414-416]. Крім Держбанку, видавництва користувалися послугами таких банків, як Український кооперативний банк та Промбанк. Також на початку 1920-х рр. створюється мережа губернських комунальних банків, які надавали фінансово-кредитну допомогу державним, кооперативним та приватним підприємствам [174 арк.75]. Кредити надавали й РНК, ЦК КП(б)У та місцеві губкоми. Зокрема, «Пролетарію» 25.12.1922 р. було видано безвідсоткову позику в розмірі 20 млн. крб., а 14.02.1923 р. – 200000 крб. [173, арк.9].

ДВУ, що також повинне було здійснювати свою діяльність на засадах самоокупності та госпрозрахунку [333, арк.47, 49], водночас, як державно-адміністративний орган, знаходилось і на державному забезпеченні, користуючись всіма правами юридичної особи, зокрема, правом самостійно кредитуватися в Державному банку. Так, 1922 р. Агітпроп ЦК з мільярдного фонду на закупку паперу виділив 600 млн. [208, арк.63]. Крім цього, ДВУ виставляв рахунки Агітпропу на виконання його замовлень. Згідно з рахунком від ДВУ приблизна вартість видань для Агітпропу ЦК КП(б)У в 1922 р. складала 112568 крб. в золотій валюті [209, арк.2]. До речі, 1 золотий карбованець оцінювався в 1500000 грошових знаків 1922 р. [332, арк.130].

На відміну від ДВУ, фінансові справи «Книгоспілки» на початку її діяльності виглядали набагато скромніше, бо їй постійно загрожувало банкрутство [577, с.42-43]. Тому «Книгоспілка» робила спроби залучати до свого обігу кошти закордонних інвесторів-приватників, які б могли додатково гарантувати українським видавцям кредит у подвійному чи потрійному розмірі. З українського боку такому інвесторові гарантували б право на технічне й комерційне управління підприємствами, а також частку чистого прибутку, відповідну до вкладеного іноземцями капіталу. Єдине застереження щодо можливого спільного підприємства – напрям його видавничої діяльності повинен обов'язково відповідати духові та устремлінням радянської влади в Україні [123, арк.2-3]. Крім того, для того, щоб провести якусь операцію за кордоном (закупівлю канцтоварів, паперу, устаткування для друкарень), видавництву необхідно було обов'язково отримати ліцензію, яку видавав народний комісаріат зовнішньої торгівлі УСРР. Крім видачі ліцензій Наркомзовнішторг ще й визначав, яку літературу можна закуповувати, а яку ні [126, арк.55]. Труднощі створював як сам процес отримання ліцензій, що тривав від 7 до 10 днів, так і малоефективна робота поштових відділень, що затримувала надходження книг на декілька місяців [109, арк.304].

У своїй роботі видавництва прагнули й до взаємовигідної співпраці з замовниками. Так, Всеукраїнське агрономічне товариство, пропонуючи «Книгоспілці» до друку розробки з бюджетів селянських господарств, брало на себе відповідальність за зміст книги; виплату всіх видів гонорару по ній та гарантувало сплатити половину витрат на друк по калькуляції. А видавництво взяло на себе технічну підготовку рукопису до друку, друкарські послуги, надало свій папір і виділило частину коштів на видання. Наклад книги домовилися поділити порівну і на титульних аркушах вказати марки «Книгоспілки» і Всеукраїнського агрономічного товариства [124, арк.100].

Якщо від початку запровадження непу ніякі пільги на видавничу діяльність не поширювалися, то через рік від промислового податку було звільнено всі видавництва і книготоргівельні установи в СРСР, де не були задіяні приватні капітали [577, с.36]. Зокрема, виходячи з необхідності здешевлення книги, Колегія Агітпропу вирішила, що податкові пільги, надані партійно-радянським

видавництвам як стосовно виробництва книги, так і торгівлі, повинні поширюватись і на «Книгоспілку». В грудні 1923 р. Агітпроп вирішив надати «Книгоспілці» цільовий кредит (100 тис. крб. золотом) на поширення літератури через низову кооперацію [216, арк.68, 154]. Крім того, влада дала можливість орендувати та купувати націоналізовані друкарські підприємства. Зокрема, після виходу 5.12.1922 р. постанови «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» [368, с.1000], «Пролетарій» орендував другу Харківську друкарню та восьму Київську (обидві належали ЦК КП(б)У) [65, арк.41]. 26.02.1923 р. вийшла ще одна постанова РНК УСРР «Про порядок відкриття друкарських підприємств та спостереження за ними», згідно з якою відкриття друкарських підприємств дозволялося не лише державним установам, кооперативним та суспільним організаціям, а й приватним особам. Дозвіл на право відкриття друкарських підприємств надавали відділи управлінь губернських та повітових виконкомів за згодою ВРНГ [370, с.117]. Нагляд за діяльністю підприємств здійснювали органи НКВС [369, с.76]. Після того, як XII з'їзд партії (квітень 1923 р.) прийняв рішення про передачу великих друкарень державним видавництвам [550, с.272], в кінці жовтня друкарню в Харкові отримало ДВУ [221, арк.18].

Оскільки Академія наук мала мізерні кошти, то керівництво її друкарнею було передано голові видавничого товариства «Друкар» П.О. Балицькому [349, арк.1-2]. Він мав керувати друкарнею, забезпечити її ремонт, поповнити обладнанням, а також щомісячно виділяти 10 друкованих аркушів для потреб Академії, а в разі одержання прибутку за іншу друковану продукцію – видавати Академії наук 50% від його загальної суми [424, с.17]. Але, Президія УРНГ запропонувала розірвати договір з Балицьким, за Академією залишити все, що має історичне значення, а решту друкарні, придатну до виробництва, передати тресту Київ-друк [19, арк.111 зв.]. Тому ВУАН змушена була звернутися до НКО УСРР. У відповідь той доручив своєму видавництву «Путь просвещения» укласти договір з ВУАН майже на тих умовах, що й з Балицьким. Також передбачався додатковий пункт про скасування всіх попередніх боргів ВУАН по Лаврській друкарні. Але подальша матеріальна і юридична відповідальність перекладалася на НКО УСРР, що означало фактичне вилучення друкарні з

відання ВУАН. Однак, завдяки договору з видавництвом «Путь просвещения» АН уперше отримала гарантії планового випуску своїх наукових праць не тільки в 1923 р., а й у майбутньому. Та через нестачу латинських шрифтів затримувався вихід робіт, написаних іноземними мовами, і тих творів українською мовою, де вживалися латинські терміни [492, с.50]. Очевидно, що за таких умов не могло бути широкої видавничої діяльності і можливості друку наукових праць вкрай обмежувались. За приблизними підрахунками у 1923 р. було підготовлено до друку 3 тис. друкованих аркушів, що «лежали мертвим капіталом в академічному архіві», оскільки нормально налагодженій видавничій діяльності Академії чинились всілякі перешкоди, а все, що було видрукувано, друкувалось «якось» при нагоді» [424, с.9].

Тож, роблячи деякі поступки у розвитку поліграфічної промисловості, влада запроваджувала суворий контроль над підприємствами та їхньою матеріально-технічною базою.

Після того, як у березні 1923 р. була прийнята постанова «Про порядок провадження торгівлі друкарськими матеріалами й шрифтами», згідно з якою купівля і продаж друкарських машин дозволялася як державним, так і приватним та кооперативним організаціям, але без права на перепродаж і за умови, що в них буде дозвіл відповідних державних установ, видавництва намагались щорічно проводити реорганізацію своїх друкарських підприємств та поновлювати їхню матеріальну і технічну базу. Так, видавництво «Пролетарій» у 1923 р. повністю обновило устаткування Харківської друкарні, а для Київської було придбано дві набірні й одну перфорувальну машини [65, арк.35]. Але в цілому процес поновлення основних фондів проходив повільно і виключно на основі імпорту, на який з 1924 р. щорічно витрачалось до 1 млн. крб. золотом, оскільки вітчизняного поліграфічного машинобудування не було [581, с.86].

А от ДВУ, перейшовши на загальний бюджетний баланс лише в 1923 р. [221, арк.16], «увійшло в полосу тяжкої фінансової кризи» [226, арк.2]. Щоб видати заплановані 868 назв, 7390 друк. арк. й 7636000 примірників треба було 3054400 крб. золотом. Звісно, у ДВУ таких коштів не було, тож видавництво намагалось отримати їх від уряду. Але, постановою РНК ДВУ було визначено

до видачі лише 650 тис. крб. золотом, а фактично, в багато прийомів, різними сумами було видано 494030 крб., що складало 16% від виробничої потреби. Як зазначалось у звіті видавництва, «недостатня і несвоєчасна видача асигнованої суми послужила серйозною перепоною до виконання плану» (в 1923 р. вийшло з друку та знаходилося в друці лише 49% назв, 57% друк. арк., 41% накладу) й в «самий розпал роботи ДВУ залишилось без коштів» [221, арк.18].

Якщо на початку непу (1921-1923 рр.) видавництва України опановували ринкові закони, перебудовували свою діяльність в умовах нових господарських механізмів, тобто пристосовувались до непу [570, с.90], то для наступного періоду (1924-1928 рр.) характерним був подальший розвиток і утвердження нових принципів видавничої діяльності [650, с.355-356]. Збільшення мережі видавництв, перебудова і вдосконалення методів їх роботи супроводжувалися розширенням їх матеріально-технічної бази [587, с.313]. На поліграфічних підприємствах запроваджується господарський розрахунок, а з 1924 р. – відрядна оплата праці [581, с.86]. Як зазначав В. Кульженко, «з'явилися нові спроби друку, з'явилися нові винаходи, на книжку звернув увагу капітал, наслідком його повстала конкуренція, і книжка почала недбало друкуватися та з надзвичайної цінності дійшла до положення звичайного продажного краму» [446, с.130-131].

З метою економії поточних витрат та здешевлення масової літератури створюється видавництво «Червоний шлях» [226, арк.77]. Капітал видавництва створили з наявного залишку видавництв «Путь просвещения» та «Червоний шлях», типографії та літографії в Харкові і Києві та внеску ЦК КП(б)У в сумі 100 тис. крб. [226, арк.79]. Загальний капітал видавництва, визначений статутом, складав 2 млн. золотих крб., розмір кожного паю – 500 золотих крб., крім великих внесків ЦК та НКО УСРР. Згідно зі статутом ЦК КП(б)У повинен був зробити внесок в сумі 500 тис. крб. [226, арк.34], та, після того, як видавництво висунуло вимогу перед ЦК про внесення свого паю, питання про фінансову участь ЦК в пайовому капіталі «Червоного шляху» відклали [180, арк.14]. Заснувавши видавництво як пайове товариство, ЦК КП(б)У та НКО УСРР розраховували, що значну частину основного капіталу повинні були дати професійні, військові, кооперативні, культурно-освітні та господарські

організації (не тільки центральні, а й низові осередки, аж до районних, сільських, окремих заводських та інших підприємств [595, с.125]. Також, будучи державною політико-просвітньою організацією, видавництво розраховувало на державні дотації і субсидії, що надавались державним підприємствам [226, арк.77]. Згідно з постановою ЦК видавництво отримало від видавництва «Молодой Рабочий» у Харкові крамницю, склад, бухгалтерію й канцелярію [225, арк.27].

ДВУ в 1924 р. також не мало обігових коштів для подальшої роботи, а борг складав 400 тис. золотими карбованцями [219, арк.14]. На покриття заборгованості ДВУ просило з коштів РНК чи Держбанку за рахунок НКФ видати аванс 100 тис. й 40 тис. на купівлю паперу (придбання паперу було можливе за умов готівкового розрахунку). Крім того, ДВУ просило додаткову позику 150 тис. крб. з Держбанку та прискорити видачу виділених Укрдержпланом 600 тис. крб. Але Москва замість 600 тис. планувала видати лише 400 тис. Звісно, ДВУ було проти, тому розмір суми та терміни видачі відклали до затвердження бюджету УСРР [226, арк. 11 зв., 19, 42]. Врешті, щоб покращити стан справ, ДВУ була надана позика в розмірі 500 тис. золотими крб. та додаткова цільова позика 150 тис. золотих крб. [219, арк.23, 119; 226, арк.19].

У 1924 р. порівняно з попереднім продуктивність зросла на 100% лише у «Книгоспілки» [443, с.30]. Її загальний баланс збільшився на 138% й на 1.10.1924 р. складав 1731038 крб. 27 коп., а на 1.01.1925 р. – 2470000 крб. [292, арк.145 зв.]. Крім того, їй було надано цільовий кредит (для кредитування низової кооперації) у розмірі 100 тис. крб. золотом [225, арк.8, 25]. Кошти «Книгоспілки» складались з власних (основний капітал, пайовий, запасний, спеціальний, амортизаційний, прибутки) і чужих (позичених). На 1.10.1924 р. власні кошти склали 399316 крб. 84 коп. (30,73%), чужі – 900379 крб. 59 коп. (69,27%), разом 1299696 крб. 43 коп. Чистий прибуток по балансу на 1.10.1924 р. складав 61426 крб. 87 коп. [292, арк.145 зв., 147]. За оригінальну роботу наукового характеру вона виплачувала авторський гонорар 40-50 крб. в золотому вираженні за авторський аркуш. В особливих випадках (термінова потреба, негайна прибутковість видання) з авторами могли обговорювати й

оформлювати персональні угоди, виходячи із більших ставок гонорару [124, арк.115]. Вагомі гонорари за оформлення книг «Книгоспілка» сплачувала й художникам, але від тиражу книг їх «авторські» не залежали і малюнки переходили потім у власність видавництва [131, арк.381]. Станом на 1.05.1924 р. «Книгоспілка» мала власну друкарню й типографію у Харкові та володіла друкарнею в Києві. І, хоча Харківська друкарня й була однією з найбільших у місті, й за своїми технічними характеристиками мала найкращі показники [132, арк.6], та за 1923/24 операційний рік дала 35207.16 коп. збитків, які виникли через значну амортизацію машин і шрифтів, відсутність багатьох дуже потрібних машин в палітурному відділі та конкуренцію харківських друкарень. З тих самих причин збитковою була й друкарня в Києві [292, арк.145 зв.]. «Пролетарій» мав склад, магазин, центральну типографію, фотоцинкографію, відділ поширення і реклами «Орпір», відділення в Москві, Києві, Катеринославі, Полтаві, представництва – в Ленінграді та Бахмуті [226, арк.26]. На балансі «Руху» на початку 1924 р. було 19047.58 крб., а в кінці року – 40497.02 крб. [383, с.4-5]. З серпня 1924 р. почав працювати відділ канцелярського приладдя [383, с.1].

А от видавництво «Коммунист», маючи непридатне по своїм розмірам та по технічному стану приміщення друкарні (хоча могло без зусиль отримати інше), друкувало свої видання в інших типографіях. Питання про приміщення виникло тільки після прибуття нової ротаційної машини, яка була виписана з Києва і складена в сараї на невизначений термін [234, арк.10, 16-17]. Крім того, так як положення партійного видавництва оберігало його від заходів впливу, які застосовувались до приватних видавництв, в типографії були порушення (відсутність елементарних механічних пристосувань, холодна цементна підлога, відсутність гардеробу та ін.), за які б приватні видавництва були б оштрафовані чи навіть притягнені до судової відповідальності [234, арк.54]. Агенти з поширення продукції, зібравши кошти за підписку і оголошення, часто «зникали з горизонту», залишаючи на долю видавництва «неприємний обов'язок» ліквідувати борги. Як зазначала ревізійна комісія по обстеженню видавництва, «ці кошти, якби не були вкрадені, дали б можливість видавництву

поставити всю справу на здорову основу і привести технічну основу (друкарню, експедицію) в належний стан» [234, арк.8].

Основним джерелом прибутків для видавництв на початку 1920-х рр., був підручник [219, арк.13]. Але в 1923 р. Агітпроп ЦК КП(б)У спочатку заборонив видавати підручники таким видавництвам як «Пролетарій» та «Молодий робітник» [216, арк.76, 79], а в 1924 р. монопольне право на їх видання мав лише ДВУ [225, арк.34]. Інші видавництва могли закуповувати, продавати, а також видавати подібну літературу, лише уклавши угоду з ДВУ. Та, хронічні несплати ДВУ по зобов'язаннях з видавництвами ставили останніх в незavidне матеріальне становище [577, с.67]. Тому проблема з підручниками була актуальною і в кінці 1920-х рр. [513, с.36].

Хоча, за умов непу поліграфічна промисловість й підвищила свої можливості, але через чисельні «паперові кризи» деякі видавництва навіть змушені були призупиняти свою діяльність. Звісно, у нестачі паперу влада звинувачувала не державні установи, які були основним постачальником й отримували чіткі вказівки щодо забезпечення видавництв папером, а видавництва, що «з підозрою віднеслися до плановості і невчасно подали свої плани. А так як точна потреба видавництв у папері була невідома, тому «Центрпапертрест його замовив за кордоном мало» [91, арк. 488].

«Типографічна криза» спостерігалась і в 1925 р. [230, арк.11]. Крім нестачі паперу основними проблемами часу були зношеність устаткування, погана організація праці в друкарнях, низька кваліфікація більшості робітників [227, арк.6, 15]. Щоб налагодити систему забезпечення папером, уряд передав усі повноваження Комітету у справах друку (КСД) УСРР, виділив Україні частину імпортих контингентів для закупівлі паперу за кордоном та встановив термін кредиту на папір для всіх видавництв України до 6 місяців [387, с.125]. Також були визначені підприємства, які постачали папір видавництвам. Зокрема, папір до видавництва «Український робітник» надходив з Гомеля (від «Полісбумтресту») та з Харкова (від «Полісторгу»). «Рух» отримував папір від «Папірсиндикату», видавництво «Робітник Донбасу» закуповувало папір переважно в Бахмутському відділенні «Полісторгу» та у «Центрбумтресті» [46, арк.2].

На початку 1925 р. поліпшився обіг книжок у продажу, стало легше добувати папір, трохи зменшився фінансовий тиск [382, с.17]. У 1925 р. підприємства «Книгоспілки» перестали бути збитковими (крім чорнильної фабрики, яка завжди приносила прибуток), в обігу з'явилися вільні готівкові кошти [382, с.7]. Також поліпшилася якість паперу, фарб, з'явилися нові шрифти. Це позитивно позначилося на зовнішньому вигляді книги. Зокрема, великих успіхів у цьому напрямку досягли видавництва «Слово» та «Сяйво». Як зазначалось в резолюції відділу друку ЦК, «їхня книга відрізняється дуже гарними обгортками, акуратним друком, доброю роботою, не поганим папером» [244, арк.76]. Політичні, наукові, художні видання випускалися в картонних палітурках. Обкладинка часто друкується декількома фарбами на блискучому або кольоровому папері [557, с.25]. Та, хоча зовнішній вигляд книги, наприклад, «Пролетарія», й набув «значно кращого вигляду», але все ж таки книга «виглядала гірше», ніж видання російських видавництв [245, арк.17 зв.]. Також, часто за гарною обкладинкою ховався абияк надрукований текст [557, с.25].

Після затвердження статуту видавництва «Радянський селянин» сількомісія ЦК поставила питання про передачу йому в якості основного капіталу однієї з існуючих типографій. НКЗ УСРР зі свого боку повинен був внести не менше 50% паїв [232, арк.119]. З метою здешевлення літератури пленум сількомісії ЦК КП(б)У від 4.07.1925 р. просив РНК УСРР виділити видавництву 200 тис. крб. [232, арк.143]. Також ЦК КП(б)У 8.07.1925 р. постановив «для ведення кампанії по підписці» видати видавництву аванс, доручивши відділу друку узгодити з Наркомфіном розмір і порядок його відпуску [231, арк.113].

Матеріальна база видавництва «Український робітник» у перший рік діяльності сконцентрована була у трьох друкарнях: Артемівській, Слов'янській та Костянтинівській, на технічне оснащення яких із загальних коштів видавництва було виділено 29,6 тис. крб. [87, арк.10], а згодом до видавництва приєдналася ще й друкарня ВУРПС у Харкові [82, арк.12, 19; 171, арк.4 зв.]. У міру надходження пайових коштів філії «Український робітник» відкриває філію в Одесі та реорганізовує свої представництва у Дніпропетровську, Кривому Розі, Києві в самостійні філії [88, арк.6]. У регіонах, де були відсутні

філії, діяли уповноважені члени видавництва [85, арк.10]. Видавництво «Рух» також мало свою друкарню, що знаходилась у Харкові [155, арк.78]. А видавництво «Час», не маючи власної друкарні, друкувало свої книжки в київській друкарні «Книгоспілки», в 1-й та 2-й друкарні [145, арк.3].

Хоча у жовтні 1925 р. Укрбюро радянсько-партійних видавництв на спільному засіданні з керівництвом Держбанку, Промбанку, Роскомбанку, Українбанку та Міськбанку постановили «розгорнути загальну суму кредитів в 182 тис. крб.», з яких 975 тис. ДВУ, 470 тис. «Пролетарію», 170 тис. «Книгоспілці», 185 тис. «Українському робітнику», та 20 тис. «Руху» [293, арк.83-84], та, обігові капітали радянських видавництв були невеликі, увесь час видавництва жили на фоні недоплати та банкрутства. Не було коштів на купівлю виробничих матеріалів, паперу, друкарське устаткування було зношеним [242, арк.32]. Так, при вивченні балансу видавництва «Коммунист» на 1.09.1926 р. касовий дефіцит складав 150 тис. крб. [232, арк.176], на 1.08.1926 р. різним кредиторам по виданим вексям і відкритим рахункам видавництво було винне 684500 крб. Дотація, що давалась для поліпшення стану видавництва, витрачалась, в основному, на зарплату друкарів [242, арк.2, 31]. Повна відсутність коштів призводила до того, що колективний договір по виплаті зарплати, з охорони праці не виконувався протягом року, серед друкарів все частіше звучало слово «забастовка» [242, арк.34-35].

ДВУ також поставило перед фактом ЦК КП(б)У та Раднарком, що «стоїть перед неминучістю опротестування векселів і зриву роботи» [231, арк.28; 232, арк.204]. Зокрема, борг ДВУ перед Держбанком складав 250 тис. крб. [231, арк.102, 114]. Фінансування ДВУ в сумі 3 млн. крб. було проведено частково, в розмірі 30% [232, арк.236]. У 1926/27 р. при загальних оборотах у 11847,5 тис. крб., заборгованість ДВУ на 1.10.1927 р. по виданим вексям складала 1854000 крб., Держбанку – 406700 крб., по відкритих рахунках – 760300 крб. [141, арк.11, 20-21]. Тому на погашення касового дефіциту, переобладнання і перебудування друкарні ДВУ просило з бюджету преси 4611970 крб. (виділили – 3 млн. крб.). Крім того, з бюджету преси на 1926/27 р. «Українському робітнику» (при заявці на 210 тис.) виділили 175 тис. крб. та видавництвам

«Культур-Ліга» (при заявці на 50 тис.) й «Трибуна» (при заявці на 55 тис.) – по 30 тис. крб. [240, арк.130 зв.].

Складною ситуація була й для видавництва «Пролетарій», річні фінансові обороти якого були нестабільні і залежали від загальноекономічного розвитку держави в цілому. Так, наприклад, якщо за 1924/25 р. загальні обороти видавництва склали 4,1 млн. крб., то у 1925/26 р. обороти з продажу літератури становили 1,2 млн. крб. [73, арк.92]. Через фінансові труднощі план на 2-е півріччя 1925 р. виконано на 82%, а план на 1926 р. скорочено на 50%. Та, незважаючи на те, що видавництво весь час було «в надзвичайно напруженому матеріально-фінансовому стані», сума заборгованості була значно меншою від собівартості книг і паперу, які були на складах [243, арк.8, 34, 36]. Щоб збільшити обіговий капітал, видавництво відкрило кампанію по реорганізації в «пайове товариство» і притягло в число пайовиків Губвиконком, Губком, Харківську губпрофраду та ін., які внесли до 1.07.1925 р. 135600 крб. [243, арк.21]. «Пролетарій» навіть почав відхилятися від планової тематики й випускав книги, збут яких був би забезпечений, а також закуповував у інших видавництв найбільш вигідні для збуту книги [602, с.56]. Починаючи з 1925/26 р. видавництво почало отримувати кошти і від реалізації канцтоварів. Також кошти надходили із фонду по здешевленню літератури. Завдяки такому збільшенню обігового капіталу баланс «Пролетарія» дещо покращився (на 1.03.1926 р. основний капітал видавництва складав 185 тис.), але для виконання наміченого плану цих коштів було недостатньо [243, арк.21-22]. Станом на 1926 р. видавництво мало 2 друкарні, 1 цинкографію. Другу друкарню придбали у ДВУ в серпні 1925 р. за 50 тис. крб. [243, арк.14, 35]. Першу друкарню та цинкографію видавництво обладнало новими машинами, привезеними з-за кордону, забезпечило шрифтами на 100 тис. крб. [243, арк.15, 21]. Та, через зменшення видавничого плану й постійні перебої з електроенергією, друкарні видавництва у 1926/27 р. працювали збитково. Так, простій першої друкарні становив 34%, а другої – 45% [73, арк.208]. У 1926/27 р. співвідношення капіталів «Пролетарія» в обігові своїх до чужих видань порівнювалось I : II. Своїх оборотних капіталів було 75 тис., запозичених – 840 тис. Щоб видавництво змогло привести співвідношення хоча

б I : III та виконати план, «Пролетарій» зробив заявку в ЦК на суму 507 000 крб., та з бюджету преси йому виділили 275 тис. крб. [240, арк.16].

Загальні обороти видавництва «Рух» за 1926/27 операційний рік склали 3470244 крб. Станом на 1.10.1926 р. на балансі видавництва було 248329 крб., а станом на 1.10.1927 р. – 3018997 крб. (Додаток II). Якщо у 1925/26 р. сума від збуту власної продукції становила 48938 крб., то в 1926/27 р. – 94060 крб. Витрати видавництва «Рух» у 1925/26 р. становили 77.469.37 крб., а в 1926/27 р. – 126.632.19 крб. (Додаток К). Капітали видавництва з 6605.27 крб. (на 1.01.1923 р.) зросли до 59549.23 крб. (на 1.10.1927 р.) [383, с.2-5]. Отже, у видавництва «Рух» спостерігалася динаміка росту капіталів.

Та, хоча «Рух» на авторські гонорари у 1925/26 р. й витратив 1879235 крб., а в 1926/27 р. – 3603775 крб. [383, с.5], але заборгував письменникам, що перебували за кордоном. Зокрема, в 1926 р. борг В. Винниченку складав 12885 крб., І. Франку – 8758 крб., О. Кобилянській – 3200 крб. Щоб виплатити авторські гонорари, «Рух» звернувся до Комітету у справах друку з проханням видати дозвіл на переказ за кордон зазначених сум [296, арк.14]. Але в листі від 10.09.1927 р. В. Винниченко просив «Рух» вислати гроші (1000 доларів) за серпень-вересень, при цьому наголосивши, «якщо гонорар негайно не виплатять, то ніяких більше своїх праць вашому видавництву не дам» [294, арк.105-106].

Завдяки збільшенню обігового капіталу (з 5578 тис. у 1924/25 р. до 11516 тис. крб. у 1925/26 р.) баланс «Книгоспілки» на 1.10.1926 р. складав 6942 тис. крб. [249, арк.135]. «Книгоспілка» створила курси для працівників книготоргівлі. Курсанти, як правило, перебували на її утриманні [456, с.145]. Так, лише за період з 1926 по 1928 рр. на навчання з бюджету видавництва було асигновано понад 6,5 тис крб. [48, арк.16]. Інші видавництва також організовували курси та гуртки. Зокрема, «Пролетарію» учитель для проведення курсів з вивчення української мови обходився в 30 крб. на місяць [146, арк.21].

Констатуючи, що поліграфічна промисловість України «має кустарний характер», існує конкуренція між приватними і державними друкарнями, фінансовий стан яких погіршився та капітальні затрати при незначній

амортизації і рентабельності вимагають дотацій [244, арк.208-209], з другої половини 1920-х рр. держава посилила контроль над друкарськими підприємствами. З метою регулювання поліграфічної промисловості УСРР згідно з постановою РНК УСРР (1926) «Про комітет поліграфічної промисловості та його місцеві органи» при ВРНГ створився Центральний комітет поліграфічної промисловості [6, арк.131]. Цей орган впливав на роботу друкарень, визначав кількість необхідного паперу, слідкував за їхньою матеріальною базою [375, с.170]. Щоб «упорядкувати» існуючі друкарські підприємства, Центральний комітет поліграфічної промисловості вирішив провести концентрацію поліграфічної промисловості не тільки у великих центрах, а й в тих округах України, де існувало поряд 2-3 друкарні під різними «вивісками». До приватних майстерень, які мали хоч і незначну вагу, але «вносили дезорганізацію на поліграфічному ринку», були «вжиті заходи». Зокрема, припинили видачу дозволів на відкриття нових підприємств, а існуючі вирішили «довести до можливого мінімуму» [528, с.3]. Дрібні друкарні з одною-двома машинами й десятками робітників були ліквідовані, а замість них у Києві, Харкові, Кременчуці, Катеринославі, Одесі та інших містах створені поліграфічні фабрики [581, с.86-87]. Така концентрація поліграфічної промисловості давала певний економічний ефект, оскільки полегшувала державі можливість здійснювати централізоване матеріально-технічне забезпечення цієї галузі народного господарства, що дозволило більш раціонально використовувати обладнання, скорочувати його простої, оперативніше організовувати ремонт устаткування [628, с.18].

У 1928 р. пленум Всеукраїнського комітету профспілки друкарів, констатуєчи невисоку якість роботи друкарень, визнав, що конструкції друкарських машин застаріли [387, с.202], існуюче обладнання надзвичайно зношене. Так, у Харківських типографіях плоскі машини були зношені на 40-50%, а по типографіям «Книгоспілки» – на 75%; ротаційні машини зношені на 25-50%; по палітурним машинам зношеність досягала 35-55% [522, с.4]. Та, щоб переустаткувати друкарні новими наборними, швидкодрукарськими та оправними машинами, потрібно було мати ліцензію на довіз імпортного устаткування. А кількість таких ліцензій була малою [387, с.203]. Крім того,

через скорочення видавничих планів, конкуренцію, яка призводила до прийому замовлень за цінами, значно нижчими від собівартості, більшість діючих поліграфічних підприємств були збитковими. За 1926/27 р. по групі Харківських підприємств («Харків-Друк», «Пролетарій», «Красная печать», типографія ДВУ, «Українського робітника», «Книгоспілки» і типографія ім. Фрунзе) збитки становили біля 600 тис. крб. [427, с.2]. Такий стан був характерним не тільки для харківських підприємств. Він охопив всю Україну. Так, наприклад, по тресту «Київ-Друк» за цей же період було 130 тис. крб. збитку [419, с.5]. В січні 1928 р. «Український робітник» змушений був визнати за недоцільне експлуатацію друкарень у Донбасі і передати їх Артемівському окрвиконкому. Того ж року в Охтирці була ліквідована друкарня видавництва «Книгоспілка» [347, арк.298]. А 25.07.1928 р. у зв'язку з економічною неспроможністю продовжувати видавничу діяльність було прийняте рішення про ліквідацію луганської та артемівської філій видавництва «Український робітник» [85, арк.61].

Якщо перехід від монопольного підприємства доби воєнного комунізму до ринкового видавництва середини 1920-х рр. для ДВУ був кризовим, бо через великий масштаб діяльності ДВУ було найважче реагувати на ринок, то у 1926-1927 рр. «завдяки вжитим заходам» фінансовий стан ДВУ значно зміцнів» [387, с.204]. Воно починає поволі нарощувати темпи видавничої діяльності, об'єднувати державні видавництва і створювати загальновидавничу та торгівельну систему. Але, через те, що авторські гонорари, папір, поліграфія оплачувались готівкою ще до виходу книги з друку (в друкарні книга перебувала до 5 місяців, а оберталась в торгівлі протягом 11 місяців) й майже всю книжкову масу доводилось продавати в довготермінові кредити та через «не зовсім вдалі» спроби робітничого кредитування й короткотермінові кредити держбанку, утворювались «кредитові ножиці». Така «природа фінансового господарювання», особливо в літній сезон, незважаючи на досить міцне фінансове становище ДВУ, призводила до «кризових явищ». Тож, ДВУ наполягало на зміні форми його кредитування та добилось збільшення асигнувань з держбюджету [251, арк.11]. Якщо максимальний кредитовий ліміт

ДВУ за 1926/27 р. складав 1155000 крб., за 1927/28 р. – 1555000 крб., то у 1928/29 р. – 2400000 крб., а у 1930 р. – 4 млн. [251, арк.16].

Взагалі, у 1928/29 р. з 1204,8 тис. крб., виділених з бюджету преси 9 видавництвам на обігові кошти, ДВУ отримало 850 тис. (хоча, згідно з відомістю разових асигнувань по бюджету преси на 1929/30 р. під грифом «Таємно», фактично за 1928/29 р. видано 600 тис. крб.), «Пролетарій» – 50 тис., Центровидав – 40 тис., «Український Робітник» – 25 тис., «Культур Ліга» – 3 тис., «Радянський Селянин» – 80 тис. [254, арк.43; 255, арк.37].

Всеукраїнська філія Центровидаву також «весь час перебувала в тяжкому фінансовому стані». З отриманих до 1.10.1928 р. від українського уряду 110 тис. крб. (з них: на здешевлення літератури – 35 тис. і обігові кошти – 75 тис.) на 1 січня лишилось всього 68 тис. крб., решту – 42 тис. крб. в різні часи передано правлінню в Москві [251, арк.47]. Щоб зміцнити фінансовий стан видавництво уклало угоди з книготоргівельними організаціями та отримало авансові векселі на 120 тис. крб. (це дало можливість, з одного боку, покрити розрив у коштах, і з другого – провадити виконання плану поточного року), відкрило одноразові кредити цінних векселів в Держбанку (у червні на 20 тис. та у липні на 10 тис. крб.), під векселі покупців отримало безпроцентну позику на 5 тис. крб., пролонгувало векселі постачальників (вексельна емісія становила 150 тис. крб. та її знизили на 30 тис.); зменшило накладні видатки [251, арк.48-48 зв.].

Видавництво «Західна Україна», за винятком дотації від уряду в сумі 1000 крб., що «цілком пішла на збиток до «10-х роковин Жовтня», також не мало коштів й «змогло втриматись тільки завдяки внескам та відмові деяких з товаришів від гонорару на користь видавництва». Зокрема, видавши книгу І. Лакизи «На руїнах поводи», автор книги, художник, технічний редактор, коректор і саме видавництво «зрелись гонорару, оплативши тільки друкарську працю й папір» [246, арк.6-7]. При цьому, витрати видавництва на видання художньої й політичної літератури за планом 1927/28 р. склали 9600 крб. на рік, з яких 4800 крб. йшло на видання книжок й 4800 крб. – авторські гонорари й «підтримку закордонних товаришів». Витрати на видання журналу склали

11400 крб. на рік, з них на видання – 6000 крб. та на редакцію й гонорари – 5400 крб. [246, арк.12].

Капітал акціонерного товариства, створеного для видання «Української Радянської Енциклопедії», складав 600 тис. крб. (100 акцій по 5 тис. крб. і 10 тис. індивідуальних акцій по 10 крб.). Та, виходячи із собівартості (якщо вартість 30 т по 30 тис. накладу складатиме 4370500 крб., виробнича вартість одного тому – 4 крб. 86 коп., а вартість 30 т в 20 тис. накладу складе 3748774 крб., виробнича собівартість одного тому – 6 крб. 25 коп.), Агітпроп ЦК вирішив передати правлінню УРЕ асигновані по кошторису преси 100 тис. крб. [252, арк.16-17; 255, арк.37].

А от «Книгоспілка» збільшила склад пайовиків та свої капітали. Так, до складу пайовиків на 1.10.1928 р. входило 346 організацій: центрів – 10, райспоживспілок – 40, робкоопів – 65, сільських споживчих товариств – 180, сільськогосподарських та ін. спілок – 24, сільськогосподарських товариств – 16, ін. товариств – 11 (тоді як на 1.10.1924 р. у складі пайовиків було 56 організацій, на 1.10.1925 р. – 192, на 1.10.1926 р. – 243, на 1.10.1927 р. – 296). Якщо її загальні обороти за 1926/27 р. склали 11921 тис. крб. й на балансі станом на 1.10.1927 р. було 6758 тис. крб., то загальні обороти за 1927/28 р. склали 15782 тис. крб., а на балансі станом на 1.10.1928 р. було 7578 тис. крб. [249, арк.135]. Взагалі, почавши роботу з 330,2 тис. крб. власних коштів на 1.10.1923 р., що полягали в націоналізованих книжках та нерухомих цінностях (друкарня та майстерня наочних приладь), «Книгоспілка» протягом 6 років довела власні кошти до 3140 тис. крб. на 1.10.1929 р., з них пайовий капітал – до 578,5 тис. крб. Її членами на 1.10.1929 р. було 11 коопцентрів, 80 райспілок, 106 робкоопів та 208 низових товариств (разом 405) [256, арк.2].

Не дивлячись на те, що у 1927-1928 рр. спостерігалася паперова криза [467, с.5; 491, с.4], обмеження кредитів, перебудова видавництва у бік ще більшої спеціалізації, повільне зростання книжкової продукції, як наслідок затовареності в попередні роки, в 1928/29 р. змінилось значним підвищенням видавничої діяльності. Зросла як кількість книжкової продукції, так і сума її ринкової вартості. У 1928/29 р., за звітами 16 видавництв УСРР, які видавали понад 90% всієї ринкової книжкової продукції, було видано 292058 тис. арк.

відбитків неперіодичної продукції на суму 18203,5 тис. крб., за номіналом при коефіцієнті 2,36. В тому числі книжкової продукції видано 3498 назв, 19891 друк. арк., 42095 тис. примірників і 258 тис. відбитків на суму за номіналом 17204,5 тис. крб. при пересічному коефіцієнті 2,40 (Додаток Л). Сума прямих витрат зросла у меншій мірі (139,1%), ніж кількість виданих відбитків (160,4%), що привело до здешевлення собівартості 1 відбитку з 3,12 коп. у 1927/28 р. до 2,70 коп. у 1928/29 р., або на 13,5% [508, с.8-9]. Так, собівартість одного відбитка Центровидаву у 1928/29 р. зменшилась на 17% й становила 3,69 коп. (проти 4,46 коп. у 1927/28 р.) [251, арк.48 зв.]. Виробнича вартість відбитку «Книгоспілки» у 1927/28 р. складала 2,85 коп, за номіналом – 6,44 коп., а в 1928/29 р. відповідно виробнича – 2,28 коп., номінальна – 5,47 коп. [256, арк.10 зв.]. Зменшення собівартості 1 відбитку на 13,5% відбулося за рахунок здешевлення авторського гонорару, паперу (масові книжки друкували на більш дешевому папері, навіть на газетному) та поліграфічних робіт. Здешевлення поліграфічних робіт відбулося за рахунок зростання пересічного накладу [508, с.10].

Обіги основних видавництв у 1928/29 р. зросли в середньому на 45%. Так, обіги ДВУ складала 8543,7 тис. крб. (проти 5767 у 1927/28 р.), обіги «Книгоспілки» – 5653,4 тис. крб. (проти 3330,4), «Пролетарія» – 22433,3 тис. крб. (проти 1509), «Українського робітника» – 1007 тис. крб. (проти 1481) [256, арк.17]. Також з бюджету преси почали виділятися певні суми на друк періодичних видань та на здешевлення книжок. Так, на видання газет та журналів «Пролетарій» у 1928/29 р. отримав 50 тис., ДВУ – 193 тис. На здешевлення літератури з бюджету преси у 1928/29 р. видавництва отримали 73 тис. крб. [254, арк.41-43]. Крім того, КСД з бюджету преси виділив 100 тис. крб. на утворення видавництва технічної літератури [251, арк.54].

Але, незважаючи на фінансове поліпшення, видавництва мали заборгованість по авторським гонорарам тим письменникам, що перебували за кордоном. Зокрема, ДВУ заборгувало таким авторам, як В. Винниченко (Франція) – 2610 крб., А. Крушельницький (Польща) – 900 крб. та ін. Всього заборгованість ДВУ по авторським гонорарам на 20.04.1929 р. становила 89500 крб. Видавництво «Рух» заборгувало українським письменникам, які

перебували за межами УСРР на 25.04.1929 р. 24306 крб. 77 коп., з них: І. Франку – 7701 крб. 82 коп., В. Винниченку – 12086 крб. 70 коп., О. Кобилянській – 2858 крб. 55 коп., А. Крушельницькому – 693 крб. 15 коп., В. Стефанику – 419 крб. 72 коп. та ін. Щоб виплатити авторські гонорари, ДВУ звернулось до Агітпропу ЦК з проханням видати дозвіл на переказ за кордон зазначених сум [251, арк.29, 31, 32].

Централізаторські тенденції обмеження на межі 1920-1930-х рр. відчувались і у забезпеченні друкарським папером. При розподілі поміж союзних республік наявних (взагалі недостатніх) ресурсів паперу, інтереси України забезпечувались нижче її питомої ваги в СРСР [255, арк.7]. Заявки України задовольнялись лише на 65%, при чому ці заявки були складені на підставі так званих «голодних норм» [467, с.5; 491, с.4]. Голова Комітету у справах друку УСРР М. Агуф впродовж всього 1929 р. листувався з Комітетом у справах друку СРСР про необхідність переглянути принципи розподілу паперу між союзними республіками з урахуванням їх реальних потреб. Зокрема, в листі від 19.12.1929 р. він наводить такі аргументи щодо збільшення частки паперу для України: «УСРР посідає за населенням 19,8%, по числу учнів – 22,1%, по числу листів – 22,3%, писемність становить 44,8% (по Союзу – 39%). На Україні зосереджена значна частина промисловості. ...На основі цих показників Комітет у справах друку України наполягає на 20%, виділено ж 16,25%» [148, арк.54]. 18.01.1930 р. голова українського уряду В. Чубар в листі до голови РНК СРСР також відзначав, що в галузі постачання Україні паперу «не все добре», «заявки українських органів систематично піддаються урізуванню» [158, арк.177]. У цей же час постійний представник УСРР при уряді СРСР у конфіденційних листах повідомляв М. Агуфа та В. Чубаря, що при розподілі імпортного поліграфічного обладнання умисно не враховані об'єктивні потреби і умови видавничої промисловості України, не вислухані заперечення представника українського уряду і Україні виділено тільки 13,9% отриманих Наркоматом торгівлі СРСР друкарських верстатів та іншого поліграфічного устаткування з-за кордону [148, арк.61]. Лише навесні для українських поліграфістів дещо зросла квота у постачанні папером на наступний квартал, що становила 17%. Але ця тенденція не закріпилася. На кінець 1930 р. ситуація

практично повторилася [165, арк.43]. Звісно, такий стан постачання паперу не забезпечував повною мірою виконання видавничих планів [254, арк.23].

Відповідно до постанови Наркомторгу УСРР «Про організацію ринку паперових виробів та канцтоварів» від 29.05.1929 р., трести «Харполіграф», «Київ-Друк» та «Одесполіграф» повинні були укласти з «Книгоспілкою» та ДВУ генеральний договір на продажу їм усієї своєї продукції білого краму. До того ж трестам заборонялося проводити гуртову та роздрібну продаж білого краму та канцтоварів [147, арк.35]. Через місяць вийшла ще одна постанова Наркомторгу «Про врегулювання торгівлі папером та канцтоварами», в якій без його дозволу заборонялося вивозити друкарський папір за межі України. Також, у зв'язку з недостатньою кількістю паперу на ринку, було вирішено ліквідувати поліграфтрести, зобов'язавши їхнє майно розділити між державними та кооперативними книготорговельними і видавничими організаціями. Крім того, КСД встановив точну норму видачі паперу видавництвам та обсяг розміру кожного видання й за перевитрату паперу керівникам видавництв оголошував сувору догану [513, с.36]. Хоча, ці законодавчі акти у деякій мірі й позитивно вплинули на діяльність видавництв, які отримали полегшення у паперовому забезпеченні (якщо у 1928/29 р. українські видавництва спожили 25400 тон паперу, у 1929/30 р. – 41900 тон, то в 1930/31 р. – 71000 тон) [254, арк.35], та це не виправило становища на краще. На початку 1930 р. видавництва втратили контроль над своїми друкарнями і повністю потрапили в повну залежність від держави щодо забезпечення папером [561, с.410]. Також треба зазначити, кількість друкованого паперу, яка виділялася КСД для потреб державного видавництва, значно перевищувала ту кількість, яка виділялася для усіх решти видавництв разом узятих. Так, видавництво «Плужанин», працюючи за планом КСД, не мало при цьому планового постачання паперу на свої видання [153, арк.85].

В 1929/30 р. КСД вводить єдину для всіх видавництв форму плану, який охоплював редакційно-видавничий, торгівельний та фінансовий бік діяльності [431, с.3]. Крім того, у зв'язку з переходом на п'ятирічний план господарювання, до січня 1930 р. всі видавництва повинні були розробити остаточний п'ятирічний план роботи [254, арк.18]. На основі планів 21

видавництва, що представляли 98% всієї книжкової продукції, було складено зведений промфінплан [431, с.3]. До плану не включались лише редакційно-видавничі відділи відомств і наукових установ (12 більш дрібних видавництв) [255, арк.8]. Для них Комітет розробив скорочену схему промфінплану [431, с.3].

Зведений промфінплан видавництв України на 1929/30 р. передбачав, що прямі витрати на друк 7636 назв, обсягом 36500 друк. арк. й накладом 111300 тис. прим. складатимуть 15463 тис. крб., з них: на авторські гонорари – 4431 тис. крб., на папір – 4634,3 тис. крб., на поліграфію – 6397,7 тис. крб. (Додаток М) [255, арк.17]. Згідно зі зведеним провізорним балансом основних видавництв на 1929/30 р. власні кошти разом з резервними та прибутками повинні були збільшитись на 38,5%, кредит постачальників – на 26,5% і банківське кредитування – на 29%. [431, с.4]. Також передбачалось і збільшення асигнувань з бюджету преси. Якщо на видання газет та журналів «Пролетарію» у 1929/30 р. призначалось 83,6 тис., то у 1930/31 р. – 144 тис. крб., ДВУ – 315 тис. у 1929/30 р. та 507 тис. крб. у 1930/31 р. [254, арк.41, 42].

Але поліграфічна база українських видавництв все ще знаходилась в «дуже не задовільному й значно гіршому стані ніж у РСФРР і Білорусі» [254, арк.19, 24, 32]. Тому КСД запроєктував на 1929/30 р. значне переобладнання й поширення друкарень ДВУ, «Книгоспілки», «Українського Робітника» та «Пролетарія» з одночасною концентрацією 2-х друкарень «Пролетарія» в одну та ліквідацією дрібної друкарні «Книгоспілки» в Києві [255, арк.7]. У 1930/31 р. КСД планує провести переустаткування існуючих видавничих підприємств та будівництво нової великої друкарні для ДВУ [254, арк.32 зв.].

Якщо до 1930 р. видавнича діяльність зосереджувалась переважно в ДВУ, то з 1930 р. вона сконцентрувалась при ДВОУ. Матеріально-технічна база ДВОУ складалася з 9 друкарень, які безпосередньо підлягали Управлінню поліграфічних підприємств [584, с.76] й становила єдине господарче підприємство на окремому балансі і господарчому розрахунку. Загальне планування та капітальне будівництво поліграфічної бази ДВОУ залишалось за ВРНГ [513, с.31]. Та, треба зазначити, що реорганізаційний період, через відсутність додаткових коштів, спротив низки організацій та видавництв й

«необґрунтовані чутки» «дуже затягся». Так, наприклад, поліграфічне об'єднання повинне було, за постановою РНК, подати список друкарень, що мали перейти до відання ДВОУ, але це «викликало балачки, що, мовляв, друкарні, які перейдуть до ДВОУ, не будуть навантажені роботою, можливе безробіття робітників і т. ін.». Видавництво «Культура», яке повинне було ввійти до нового видавництва дитячо-юнацької літератури, місцеві організації не хотіли передавати. «Книгоспілка» вимагала сплати за передачу до об'єднання своєї видавничої частини, «хоча за основним змістом реорганізації ДВОУ був наступником всієї видавничої роботи і сплачувати за передачу йому видавничих функцій не повинне». НКЮст заборонив передачу ДВОУ майна Юридичного видавництва. Тож, «перші кроки видавництв України на нових рейках» не дали очікуваного ефекту [416, с.28].

Після реорганізації «Книгоспілки» в секцію Вукопспілки вона мала окремий баланс, кошторис, плани та матеріальні фонди. Крім того, у всіх місцевих організаціях системи споживчої кооперації книготоргівельну діяльність відокремили в спеціальну галузь роботи з окремим балансом та з окремим членом правління на чолі [521, с.30-31]. У 1930/1931 р. «Книгоспілка» мала – 4 філії, 24 складських приміщень, 22 крамниці, 26 уповноважених, тоді як «Пролетарій» у 1930 р. – 10 філій, 8 складських приміщень, 21 крамницю, 4 кіоски, а в 1931 р. – 7 філій, 2 складських приміщення, 2 крамниці, 18 кіосків, 6 уповноважених, «Український робітник» – 1 складське приміщення, 6 крамниць, 16 кіосків, 14 уповноважених, «Рух» – 1 складське приміщення, 1 крамницю, 1 уповноваженого, «Культур-Ліга» – 1 складське приміщення [151, арк.2, 4, 5, 9]. За Укрдержтехвидавом ЦК ВКП(б) забезпечив як «тверду броню паперу» (не менше 30% від загальної кількості виданого українським видавництвам), так і відповідну поліграфічну базу (передано друкарню ім. Петровського у Харкові та 5-ту друкарню в Києві) [257, арк.142,143].

А от Центоровидав не мав приміщення [258, арк.42] й з цього приводу скаржився до Секретаріату ЦК про «неприпустиме бюрократичне ставлення центральних і міських радянських організацій щодо виконання директив Секретаріату про надання приміщення» та керівника ДВОУ Доброго, який «категорично відмовився надати приміщення склепу» [257, арк.66]. А після

відходу низки друкарень до ДВОУ Центровидав не мав і поліграфічної бази. Все це вплинуло на несвоєчасне виконання видавничих планів [258, арк.42] (за 1930/31 р. план виконано на 86%). Тому бюро партосередку видавництва, відзначивши в своїй резолюції, що «постанова правління ДВОУ в зв'язку з ліквідацією кооперативного видавництва Культур-Ліга й злиття останнього з ДВОУ може ще більше посилити труднощі Центровидаву», наполягало на злитті Культур-Ліги з Центровидавом, що «навпаки, сприятиме покращенню справи видання нацменлітератури шляхом концентрації авторських кадрів і поліграфічної бази» [257, арк.40-42].

В 1931 р., як зазначав М. Агуф у зверненні до ЦК КП(б)У, «в наслідок невиконання правлінням Союзпаперу зобов'язань щодо завозу паперу на Україну ми знову маємо значне погіршення стану з постачанням друкарського паперу видавництвам», що «утворює важкий стан з виконанням видавничих планів». Та й папір, що завозився, був гіршої якості [257, арк.81]. Через незадовільне постачання Україні друкарського паперу більшість видавництв, в першу чергу дрібних, не виконали свої плани. А видавництво «Плужанин» взагалі за 1 квартал 1931 р. не видало жодної книжки [504, с.9-10]. Майже всі газети скоротили свої накладі на 30% [257, арк.151].

Та, незважаючи на різного роду обмеження, кількість назв книжкової продукції продовжувала зростати (з 11975 назв у 1929/30 р. до 17420 назв у 1930/31 р.). Втім, прибутку з продажу продукції видавництва не мали. Їх рентабельність практично дорівнювала нулю. Так, витрати на неперіодичні видання у 1930/31 р. склали 54110 тис. крб., надходження також склали 54110 тис. крб. [254, арк.34, 36].

Хоча, в межах одержаної кількості друкарського паперу ДВОУ, порівняно з іншими видавництвами, було забезпечене краще (одержало 84,4%), та протягом травня-червня 1931 р. «переживало велике фінансове напруження». «Фінансове напруження» ДВОУ, що відчувалося в усій системі, пояснювалось як недержанням від «Книгоспілки» покриття за передану літературу, так і складністю методів розрахунків поміж окремими одиницями ДВОУ та серйозною диспропорцією між виконанням виробничих завдань і завантаженням коштів [507, с.15].

«Книгоспілка» також переживала «фінансове напруження». Збільшивши свої торгівельні обороти за рахунок поширення асортименту канцтоварів, вона не отримала відповідного збільшення банківського кредитування. Й, що головне – система споживчої кооперації, яка була єдиним покупцем краму «Книгоспілки», відмовилась викупати й сплачувати за надісланий товар. Внаслідок такого стану сума невиплачених покупцями рахунків «Книгоспілки» в 2-3 рази перевищила виданий Держбанком для цієї мети кредит і тому «Книгоспілка» вимушена була скоротити купівлю краму та не акцептувала рахунків постачальників. Після збільшення банківських кредитів та «нажиму» на райспілки й робкоопи фінансовий стан «Книгоспілки» хоча й дещо поліпшився, та залишався надто напруженим. Так, на 20.07.1931 р. «Книгоспілкою» не сплачено рахунків на 1736,4 тис. крб., в тому числі рахунків ДВОУ на 576 тис. крб. [507, с.15].

Взагалі, видавництва в системі ДВОУ «впиралися» в неналагодженість, нечіткість та в непродуманість фінансових розрахунків. Кожне видавництво і, зокрема, «На варті», хоч і мало юридичні права складати потрібні договори, але на практиці не завжди могло твердо опертися на певні пункти свого договору, щоб вплинути на чітке виконання своїх планів. Наприклад, коли справа доходила до певних фінансових вимог від Укркнигоцентру, останній передавав такі вимоги до управи ДВОУ, а та, замість того, щоб радикально розв'язати ці взаємини, тримала справу якийсь час у себе, не розглядаючи її по суті, а далі повертала без будь-яких наслідків до видавництва. Не краще стояла й справа з регулюванням та розподілом паперу між видавництвами. Відповідно, видавництва не могли забезпечити друкарні папером, а відтак, не могли вимагати від друкарні вчасної та якісної продукції. Отже, видавництва фактично перебували в «знеособленому» фінансовому стані, а за таких умов будь-які договори з певними виробництвами чи установами не мали практичного значення. У видавництвах панувала «знеосібка» (ніхто не ніс жодної відповідальності за браковану продукцію, не відповідав за терміни виходу книжок з друку), «зрівнялівка» в оплаті праці, не було нормування й відрядності в роботі. Наприклад, у Держтехвидавці був зовсім відмінний характер і обсяг роботи низки робітників за тією самою посадою. Були

випадки, коли секретар однієї редгрупи фактично виконував обов'язки редактора-організатора (вів переговори з авторами, замовляв рукописи, складав угоди), і в той же час отримував таку ж платню, як і інший секретар групи, що вела суто технічну роботу. Така ж «зрівнялівка» була й в оплаті авторів (малокваліфікований автор отримував такий самий гонорар, як і кваліфікований письменник) [464, с.4-6].

Та в партійних документах зазначалось: «Україна, що надзвичайно швидкими темпами розгортає свою соціалістичну індустрію, успішно здійснює колективізацію, а в цілих районах й суцільну колективізацію та ліквідує на цій базі куркуля як клас, домоглася величезних успіхів й на фронті культурного та національного будівництва, зокрема видавнича діяльність, як одна з складових частин цілого культурного будівництва, має значні досягнення. Успішно перемагаючи труднощі на шляху розвитку видавничої справи (недостатня матеріальна база, брак авторів і редакторських кадрів) українські видавництва домоглись перевиконання планів перших двох років п'ятирічки» [260, арк.2]. Звісно, про те якою ціною ці «успіхи» досягались, не йшлося.

У 1932 р. держплан, хоча й зменшує норми для видавництв, зважаючи на «надзвичайно обмежені ресурси паперу» (потреби українських видавництв у папері в 1931 р. було задоволено на 58,3% і газетним – на 78,2%) та видавництва все рівно повинні були «вперто боротись за збільшення паперових ресурсів» [260, арк.3, 9-10]. Адже, розподіляючи загальні ресурси паперу поміж окремими видавництвами, КСД виходив «з потреби забезпечити в першу чергу достатній зріст технічної й політичної літератури та потреби школи в підручниках». Зокрема, ОНТВ для видання технічної літератури призначалось 2190 т паперу, або 15,5% всіх ресурсів, видавництву ЦК КП(б)У – 2420 т (17,2%), «Держсільгоспвидаву» – 1700 т (12,1%), нацменвидавництвам – 720 т (5,1%). Для 6 видавництв ДВОУ призначалось 6370 т, або 45,2%. З цієї кількості найбільше припадало на видання підручників – «Радянська школа» – 3723 т (26,4%), на видання художньої літератури – «ЛПМ» – 825 т (5,8%), а також на видання дитячої дошкільної та юнацької літератури – «Молодий Більшовик» – 655 т (4,7%). А от такі видавництва, як «Маса», «Культура й труд», «Коммуна писателів», КСД зняв з постачання папером [260, арк.8].

Крім того, видавництва, що в 1932 р. мали працювати в умовах «колосального зростання попиту на комуністичне друковане слово та за наявності надзвичайно обмежених ресурсів паперу», повинні були «дати країні більше продукції й кращої якості» [260, арк.4]. І, хоча видавництва й розуміли, що «художнє оформлення обкладинок до книжок взагалі, а до видань з красного письменства особливо, в значній мірі сприяє успішному розповсюдженню видань, і навпаки – книжка, та ще до того мало відомого автора, видана без художньої обкладинки, часто-густо попадає до видань малоходових, а то й збільшує запаси неліквідної літератури» [103, арк.84]. Та, фізична й моральна зношеність устаткування, недостатнє поповнення новими машинами обумовили погіршення поліграфічного оформлення літератури [260, арк.23].

У 1932 р. КСД при РНК УСРР на видання книг планував витратити 32335 тис. крб. або на 97,5% більше ніж у 1931 р. (у 1931 р. 15841 тис. крб.). Зростання витрат в основному йшло за рахунок збільшення авторського гонорару. Це обумовлювалось тим, що до нього почали відносити вартість редакційної обробки рукопису штатним апаратом, тоді як в 1931 р. ці витрати до суми гонорару не включались. Також було передбачено збільшення видань оригінальної літератури, тоді як раніше переважали переклади, на які видавництва, як правило, авторські гонорари не сплачували. Крім того, почали сплачувати авторські гонорари за перекладні твори (видавництва почали звертатись до автора чи фахівця редактора з вимогою переглянути переклад і тим самим були поставлені в необхідність сплачувати гонорар). Підвищення загальної суми витрат на гонорар відбувалось ще й за рахунок «поліпшеної редакційної обробки» рукопису, що мала привести до видання літератури «більш високої ідеологічної якості» [260, арк.5, 14-15].

Пересічна вартість 1 авторського аркушу в 1932 р. складала 201 крб., тоді як в 1931 р. – 120 крб., а за оригінальні твори – 150-200 крб. [260, арк.15, 16]. Так, згідно з договором між видавництвом «Гарт» та І. Ле (Мойся) від 12.02.1931 р., видавництво повинне було виплатити автору по 150 крб. за авторський аркуш. Виплата гонорару проводилась – 70% при здачі до друку, решта після виходу [315, арк.16]. Тоді як, згідно договором між видавництвом «Пролетар» та

секретарем ЦК ВЛКСМУ С.І. Андрєєвим від 14.12.1932 р., видавництво повинне було виплатити автору по 350 крб. за авторський аркуш (авт. арк. обчислювався в 40 тис. друк. знаків). Відповідно виплата гонорару проводилась – 75% після ухвали до друку, 25% після виходу з друку [287, арк.1-1 зв.].

Дефіцит обігових коштів, визначений КСД у сумі 1736 тис. крб., був лише по ДВОУ – 561 тис. крб. й ОНТВ (Держтехвидав) – 1175 тис. крб. Якщо дефіцит ДВОУ покривався за рахунок фондів уряду, то ОНТВ – Уповнаркомтяжпромом (700 тис.) й 475 тис. для 3-х союзних видавництв за рахунок відповідних об'єднань [260, арк.26].

В основному всі видавництва, які знаходились у системі ДВОУ, були збитковими. Так, видавництво «ЛПМ», видаючи академічне видання творів Шевченка, потребувало дотацій, на які Наркомосвіта не мала коштів; видання журналів «Радянська література», «Советская литература», «Життя й Революція» – органів оргкомітету письменників, також потребували понад 300 тис. крб. дотацій на рік. Журнали «Червоний шлях» та «За марксистсько-ленінську критику» також були збитковими виданнями. Збитки від видання журналів (до ліквідації ДВОУ) видавництво покривало коштом прибутків від інших видавництв. Щоб покрити збитки по академічному виданню НКО просив переглянути ухвалу ЦК КП(б)У, згідно з якою масове видання «Кобзаря» Шевченка було доручено видавництву «Радянська література», та передати це видання видавництву «ЛПМ» [267, арк.22]. М. Яловий, як головний редактор «ЛПМ», на запитання – «чому такі погані справи видавництва», – відповів: «нісенітниця, кому українська література потрібна, тому й ЛПМ банкрут» [322, арк.105].

У 1934 р. на основі рішення Секретаріату ЦК і за особистим дорученням секретаря ЦК П.П. Постишева, НКФ УСРР, обстеживши видавництва: «Радянська школа», «ЛПМ» і «Медвидав», виявив «явища безвідповідальності, зловживань, збитковості і т.д.». Зокрема, згідно з довідкою про результати ревізії, видавництво «Радянська школа» в 1933 р. виконало свій план на 127,5% та собівартість підручників була завищена на 39,25%. Таке завищення комісія пов'язувала з високою вартістю витрат, пов'язаних з оплатою типографських робіт і авторських коректур. Тож, видавництво мало 6613,3 тис. крб. прибутку,

що складало майже 80% собівартості підручників, виданих видавництвом. Також ревізія виявила, що в результаті збільшення зарплати окремим працівникам (18 чол.) та збільшення штатів, фонд зарплати за 1-е півріччя 1934 р. перевитрачений на 18%. В результаті безконтрольних витрат коштів ряд працівників отримали «шляхом різних прихованих видів» по 2-2,5 ставки. Наприклад, головний бухгалтер Дрібінська при середньомісячній зарплаті в 600 крб. отримувала 1290 крб.; заступник головного бухгалтера Бабкін при зарплаті 450 крб. – 1033 крб.; редактори при зарплаті в 375 крб.: Шереметьєва – 1044 крб., Фелікс – 1036 крб., Петренко – 998 крб. і т. д. [267, арк.132-135].

Стан справ у «Медвидаві» (за результатами ревізії) також свідчив «про безгосподарність, відсутність керівництва з боку наркомату, що призвело до збитків в 1933 р., а в 1934 р. становище ще більш погіршилось. Промфінплан було виконано на 59,8%. Загальні збитки за 1933 р. склали: по книжковій продукції – 16 тис. крб. й по періодичним виданням – 240 тис. крб.; редактори, отримуючи номінально 375-500 крб. зарплати за місяць, крім того за відрядну роботу в цьому ж видавництві отримали за 7 місяців: Куцай – 3543 крб., Сокольський – 5630 крб., Бальвас – 6170 крб., Дробязко – 9530 крб. Також «Медвидав» допустив велику безгосподарність у торгівельній діяльності. Випустивши в 1933 р. книг на 1020 тис. крб. і за 1-е півріччя 1934 р. – на 50 тис. крб., видавництво мало дебіторську заборгованість в 140 тис. крб. та на 261,2 тис. крб. книг на складі [267, арк.136-137].

Видавництво «ЛІМ» програму по відбитках в 1933 р. виконало на 32,9%. Збитки склали 458 тис. крб., з них по випуску книжок – 223 тис. і по періодичним виданням – 235 тис. крб. Виробнича програма на перше півріччя 1934 р. була виконана на 65,7%, що складало 27,6% річного плану. Та, основні «прориви» пов'язували не з масовим зняттям «шкідливих» книжок з виробництва та з плану, а з «шкідницькою діяльністю націоналістів, які очолювали видавництво». Невиконання програми пояснювалось переглядом авторського портфеля видавництва, «засміченого контрреволюційно-націоналістичною літературою», а збитковість в сумі 226 тис. крб. – витратами по цим рукописам. Сума збитків по авторським гонорарам становила 50% витрат. Зокрема, по творах С. Пилипенка («колишнього директора,

націоналіста») було списано 3786 крб., по творам Хвильового – 29668 крб., О. Вишні – 10332 крб., М. Скрипника – 14524 крб. Як зазначалось у висновках комісії по ревізії в 1932 р., «ЛІМ» з тих же причин зазнав збитків на 608 тис. крб. [267, арк.138]. Витрати, зроблені в процесі підготовки «шкідливих» книг до друку, видавництво списувало на збитки та проводило зняті з друку назви по масовій дешевій бібліотеці «за рахунок витрачених коштів» [312, арк.2]. Тож, як бачимо, через масові зняття книжок з виробництва видавництво несло великі збитки.

Звісно, серед авторів, яким виплатили аванс за не подані, або не схвалені до друку твори, були не тільки «націоналісти», а й «чимало таких, що нині становлять кадри радянських письменників». З них видавництво намагалось стягувати борги, видані як аванс за ненадруковані твори, через суд. Так, у 1932 р. «ЛІМ» намагався стягнути через суд з авторів-боржників: Г.Я. Захарова – 735 крб., А.М. Загоруйка – 600 крб., з Н.С. Рибачка – 1358 крб. та ін. [310, арк.1-15]. Та, «роблячи спроби стягувати в цих товаришів гроші», видавництво «боялось створити несприятливу атмосферу навколо себе у письменницьких колах» й не знало як бути, бо «з одного боку, треба рятувати державні гроші, а з іншого не бажано із загальнополітичних міркувань створювати несприятливі настрої серед письменників» [267, арк.90-90 зв.].

Прийшовши до висновку, що ДВОУ «по суті уявляє з себе найгірший приклад функціональної системи управління» і, що «в наслідок існування такої системи» спостерігалась незацікавленість з боку видавництв у зниженні собівартості, відсутність боротьби за якість продукції, за зменшення браку, видавництва не мали стимулів боротися за свою рентабельність, за чітку фінансову роботу; через те, що ДВОУ давав на початку року своїм видавництвам одну цифру кількості паперу на рік, а потім, під час роботи, папір передавався іншим видавництвам, замовлені ж рукописи за браком паперу списувались на збитки, часто-густо видавана продукція не відповідала тематичному плану, промфінплан не виконувався; неможливість розпоряджатися друкарнями призводила до запізнення виходу частини літератури, внаслідок чого набір розбирався і списувався на збитки і, навіть, коли врешті-решт продукція виходила, то видавництво не знало, коли вона

дійде до читача і коли видавництво одержить за неї гроші та сплатить своїм авторам, партійне керівництво у 1934 р. ліквідує ДВОУ та управління поліграфічними підприємствами при ДВОУ і створюються окремі типізовані видавництва з прикріпленими до них друкарнями, які передавались безпосередньо у відання видавництв [267, арк.13-14 зв]. Зокрема, за видавництвом «Радянська школа» закріплювалась друкарня ім. Петровського у Харкові, а «Партвидав» замість цієї друкарні передавалась 6-а друкарня в Києві, видавництву художньої літератури «ЛІМ» – 16 друкарня ім. Фрунзе у Харкові, видавництву дитячої літератури – 4-а друкарня в Одесі, а видавництву «Український робітник» – 2-а друкарня в Харкові. Видавництво юнацької літератури друкувало свою продукцію по договорам в друкарні «Дитвидав» в Одесі, «Медвидавництво» – в друкарні ВУАН у Києві, а видавництво «Мистецтво» – в друкарні ім. Фрунзе і в цинкографії Харкова [267, арк.13-16].

Друк продукції новоствореного «Держсоцеконмвидав», згідно з постановою Секретаріату ЦК, покладался на книжкову фабрику «Партвидав», а реалізація видань – на його торговий апарат. Крім того, Секретаріат зобов'язав Раднарком видати видавництву 100 тис. крб. обігового капіталу. Єдиному Державному видавництву художньої літератури передавалось все майно, поліграфічні підприємства та інші цінності видавництв «ЛІМ» та «Радянська література» з усім активом і пасивом [267, арк.145, 151]. Отже, закріплені за видавництвами великі друкарні спеціалізувались за їх профілем.

Хоча, в результаті націоналізації і концентрації друкарень дрібні друкарні й були ліквідовані, а замість них створені поліграфічні фабрики [581, с.86-87], та 21.12.1936 р. Головліт повідомив ЦК КП(б)У, що «за останній час в обласних центрах України дуже розрослася кількість дрібних друкарень при окремих підприємствах, установах і, навіть, артілях, дитбудинках та середніх школах». В Києві таких друкарень – 30, в Дніпропетровську – 31, в Одесі – 25, в Харкові – 51. Звісно, через те, що за ними не було «достатнього» контролю і «не було жодної гарантії, що вони не можуть бути використані ворогами народу», Головліт наполягав на їх скороченні [273, арк.80].

В середині 1930-х рр. НКФ УСРР провів обстеження видавництв. Згідно з актами ревізій було встановлено багато випадків порушення фінансової

дисципліни та розтрата державних коштів, а саме: перевитрати по кошторисах, порушення правил про оплату відряджень, необґрунтоване списання заборгованості державних установ, незаконна видача коштів друкарням на поліпшення харчування робітників, систематична видача авансів та ін. [267, арк.116; 270, арк.121]. Високий прибуток (більше 25% до обороту), що йшов за рахунок високої ціни на книгу, також вважався «ненормальним». Наприклад, «Дитвидав» книгу про Кірова при собівартості 1 крб. 08 коп. продавав за 1 крб. 80 коп., а книгу про Куйбишева при собівартості 1 крб. 02 коп. – за 2 крб. [280, арк.49]. Більшість видавництв «з великими труднощами і запізненням» збирали кошти на виплату зарплати робітникам як типографії, так і видавництва. Як було зазначено в листі секретарю ЦК П.П. Постишеву, «велика заборгованість авторам, перекладачам, типографіям і т. д. продовжує дезорганізувати видавничу діяльність (і типографії, і автори, і перекладачі відмовляються приймати нові роботи)» [270, арк.128].

Крім того, відчувались й обмеження у забезпеченні друкарським папером. Видавництва весь час повідомляли ЦК КП(б)У про те, що фонди, які планує для них Союзпапірзбут (Москва), не відповідали затвердженим ЦК річним планам. Так, «Партвидав» повідомив ЦК, що на 1936 р. при потребі 2200 т Союзпапірзбут запланував для нього 1500 т паперу. Видавництву «Молодий більшовик» на друк літератури разом з журналами «Молодняк» і «Спорт» замість 150 т у 1 півріччі було виділено лише 130 т. Тому видавництва надсилали чергові звернення з проханням виділити папір. Зокрема, «Партвидав» для забезпечення випуску творів Леніна просив у ЦК 160 т паперу вищого ґатунку; видавництво «Мистецтво» для друку 10 ілюстрованих лозунгів з уривками текстів проектів Конституції СРСР – 4 т газетного паперу; видавництво «На варті» для друку брошур з ПВН – 30 т [277, арк.29, 39, 42, 51]. Через незадовільне постачання папером і картоном знаходилися під «загрозою зриву» видавничі плани видавництва «Радянська школа», яке повинне було надрукувати основну масу підручників для початкової, середньої школи та шкіл малописьменних України. Із фондів 2 кварталу в 2400 т для підручників, у квітні 1936 р. замість 800 т видавництво отримано тільки 250 т [278, арк.42]. «Держтехвидав» також протягом всього 1936 р. відчував крайню потребу в

папері. Через його відсутність цілий ряд підручників по технічному, для вузів українською мовою не вийшов вчасно. Також призупинився вихід журналів (видавництво видавало 16 науково-технічних журналів). Простоювали дві типографії, які знаходились у віданні видавництва [278, арк.73]. «Дитвидаву» замість 732 т (за планом на 1936 р.) було відпущено лише 566 т, через що з 256 запланованих книг з друку вийшло тільки 184 [280, арк.12, 48].

Секретар КП(б)У М. Попов неодноразово скаржився у Москву в ЦК на Союзпапірзбут, який при річній нормі України по друкарському паперу в 13000 т [277, арк.44], у першому кварталі 1936 р. видав 2000 т [278, арк.26], у 2 кварталі – 3400 т (при потребі на «самі невідкладні» видання – підручники, твори Леніна й Сталіна – 6000-6500 т) [278, арк.26], а на 3 квартал виділив 2282 т, при чому, з цієї кількості знімалось 261,5 т на покриття отриманої Україною в 2 кварталі такої ж партії друкарського паперу із комітету резервів. Не менш гострим було й питання якості паперу – за перше півріччя 1936 р. Україна отримала малоякісний «вишерський» і «красноградський» папір [277, арк.44-44 зв.]. Секретар КП(б)У П. Постишев 9.07.1936 р. направив у Москву телеграму, в якій констатував, що «в першому півріччі Україні в рахунок норми 6400 т завантажено 5490 т, недовантажено 910 т, що зриває випуск підручників і літератури» й при цьому просив «відвантажити Україні поверх норми 3-го кварталу недовантажені за 1-е півріччя 910 т друкарського паперу» [278, арк.70]. Та, незважаючи на всі клопотання М. Попова, П. Постишева, відділ друку і видавництв ЦК ВКП(б) поставив перед фактом, що крім видавництв «Радянська школа» та «Партвидав», яким «намічено відпустити більше 50% річного плану», «Медвидаву», якому «у 1-му півріччі буде відпущено 85 т (50% річного плану), жодне видавництво України не одержить більше 30% річного плану в 1-му кварталі» [278, арк.78].

Не кращою була ситуація і в 1937 р. Хоча М. Попов і скаржився в Москву в ЦК на Держплан СРСР, який запланував видати Україні в 1937 р. 11700 тон друкарського паперу, тобто на 1300 т менше плану 1936 р., й просив виділити Україні заявлених 17 тис. тон [273, арк.89], та це нічого не змінило. Так, «Держмедвидаву» на видання запланованих 87 назв, накладом 652 тис. прим, 12866,4 тис. відбитків підручників та посібників для вищих шкіл, потрібно

було 300,6 т. паперу, 65,5 т. картону, 67,3 тис. квадратних метри коленкору. Та, замість виділених 66 т, за 1-й квартал 1937 р. було відвантажено лише 4 т. Тому, через відсутність паперу, готові до друку книжки не друкувались [280, арк.91]. Видавництво Академії наук України на видання російсько-українського словника, який знаходився у виробництві протягом майже 3-х років, просило виділити не менше 25 т паперу. Але відповідного паперу не було відпущено ні в 1936 р., ні в 1-му кварталі 1937 р. Тож, видавництво змушене було частину накладу цього словника надрукувати на рештках паперу видавництва не відповідної для цього якості [280, арк.123]. Відділ друку та видавництв ЦК повідомив «Партвидав», що для них на весь 1937 р. намічено видати всього 870 т паперу, тобто стільки, скільки було виділено на 1-е півріччя 1937 р., а на 2-е півріччя – зовсім не виділено (як і для всіх видавництв України, крім «Радянської школи») й при цьому, фактично, з призначених 870 т реально передбачалось одержати лише 750 т. Тоді як тематичним планом було накреслено 103,2 млн. відбитків, для виконання яких потрібно було 2035 т. Як зазначав директор видавництва І. Кулик, «такий стан з папером ставить під загрозу зриву роботи видавництва у 2-му півріччі [280, арк.143-144]. Крім нестачі паперу, причиною недостатніх накладів була слабка поліграфічна база, особливо в частині кольорового друку. Щоб покращити художнє оформлення, зокрема, дитячої книжки, 3.11.1936 р. ЦК КП(б)У виділив «Дитвидаву» ліміт в сумі 53841 крб. для придбання однієї офсетмашини і однієї машини меццотинто з необхідними до них приналежностями [279 арк.54].

Взагалі, вітчизняне поліграфічне машинобудування приступило до випуску друкарського обладнання з 1931 р. На механічних заводах України було налагоджено виробництво тигельних машин. Та першочергове значення надавалось розширенню технічної бази газетного виробництва. Більшість великих книжкових друкарень була обладнана радянськими плоскодрукарськими машинами «Піонер», сучасним на той час фотомеханічним устаткуванням лише в середині 1930-х рр., коли в Україні з'явилося своє поліграфічне машинобудування: полтавський завод «Метал» почав випуск друкарських машин, діяли київський, харківський, роменський, одеський заводи поліграфічного устаткування [581, с.98]. В кінці 1930-х рр.

почали застосовувати нові види друку. Перестав бути рідкістю офсетний друк, в тому числі багатофарбовий, у Києві розвинувся глибокий друк. У зв'язку зі зростанням накладів майстри працювали над тим, щоб форми стали міцнішими і витримували більші накладки: розробляються способи покриття їх міцними шарами електролітів – заліза, нікелю. Велися пошуки більш дешевих друкарських матеріалів – заміни гарту пластмасами. В поліграфії запроваджується технічне нормування, вводяться державні стандарти, застосовуються методи оперативного планування [581, с.101-102].

Згідно з протоколом політбюро від 7.04.1939 р. між видавництвами було розподілено 12200 т паперу (9850 т на виконання основного плану та 900 т на журнали). Зокрема, видавництву «Радянська школа» було виділено 7542 т, «Держполітвидаву» – 1017 т, «Держлітвидаву» – 339 т, «Дитвидаву» – 455 т, «Держсільгоспвидаву» – 330 т, «Держмедвидаву» – 134 т, видавництву «Мистецтво» – 121 т, «Молодий більшовик» – 147 т, «Держнацмевидаву» – 68,8 т, видавництву Академії Наук – 102,3 т, «Держтехвидаву» – 30 т [189, арк.16].

Отже, ефективність діяльності видавництв залежала від оперативної господарської структури, матеріальної бази (друкарське обладнання, постачання папером тощо). Але застаріла матеріально-технічна база видавництв та паперової промисловості блокували можливість більш-менш значного підвищення ефективності в цій сфері виробництва. Після переходу підприємств на госпрозрахунок і ліквідацією для більшості з них державних дотацій, стан ще більше погіршився. Дефіцит валюти та відсутність сучасного на той час вітчизняного поліграфічного машинобудування примушували видавництва проводити реконструкцію поліграфічної промисловості на базі власного обладнання, рівень якого значно відставав від світових стандартів. Тому в загальній масі книжки здебільшого виходили на непридатному для друку папері, без оправ, часто й без обкладинок та мали в цілому незадовільний поліграфічний вигляд.

З другої половини 1920-х рр. економічна залежність видавництв від держави посилилася. Зокрема, регулювалась та залежала від держави діяльність державних, кооперативних, професійних та партійних видавництв, які були «найкращим об'єктом планового управління й контролю в галузі книжкової

продукції УСРР». Асортимент цих видань, що диктувався класовою структурою держави, звісно, не гарантував їм успішного ринку, тому вони були збитковими й існували лише за рахунок державних дотацій. З 1931 р. усуспільнені видавництва перестали бути збитковими. Втім прибутку з продажу продукції видавництва не мали – їх надходження лише компенсували витрати.

У 1930-і рр. видавничі і друкарські підприємства розмежувались, видавництва втратили контроль над своїми друкарнями і повністю потрапили в повну залежність від держави, перейшовши на п'ятирічний план господарювання. Та, через незадовільне постачання папером, видавничі плани весь час знаходилися під «загрозою зриву». В основному всі видавництва, які знаходилися у системі ДВОУ, були збитковими. У видавництвах панувала «знеосібка» (ніхто не ніс жодної відповідальності за браковану продукцію, не відповідав за терміни виходу книжок з друку), «зрівнялівка» в оплаті праці, не було нормування й відрядності в роботі. Видавництва не були зацікавленими у зниженні собівартості, в якості продукції, зменшенні браку, не мали стимулів боротися за свою рентабельність. Немоżliвість розпоряджатися друкарнями призводила до запізнення виходу частини літератури, внаслідок чого набір розбирався й списувався на збитки і, навіть, коли врешті-решт продукція виходила, то видавництво не знало, коли вона дійде до читача і коли видавництво одержить за неї гроші та сплатить своїм авторам.

Після ліквідації ДВОУ та управління поліграфічними підприємствами були створені окремі типізовані видавництва з прикріпленими до них друкарнями, які передавались безпосередньо у відання видавництв і спеціалізувались за їх профілем. Але видавництва продовжували переживати «фінансову напругу», із запізненням виплачували зарплати робітникам. Також було встановлено багато випадків порушення фінансової дисципліни та розтрати державних коштів. Звісно, основні «прориви» пов'язували не з масовим зняттям «шкідливих» книжок з виробництва, а з «шкідницькою діяльністю націоналістів», які очолювали видавництва.

3.3. Участь видавництв у формуванні книжкового ринку

Нові основи господарювання змусили державу відмовитись від безкоштовного розповсюдження творів друку. ВДВ перетворився з державного розподільника, який безкоштовно віддавав літературу організаціям та підприємствам, в господарчий орган, що «відповідно до вимог часу, шляхом раціонального частково безкоштовного» (на безоплатному забезпеченні лишались школи, книгозбірні) і «частково платного розподілу літератури створював грошовий фонд для розвитку видавничої діяльності» [387, с.65]. Як стверджував О.В. Молодчиков, зародження радянської книжкової торгівлі в УСРР припадає на жовтень 1921 р., коли було дозволено вільний продаж книжок [585, с.72]. Постанову РНК УСРР «Про порядок розподілу творів друку», згідно з якою всі твори друку всім державним установам, громадським організаціям та приватним особам можна було придбати тільки за відповідну плату, було опубліковано 14.10.1921 р. А, згідно з положенням «Про єдиний план розподілу творів друку на території УСРР» (Додаток Р), всі нові видання і націоналізовані книжкові фонди колишніх приватних власників належали ВДВ, за яким ЦК КП(б)У затвердив монопольне право розподілу літератури. Також ВДВ мав монопольне право купувати гуртом видання в будь-яких видавництвах. Приватним особам і кооперативам дозволялося відкривати підприємства для продажу друкованих видань за попереднім дозволом ВДВ або його місцевих органів, які реєстрували підприємства, здійснювали нагляд за ними та за торгівлею книгами, ухвалювали рішення про їх ліквідацію, але за погодженням із судовими органами [201, арк.3; 332, арк.79]. Книготорговці, яких звинуватили в затримці чи приховуванні книжок на своїх складах з метою підвищення ціни, а також тих, що самовільно підвищували ціни на друковану продукцію, притягувались до судової відповідальності як за спекуляцію, а їхні книготоргові заклади закривалися [593, с.18]. Звісно, ці заходи відіграли немалу роль в регулюванні приватної книготоргівлі державними органами.

Також несприятливо вплинув на «розквіт» букіністичного торгу («по всіх пішоходах, на всіх перехрестях розмістилися десятки індивідуальних торговців з книжками, розкладеними просто на землі, в кращому випадку на приступочках будинків), але він тривав недовго – півтора року [582, с.17-18]. В українській провінції

поширилася практика купівлі книг за продукти харчування. Наприклад, за вже заборонену владою «Ілюстровану історію України» М. Грушевського на Київщині давали до півтора фунта сала; підручник з геометрії Кисельова коштував на Поділлі вісім фунтів цукру; а в Харкові один робітник за півпуда цукру купив повний комплект дореволюційного видання енциклопедії Брокгауза-Ефрона [494, с.33; 643, с.17-18].

У 1922 р. заміна безкоштовного розподілу платним була вже повністю здійснена [593, с.16]. Наприклад, видавничий відділ Наркомзему, перейшовши на госпрозрахунок, перестав безкоштовно видавати літературу [208, арк.209]. Та, у зв'язку з переходом до вільної торгівлі, постала потреба в книготорговій мережі. Її було створено на базі місцевих органів ВДВ, які з організацією ДВУ були перетворені в торгові відділи і книжкові магазини. При Київському, Одеському, Харківському та Катеринославському відділеннях ДВУ було реорганізовано торговельні відділи у обласні торговельні контори, що поширювали свою діяльність на прилеглі губернії, а саме: Київська обласна торговельна контора мала організувати книгорозповсюдження на території Волині, Поділля, Київської та Чернігівської, Катеринославська – Катеринославської, Запорізької та Кременчуцької; Одеська – Одеської та Миколаївської; Харківська – Харківської, Донецької та Полтавської губерній [336, арк.150]. Відділення ДВУ в таких містах, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, були не тільки виробничими апаратами видавництва, а й торговими базами. Тож, ДВУ мало в своєму розпорядженні широку мережу книготорговельних організацій. Крім того, ДВУ сформувало досить розгалужену мережу агентів і контрагентів у колишніх повітових містах [556, арк.2]. До поширення книг залучалися громадські організації, поштово-телеграфні пункти, вчителі, студенти [565, с.237; 584, с.70]. Зокрема, поштово-телеграфні контори, які мали у себе столики й вітрини для торгівлі книжками, по суті, були фактичними контрагентами ДВУ [582, с.24]. Для просування книжок безпосередньо на село ДВУ залучав на договірних засадах споживчу кооперацію з її широкою мережею магазинів і крамниць. Так, заключивши з «Книгоспілкою» договір (на пільгових для неї умовах), зобов'язав її відкрити в ряді певних пунктів, де ДВУ не мало своїх торгових осередків, книготорговельні відділи при райспілках та ЕПО. В інших пунктах

торговельний відділ ДВУ передавав котрагенство «наробразам» та іншим місцевим органам [221, арк.20]. Всього у 1922 р. було створено 14 відділів і торгових контор ДВУ у Києві, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Запоріжжі, Кременчуці, Херсоні, Черкасах, на Волині, Поділлі, представництва в Москві та Петрограді [333, арк.53]. У 1923 р. торговельний відділ ДВУ, будучи єдиним великим апаратом поширення книги (до 40 відділень, торговельних контор і агентств) в Україні, поширював як власну друковану продукцію, так і продукцію інших видавництв [221, арк.22]. ДВУ прагнуло також розповсюдити книгу й за межами України. Це завдання виконували відкриті ним відділення в Москві та Петрограді. Зокрема, Центральний Відділ Розповсюдження друку повідомляв, що Московській філії відпускається 10% всієї літератури, яка є на складах ДВУ [203, арк.12]. Але по каналах цих відділень йшов і зворотний процес – книги московських і петроградських видавництв (нові видання з усіх галузей знань) проникали в Україну [587, с.313]. Це призвело до того, що роздрібна книжкова торгівля в Україні у 1923 р. мала 75% російських і тільки 25% українських видань. Зокрема, в загальному обігу торговельної контори Київського відділення ДВУ видання «ГІЗу» склали біля 50% [334, арк.2, 4]. Підручники для загальноосвітніх шкіл у книготорговельному репертуарі становили 40-50% (лише київський відділ ДВУ замовляв десятки тисяч російських підручників) [331, арк.12-13], суспільно-політична книжка – 15-20 %. Тоді як націоналізована література, що могла б поповнити книжковий ринок, залишалася невпорядкованою («на складах панував хаос») [339, арк.26]. Щоб забезпечити ДВУ вихід за кордон, влада створила спеціальне акціонерне товариство за участю Зовнішторгу з пайовим капіталом не більше 45% [219, арк.72, 73].

Також, у 1922-1923 рр. відносна самостійність у проведенні книготорговельних операцій була надана й іншим видавництвам, які, враховуючи нові умови, намагалися створити свій торговий апарат та мережу, що складалася з філій, представництв, книжкових складів, магазинів, крамниць та ін. Так, «Путь просвещения» в 1923 р. мав 4 торгові представництва (Харків, Київ, Одеса, Москва), «Молодой Рабочий» – 5 (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав, Москва), «Книгоспілка» – 3 центральні бази (Харків, Київ

Одеса), а в Житомирі та Вінниці працювали оптово-роздрібні магазини. Також вона була пов'язана з 36 райспілками, що торгували в 60 населених пунктах, мала більше 40 сільських ЕПО, які регулярно торгували книгами [126, арк.13]. «Книгоспілці» навіть було надано право мати свої представництва за кордоном, що створювало умови для транспортування книжок, надрукованих українськими видавництвами в Празі, Відні, Берліні та інших містах. Торгівельні операції за кордоном «Книгоспілка» вела через представників: Є. Калюжного, який працював у Австрії, та А. Гетлера – уповноваженого «Вукоопспілки» та «Книгоспілки» у Німеччині [126, арк. 23, 55, 60]. Загальний обіг «Книгоспілки» в 1923 р. складав 526000 крб., з яких близько 7% – роздрібна торгівля [219, арк.20]. «Пролетарій» відкриває центральний магазин у місті Харкові [67, арк.6, 9], організовує книгорозповсюдження майже по всій Україні (28 відділень) [243, арк.16] та за її межами. Його відділення і агентства діяли в Києві, Житомирі, Вінниці, Полтаві, Катеринославі, Ростові-на-Дону, Краснодарі (при видавництві «Буревестник»), Баку (при видавництві «Бакинский рабочий»), пізніше – в Одесі, Луганську, Сумах, Кіровограді [69, арк.12], Мінську, Москві та Ленінграді [154, арк.1]. Кожна філія мала власні відділення. Зокрема, Катеринославська керувала роботою відділень усієї Катеринославської губернії, що діяли в містах Кривий Ріг, Павлоград, Мелітополь, Олександрівськ, Бердянськ та ін. [21, арк.17], а Московське представництво керувало відділеннями в Гомельській, Смоленській, Брянській губерніях [72, арк.4]. З часом при видавництві на основі цієї мережі було організовано спеціальний відділ розповсюдження і реклами творів друку [69, арк.29; 604, с.76]. Видавництво «Робітник Донбасу» на початку 1920-х рр. сконцентровувало роботу, в основному, в Донбасі й було монополістом у цьому регіоні України. Торгівельна мережа видавництва нараховувала: власних апаратів – 26 одиниць, при кооперативних організаціях діяло – 15, при сільбудах – 13; при робітничих клубах – 5; при експедиціях – 1 [79, арк.9]. Хоча Агітпроп намагався всі книжкові магазини, які існували в губернії, об'єднати навколо видавництва «Донбас» [216, арк.89].

У 1923 р., незважаючи на те, що купівельна спроможність населення була невеликою [570, с.90], кількість книготорговельних підприємств зростає. Лише в Києві, не рахуючи брїбної торгівлі, було 9 великих книготорговельних фірм

(ДВУ, «ГІЗу», «Шляху освіти», «Пролетарія», «Книгоспілки», «Часу», «Друкаря», «Молодого робітника», «Сорабкопу»). Щоб уникнути конкуренції, збільшення знижок, «розпорошення споживацької маси» та збільшення накладних витрат, ДВУ вимагав скоротити кількість книготорговельних підприємств [334, арк.4]. Тому було переглянуто книготоргову мережу України. У великих містах дещо зменшено кількість торгових одиниць, на периферії – збільшено. Лише за ДВУ зберігались книжкові магазини у губернських містах, за видавництвом «Шлях освіти» – тільки у Києві, Харкові, Одесі, за «Пролетарієм» – у Києві, Харкові, Катеринославі, за «Книгоспілкою» – у Харкові, Києві, Одесі, за «Молодим робітником» – тільки у Харкові [133, арк.10]. З метою «розширення книжкового ринку і просування книги до споживача» в містах установлювались кіоски (на ринках та «в інших місцях, де її може купити покупець-селянин», великих заводах, при клубах, вузах). Для робітників і службовців великих заводів і фабрик запроваджувалось спеціальне кредитування, яке давало можливість придбати необхідні книги з відтермінуванням платежу на 2-3 місяці (від 4 до 6 термінів) та пільги: знижки до номінальної вартості, розрахунок по курсу дня виплати зарплати та ін. [221, арк.21]. Ці заходи сприяли поширенню літератури в містах. Взагалі, протягом 1921-1924 рр. видавництва видавали книги, не знаючи ринку, його потреб [570, с.90]. А на село книга надходила надто повільно. Спочатку розповсюдженням книги у сільській місцевості займалося створене у 1922 р. Всеукраїнське акціонерне товариство «Село – книга» [364, с.251-252]. Але воно не зуміло налагодити потрібних зв'язків з сільським населенням [584, с.70], навіть спираючись у своїй діяльності на сільбуди. Проблема постала тому, що книжкова торгівля є хоч і простою, але фінансово-економічною діяльністю, тож вимагає наявності відповідного апарату для роботи з векселями, платежами в строк, розрахунками у червінцях, звітами. Тобто, вести торгівлю книгою зможе тільки установа, пристосована до госпрозрахункової діяльності. Сільбуди хоч і мали бібліотеку й читальню, гуртки, лікнеп, але там ніколи не провадилося значних господарських операцій і не було бухгалтерів. Тож «Село-Книга» і не змогла скористатися послугами сільбудів, їй не пощастило знайти підтримку в сільських жителів і не судилося стати кредитоспроможною установою [577, с.41]. Тому, визнавши, що найбільш пристосованим апаратом

поширення книги на селі є кооперація, а існування «Село-Книги» є «недоцільним» [216, арк.70], уряд у 1923 р. до цієї справи залучає «Книгоспілку», яка у своїй книготоргівлі спиралася на низові кооперативи, споживчі товариства і крамниці, й приєднує до неї «Село-Книгу» з усіма закладами, активами [178, арк.101; 215, арк.10; 216, арк.70] і боргами у розмірі 9,9 тис. крб. [107, арк.24; 128, арк.110].

Але, для 1920-х рр. характерний незбагнений для червоних просвітників парадокс: будучи в книжковому русі найактивнішим покупцем української книги, сільський споживач ставився до книг – продукту культури міст – без усякого пієтету. Село просто не визнавало за книгою культурної авторитетності, бо всякий селянин орієнтується передусім на життєві традиції свого оточення. «Традиція» для нього і означає «культуру» в усіх її належних проявах. Тож, статус традиційних для села книжкових явищ набули тоді лише Біблія й «Кобзар» та, подекуди, ще й календар-порадник. Все інше розцінювалося як непотрібна сільському господареві «панська» розкіш. Національний книжковий рух додав до цієї трійці тільки одне книжкове явище – підручник. Його село визнало за корисний і затребуваний після того, як світова наука з його сторінок заговорила до українських селян зрозумілою їм мовою. Нову владу така приязнь цілком влаштувала. Але невдовзі влада виявила ще один парадокс: нав'язати селянству підручники чи якусь іншу друковану продукцію звичним адміністративним заходом – абсолютно неможливо. Так як селяни сприймали вибір міських друкарів, хоча вже й не за міську забавку, але строго в межах ярмаркового асортименту [577, с.40-41]. Книжка для селянина була не більше ніж ярмарковий крам, але крам особливий. Дорослі й не завжди письменні селяни все частіше могли бачити книгу в руках дітей-школярів, а також зустрічалися з продукцією «Книгоспілки» в крамницях, де її дрібними брошурами часто давали на здачу [577, с.54]. Це були невеликі за обсягом (1-4 авт. арк.) і дуже скромні за оформленням книжки малого (кишенькового) формату, переважно українською мовою (72,3%) й доступні малописьменній людині. Такої цілком ліквідної літератури у 1923 р. було продано на 362 тис. крб. золотом при тому, що номінальна ціна за примірник коливалася від 0,05 до 2,9 крб. [124, арк.139].

Основний акцент у розповсюдженні літератури «Книгоспілка» зосереджувала на первинній ланці кооперації, що виявляла очевидні переваги: відсутність додаткових витрат, тому що кооператив проводив торгові операції в магазинах одним і тим же персоналом; разом з іншими товарами в магазинах продавалися книги, що привертало увагу селянина; кооперація на селі була своєрідним неофіційним клубом, куди у святкові дні та вільний від роботи час приходили майже всі жителі села; при кооперативі діяли представники комнезамів, які, на випадок необхідності, впливали на хід книготорговельної роботи на селі, сільбуду та інші просвітницькі організації здійснювали шефство над книжковою торгівлею кооперативу; окрім продажу книг, кооператив інколи виносив книжкові полицки на ярмарок, базари, організовував книжкові виставки, а також його члени розносили книги по хуторах та ін. [132, арк.3 зв.]. Задіявши систему споживчої кооперації, «Книгоспілка» опинилася в найкращому становищі стосовно поширення виданих нею книг на сільському ринку. Як зазначила О. Левчук, утворення й розвиток системи поширення творів друку на госпрозрахункових засадах з опертям на систему низових кооперативних організацій було головним здобутком «Книгоспілки» [577, с.119]. Також «Книгоспілка» за рахунок «безхозних» райспілкових книгарень розвинула торговельну мережу в районах. Згідно з висновками щодо проведеної роботи на селі в 1923 р. виявилось, що із 45 споживчих райспілок 34 працювало в книготоргівлі завдяки зусиллям членів правління видавництва. Райспілки у свою чергу створювали книготоргівельні пункти та книжкові відділення, які працювали у великих населених пунктах і вузлових станціях. Станом на 1.01.1924 р. таких пунктів нараховувалося 66. «Книгоспілка» постійно кредитувала книготорговельні операції споживчих райспілок, які не мали великих оборотних коштів, це давало їм можливість розвивати книготоргівлю [439, с.14]. Зв'язок з райспілками підтримувався як через філії, так і через торгових агентів, які виїжджали на місця для реалізації торгово-фінансової програми видавництва. Власних пунктів торгівлі книгою в «Книгоспілки» було 16 – у Харкові (3), Києві (3), Житомирі, Вінниці, Ніжині, Тульчині, Одесі, Сумах, Охтирці, Луганську, Миколаєві та Балті. З подання «Книгоспілки» і на її забезпеченні торгували також 84 пункти різного підпорядкування на рівні районів та 450 сільських кооперативів, 650

книжкових полиць при кооперативах 1-го ступеня, закупали-ж книжки і постачали ними село до 2500 кооперативів. Так як в селах попит на книгу був незначним, але скрізь по Україні відчувався сильний дефіцит канцтоварів, «Книгоспілка» просувала на село книгу поряд з канцтоварами, страхуючи першу за рахунок прибутковості другого [292, арк.145 зв.]. Книготорговельна робота дала наслідки в таких цифрах: протягом 1923/24 операційного року було відпущено книг на загальну суму 884170 крб. 19 коп.; чистий продаж – 789196 крб. 42 коп. Загальна сума чистого продажу по номіналу складала 1096107 крб. На покупців продаж розподілявся таким чином: кооперативним організаціям було відпущено 61%, культурно-освітнім організаціям і школам – 23%, видавництвам і держорганізаціям – 9,4%, роздрібна торгівля – 7,6%. По галузям літератури на першому місці стояла соціально-економічна і політична література, на другому – підручники, далі йшли сільськогосподарська література та красне письменство. При цьому українських книжок було продано 67% у Харкові, 81% у Києві, 44% в Одесі; російських – 33% у Харкові, 19% у Києві, 55% в Одесі. Обороти по торгівлі канцприладдям та папером складала 890275 крб. 55 коп. [292, арк.145 зв.].

Отже, «Книгоспілка», пропонуючи підручники, навчальні посібники та популярну практичну брошуру, кооперативно-сільськогосподарську за тематикою і написану доступно для селян, мала успіх на ринку.

Але через те, що підручники навіть в мізерній кількості 25% від загального накладу давали прибуток, який не міг бути отриманий від жодного іншого різновиду книжкової продукції, а кошти виручені від реалізації підручників давали змогу швидко розширювати видавничу програму і не мати проблем з її розповсюдженням, «Книгоспілка» зазнавала тиску з боку ДВУ. Тому в 1924 р. відділом друку було видано циркуляр про сприяння парторганізаціями низовій кооперації та врегульовано взаємостосунки «Книгоспілки» з ДВУ [225, арк.25].

Успішна діяльність «Книгоспілки» була позитивно оцінена в постанові ЦК РКП(б) від 6.02.1924 р., де ЦК РКП(б) пропонував вивчити техніку доставки книги на село і поширити досвід України по створенню книжкових полиць в кооперативах [387, с.106; 394, с.295]. Для кредитування низової кооперації «Книгоспілці» було відпущено 100 тис. крб. золотом [225, арк.8].

Але процес концентрації в середині 1920-х рр. стосувався не лише видавничої, але й книготорговельної мережі. Згідно з рішенням наради центральних видавництв при підвідділі Агітпропу ЦК ЦКП(б)У (1924 р.) були збережені магазини в таких містах: за ДВУ залишалися магазини в усіх губернських містах; за видавництвом «Шлях освіти» – у Києві, Харкові та Катеринославі; за «Книгоспілкою» – тільки в Харкові, Києві та Одесі; за «Молодим робітником» – лише в Харкові. Цим же рішенням було категорично заборонено партійним, громадським, кооперативним видавництвам передавати представництва та контрагентства приватним особам. В окружних пунктах кількість магазинів не повинна була перевищувати двох, які б належали виключно кооперації [133, арк.10]. Тож видавництва переходять на договори й передачу своїх представництв книготорговельним організаціям. Таким представником по Україні в період з 1924 по 1925 рік було ДВУ, якому «Пролетарій» передав свої торгові представництва [243, арк.8, 16].

У 1924 р. лише ДВУ мав власний торговий апарат (120 пунктів) [219, арк.13]. Близько 23 одиниць розташовувалися в столиці і восьми губернських містах, на райони та округи припадало 25 одиниць. На 1.01.1925 р. книготорговельна мережа ДВУ складалася з 20 складських приміщень у містах Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Вінниці, Житомирі та ін., а також мало 20 окружних філій, 23 магазини та кіоски, 5 філій знаходилося за межами України – Москві, Ленінграді, Ростові, Краснодарі, Празі. На цей час значно розширився контрагентський торговельний апарат ДВУ, який складався з кооперативних організацій, що мали постійний зв'язок з видавництвом, – 235 одиниць, сільбуди – 77, кіоски, контрагентства друку – 12, поштово-телеграфні контрагентства «Зв'язок» – 1032, міськкомів, працівників освіти та сільських вчителів – 246, різних організацій – 288. Незважаючи на такі показники, у середньому на одну одиницю припадало 110 крб. річного прибутку, що показує нерентабельність видавничої діяльності ДВУ та збитковість порівняно з іншими видавництвами [79, арк.6-8].

Хоча в період непу відбувався процес переходу від безкоштовного розподілу книг серед державних і громадських організацій до їх вільного продажу населенню, але через скрутний стан друкарень ціна на книги була високою. Як зазначав С. Клепніков, «цінність книжки визначає не кількість та

якість витрачених паперу та фарби, але якість вкладеної авторської праці, хоч на ціну книжки всі ці фактори сильно впливають» [441, с.14-15]. «Книжкова продукція за останній час помітно зменшується завдяки безперервній дорожнечі паперу та робітничих рук, себто тих елементів, якими в першу чергу визначається ціна книжки» [486, с.67]. А «найголовніший споживач книжки рядовий інтелігент не має можливості купувати книжку, яка перестала бути річчю першої необхідності, а стала річчю розкоші». Така «криза книжки» гальмувала її культурний вплив [481, с.98]. Тому держава намагалась не допустити ринкового впливу на встановлення цін і виступила його регулятором.

Ідейна сторона, важливість книги у вихованні населення не могли не впливати на політику цін. Радянському книговидавництву не була властива гонитва за прибутком заради самого прибутку. Питання здешевлення книжок, яке постійно знаходилося в центрі уваги ЦК КП(б)У та керівництва Держвидаву [210, арк.133], було послідовною партійною та державною політикою. Тому переглядалися всі основні елементи ціни книги (друкарські видатки, папір, транспортні, поштові витрати, податки, витрати торгового й редакційно-видавничого апарату). Для встановлення списків здешевлених видань створювалась комісія НКО за участю представників НКФ, Агітпропу і зацікавлених відомств. Порядок здешевлення узгоджувався НКО, НКФ, Головополітосвітою і Держвидавом [384, с.135-136]. Зокрема, державним видавничим організаціям передбачалась вагома дотація, яка повинна була забезпечити випуск необхідної літератури (підручники, політична література) за зменшеними цінами. Щоб забезпечити учнів підручниками за прийнятними цінами, для губернських відділів народної освіти в 1923 р. робилася скидка з номінальної вартості до 35% [593, с.22]. З метою здешевлення ціни на книги у 1923 р. розглядалась перспектива злиття з ДВУ таких видавництв, як «Шлях освіти», «Пролетарій», «Молодий робітник», «Книгоспілка». Вважалось, що це дасть суттєву економію коштів і організаційно посилить об'єднане видавництво. Та в 1924 р. ця пропозиція ЦК була відхилена. Також була встановлена максимально допустима надбавка на виробничу собівартість книги для ринкової ціни – 140% [179, арк.46; 219, арк.22-23; 225, арк.25]. Державне здешевлення (тобто дотацію) зосередили, в основному, на книгах для села. З

метою здешевлення літератури для села у 1923 р. влада намагалась знайти кошти для створення спеціального фонду. Агітпроп ЦК КП(б)У створив спеціальну комісію, яка розглядала загальні плани роботи видавництв, співвідношення між різними відділами, здешевлювала масову літературу, перевіряла калькуляцію цін на книги і можливості здешевлення одних книг за рахунок інших [216, арк.70, 172]. 9.08.1924 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про надіслання державними, кооперативними й приватними магазинами й торговими підприємствами відомостей про ціни, місцевим губернським та окружним статистичним бюро». Відповідно до постанови перераховані організації зобов'язувалися надсилати дані про ціни на товари роздрібної торгівлі. У разі невиконання керівники підприємств несли кримінальну відповідальність [372, с.153]. У 1925 р., аналізуючи питання просування книги на село, ціни на книгу, та провівши обстеження калькуляційної системи центральних видавництв, відділ друку знизив калькуляцію до 140% надбавки на собівартість [225, арк.8, 25].

В результаті цілеспрямованої державної політики книга дешевшає. У 1925-1926 рр. почали з'являтися брошури «прийнятно» видані по 3-5 коп. та маленькі, дешеві книжечки, вартістю 5-6 коп. Вартість друкованого аркуша масової літератури була доведена до 3 коп. [225, арк.20]. Також робилися спроби довести ціну на цей різновид друкованої продукції до 1 коп. Навіть підручники для початкової школи надходили у продаж по ціні 10-15 коп. [577, с.88]. А деякі масові книги ДВУ відпускало в продаж за ціною, меншою за собівартість (український дитячий журнал, український річний календар), бо їх не можна було продавати дорожче за російські, що вийшли у Москві в мільйонних примірниках [219, арк.13]. З 1926 р. в серії «Книгоспілки» «Загальна бібліотека» стали регулярно виходити твори іноземних авторів у перекладах їх українських колег обсягом 31-78 сторінок надмалого (А7) або кишенькового (А5) формату і коштували переважно 10 – 45 коп. [577, с.87]. У 1926/27 р. деякі видавництва робили спроби випускати й масову художню літературу по 5 коп. невеликими накладками: «Український робітник» – 15160, ДВУ – 20160, та в головній масі накладки не перевищували 5-10 тис. [245, арк.21 зв.]. Але «наближення книжки шляхом її здешевлення до масового читача» вплинуло на її художнє чи технічне виконання. Розуміння

видавництвами дешевого видання, як неохайного видання, викликало появу цілих серій книжок дуже дешевих, «але ж надзвичайно недбайливо й вульгарно виданих» [582, с.23].

Найбільших успіхів у здешевленні книги досягли приватні та відомчі видавничі структури, які друкували книги великими накладками, змушуючи те саме робити й державні та кооперативні видавництва [577, с.88]. Але, гонитва видавців за зменшенням накладних витрат тільки за рахунок навального збільшення тиражності видань призвела в середині 1926 р. до «затоварювання» книжкового ринку, яке набуло рис глобальної проблеми [448, с.5]. Адже видавці, в гонитві за дешевизною видань, майже не переймалися питанням збуту своєї продукції. Тож, книги «осідали» на складах та в книготорговельній мережі. Зокрема, на кінець літа 1925 р. гостра проблема щодо збуту літератури постала перед видавництвом «Український робітник». Хоча, його продукція й була якісно значно краща за «БІП», який випускав подібну літературу, проте видання «БІП» розходились, а «Українського робітника» залежувались по склепах. Це пояснювалось виключно добре налагодженою роботою видавництва «БІП» щодо розповсюдження своїх видань [245, арк.18]. Тому члени правління видавництва перед своїми підприємствами поставили чіткі завдання: перейти на торгівлю власними виданнями, розповсюджуючи їх через свою торгову мережу за рахунок скорочення торгівлі чужими виданнями; привернути увагу покупця; акцентувати увагу на реалізації підручників, охопивши при цьому всю мережу шкіл, у межах якої діяло видавництво. Поставленні завдання видавництво виконало на 80% [85, арк.15]. А при ДВУ і його відділах для покращення ситуації створювалися відділи політичного контролю за друкованою продукцією [537, с.163].

Щоб підтримати свою присутність на книгоринку, «Книгоспілка» організувала крамниці дешевої літератури, де споживач міг недорого купити потрібну йому книжку [73, арк.213]. У книжкових магазинах періодично проводилися виставки книг у віконній вітрині, яка вважалася найефективнішим засобом реклами та привернення уваги читача [85, арк.17]. Основними вимогами до оформлення віконної виставки були: вірне розташування товарів, простота та разом з тим оригінальність і помітність [413, с.8]. Також, в кооперативних крамницях продавали книжки пайовикам у кредит або в обмін

на сільськогосподарські продукти, видавали книжки покупцям замість здачі. Крім того, рекомендувалося залучати до продажу видань школярів, створювати шкільні кооперативи, виносити книжкову торгівлю за межі крамниці, «на базар у свято» [589, с.26]. Та основною умовою того, «щоб книга не лежала», як зазначав Д. Лисиченко, «треба щоб вона задовольняла покупця, відповідала його вимогам» [450, с.35]. М. Нечаєв також зауважував, що «жоден читач-хлібороб не поважатиме книгу без конкретних практичних відомостей, навіть, якщо ця книга буде і найдешевша», та закликав усіх причетних до поширення книги вивчати її покупця і умови найкращої реалізації [456, с.17]. Як наслідок, обіги «Книгоспілки» зросли. Якщо в 1923/24 р. загальні обіги видавництва становили 2424 тис. крб., з продажу книжок – 789 тис. крб., то в 1924/25 р., відповідно – 5578 тис. крб. та 1057 тис. крб. [249, арк.135]. Її обіги в 1925/26 р. зросли проти 1924/25 р. на 100%, тоді як в інших видавництвах вони зросли лише на 6% [250, арк.11].

Видавництво «Український робітник» у 1925-1926 рр. нараховувало торгівельну мережу в кількості 54 одиниці, яка розташовувалася у Донецькому басейні та на Харківщині. Організаційно вона була розподілена між п'ятьма філіями, що знаходилися в Артемівську, Сталіно, Луганську, Микитівці, Харкові. Якщо торгівельна система видавництва на 1.10.1925 р. складала: 17 магазинів, 8 контрагентств, 29 кіосків, представництв не було, то станом на 1.10.1926 р. ситуація значно змінилася. Так, кількість магазинів зросла до 20, контрагентств – 8, кіосків – 17, представництв – 4. Пізніше відкрилися представництва в Катеринославі, Києві та Кривому Розі, а в інших регіонах України (Одесі, Вінниці, Полтаві, Мелітополі) були укладені угоди з місцевими книготорговельними організаціями про розповсюдження продукції видавництва на комісійних засадах [88, арк.6]. У підпорядкуванні видавництва «Гарт» на контрагентських началах знаходилися Укркнигоцентр, кооперативні книготорговельні організації, Союздрук, Укркнига, колектив «Споживач», а також приватні особи та контрагентства, які перебували за межами України [168, арк.10]. «Пролетарій», після закінчення терміну договору з ДВУ, створив мережу своїх відділень в Одесі, Катеринославі, Києві, Миколаєві, Сталіно, Луганську, Артемівську, Старобільську, Москві та Ленінграді [243, арк.16].

У цілому книготорговельна мережа УСРР на 1.10.1926 р. налічувала 1030 торгівельних одиниць, у тому числі 298 книжкових магазинів, 26 кіосків і шаф та 706 книжкових полиць. Приватні видавництва, не маючи свого апарату розповсюдження, користувались крамницями і експедиціями основних видавництв [244, арк.76]. Зокрема, видавництво «Час», не маючи власного торгового апарату, всю свою продукцію здавав на комісію ДВУ і «Книгоспілці» за знижкою 40%. Видавництво «Труд» також не вело самостійної торгівлі [145, арк.3, 33].

За межами України, зокрема в Москві, свої представництва мали лише 6 українських видавництв – ДВУ, «Пролетарій», «Український робітник», «Книгоспілка», «Наукова думка» та «Юридичне видавництво». Хоча ці представництва й обслуговувались доволі значним штатом (40 чол.) і за 1925/26 р. витрати по їх утриманню складали 208900 крб., та в загальному обороті українських видавництв (крім представництва «Пролетарія») їх оборот був мізерним (Додаток С) [244, арк.12]. Тому, було вирішено: злити представництва ДВУ з «Українським робітником», зі штатом 4 чол.; представництво «Книгоспілки» злити з представництвом «Пролетарія», зі штатом 5 чол.; а представництва «Юрвидаву» та «Наукової думки» ліквідувати [244, арк.13 зв.].

Звісно, держава формувала читацький інтерес, регулювала характер і пріоритети попиту споживача, але не могла всебічно та повністю задовольнити його інтереси. На відміну від усупільнених, приватні видавництва випускали «ходові» книжки, «попит на які майже не обмежений (словники, підручники, дрібні книжечки художнього перекладу та української бібліотеки)» [244, арк.76]. Та й пересічна ціна книги приватного сектора була нижчою за ціну соціалістичного (в середньому 1 крб. 33 коп.). Наприклад, якщо книга «Пролетарія» коштувала 1 крб. 44 коп., то книга «Космосу» коштувала 94 коп. [245, арк.17 зв.]. Взагалі, у 1926/27 р. книга «Красного письменства» обсягом в 10-12 друк. арк. коштувала 2 – 2 крб. 50 коп.; наукова – 4-5 і більше крб., що позбавляло «змоги придбання її з боку індивідуального покупця»; масова соціально-економічна – 25-30 коп., масова селянська – 31,2 коп., масова робітнича українською мовою – 40 коп., російською – 24,1 коп. [245, арк.21 зв.]. Зокрема, книга ДВУ коштувала: соціально-економічна – від 30 коп.

до 3 крб. 25 коп., «Красного письменства» – від 70 коп. до 2 крб., технічна – від 1 крб. 50 коп. до 8 крб., медична – від 40 коп. до 8 крб., довідкова – від 90 коп. до 3 крб., дитяча – від 20 коп. до 95 коп. Періодичні видання продавались за: «Безвірник» – 40 коп., «Життя і Революція» – 75 коп., «Літопис Революції» – 1 крб. 75 коп., «Плужанин» – 25 коп., «Прапор марксизму» – 2 крб. 25 коп., «Радянська освіта», «Самоосвіта», «Селянський будинок» – по 35 коп. кожний, «Червоні квіти» – 25 коп., «Червоний шлях» – 1 крб. 60 коп., «Шлях освіти» – 2 крб. 50 коп. [357, арк.1-13].

У 1927/1928 рр. проти попереднього, ціна книжки підвищилася на 4,5% (при тому, що державні видавництва знизили ціну на 7,5%, партійні – на 8,5%, кооперативні – на 11%, професійні – на 24%, але наукові підвищили на 26,3%, відомчі – на 5,8%, громадські – на 23,7%, мішані – на 7% і приватні видавництва – на 34,7%). [387, с.244]. Та, порівняно з 1926/1927 р., у 1927/1928 р. загальний обіг літератури, зокрема української, збільшився на 34%. Також збільшився і продаж книжок. Зокрема, якщо в останньому кварталі 1927 р. Контрагентство продало книжок на 67380 крб. 26 коп., то в останньому кварталі 1928 р. на 138952 крб. 99 коп., тобто, продаж зріс на 106,2% [523, с.49-50].

Основними покупцями книжок були організації (майже до 60% усієї суми продажу книжок). Проте, як в місті, так і в селі, народжувався індивідуальний покупець. Головний купівельний інтерес селянина складала література із сільського господарства, кількість якої за різні роки становила від 25,9% до 58,2% від загальної суми куплених книжок. Якщо у 1924-1926 рр. попит на соціально-економічну (16,69%) та художню літературу (16,7%) збільшився, то, у 1927-1928 рр. – на соціально-економічну літературу зменшився і становив 9,9%, а на художню збільшився й складав 21,2%. Також постійним попитом користувалася дитяча книжка, що становила 22,2% – 25,4%, пересічна її ціна становила 8,2 коп. [143] та підручники, що складала 21,5%. Інші серії, окрім юридично-довідкової, що становила 8,1%, посідали незначне місце [589, с.21]. Робітники у 1926-1928 рр., в основному, купували дитячу (44%), художню (24%), соціальну та сільськогосподарську (16%) літературу. Слід відзначити, що з двох відділів – дитячого та сільського господарства – робітник купував літературу за пересічну або нижче пересічної ціну, тоді як соціально-

економічну та художню – за високою – 3,6 коп. та 1,29 коп. Службовці віддавали перевагу дитячій, соціально-економічній, художній, сільськогосподарській, кооперативній літературі. Так, попит на дитячу книжку складав у 1924-1925 рр. – 29,8%, у 1928 р. – 31,4%. Хоча службовці витрачали на дитячу книжку незначний відсоток від загальних витрат, проте він поступово збільшувався (з 3% до 7,5%). Щодо соціально-економічної літератури, то попит на неї щороку зменшувався, відповідно в 1924/1925 р. – 35,2%, 1925/1926 р. – 28,7%, 1926/1928 р. – 9,8%, поступаючись художній, що зросла до 25%. Сільськогосподарська література найбільший попит мала у 1925/1926 р. – 25,7%, а в 1926-1928 рр. – лише 5,6%. Книжками з природознавства та з прикладних наук службовці не надто цікавилися – 5,4% у 1924/1925 р., 4,2% – 1925/1926 р., тоді як кооперативна становила – 15,6% [589, с.26].

Споживчі уподобання жінок у 1924-1925 рр. зосереджувалися на художній, соціально-економічній, сільськогосподарській та природознавчій і науковій літературі, її купівля становила відповідно: 14,8%, 20,1%, 16,7%, 27,6%. Високий відсоток мали дитяча (13,5%), кооперативна література (11,4%) та підручники (10,3%). У 1925-1926 р. жіночі уподобання до природознавчої літератури та прикладних наук зменшилися (відсоток купівлі знизився з 16% до 3,3%). Досить низькими були й показники кооперативної та художньої літератури, але зростав попит на сільськогосподарську книгу – з 17,2% до 34,1% та на дитячу з 13,6% до 26%. У 1926-1928 рр. читацькі уподобання жінок сконцентровуються в місті на дитячій (47,6% кількісно й 29,7% від суми), соціально-економічній (31,2%; 25,4%), художній (10,9%; 12,7%), а на селі інтереси жінок зосереджуються на художній (47,3%, 64,1%) та дитячій (21,5%, 10%) літературі. Купівельна спроможність дітей, в основному, була зосереджена на художній та дитячій літературі, причому роль художньої зростала щороку (1924/1925 р. – 20,9%, 1925/1926 р. – 30,8%). Дитяча книжка мала попит від 25% до 42,4% (кількісно) і від 16,6% до 33,6% (у грошовому еквіваленті), підручники становили від 6,2% до 29,1%. Щодо іншої літератури, то у дітей користувалася попитом соціально-економічна книжка (13,8%), кооперативна (12,5%), з природознавства та прикладних наук (14,8%). Молодь більше цікавилася соціально-економічною книжкою, яка складала в місті –

49,5%, на селі – 42,5%. Підручник також цікавив молодь – 20,5% (пересічна ціна на селі – 32,9 коп., у місті – 93,9 коп.) [143].

Станом на 1.10.1928 р. система книготоргівлі нараховувала по окружних центрах УСРР 524 одиниці, або 13 підприємств на місто. На 10 тис. сіл та 600 райцентрів налічувалося (тільки в системі ДВУ та кооперації) 1798 книгарень та полиць, тобто, книжковою торгівлею було охоплено 1/5 населених пунктів України [250, арк.4, 8]. Кооперативна книготоргова сітка нараховувала 1413 одиниць [249, арк.136; 256, арк.21], у тому числі в округах – 51, в районах – 258, в сільській місцевості – 1104. Проте, книготорговельна сітка, в основному, охопила округові міста й була недостатньою в районах і, особливо, на селі [250, арк.12]. Інші видавництва також зосереджували свою торгову мережу у великих і середніх містах. Так, торгова мережа Центровидаву складалась з 6 філій: у Харкові, Києві, Одесі, Бердичеві, Умані, Кам'янці. Крім того, укладались угоди по просуванню книг з ДВУ, «Книгоспілкою», «Культур-Лігою» та ін. [251, арк.49 зв.]. Тож, малі міста й райони «залишались без книги» [250, арк.10].

Щоб поширювати свою продукцію через власні апарати на периферії, видавництва змушені були торгувати також й «чужою» продукцією та канцтоварами. Так, загальні торгові обороти видавництва «Рух» за жовтень 1925 – квітень 1926 рр. складали 218 тис. крб., з яких 63 тис. за власні видання, 26 тис. за чужі й 129 тис. за торгівлю канцтоварами [293, арк.222]. Обороти «Пролетарія» за 1925/26 р. з реалізації власної продукції складали 920 тис., чужої – 291 тис., канцтоварів – 423 тис., а в 1926/27 р. – з реалізації власної продукції складали 837 тис., чужої – 519 тис., канцтоварів – 675 тис. Обороти «Українського Робітника» за 1925/26 р. з реалізації власної продукції складали 354 тис., чужої – 991 тис., канцтоварів – 1233 тис., а в 1926/27 р. – з реалізації власної продукції складали 262 тис., чужої – 1243 тис. [250, арк.8]. Торгові обороти видавництва «Час» за 1927/28 р. з реалізації власних видань складали 33734.01 крб., чужих – 7967.27 крб., канцприладдя – 313.09 крб. [145, арк.50]. Таким чином, власна продукція цих видавництв (це показово для всіх видавництв) рік у рік зменшувалась при значному зростанні оборотів і співвідношення в їх оборотах книг чужих видань (в основному, російських) та канцприладдя. Такий універсалізм (на думку керівництва ДВУ) перетворював

апарати дрібних видавництв у виключно торгові підприємства, які становляться «чинником штучного затримання поширення української книги, що призводив до дорожчій книг через невеликі тиражі та високі торговельні видатки (на приміщення, адміністративно-господарські, зайвий штат)» [250, арк.8 зв., 10]. Тож, на думку правління ДВУ, прагнення видавництв мати свою книготоргову мережу вело до зменшення оборотів і збільшення накладних витрат.

Крім нездорової конкуренції між видавництвами та їх книготорговельними організаціями, основними перешкодами у просуванні української книги відділом друку ЦК були визнані: відсутність чіткої організації та керівництва книготоргівлею; кволість книготорговельного апарату; квола виробнича робота видавництв, що вела до застою поширення книги; загальна невпорядкованість книжкового ринку і слабка роль кооперації щодо поширення українських книг та нездорова конкуренція з боку «ГІЗ» РСФРР. Зокрема, «ГІЗ» давав більшу знижку на книги, порівняно зі знижками на українські книги в українських книготорговельних організаціях [250, арк.3, 4, 6]. Книговидавці України самі визначають, якої й скільки літератури їм видавати (паралелізм), у яких галузях (нетипізованість), як її поширювати (паралельні апарати книгорозповсюдження), книготорговці самі домовляються про розмір знижок, ігноруючи приписи центральних та партійних органів, а з читачів у найбільш вигідному становищі є колективні споживачі книги – за їхні замовлення точилася гостра конкурентна боротьба. Всі названі разом ігнорують усілякі намагання властей примусити видавати й купувати соціально-політичну літературу, бо агітка давно перестала бути рентабельною на ринку книги [577, с.107].

Щоб «оздоровити» книготоргівлю в Україні, ДВУ пропонував зосередити всю роботу по розповсюдженню книг в системі ДВУ та «Книгоспілки», всі інші книготоргові підприємства ліквідувати, а їх продукцію, на підставі відповідних умов, поширювати через свої канали [250, арк.9]. «Книгоспілка», із свого боку, пропонувала згорнути сітку філій ДВУ й передати їх функції кооперації, так як «розгортання кооперативної книготорговельної сітки, швидкий зріст її обігів та питомої ваги на українському книгоринку відбувалися виключно коштами й силами самої кооперації без будь-якої матеріальної допомоги з боку держави»

й обіги книготоргової кооперації по декількох округах (Кременчук, Полтава, Зінов'ївське), не дивлячись на монопольне положення ДВУ, як видавця й постачальника наросвітам підручників, переросли обіги філій ДВУ. Також, «Книгоспілка» пропонувала зміцнити мережу райкнигарень та посилити роботу з організації книжкових полиць. Адже досвід роботи з книгою на селі довів, що при наявності ще дуже низького попиту на книгу з боку селянства та при низькій рентабельності сільської книготоргівлі з цією роботою може справитись лише кооперація, яка забезпечує культурно-громадський напрям роботи з книгою. Крім того, через те, що ДВУ при своєму монопольному положенні, не міг задовольнити потреби ринку на українські підручники, «Книгоспілка» вимагала, щоб ДВУ залучило до виконання плану видання підручників й інші видавництва, в першу чергу «Книгоспілку» [250, арк.12-14].

Взявши за основу пропозиції ДВУ, «Книгоспілки» та Комітету у справах друку, ЦК КП(б)У в постанові від 23.01.1929 р. «визнав за потрібне» підняти якість роботи двох основних книготорговельних апаратів – ДВУ і «Книгоспілки», які повинні були стати основними каналами поширення всієї книжкової продукції України [250, арк.4, 6] але з тим, що в міру зміцнення кооперативної торгівлі ДВУ згортатиме свій роздрібний апарат» [251, арк.9]; [478, с.51]. Аргументом «за» було не тільки збільшення на 66% обігів на книгоринку, в основному, за рахунок активності кооператорів, а, головним чином те, що «книготорговельна сітка залишається невпорядкованою», тобто процеси в ній погано керовані з «центру» [510, с.22].

Нова генеральна угода «Книгоспілки» з ДВУ передбачала ліквідацію паралельної контрагентури ДВУ та перехід всієї роздрібною торгівлі книгою в кооперативну мережу «Книгоспілки». Інтереси Держвидаву були застережені 50 обов'язковими відсотками асортименту ДВУ, який «Книгоспілка» зобов'язана поширювати на селі [100, арк.707]. Також «Книгоспілка» отримала контроль над ринком підручників (їх розподіл на селі переходив до рук кооператорів «на комісійних підставах»). Держвидав розподіляв наклад навчальної книги на паях 50 на 50 (а не 75 на 25, як було раніше) [103, арк.296]. Але ДВУ звинувачувало «Книгоспілку» в тому, що вона «поширює переважно російськомовну книжку, а в реалізації продукції ДВУ посідає мізерну роль» [251, арк.9] й чинило перепони анексуванню «Книгоспілкою» своїх низових

філій та контрагентств. Під виглядом руху книгонош, опираючись на шкільні кооперативи, Держвидав намагався створити нову мережу розповсюдження своєї книги. Так, наприклад, Лубенська філія ДВУ, намагаючись утриматись на книгоринку, «обробляла» споживачів через спеціальних «агентів на відсотках», але це призвело лише до затоварювання в шкільних кооперативах літературою пониженої ліквідності [101, арк.41]. Передання контрагентств ДВУ в кооперативне підпорядкування відбувалося також і в атмосфері шаленого спротиву контрагентів-приватників та чиновників на державній службі, які «підробляли» в ДВУ, представляючи його книготорговельні інтереси [101, арк.74-75].

Тож, наприкінці 1920-х рр., передавши кооперації 11 окружних філій і понад 100 нижче окружних одиниць, ДВУ майже втратило право мати свої книготорги на рівні округу й нижче. Співвідношення книготорговельної мережі ДВУ й «Книгоспілки» було таким: ДВУ мало 28 окружних філій, «Книгоспілка» – 40, книжкових полиць – у ДВУ 102, а в «Книгоспілки» – 1305, книгарень і кіосків у районах ДВУ не мало, тоді як у «Книгоспілки» було 2 тис. [251, арк.9]. Події на українському ринку книги дещо втратили гостроту. Почалося регулярне вивчення книжкової кон'юнктури, вимог споживача, потреби в тій чи іншій літературі та способів найкращого просування книжки до найширшого читацького загалу.

Решта видавництв вишукували інші засоби для торгової діяльності. «Українським робітником» ще у 1927-1928 рр. було розпочато роботу по організації профспілкового споживача й керівництва комплектуванням бібліотек [86, арк.1]. Щоб керувати цією роботою, при окружних філіях організовуються бібліотечні колектори [387, с.207]. Колектори намагались об'єднати й централізувати книжкове комплектування всіх профспілкових бібліотек України. Бібліотечний колектор допомагав бібліотекареві в комплектуванні бібліотек усіма видами літератури, забезпечував надходження в бібліотеки української книги, складав рекомендовані списки літератури, сприяв самоосвіті бібліотекаря й передвижника, вів консультаційну роботу з бібліотекарем [117, арк.51]. У кінці 1928 р., крім «Українського робітника», розвинули свою мережу бібліотечних колекторів «Пролетарій» та «Книгоспілка». Різниця між колекторами полягала в забезпеченні їх

літературою відповідними видавництвами, якщо «Пролетарій» постачав переважно масову соціально-політичну літературу [479, с.9-10], то «Книгоспілка» – кооперативну, а «Український робітник» – робітничу [454, с.12]. Щоб підняти цікавість широких мас до української книжки, «просунути її до найвідсталішої частини робітництва і селянства, до тої частини, що й досі не цікавиться книжкою, не читає її», проводились «місячники української книжки». Протягом місячника організовували максимальну знижку на книжки, книжкові базари, кредитування книжкою, лотереї, виставки, вечори української книжки з лекціями, з доповідями, з читанням, з диспуатами письменників [387, с.240].

Як наслідок, у 1928/29 р. обіг всіх книготорговельних кооперативних організацій значно зріс. Так, лише обіг «Книгоспілки» зріс за перший квартал (проти першого кварталу минулого року) на 25%; за другий квартал – 60%, а за третій квартал на – 80% (проти третього кварталу минулого року). В грошах це складало 3870 тис. крб. за всі три квартали [510, с.19]. Всього обіг «Книгоспілки» за 1928/29 р. становив 24155,8 тис. крб. [466, с.4]. Тоді як обіг ДВУ становив 17818 тис. крб. [251, арк.9], «Українського робітника» – 2330 тис., «Пролетарія» – 5353 тис., «Радянського селянина» – 992,6 тис., Юридичного видавництва – 1983,5 тис. крб. [466, с.4]. Загально-торговельний обіг українських видавництв у 1928/29 р. становив 56632,5 тис. крб., а продаж власних видань – 12848,7 тис. крб. [508, с.11].

У червні 1929 р. було проведено Першу Всеукраїнську книготорговельну нараду, де М. Агуф заявив, що «багато пристрастей додала боротьба різних апаратів» книгопоширення в Україні, де головна причина напруги – те, що «кооперація і ДВУ між собою не поділять світу» [568, с.56]. Особливо незадовільним був визнаний стан книготоргівлі на селі. Одна з причин цього у відсутності регулювання книготоргівлі. В одних місцях існувало 15-20 представництв книготоргових організацій в той час, коли в багатьох селах книга не продавалась зовсім. Також, в резолюції наради «до хиб книготорговельної роботи» було віднесено «брак кваліфікованих ідеологічно витриманих працівників книготорговельних організацій» [490, с.50-51]. Звичайно, думок про погану керованість інформаційного обігу УСРР в матеріалах часописів та звітів не висвітлюється. Була тільки виразна й

тривожна тенденція – під виглядом «упорядкування» книжкового обігу починалося чергове його «удержавлення» [577, с.107]. Комітет у справах друку УСРР прийняв постанову «Про поширення масової літератури» та «Про врегулювання книготоргівлі». Були впорядковані взаємини між книготорговими мережами РСФСР і України [387, с.448].

Та ціна книжки протягом 1928-1929 рр. «не виявила тенденції до зниження», за винятком масової книжки, яка в зв'язку з великим зростанням накладу стала трохи дешевша [510, с.21]. Так, якщо собівартість книжки видавництва «Радянський селянин» була 12-15 коп., то в 1929 р. собівартість тієї ж книжки при тих же умовах складала 8-10 коп., а для масового читача вийшли книжки ціною від 2 коп. [510, с.19]. Комплект серії масової бібліотеки Юридичного видавництва коштував від 1 крб. 25 коп. до 2 крб. [511, с.24]. При цьому, українські книжки були дорожчими за російські. Особливо висока ціна була на літературу із сільського господарства. У загальному по УСРР пересічна ціна української сільськогосподарської книжки складала 77,3 коп. проти 22,8 коп. російської. Дорогими були картини та портрети, а також довідкова книжка, тоді як російські продавалися втричі дешевше, ніж українські. Удвічі дорожчою від російської була література з природознавства, яка продавалася українською мовою лише в кількості 8,3%, а за сумою 1,8%. Дитяча українська книжка конкурувала ціною з російською. Значні досягнення були по художній літературі та підручниках, де переважала українська книжка [589, с.15].

У 1929 р. ДВУ очолив усю видавничу галузь, мав кошти та підтримку з боку держави, поступово витіснив з книжкового ринку всі діючі видавництва. Станом на вересень 1929 р. видавництво «Український робітник» сконцентровувало свою роботу лише в Донбасі і велася вона тільки через колектори [102, арк.174]. Видавництво «Рух» розповсюджувало свою продукцію через агентів по передплаті, які працювали в тих районах та селах, де не було книгарень [511, с.24]. У 1929/30 р. книготорговельний відділ та відділ періодики «Руху» разом із обслуговуючим персоналом та всією продукцією були передані до «Книгоспілки». У розпорядженні видавництва «Рух» залишилася лише видавнича діяльність [155, арк.68].

Загальний торговельний обіг 9 видавництв (ДВУ, Книгоспілка, Радянський селянин, Пролетарій, Український робітник, Наукова думка, Юрвидав, Рух,

Центрвидав) за I-ше півріччя 1929/30 р. становив 38651,1 тис. крб. [505, с.4], у 3-му кварталі – 6370,9 тис. крб. [506, с.12]. А за весь рік – 75544 тис. крб. В цьому обігу неперіодична продукція посідала 30373 тис. крб. (з них 468 тис. крб. приватних видавництв), або 40,2%, решта припадала на канцтовари – 29568 тис. крб. (39,1%) та інші речі культурного вжитку – 15603 тис. крб. (20,7%) [255, арк.11]. Приватні видавництва торгували лише власною продукцією [255, арк.24]. Найбільше зростання торговельних обігів проти 1928/29 р. було у «Книгоспілки» (на 109,9%), причому, це зростання йшло за рахунок просунення чужих неперіодичних видань, обіги з яких збільшились на 134% [506, с.13].

Рекламувати свою продукцію наважувались далеко не всі видавництва. Рекламні відділи були організовані при ДВУ, «Книгоспілці», «Пролетарії», видавництві «Радянський селянин» та ін. Так, у кінці 1923 р. при видавництві «Пролетарій» був створений відділ з розповсюдження періодичної літератури та реклами «Орпір» [73, арк.31-32]. Видавництво «Робітник Донбасу» також мало рекламний відділ [90, арк.91]. Окрім власної реклами, можна було помістити й оголошення інших організацій та приватних осіб, але ця послуга була платною [89, арк.13]. Також видавництва ввели посади рекламних агентів, які займалися розповсюдженням продукції видавництва у регіонах, де були відсутні філії. З кожним агентом видавництво укладало окремий договір, у якому зазначались основні умови принципу роботи агента та його права й обов'язки [85, арк.44].

Інколи, для налагодження партнерських зв'язків, члени правління видавництв виїздили за кордон. Звісно, порядок виїзду та приїзду суворо регламентувався інструкціями, обов'язковими для виконання [82, арк.4]. Так, у 1924 р. у Празі проходила виставка української книги, присвячена 350-літтю річниці друку першої книжки на Україні – «Апостол» [578, с.9], в якій приймали участь ДВУ та «Червоний шлях» [352, арк.45-46]. У лютому 1925 р. відбулася флорентійська виставка, на якій представляли свою друковану продукцію й українські видавництва, зокрема, видавництво «Пролетарій» та ДВУ [71, арк.187]. У червні-липні 1926 р. у Празі відбувся бібліологічний з'їзд, на якому представляли свою друковану продукцію понад 83 видавництва, серед учасників згадуються видавництва: «Книгоспілка», «Рух», «Друкар»,

«Пролетарій» [175, арк.3]. У вересні 1927 р. завідувач видавничого відділу «Українського робітника» Г.І. Штоке відвідав виставку, що проходила в місті Лейпцигу [85, арк.80]. За кордоном члени видавництва знайомилися з методами та засобами торгівельної роботи своїх колег і партнерів, які вдало використовували будь-які можливості, щоб привернути увагу клієнта. На думку М.З. Штернгарца, «для реклами книги за рубежом характерным является стремление к тесному взаимодействию всех лиц, заинтересованных в продаже книги, – автора, издателя, оптового и розничного торговца» [621, с.34], до цього прагнули й видавництва УСРР.

Свої рекламні акції у вигляді виставок, симпозіумів, ярмарок видавництва часто проводили й на зборах та з'їздах різних організацій, де учасники зібрань могли придбати за значно нижчими цінами різноманітну літературу. Одну з таких виставок у грудні 1922 р. в приміщенні театру «Березіль» провів «Пролетарій» [66, арк.60]. У Харкові 21.04.1929 р. при музеї Українського мистецтва відбулася виставка української графіки, де представляли свою продукцію й видавництва. На цій виставці особливо відзначилася книжка «Пролетарія» [526, с.130].

Також видавництва випускали рекламні афіші [357, арк.1,2] й успішно практикували рекламу під час перегляду кінофільму (на початку або в кінці стрічки глядачі проглядали короткий рекламний ролик продукції того чи іншого видавництва) та проводили книжкову лотерею. «Щасливчик» усього за 20 коп. міг виграти книжку або навіть цілу бібліотечку вартістю в 50 крб. [426, с.3]. Видавництва постійно пропонували читачам свою продукцію, вміщуючи короткі відомості про нові видання у бібліографічному розділі журналів та на останніх сторінках періодичних видань, що відводилися рекламі. Набула значного розвитку й видавничо-книготорговельна періодика, яка ставила за мету інформувати про стан книжкового ринку. Зокрема, постійне інформування працівників книжкової торгівлі про нові видання та організація замовлень на літературу проводились за допомогою бюлетеня ДВУ, який під різними назвами виходив з 1922 по 1929 р. На сторінках бюлетеня друкувались бібліографічні списки нової літератури, «Бланки для замовлень», рекламні оголошення. Матеріал у більшості списків розташовувався у систематичному порядку; бібліографічний опис містив у собі всі необхідні відомості про автора

й книгу. Аналогічна інформація подавалася на сторінках бюлетеня «Пролетарія», «Українського робітника», «Книгоспілки» та ін. Інформацію про літературу всіх видавництв України надавав розділ «Книжкові новини», який друкувався додатком до журналу «Радянський книгар». Це було його великою перевагою в порівнянні з неповною інформацією, що наводилась у бюлетенях окремих видавництв з розрізненою несистематичною періодичністю. Однак, інформація, яка подавалася на сторінках цього розділу, була недостатньо оперативною, оскільки журнал «Радянський книгар» виходив із запізненням [429, с.28].

Крім поточної інформації про нові видання, значна увага надавалась ретроспективному обліку літератури. Видавництва друкували каталоги, які вміщували літературу, видану за попередні роки. Зокрема, «Книгоспілка» видавала такі каталоги: «Нова книга» та «Кооперативний книгар» [577, с.66]. Також каталоги друкували й такі видавництва, як: ДВУ, «Пролетарій», «Український робітник», «Радянський селянин», «Рух», видавництво Всеукраїнської Академії наук та ін.

Та, якщо на початку непу видавництвам було дозволено рекламувати свою продукцію, то вже у середині 1920-х рр. більшовики обмежили право довільного вміщення реклами, а потім зовсім поставили його під свій контроль.

Згідно з директивою КСД «Про врегулювання торговельної сітки», остаточне виконання директиви щодо скорочення торговельної мережі видавництв припадало на 1929/30 р. [255, арк.11]. Але книготорговельна мережа УСРР зросла й мала 918 книгарень, з них 798 припадало на кооперацію та 4275 кіосків-поличок (4032 – кооперативних) [150, арк.13]. ДВУ мало 72 книгарні та 30 кіосків у робітничих центрах [251, арк.16].

Враховуючи, «що на недостатню реалізацію книжки впливає її висока ціна, що в свою чергу в значній мірі обумовлюється високою вартістю просунення книжки», КСД «приступив до перегляду торговельних знижок у бік їх скорочення» [431, с.4]. Зокрема, приймає постанову, яка передбачала з 1.03.1930 р. ліквідацію знижок колективному споживачеві та зменшення книготорговельних знижок з 32% до 25% на всю літературу й з 25% до 20% – на підручники. Разом з цим зменшувався коефіцієнт надбавки та запроваджувалася регламентація номінальної ціни на масову книгу накладом

не менше за 15 тис. примірників. Всі ці заходи повинні були забезпечити здешевлення номінальної ціни на книги на 25,6% проти 1928/29 р. [255, арк.38]. Загалом, у 1929/30 р. ціна книги зменшилась проти 1927/28 р. на 30% [254, арк.17]. Зокрема, серію масової дешевої антирелігійної літератури, розрахованої переважно на сільського читача, інтенсивно друкував «Пролетарій». Ціна кожної книжки – 3 коп. [512, с.28]. Основною передумовою зменшення собівартості видавничої продукції було збільшення пересічних накладів (з 11 тис. прим. до 14,6 тис.) [431, с.3]. А, оскільки, частина прямих витрат (авторський гонорар, складання, коректа, правка) не залежить від розміру продукції (накладів), тому подальше їх збільшення давало здешевлення вартості відбитку [255, арк.9 зв.]. Отже, зменшення собівартості дало змогу здешевити книжку й тим самим наблизити її до споживача.

У зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу: ліквідацією округів й утворенням районів [191, арк.57], у 1930 р. ДВУ та «Книгоспілка» реорганізують свої філії з окружних на районні [515, с.25; 519, с.37]. А вже в наприкінці 1930 р. «з метою покращення організації книжкової торгівлі в республіці» КСД прийняв рішення «Про впорядкування книготоргівлі» і поставив питання про розмежування книготорговельної мережі між кооперацією та створеним у системі ДВОУ Укркнигоцентром [563, с.258], якому видавництва повинні були передати свої торгівельні мережі. Зокрема, Укркнигоцентрові передавалась вся книготорговельна мережа «Українського робітника» та «Наукової думки» [515, с.26-27]. Згідно з директивою ЦК КП(б)У, розповсюдженням книг в Україні займались кооперація і держторгівля, а саме, Вукопспілка і Укркнигоцентр [257, арк.74]. Причому, основним книгорозповсюджувачем була кооперація, яка своєю мережею охоплювала всі адміністративні райони й торгувала книгами навіть там, де існувала державна книготоргівля [519, с.39], а державна торгівля мала свої філіали лише в промислових районах Донбасу та великих містах (всього в 27 районах) [257, арк.54]. Мережа Укркнигоцентру з 280 одиниць на 1.10.1930 р. зросла до 655 одиниць на 1.04.1931 р. [257, арк.75]. Отже, по-суті, основним книгорозповсюджувачем була «Книгоспілка».

Хоча взаємини між «Книгоспілкою» та Укркнигоцентром й було встановлено на базі договору, який зобов'язував кооперацію забирати 65% всієї продукції

видавництв ДВОУ (до речі, ця угода підписувалась майже протягом 3-х місяців), та «Книгоспілка» звинувачувалась в тому, що поширюючи свою мережу, вона не вивчала попиту районів й механічно розподіляла наклад, не забезпечувала книжкових крамниць приміщеннями, зрізувала обігові капітали тощо [257, арк.75]. Та й Укркнигоцентр, будучи єдиною постачальницькою організацією в Україні й віддаючи 65% продукції «Книгоспілці», «далі не здійснював ніякого контролю над тим, як проводиться розподіл книги і робота з нею на місцях». Із 35% продукції, яку Укркнигоцентр залишав собі, жодної книжки до своїх філій він не надсилав [257, арк.77]. Відсутність контакту між «Книгоспілкою» та Укркнигоцентром призводила до «браку потрібної літератури в одних місцях і зайвин її в інших» [257, арк.77] та «несвоєчасного доведення книг до споживача». Наприклад, «масово-політична література, яку видавництва видавали для Донбасу в максимально короткий термін (за 8-10 днів), йшла з Харкова 3 тижні, місяць і більше; книги для Донбасу можна було зустріти в Києві, літературу з посіву – в робочих районах Донбасу, технічну книгу, яку неможливо було дістати в жодному великому місті, знайшли в глухих прикордонних районах, де її ніхто не купував» [257, арк.74]. Щоб «налагодити» справу книгорозповсюдження та «уникнути надалі неправильного розподілу літератури по районах», у доповідній записці «Про стан книгорозповсюдження на Україні до Секретаріату ЦК» пропонувалось: «надати можливість Укркнигоцентру перевіряти, як «Книгоспілка» використовує та розподіляє продукцію по районах» та «цим обом організаціям під керівництвом Комітету у справах друку встановити точні райони, яка і куди повинна бути завезена література» [257, арк.77].

На початку 1931 р. у книжкову торгівлю впровадили так звану 100% розверстку, тобто розподіл літератури між книготорговельними установами без їхніх заявок. А у другому кварталі 1931 р. почалась реорганізація кооперативного книготоргу (передача Райспілками й Робкоопами своєї книготорговельної мережі Вукопкнизі та утворення роздрібних філій Вукопкниги). Вукопкнига на 1.01.1932 р. мала філії в 217 районах й протягом року планувала створити їх по всіх районах України. Розповсюдження книги на селі, як і раніше, проводилось в основному сільськими споживчими товариствами, які повинні були збільшити кількість книжкових відділів й

поличок в загальних крамницях (з 8377 в 1931 р. до 9345 в 1932 р.). А по найближчих селах Вукопкнига повинна була створити власні книгарні з окремим приміщенням та штатом. Також, Вукопкнига повинна була збільшити кількість торгових одиниць при МТС, радгоспах, колгоспах (з 180 до 710). Причому, з 710 одиниць 460 повинні були бути пересувними й обслуговувати протягом року певний колгоспний куш [260, арк.18]. Та, ця реорганізація «надто затяглась» й обумовила невиконання торговельного плану. Так, «Книгоспілка» виконала план на 1-ше півріччя 1931 р. лише на 63% по набуттю краму й на 66,4% по реалізації, Укркнигоцентр – на 86,4%, а весь торговельний план виконано на 76%. [507, с.13].

Замість існуючої практики розподілу книг ЦК ВКП(б), згідно з постановою від 15.08.1931 р. «Про видавничу роботу», вимагав організувати «таку книготоргівлю, яка спиралася б на вивчення попиту і фактичної потреби в книжках на місцях». Книготоргові органи повинні були перебудувати всю свою роботу «на засадах живого зв'язку з основними групами споживачів книги, ретельно вивчаючи культурний і господарський профіль обслуговуваних районів, а також запити різних груп споживачів книг» [472, с.7]. Для вирішення цієї проблеми видавництва: «Пролетар», «Радянська школа», «Радянський селянин», Державне науково-технічне видавництво, Державне медичне видавництво, «На варті» та деякі інші друкували інформаційно-бібліографічні бюлетені, списки нової літератури, що надійшла у продаж. Ці бібліографічні матеріали виходили як окремими виданнями, так і друкувались на сторінках різних періодичних видань, передусім в журналі «Радянський книгар», де у кожному номері подавалися підготовлені співробітниками Книжкової палати України систематичні покажчики книжок усіх видавництв України «Книжкові новини УСРР». З 1932 р. в журналі починають друкувати другий додаток «Друкується» – щодакдний бюлетень, який ставив за мету сприяти практиці попереднього замовлення літератури. Однак, він був досить неповним, а видавництва несвоєчасно подавали інформацію про книги, які друкувалися. Після припинення виходу «Радянського книгаря» протягом 1933-1934 рр. виходив щодакдний бюлетень Укркнигоцентру «Книги за декаду», проте, він не мав великого поширення. Користувався увагою фахівців й бюлетень «Советская книготорговля», що виходив у РСФСР з кінця 1931 р. раз на три дні

замість «Пятидневки Книгоцентра». Він містив два основних розділи: «Вышли из печати», «Печатаются». З 1933 р., як додаток до «Советской книготорговли», почав виходити «Бланк заказов». У кожному бюлетені подавалися анотації, а в бланку – перелік цих же видань без анотацій. Тут були також відомості про кількість замовлених книг. «Бланк для заказов», представлений у картковому вигляді, полегшував ведення картотек у книготорговельних установах. Для масових бібліотек з 1935 р. Книгокультторг розпочав видавати щомісячні бібліографічні списки під назвою «Книжкові новини». Згодом такі інформаційно-бібліографічні бюлетені розповсюджувались і в книготорговельних установах. На підставі замовлень, одержаних від різних книготорговельних організацій та бібліотек, Укркнигокультторг складав зведені заявки на нові видання [430, с.37]. Також продовжували виходити каталоги таких видавництв, як ДВУ, «Пролетар», «Український робітник», «Господарство України». Але їх кількість, порівняно з 1920-ми роками, значно зменшилась й виходили вони із значним запізненням. «Легенда про загальну дефіцитність» призвела до повного застою реклами й інформування про нові видання. А це, звісно, негативно відбивалося на роботі книжкової торгівлі [430, с.38].

Перебудова книговидавничої справи в республіці у 1934 р. викликала в свою чергу реорганізацію книготоргової мережі. У постанові Оргбюро ЦК від 9.03.1934 р. та постанові РНК УРСР від 21.03.1934 р. про ліквідацію ДВОУ вказувалося також й на припинення діяльності «Укркнигоцентру» та утворення на його базі при РНК УРСР нового торговельного апарату – «Укркниготоргівлі», якому були передані як основний капітал всі книгарні та фінанси [267, арк.15, 16; 378, с.13-14]. Керівник «Укркниготоргу» при РНК УРСР Полоцький, який прийшов на роботу в червні, застав його в «загрозливому» стані – «система, через відсутність коштів, майже припинила замовлення нової літератури й замовляла лише найбільш ходову літературу (дитячу, красне письменство) та зовсім відмовилась від нацменівської, технічної, сільськогосподарської літератури, що вимагала більшого часу на своє обертання. Одеська, Київська та Дніпропетровська філії перестали платити «Радянській школі» та «Нацменвидаву» за підручники. Жодна філія не платила базам по рахунках за транспортні витрати, за підручники, що, в свою чергу,

ставило бази, які були на госпрозрахунку, під загрозу припинення відправки підручників» [268, арк.77].

Щодо кооперативної книготоргівлі, то її «злили» з державною системою Укркниготоргу – вийшов Укркнигокультторг [532, с.39]. Тож, від системи кооперативної книготоргівлі залишилися тільки книжкові полицки в сільських крамницях і відділи книжок у райкультмагах. Радянська влада більше не потребувала послуг кооперації: а ні торговельних, ні інформаційних чи освітніх [577, с.116]. Система книгокультторгу стала основною книготорговельною організацією й мала свою мережу в усіх без винятку містах і райцентрах УРСР. Постановою ЦВК та РНК УРСР від 4.12.1936 р. «Укркнигокультторгу» було передано й систему бібліотечних колекторів НКО УРСР. Тобто, на книгокультторг покладалось також і комплектування всіх бібліотек (міських, сільських, профспілкових, шкільних, навчальних, колбудівських, колгоспних тощо) [282, арк.66]. Згідно з постановою РНК УРСР від 17.04.1937 р. «Про торгівлю книгами на селі», для дальшого розгортання торгівлі книгою на селі було вирішено залучити до цієї роботи магазини споживчої кооперації [565, с.258]. Тож, в райцентрах, які не увійшли в систему обслуговування державною торгівлею, продаж книг знову стала організовувати споживча кооперація. Ця книготорговельна система проіснувала до 1940 р., коли «Укркнигокультторг» був поділений на дві окремі організації «Укркниготорг» і «Укркультторг». [584, с.91]. Скрізь на книжкову продукцію запровадили фіксовану ціну і ввели крайній коефіцієнт надвишки на фактичні виробничі витрати при друці книг (папір, видавничі й друкарські витрати, авторські гонорари тощо). Госпрозрахунок більше не був актуальним: видання здешевлювалися адміністративним способом, ціноутворення в книжковій галузі стало винятково директивним, книготоргівля й видання – державним підприємством і монополією правлячої партії [532, с.39]. Книжкова торгівля стала будуватися на основі системи самообороту: в торговельну мережу надсилалися списки літератури і на основі замовлень на неї визначалися накладки книг [584, с.92]. Але, в цілому, проблема розповсюдження книги не була розв'язана.

Отже, на початку 1920-х рр. окрім торговельного відділу ДВУ, який був найбільшим розпорядником книги в Україні, відносна самостійність у проведенні книготорговельних операцій була надана й іншим видавництвам,

які враховуючи нові умови, намагалися створити свій торговий апарат та мережу. «Книгоспілка», яка у своїй книготоргівлі спиралася на низові кооперативи, споживчі товариства та крамниці, опинилася в найкращому становищі стосовно поширення книг на сільському ринку. Приватні видавництва, не маючи свого апарату розповсюдження, користувались крамницями і експедиціями основних видавництв. Але через концентрацію книготорговельної мережі в середині 1920-х рр. видавництва переходять на договори й передачу своїх представництв ДВУ.

Хоча радянському книговидавництву й не була властива гонитва за прибутком заради самого прибутку, але ціна на книги була високою. В середині 1920-х рр. гонитва видавців за дешевизною видань тільки за рахунок збільшення тиражності призвела до «затоварювання» книжкового ринку, яке набуло рис глобальної проблеми, книги «осідали» на складах та в книготорговельній мережі. Тому питання здешевлення книжок, яке постійно знаходилося в центрі уваги ЦК КП(б)У, стало послідовною партійною та державною політикою. І, хоча, державну дотацію зосередили, в основному, на книгах для села, масовій соціально-політичній літературі, яка перестала бути рентабельною на ринку книги, і підручниках, та, в результаті цілеспрямованої державної політики, книга дешевшала.

Якщо на початку непу видавництвам було дозволено рекламувати свою продукцію, то вже у середині 1920-х рр. більшовики обмежили право довільного розміщення реклами, а потім зовсім поставили його під свій контроль.

Щоб поширювати свою продукцію через власні апарати на периферії, видавництва змушені були торгувати також й «чужою» продукцією та канцтоварами. Але такий універсалізм перетворював апарати дрібних видавництв «у виключно торгові підприємства», які самі визначали, якої й скільки літератури їм видавати і в яких галузях, як її поширювати, домовлялися про розмір знижок, ігноруючи приписи центральних та партійних органів.

Наприкінці 1920-х рр. основними каналами поширення всієї книжкової продукції України повинні були стати ДВУ і «Книгоспілка», але з тим, що в міру зміцнення кооперативної торгівлі ДВУ згортатиме свій роздрібний апарат, а вся роздрібна торгівля книгою перейде в кооперативну мережу

«Книгоспілки». Тож, ДВУ майже втратило право мати свої книготорги на рівні округу й нижче, а решта видавництв вишукували інші засоби для торгової діяльності – розповсюджували свою продукцію через бібліотечні колектори, агентів по передплаті, які працювали в тих районах та селах, де не було книгарень. На початку 1930-х рр. розповсюдженням книг в Україні займались кооперація і держторгівля, а саме Вукопспілка і Укркнигоцентр. Причому, основним книгорозповсюджувачем була кооперація, яка своєю мережею охоплювала всі адміністративні райони й торгувала книгами навіть там, де існувала державна книготоргівля. У 1934 р. книготоргову мережу в черговий раз було реорганізовано. Діяльність «Укркнигоцентру» було припинено, а на його базі створено новий торговельний апарат – «Укркниготоргівлю», з яким «злили» й кооперативну книготоргівлю.

Книготорговельна мережа неодноразово перебудовувалась, «шукаючи більш досконалих форм і методів книжкової торгівлі». Врешті, система Укркнигокультторгу стала основною книготорговельною організацією й мала свою мережу в усіх без винятку містах і райцентрах УРСР. Тобто, книготоргівля стала державним підприємством. Ціна книг здешевлювалася лише адміністративним шляхом, а на книжкову продукцію запровадили фіксовану ціну.

Таким чином, втручання у внутрішню діяльність видавництв було нормою. На керівні посади у видавництвах призначали людей не за фаховим рівнем, а за партійною приналежністю. З розгортанням непу в галузі видавничої діяльності утверджуються нові принципи ринкової економіки, закладаються госпрозрахункові засади, що сприяли переходу до нових форм праці й на короткий час відродили елементи конкуренції. Та, самофінансування в повному розумінні цього слова, не торкалось радянсько-партійних видавництв, які випускали літературу на замовлення держави. Ці видавництва продовжували отримувати цільові кредити й були нездатними самостійно оновити свій основний капітал, їх фінансові обороти були нестабільні і залежали від загальноекономічного розвитку держави в цілому. У 1930-і рр. видавництва опинились в повній залежності від держави й не мали стимулів боротися за свою рентабельність.

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Зміст та соціальне призначення книжкової продукції у 1920-і рр.

Українська Книжкова Палата на поч. 1920-х рр., крім обліку книжкової продукції за кількістю назв та мовою видання, також висунула принцип обліку за соціальним призначенням, виділивши такі групи: масова, підручно-навчальна, наукова – для кваліфікованого читача, та спеціальна, методична – в основному, для педагога, дитяча з піонерами, юнацька з КСМ, художня та довідково-офіційна. В свою чергу, для масової була також й розбивка за змістом: ленінська, антирелігійна, професійна, кооперативна, військова, соціально-політико-економічна, правова, точні науки, прикладні знання, сільськогосподарська та ін. [443, с.29].

«Ідейною зброєю» КП(б)У в політичному вихованні мас були численні видання праць В.І. Леніна. Особливо часто вони перевидавали у 1924-1925 рр., після постанови XIII з'їзду РКП(б) про необхідність «зробити праці В.І. Леніна настільними книгами кожного члена партії і передового свідомого трудящого» [565, с.229]. В основному, видавались тематичні збірники праць В.І. Леніна з марксистсько-ленінської теорії, історії партії та революційного руху, з питань соціалістичного будівництва та «боротьби з проявами буржуазної ідеології». До багатьох тематичних збірників, призначених для «підготовленого» читача, додавались найважливіші партійні і державні документи. Також праці Леніна видавались у вигляді бібліотечок: «Шлях до Леніна», «Від лютого до Жовтня». Масові бібліотеки випускали ДВУ, «Червоний шлях», «Пролетарій» та інші видавництва УСРР [584, с.61]. З 1924 р. з метою «посилення політико-освітньої роботи на селі» видавництва випускали ленінську літературу для селян, переважно українською мовою у вигляді бібліотечок. Зокрема, видавництво «Червоний шлях» випускало «Ленінську селянську бібліотеку», яка відзначалася простотою викладу матеріалу [225, арк.11]. Виданням творів, присвячених Леніну, займалась і «Книгоспілка» [584, с.57]. «Пролетарій» за 1924 р. «ленінської літератури» видав 44 назви, загальним накладом 395,1 тис. примірників, а станом на 15 листопада у друці перебувало ще 16 назв, випуск

яких становив 151 тис. примірників [71, арк.26]. Всього масової ленінської літератури у 1924 р. було видано 70 назв накладом 1 млн. прим. [225, арк.19]. Та, слід сказати, що серед брошур було багато «невдалих». Загальним недоліком була недостатньо висока редакційна підготовка книг [565, с.230]. Тому, 27.11.1924 р. ЦК КП(б)У встановив спеціальні умови для «Пролетарія», згідно з якими твори Леніна, чи то вони видавались у вигляді тематичних збірників, чи у вигляді зібрань вибраних творів, могли видаватися лише при наявності відповідальної партійної редакції. Редакція окремих збірників або книг з ленінізму затверджувалася також відділом друку ЦК КП(б)У, масова ленінська література видавалася після його попереднього перегляду [91, арк.467; 391, с.253]. Згідно з протоколом засідання комісії з друку творів Леніна від 30.12.1924 р., ДВУ та «Червоний шлях» також повинні були мати відповідального редактора, а видавництву «Робітник Донбасу» взагалі заборонялось друкувати твори Леніна (лише дозволялось друкувати дрібні брошури або місцевих авторів під відповідальність т. Ольховського) [225, арк.3].

Крім творів Леніна, «ідейну скарбницю» суспільно-політичної літератури становили твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Їх випуском займались ДВУ та «Пролетарій» [565, с.228, 239; 584, с.55, 81; 587, с.311; 602, с.58]. Твори К. Маркса, Ф. Енгельса в українському перекладі й суспільно-політичну літературу марксистського спрямування випускало й видавництво «Космос» (Берлін) (Додаток Т) [137, арк. 40-43]. Та першорядного значення набула масова література для членів партії ленінського призову. Видання навчальної літератури для шкіл членів партії ленінського призову, за зразком партійних видавництв РСФРР, розпочав «Пролетарій». Створювались підручники для радпартшкіл, серії політичних популярних брошур для робітників і членів партії, а також обслуговувались політико-освітні кампанії [69, арк.91]. У планах видавництва за 1927 р. було передбачено марксистсько-ленінської літератури та з історії КП(б)У накладом 220 примірників в кількості 440 тис. відбитків [77, арк.2-14]. Багато видань «Пролетарія» вийшло в «Ленінській бібліотечці робітника», «Ленінській бібліотечці селянина», «Робітничій бібліотечці», «Масовій політичній бібліотеці» [482, с.5]. У видавництві

«Червоний шлях» також виходила «Бібліотека по ленінізму», до якої включались праці з марксистсько-ленінської теорії, історії партії, брошури, присвячені «провідним завданням відбудовного періоду» [225, арк.11]. Також неодноразово видавалися програма і статут партії, матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів, стенографічні звіти, резолюції та постанови з'їздів РКП(б). Їх друком, в основному, займався «Пролетарій» [584, с.56; 602, с.65-66].

Для друку чи передруку промов політичних діячів видавництва повинні були отримати дозвіл автора. Так, 18.10.1924 р. члени правління видавництва «Пролетарій» надіслали листа до голови ВУЦВКу Г.І. Петровського з проханням не відмовити в наданні інформації про його життя та діяльність, у тому числі – фотокарток, різної документації для написання нарису [71, арк.12]. Подібного листа 14.03.1925 р. видавництво надіслало до Москви в ЦК РКП(б) Сталіну, з проханням дозволити видати збірник його доповідей з національного питання [71, арк.201].

Масовими накладами виходила й історично-партійна та історична література. Наприклад, у 1923 р. ДВУ видало такі книги: «Класова боротьба і революція в Росії» М. Бухаріна, «Нарис історії України», «Нарис української та російської історії», «Революція на Україні в її головних етапах»; видавництво «Шлях освіти» – «Новые проблемы», «Германская революция» Мануїльського [219, арк.18, 19]. «Пролетарій» у 1923 р. видав такі твори: О. Блок «История Французской революции», Л. Троцький «От октябрьской революции до Брестского мира» [65, арк.50], а в наступному році вийшли «Програма по історії революційного руху в Росії» та «Історія РКП», накладом 1000 примірників. У 1926 р. були видані праці Х. Раковського «Конец белым», генерала І. Покровського «Денікінщина». Всього історичний підрозділ видавництва у цьому році видрукував 20 назв книг, особливо, про громадянську війну, заохочуючи до цієї справи «червону професуру» [43, арк.27].

Серед книжкової продукції УСРР вагоме місце займала література для села і з сільськогосподарської тематики, яка «висвітлювала все коло питань, що цікавлять сільського читача, у доступній для нього формі, починаючи з

політграмоти і закінчуючи белетристикою і практичними питаннями відновлення селянського господарства (агрономія, прикладна та сільськогосподарська техніка тощо)» [587, с.297]. Основним постачальником літератури для села була «Книгоспілка», на яку особливим розпорядженням Агітпропу ЦК КП(б)У від 24.08.1923 р. покладалося завдання – видання кооперативної літератури для села [129, арк.10]. Але, у 1924 р. українські видавництва, «зосередивши увагу на друзі ленінської літератури», випустили малу кількість сільськогосподарської літератури. Тож, на ринку «катастрофічно не вистачало української книги для села, тоді як попит на неї росте». Тому, згідно з постановою Колегії НК РСІ «Про літературу для села» від 9.02.1925 р., всі видавництва повинні були збільшити свої видавничі плани з видання літератури для сільського населення. Як наслідок, ДВУ, «Червоний шлях», «Книгоспілка» у 1925/26 р. запланували видати 200 назв виключно популярної сільськогосподарської літератури [225, арк.5]. Зокрема, «Книгоспілка» видала такі книжки: А. Бітуса «Як селянинові роздобути грошей для господарства», П. Бунта «Короткий підручник пасічництва й садівництва», Т. Гая «Парники», А. Терниченка «Курс хліборобства» та ін. [567, с.15]. І, якщо в попередні роки «Книгоспілкою» видавалася сільськогосподарська книга брошурного типу, то у 1926 р. вона розпочала друкувати видання більші за обсягом та значно розширені тематично – «Сільськогосподарську енциклопедію» професора В. Терниченка, «Економіку землеустрою» за редакцією В. Степаненка та ін. [485, с.5].

Також слід відзначити, якщо у 1925/26 р. ДВУ тільки просило свої філії при складанні умов на сільськогосподарські книги «мати на увазі», що «книжка має бути написана ясною та зрозумілою мовою, але без підробки під селянство в лапках або наукове сюсюкання» й наголошувало, що «зміст книги це практичні вказівки по районах або при спеціалізації по району з підведенням, оскільки потрібно теоретичних підстав» [336, арк.2], то у 1927 р. Агітпроп та відділ друку ЦК вже вимагали «звернути особливу увагу видавництв на популярне викладення масової літератури», щоб всі брошури для селян друкувались українською мовою [244, арк.119-120]. З метою пропаганди індустріалізації, ідей кооперації та колективізації плани ДВУ, «Пролетарія», «Книгоспілки»,

«Українського робітника», «Радянського селянина» включали видання масової літератури про кооперацію, індустріалізацію, колективізацію, національне питання, про антисемітизм, союз робітників і селян, про зниження цін. Зокрема, виходили такі книги, як «Напрями розвитку сільського господарства в системі індустріалізації країни» О.Г. Шліхтера, «Що дає селянам індустріалізація країни» С.К. Луценка та ін.; брошури: «Шлях селянства до соціалізму» Г.І. Петровського, «Сільське господарство України та політика партії» С.К. Луценка, «Організація колективного господарства» П. Артеменка, «Партія і кооперація» О. Лозового, «Що таке кооперація та як організувати на селі кооператив» К. Панченка [244, арк.120-121]. Серед новинок «Книгоспілки» за 1928 р. по кооперації були праці С. Зарудного «Як ми виконуємо кооперативний план Леніна на селі», М. Нечаєва «Як торгувати книжками», Б. Мамонтова «П'єси про кооперативне життя» [458, с.14].

Пропаганда агротехнічних знань провадилась також шляхом випуску тематичних бібліотек, які друкували видавництва «Червоний шлях», ДВУ, «Радянський селянин» [565, с.232; 584, с.64]. Як правило, для оформлення бібліотечок, використовувалась типова обкладинка. Наприклад, книги з «Бібліотеки селянина» ДВУ мали типову обкладинку, на якій зображені селянин і селянка за читанням книг на фоні сходу сонця і оранки землі. Технічна книжка прикрашалася деталями промислового виробництва – шестернями, колесами, приводами. Широко використовувались композиційні групи серпа і молота як символ непорушної дружби робітників і селян [565, с.236].

У 1920-ті рр., коли боротьба за ліквідацію неписьменності велася посиленими темпами, для шкіл лікнепу потрібні були букварі, задачники, хрестоматії. Створювалась й нова радянська школа, для якої також потрібні були нові «політично і методично якісні підручники і методичні посібники». Так, ДВУ у 1922 р. найбільшими накладками видало такі підручникам для шкіл, як: «Початкова граматика української мови» О. Курило (31 тис. прим.), «Лічба і міра» К. Лебединцева (29 тис. прим.), «Співаник» (21 тис. прим.) [340, арк.36]. У 1923 р. ДВУ видало «Географію України» Любарецького, «Хрестоматію нового українського письменства» Плевако, «Коротку історію України»

Яворського, «Педагогіку» Бронського [219, арк.17]. У видавничих планах видавництва «Рух» на 1923 р. було заплановано видати два томи «Хрестоматії наукової української літератури» за редакцією М. Плевако. Київська філія «Книгоспілки» на 1924 р. видала підручник О. Дорошкевича «Історія української літератури», О. Курила «Наше письменство», ілюстрований «Збірник арифметичних задач та вправ для трудових шкіл» О. Бернашевського та Г. Васильєва «Живий рахунок» [65, арк.51]. Якщо у перші роки своєї діяльності «Книгоспілка», в основному, видавала підручники для трудшкіл, то в 1924 р., враховуючи потребу на селі у шкільних посібниках, видала ще й цілий ряд підручників для семирічок [132, арк.5]. Видавництво «Пролетарій» у цей рік видало підручники з фізики за редакцією Й. Цингера та «Занимательная физика» Г. Зігфрида, «Задачник» Я. Чепіги, «Географію України» М. Любарського, «Українську граматику» О. Курила, а також продовжувалося видання серії «Наші сусіди», у якій друкувалися географічні показники різних країн світу [65, арк.51]. З 1923 по 1925 р. ДВУ видало 603 назви, «Книгоспілка» – 114 назв, «Пролетарій» – 60 [443, с.29]. Але підручників, які б «відповідали вимогам нової радянської педагогіки», виходило мало [225, арк.11]. В основному, перевидавалися старі підручники, пристосовані до вимог нової школи [584, с.66]. Особливо від несвоєчасного забезпечення підручниками страждали сільські школи та школи лікнепу («надсилають каталог, а книжок немає»), які, до одержання букварів, просили використовувати газету «Геть неписьменність» з розрахунку 1 прим. на двох учнів. Держвидав так пояснював цю ситуацію: «мінється український правопис, тому книжки не видаються» [99, арк.43, 96, 101]. Лише в середині 1920-х рр. були зроблені перші заходи по стандартизації шкільного підручника, майже з усіх дисциплін були видані нові підручники, які змінили старі «низької якості» [245, арк.26 зв.]. Так, у 1926/27 р. було видано 383 назви навчальної літератури у розмірі 4700 друк. арк. та 8538 тис. прим., що становило 7,44% в назвах, 15,18% в друк. арк. та 31,49% в накладах. Зокрема, ДВУ видало 43,3% в назвах, 46% в друк. арк. та 32,21% в накладах, «Книгоспілка» – 12,25% в назвах, 14% в друк. арк. та 5,27% в накладах, «Пролетарій» – 10,44% в назвах, 12,89% в друк. арк. та 3,8% в накладах. Разом по 3-х видавництвах було видано – 66,03% в назвах, 27,83% в

друк. арк. та 92,36% в накладах. Решту навчальної літератури видавали такі видавництва, як «Радянський селянин», «Український робітник», Юридичне видавництво, «Светоч», «Наукова думка» та окремі інститути й наукові відомства [245, арк.26]. Проте, в цілому це завдання ще було далеко від успішного розв'язання [565, с.233]. До 1926 р. педагогічна література становила понад половину друкованих й «Культур-Лігою» книг. Серед них, як переклади та перевидання відомих авторів («Фізика» П. Баранова, «Географія» Г. Іванова), так і нові оригінальні підручники Д. Гофштейна, Н. Ойслендера, А. Лібермана, М. Майданського, Я. Рєзніка. Особливий попит мали підручники з єврейської мови та літератури, хрестоматії, книги для читання [423, с.25]. У видавництві «Труд» на допомогу вчителям вийшла книга М. Зарецького «Организация коллективной жизни в школе: Вопросы самоуправления» (1925 р., наклад 4 тис. прим.) [642].

Для піднесення загальноосвітнього рівня осіб, які опановували грамоту, стали виходити спеціальні видання, такі як «Библиотека малограмотного» (ДВУ), «Библиотека малограмотности» («Червоний шлях»). Такі бібліотечки склалися з невеликих популярних брошур з природознавства, медицини, ветеринарії, з суспільно-політичних та антирелігійних брошур, які призначалися, в основному, для селян [565, с.232; 584, с.66].

Видавництва УСРР також випускали літературу для самоосвіти. Зокрема, ДВУ випускало серії: «Універсальна бібліотека», «Історична бібліотека» та «Науково-популярна бібліотека» [587, с.311-312]. Видавець Б.О. Борович (видавництво «Труд»), як популяризатор наукових знань, також надавав перевагу книгам, спрямованим на самоосвіту, розширення світогляду, підвищення політичної, економічної, художньої, професійної культури. Серед таких видань книги Р. Ткаченка і Г. Павловича «Спутник металлиста: для слесарей, техников, рабочих», 1923 р.; посібник С. Руднянського «Беседы по философии материализма: Перевод с польского», 1924 р.; дві книги М. Годанна «Юноша и девушка: товарищеские беседы по вопросам пола», 1924 р., «Откуда берутся дети», 1926 р. та ін. [642].

Серед населення також популярною була довідково-юридична книжка. Книжки цієї серії склали три головні підгрупи: кодекси, словники та

календарі. Так, правова література у 1926/27 р. складала 1600 друк. арк. або 16% до всієї виданої в УСРР продукції. Зокрема, «Юридичне видавництво» за 1926/27 р. видрукувало 72 назви правової літератури, з яких: кодексів та ін. офіційних видань – 42 назви (59,33%), 361,33 друк. арк. (46,72%) накладом 246 тис. (73,53%) примірників, з них 21 назву (50%) – українською мовою; книг наукового характеру – 21 назва (30%), 359 друк. арк. (46%), накладом 70 тис. примірників (20%), причому, майже всі книжки російською мовою, а українською була надрукована лише одна книга «Загальна наука про право та державу»; підручники – за рік лише 3 назви (4%), 26 друк. арк. (3,35%), 8 тис. прим. (2,33%); масової літератури – 5 назв (7%), 32 друк. арк. (4%), 16 тис. прим. (5%), з них – 3 назви українською і 2 російською мовою [245, арк.27].

Серед книжкової продукції УСРР значне місце належало й науковій літературі, зокрема, виданням Академії наук УСРР. Першою книжкою, що вийшла з власної друкарні, була праця академіка Д. Багалія «Нарис української історіографії». Ця праця почала друкуватися ще у 1919 р. і довго мандрувала з одної друкарні до іншої [424, с.17]. У 1925 р. друкована продукція АН УСРР складалася з 35 книг з суспільно-політичних, літературних, технічних, природознавчих, сільськогосподарських наук [584, с.67]. Особливою продуктивністю вирізнялися такі академічні установи, як Археографічна комісія, що видала три томи «Українського археографічного збірника», том «Пам'яток українського письменства»; Історична секція, що видавала науковий збірник праць, журнал «Україна», фундаментальні праці: «Історія України-Русі», «Історія української літератури», «Пам'ятки українського письменства», «Український археографічний збірник» [463, с.46]; Комісія Старого Києва та Правобережної України – праці «Київ та його околиця в історії й пам'ятниках», «Нові студії з історії Києва»; Комісія Лівобережжя й Слобідської України – збірник «Чернігів та Північне Лівобережжя»; Комісія Західної України, підтримуючи постійний зв'язок з Науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка у Львові, випускала «Матеріали до культурної і громадської історії Західної України» [350, арк.1-2]. Культурно-історична комісія займалася питаннями вивчення передісторії України, видавала часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні»; Комісія старої історії України (коло робіт з

вивчення соціальних та політичних процесів в Україні, дослідження історії українського національного відродження) друкувала результати своїх розробок у збірнику «За сто літ» [492, с.51].

Низку оригінальних праць з етнографії, що мали виняткове наукове та практичне значення, підготували такі установи, як: Етнографічна комісія, Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Кабінет примітивної культури кафедри історії України під керівництвом М. Грушевського і Кабінет музичної етнографії під керівництвом К. Квітки, Краєзнавча комісія, Кабінет по виучуванню національних меншин, Комісія Краєзнавства та інші [455, с.128]. Зокрема, Етнографічна комісія видала «Програми для збирання етнографічних матеріалів» О. Курило (1923 р.), «До історії грецької колонізації півдня України» (1928 р.) та «Національний та революційний рух серед греків УРСР» С. Ялі (1929 р.), збірник «Бібліографія літератури з українського фольклору» та «Бібліографічний покажчик краєзнавчої літератури на Україні» (1930 р.) [463, с.42, 44].

Також видавались російсько-українські та українсько-російські словники (згідно постанови Колегії НКО від 2.03.1925 р. видавництвам заборонили видавати словники українською мовою без попереднього погодження змісту з Академією наук) [232, арк.194]. Зокрема, ДВУ у 1925 р. видав «Академічний російсько-український словник» та «Академічний українсько-російський словник», «Український тлумачний словник» Яворницького [232, арк.172]. У 1926/27 р. ДВУ випустило «Словник Українсько-Російський» А. Ніковського, «Фразеологія ділової мови» В. Підмогального, «Практичний Російсько-Український словник» М. Йогансена [357, арк.8 зв.].

У першій половині 1920-х рр. через «брак тямущих людей» [590, с.45] та «надвиробництво агітаційної й соціально-політичної літератури» [574, с.127], а також через те, що дозвіл на друк серії «Науково-технічна література» видавництва отримували від ЦУДу [66, арк.5, 12], катастрофічно не вистачало науково-технічної літератури. Так, з 1923 по 1925 р. ДВУ видало всього 233 назви, «Книгоспілка» – 17 назв, «Пролетарій» – 40, «Український робітник» – 9 [567, с.15]. Питома вага випуску технічної літератури почала збільшуватись в 1925 р. Якщо (згідно з дослідженнями Н.Ф. Колосової), у 1921 р. в УСРР було

видано 74 книги цієї серії, то вже в 1925 р. – 420, тобто, за п'ять років показники щодо кількості назв збільшилися в 6 разів, а наклад – в 11 [572, с.12]. Особливо великим попитом користувалися книги довідкового і популярного характеру з питань техніки, які видавали приватні видавництва, зокрема, «Справочник теплотехники» інженера Нубера, «Физиология труда» проф. Данилевського, «Полный немецко-русский технический словарь», «Испытание электрических машин» проф. Вейнгера видавництва «Космос», «Справочник для инженера» видавництва «Светоч» [244, арк.77] та ін. І, хоча, за 1926/27 р. й було видано 1083 назви, 5840 друк. арк. та 983136 примірників наукової літератури (в основному, медичної та технічної літератури й підручників), та майже вся продукція була випущена приватними видавництвами: «Космос», «Светоч», «Наукове видавництво», «Наука и Просвещение» [245, арк.24]. «Катастрофічний стан» з видання технічної літератури спостерігався і в кінці 1920-х рр. [386, с.225]. Зокрема, у видавничих планах «Українського робітника» на 1928/29 р. було заплановано лише 6 назв [172, арк.574]. Тому уряд вирішує переглянути видавничі плани видавництв «в напрямку збільшення питомої ваги технічної літератури» та створює Раду у справах технічних видань при НТУ ВРНГ УСРР, до якої увійшли й представники ДВУ, «Українського робітника», «Пролетарія», «Книгоспілки» [7, арк.46].

У зв'язку з проведенням антирелігійної пропаганди набула поширення науково-популярна література з питань природознавства, яка «допомагала викриттю антирадянської суті церкви, сприяла боротьбі з релігійними забобонами». Випуск антирелігійної літератури проводився диференційовано, з розрахунком на певні кола читачів. Особлива увага приділялася літературі для села, «де церковники ще мали значний вплив» [565, с.233]. Всього у 1924 р. книг цієї тематики було видано 40 назв, накладом 287 тис. прим., з них українською мовою – 84% [595, с.128]. Зокрема, ДВУ видало 5 назв українською мовою, 27 друк. арк., наклад 21 тис. (Степанов «Побіжні думки», «Нарис розвитку релігійних вірувань», Ярославський «Біблія для вірних і невірних» у 2-х ч., ТІМ «Як наука нищить віру в бога»); «Шлях освіти» – 4 назви (3 українською, 1 єврейською мовою), 27 друк. арк., наклад 18 тис.

(Степанов «Нарис розвитку релігійних вірувань», Сухоплюєв «Каталог книг по антирелігійній пропаганді», Лур'єв «Пасха» – єврейською, Розенов «Проти попів»); «Червоний шлях» – 13 назв (12 – українською мовою, 1 – російською), 50 друк. арк., наклад 70 тис. (Сухоплюєв «Клубные вечера по антирелигиозной пропаганде», Панченко «З Леніним проти бога», «Ленін про релігію або віру», Лафарг «Пересказ про Адама та Єву», «Про непорочне зачаття», Лукін/Антонов «Церква та держава», Розенов «Проти попів», Степанів «Нарис розвитку релігійних вірувань», «Про правдиву та неправдиву віру про справжніх та несправжніх богів», «Про душу, загробне життя про бога та безсмертя», «Про святе причастя», «Гадки про релігію», Струмлінін «Бог і воля»); «Пролетарій» – 4 назви російською мовою, 5 друк. арк., наклад 10 тис. прим. (Ленін «Пролетариат и религия», «Антирелигиозная чистка», «Антирелигиозная хрестоматия», «Антирелигиозная пропаганда» (методы работы)) [224, арк.121]. Книжки з антирелігійної тематики випускало й видавництво «Книгоспілка» [584, с.57].

Друкувались в УСРР й книги з питань медицини. Зокрема, видавництво «Космос» видавало такі популярні бібліотеки, як: «Что нужно знать о половой жизни» та «Гигиена и здоровье рабочей семьи». Видавництво «Свечок» випустило популярно-наукову бібліотечку в 32 книги про статеве життя, яка успішно «циркулювала в СРСР». Щоправда, відділ друку ЦК вважав, що «деякі з цих книжок треба було б вилучити з обігу, зокрема, ілюстровану книгу «Половое извращение, его сущность», яка «перераховує й описує різні способи аналізу» [244, арк.77]. Масову науково-популярну медичну літературу видавала й «Наукова думка». Так, з виданої у 1926/27 р. літератури багато книг присвячувалось питанням ендокринології та соціальної гігієни, з науково-популярної літератури були видані такі брошури, як «Туберкулез», «Заразні хвороби» та ін. Також було видано й низку «не цілком вдалих» брошур «по половому питанню». Цей недолік пояснювався тим, що «полове питання взагалі для масової популярної літератури є однією з найтрудніших тем». Частина брошурок писалась у формі белетристики. Наприклад, брошури про «Гонорею», «Трахому», «П'янство» [245, арк.26]. За 1928 р. «Наукова думка» видала 103 назви книг, обсягом 635 друк. арк., накладом 618000 примірників та

2225000 відбитків [144, арк.16-17]. У 1929 р. у видавництві «Наукова думка» друкується й санітарно-освітня література. За змістом книжки поділялись на кілька серій: «Бібліотека самоосвіти», «Бібліотека хворого», «Санітарна бібліотека вожакого» та «Бібліотека жінки активіста». Крім серій друкувались й книжки («Лікар та населення»), брошури («Винаходи в медицині» Олександровського, «Марксистська думка в медицині» Гесена) та збірники («Робота в школі по охороні здоров'я» (матеріал для вчителя)) [510, с.19]. Книги з питань медицини виходили й у ДВУ (Оддо «Терапия в неотложных случаях», Михайлов «Что такое женские болезни», Осипов «Половое развитие ребенка») [357, арк.4].

Окрім зазначених вище серій, видавництва видавали релігійні книжки (4%), з жіночих питань (8,7%), з військової справи (4,3%), побуту тощо. Так, релігійні об'єднання, єврейські приватні видавці за 1926/27 р. видали 19 видань російською мовою, 5 – українською і 9 – єврейською, всього 33 назви, 20177 друк. арк., 179 тис. примірників – «все це офіційні матеріали, відозви, з'їзди, молитовники». Звісно, влада обмежувала такі видання, зокрема, молитовників дозволялось випускати не більше 100 тис. примірників на рік [245, арк.10].

Та одним з найбільших був відомчий сектор книжкової продукції УСРР, який «лежав великим тягарем на бюджетах всіх відомств і видавництв, засмічував книжковий ринок» [245, арк.9] та вів «до зменшення якості продукції і до збільшення витрат матеріальних ресурсів, які мали б піти на збільшення тиражів української книги» [248, арк.160]. У губерніях і республіках на 1.10.1922 р. нараховувалось 360 відомчих періодичних видань, 30% яких представляли собою бюлетені, обсягом від 2 до 8 друкованих аркушів [587, с.298]. Заходи, вжиті урядом щодо скорочення видання відомчої літератури, привели тоді до деякого їх зменшення (якщо на початку 1924 р. відомчі видання складали 55%, то до середини року в результаті боротьби «з друкарським зудом радянських, партійних і кооперативних установ» їх доля становила 28% в загальній кількості назв») [582, с.20], але повністю питання не було вирішене і до нього радянські і партійні керівні органи поверталися не один раз, прагнучи тримати видання відомчої літератури в рамках практично необхідної доцільності [587, с.299-300]. На початку 1927 р. положення з

відомчою літературою знову набрало «загрозливого характеру». Для «очищення ринку від цієї літератури» Оргбюро ЦК створило комісію на чолі з Затонським, яка ліквідувала 30 відомчих видань, 333750 друк. арк., скоротила обсяг і кількість паперу 9 виданням з 249850 друк. арк. до 121280 друк. арк. Тож, протягом 1926/27 р. група «офіційно-документальної літератури підупала по всіх показниках», зокрема, по назвах з 839 до 540. Але в той же час відомства «порушили клопотання перед своїми всесоюзними центрами про поновлення видань». Найбільше відомчої літератури випускали управління залізницями, південного округу, шляхів, Наркомфін і виконкоми. Й не дивлячись на численні постанови про скорочення видавничої діяльності, залізничні звіти за всіма формами залишались рекордними щодо обсягу» [245, арк.9].

В цілому період непу можна охарактеризувати як роки пошуку ринку, читача, вивчення ринкових запитів, налагодження ділових зв'язків. Тож і не дивно, що, приміром, у продукції перших років непу можна побачити брак сталості, виразного напрямку у видавничих планах, коли видавництва в один період випускали більше художньої продукції, а в інший – підручників (наприклад, ДВУ у 1923 р. видало художньої продукції 50 назв, у 1924 р. – 185, а наступного року – тільки 106 назв; такий стан характерний і для інших видів книжкової продукції) [443, с.30]. Переважна більшість видань цього часу – це брошури, які були «покликані відігравати роль провідника актуальних ідей комуністичної партії». Ці книги були невеличкими за форматом, надзвичайно скромні в оформленні, мінімально прикрашені [582, с.6]. Тож, неважко уявити, в якому дефіциті були навчальні, наукові, довідникові видання [494, с.32].

Також треба зазначити, що через цензурні перешкоди приватні видавці не мали змоги працювати на повну силу [564, с.182], тому за своїми середніми величинами їх книги значно поступалися книгам Держвидаву. Так, у 1923 р. середній обсяг книги ДВУ становив 11 листів, приватних і кооперативних видавництв 6,2 аркуша; середній тираж відповідно 14,8 і 4 тис. примірників [587, с.254]. Також треба мати на увазі, що ці загальні показники не однаково проявлялися в різних видах видань. Наприклад, в січні 1923 р. приватні та кооперативні видавництва зовсім не брали участь у випуску книг з питань

релігії та атеїзму, у виданні соціально-політичної та економічної літератури їх частка (за кількістю назв) склала всього 7%, у прикладних науках – 13%. Зате в деяких інших видах, у цілому невеликих за кількістю видань, їх позиція була досить міцною і свідчила про «слабкість роботи тут партійних і радянських видавництв». Видання приватно-кооперативних підприємств у таких розділах асортименту, як філософія і психологія, дорівнювали 33,3%, белетристика, поезія, історія літератури 42,5%, живопис, театр, спорт 51%. Щоправда, і в цих видах видань спостерігалася тенденція до затухання активності приватного підприємництва, але питома вага їх видань була все ж таки відносно великою [587, с.255].

У 1926-1927 рр. відсоток соціально-економічної літератури в загальній книжковій продукції України складав 20,25%, а з врахуванням відомчої літератури – 41,5% від усієї продукції України. Цю літературу видавав державно-кооперативний сектор. Щодо приватних видавництв, то вони цей вид літератури зовсім не видавали. Зокрема, соціально-економічна література в продукції ДВУ складала 22,5%, в продукції «Пролетарія» – 21%, НКЮ – 15,5%, «Книгоспілки» – 11%, «Українського робітника» – 10%, «БІП» – 5,5%, видавництв КП(б)У та ЛКСМ – 5,5%, «Радянський Селянин» – 3,5%, УАН – 3%, «Культур-Ліга» – 2,5%. В свою чергу соціально-економічна література ділилась на групи: 1) економіка (23%) – видавали: ЦСУ, ДВУ, «Радянський Селянин», «Пролетарій», «Книгоспілка»; 2) право і управління (16%) – видавало НКЮ; 3) політика (14,5%) – видавали: «Пролетарій», ДВУ; 4) профрух (14%) – видавали: «Український Робітник» (українською мовою) та «БІП» (російською мовою); 5) педагогіка (10,3%) – видавали: ДВУ, «Книгоспілка», частково «Пролетарій» і «Культур-Ліга» (це була література методичного характеру, що обслуговувала соцвихівську вертикаль); 6) кооперація (8,5%) – майже всі видання зосереджувались у «Книгоспілки» (в основному, це була література популярного характеру з техніки кооперативної роботи: «Як правильно складати звіт», «Як треба працювати ревізійним комісіям» та ін. вузькотехнічні питання та література до різних кампаній, але фактично не було літератури, що «популяризувала б постанови партії, з'їздів в царині кооперації та зовсім не було літератури з питань колективізації»); 7)

історія (6,5%) – видавали: ДВУ, «Пролетарій» та УАН (щодо видань ДВУ та «Пролетарія», то це були, в основному, підручники та різного роду мемуари і розробки архівних матеріалів періоду революції; з історії України, крім Яворського, майже жодної праці; історичні розвідки УАН подавались «здебільшого не в марксистському освітленні», мали «націоналістичний ухил і взагалі часто хибують на ідеологію»); 8) статистика (5%); 9) ленінізм і марксизм (2,2%) [245, арк.18].

Всього масової літератури в 1926/27 р. було видано 1524 назви в розмірі 5994 друк. арк. та 9256 тис. прим., що становило у відношенні до всієї продукції 30,45% в назвах, 24,59% в друк. арк. та 34,10% в накладках. Але масова політична література була не популярна [245, арк.23]. Також упав інтерес читачів й до книг соціально-економічного циклу. Зате, підвищились читацькі захоплення людей не менш як з 6-класною освітою до перекладів з іноземних авторів масової літератури. Зокрема, до книг таких авторів: Д. Лондон, К. Жеромський, Д. Локк, Г. Гвідо де Верона (дамський роман), Р. Тагор, К. Фарер (сентиментальний роман), О. Генрі, Х. Херст, А. Сінклер, Т. Драйзер. За віком читачів їх літературні уподобання розподілилися так: старший вік – «мемуари колишніх і славетних», молодь – поетичні твори, переважно сучасних поетів. За статевою ознакою: жінки надали перевагу іноземним «жіночим» романам, а чоловіки весь час порівнювали «як було колись і як стало тепер». За місцем проживання: городяни вимагали в бібліотеках белетристику, причому «нову» і вітчизняних авторів – В. Винниченка, О. Вишню, М. Коцюбинського, І. Франка, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, М. Хвильового, П. Тичину, В. Сосюру, Г. Косинку з російських – Ф. Гладкова, М. Горького, О. Фадєєва, М. Лебедінського, О. Серафимовича, І. Бабеля, М. Романова, Б. Лавриньова, а селяни «хотіли знайти для себе в книзі щось корисне, нове і потрібне» й дратувались, коли книга мала «несерйозний» характер – казковий або напівфантастичний. Вірші в бібліотеках «просили тільки коли влаштовували вечірки». Твори Шевченка «брали майже раз у рік, у лютому, коли влаштовували вечірку його пам'яті», крім того, у багатьох був свій «Кобзар». Й

через те, що «більшість читала іноземні книги в російському перекладі» попит на українську книжку був меншим, ніж на російську [355, арк.6].

Виходили в Україні й видання художньої літератури та праці з літературознавства. Зокрема, твори з літературознавства і критики випускалися «Книгоспілкою», яка у 1928/29 р. по розділу «Критика літератури» видала 8 назв, 19 друк. арк., накладом 9 тис. примірників та 75 тис. відбитків. З художньої літератури, що видавалася під серією «Червоне письменство», «Книгоспілка» друкувала книжки по таким розділам: «Сучасне красне письменство», «Літературна бібліотека», «Збірки українських класиків», «Бібліотека для всіх», «Критика літератури», «Масова художня література» та «Світове письменство» [256, арк.9 зв.].

Крім «Книгоспілки» за видання українських класиків у 1925 р. «відповідально взялися» й такі видавництва, як «Рух», «Слово», «Час» [43, арк.30]. У 1926/27 р. з серії «Українське письменство, історія, теорія, критика красного письменства» ДВУ видало 190 назв обсягом 1270 друк. арк. (39%), «Книгоспілка» – 142 назви, 826 друк. арк. (25%), «Рух» – 95 назв, 404 друк. арк. (12%), «Сяйво» – 33 назви, 310 друк. арк. (9%), «Час» – 36 назв, 143 друк. арк. (4%), «Маса» – 26 назв, 75 друк. арк. (2,5%), «Слово» – 6 назв, 32 друк. арк. (1%), інші («Західна Україна», «Пролетарій», «Український робітник») – 3293 друк. арк. (7,5%). Всього книг цієї серії видавництва видали 560 назв обсягом 3300 друк. арк., що складало 13,5% усієї книжкової продукції України. При цьому, з цієї продукції на долю державно-кооперативного сектора припадало 86% (враховуючи сюди і видавництва «Рух» та «Маса»), доля ж приватних видавництв – 14%. Кількісно найбільшою була група «Красного письменства» – І. Франко, Б. Грінченко, В. Винниченко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, А. Тесленко та ін. [245, арк.11]. Зокрема, у 1926 р. «Книгоспілка» з нагоди 10-річчя смерті І. Франка розпочала видавати його зібрання у 32 томах, на той час було вже видано 5-й, 6-й, 11-й, 21-й томи [485, с.5]. У планах видавництва «Рух» на першому місці були видання класиків, які виходили повним зібранням – В. Винниченка, І. Франка, Б. Грінченка. Твори редагували М. Зеров, Ф. Лизанівський, І. Могилянський. Значне місце відводилося й п'єсам Л. Старицької-Черняхівської та І. Карпенка-Карого [43, арк.44].

У 1927/28 р. класиків видавали як державні й кооперативні (ДВУ, «Книгоспілка», «Рух»), так і приватні («Сяйво», «Час») видавництва [245, арк.11]. Зокрема, видавництво «Час» з серії «україномовне красне письменство» видало «Вибрані твори» Васильченка, «Українські байкари XIX ст.», «Кобзар» Шевченка, «Вибрані твори» Тесленка [145, арк.49]. У видавництві «Рух» вийшли з друку твори Т.Г. Шевченка, закінчилося видання 9 томів І. Франка, 4 – О. Кобилянської, 6 – Б. Грінченка [509, с.8]. Всього за 1926/27 р. «Рух» видав класиків 28 назв, 231 друк. арк., накладом 173 тис., 1497 тис. відбитків [145, арк.6]. Серед нових видань «Книгоспілки» з цієї серії були: В. Винниченко «Твори. Т. 3», Леся Українка «Блакитна троянда», І. Франко «Повне зібрання творів» [458, с.12-13]. На 30.01.1929 р. «Рух» уже видав 25 томів творів І. Франка та 4 томи О. Кобилянської [46, арк.1], у наступному році видає твори В. Винниченка (9 томів), І. Франка (том 39, «Вугляр», «Муляр», «Микитичів дуб»), Лесі Українки (вибрані оповідання), а також твори О. Кобилянської, О. Пчілки, П. Куліша, Т. Шевченка [155, арк.1]. Найбільш ходовими з українських класиків у 1929 р. «Рух» вважав: Винниченка (до 3000 компл.), Франка (2000) і Грінченка (понад 1000) [511, с.24].

Перед новими радянськими письменниками влада поставила завдання – «зосередити увагу на класово-витриманій художній літературі, боротись проти націоналістичних ухилів й дати низку нових творів, пройнятих пролетарським змістом та ідеологією». Тож, письменники під впливом радянської дійсності поступово «звільнялись від ідеологічно чужих впливів і переходили на позиції соціалістичного реалізму». Саме в цей період «ідейно сформувалися» П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, П. Панч, М. Терещенко та інші українські радянські письменники [584, с.68; 588, с.354], серед яких найчисельніше друкувався П. Панч. Його твори окремими виданнями й збірками виходили у видавництвах ДВУ, «Шлях освіти», «Червоний шлях», «Книгоспілка», «Рух», «Друкар» та ін. [565, с.234].

У 1924 р. житомирська філія «Книгоспілки» почала видавати твори М. Івченка «Горіли степи», М. Сенченка «На весні», О. Павленка «Квіти життя», М. Хвильового «В очереті», О. Копиленка «Кара Круча» [107, арк.24], П. Волобуєва «Мені тринадцятий минало...» (з життя Т.Г. Шевченка) [417, с.4].

ДВУ у 1926/27 р. випустило «Вибрані твори» В. Винниченка, «А-ну, хлопці, не піддавайтесь» та «Вишневі усмішки кримські» О. Вишні, «Бур'ян» А. Головка, «В неділю рано зілля копала» О. Кобилянської, «Буремна путь оповідання» М. Любченка та ін. [357, арк.7]. Серед нових видань «Книгоспілки» за 1928 р. в серії «Сучасне українське письменство» були: оповідання О. Копиленка («На землю», «Мати», «Під тягарем»); новели В. Ярини («Крізь вітер», «Коли поспішає блощиця», «В сутінках»); поезія Н. Забіли («Коли цвітуть черешні», «Співають черешні», «Проліски», «Ми співали», «Ліс осінній»); вірші про море Ю. Яновського («Вірші чотирьох вітрів», «Вітаю море», «Порт», «На майдані», «Корабель Колумба»); лірична бібліотека (М. Костомаров – «Чернігівка») [458, с.12-13]. Видавництво «Український робітник» видало збірник В. Коряка «Шляхи розвитку української пролетарської літератури» [437, с.14-15].

У видавничих планах видавництва «Пролетарій» на 1927/1928 р. художня література склала 179 примірників. Планувалося видати вибрані романи та оповідання (для робітників, шкіл та бібліотек), твори українських письменників у російському перекладі (В. Винниченка, І. Франка, М. Хвильового, А. Головка, І. Сенченка) [77, арк.5-6].

Видавництво «Західна Україна», яке також спеціалізувалось на художній літературі, розрахованій «на Західну Україну та еміграцію», у 1928 р. видало такі книги: М. Козоріс «Дві сили» (нариси), Ф. Малицький «Холмщина» (поезії), В. Яблуненко «Над Дністром» (балади й оповідання), М. Ірчан «Підземна Галичина» (п'єса), І. Лакиза «На руїнах поводи» (нариси), М. Кічура «На старті» (поезії), П. Козланюк «Хлопські гаразди» (оповідання), Д. Загул «Вибір німецьких балад» [246, арк.6].

Але на книжковому ринку над всіма видами літератури переважало «Красне російськомовне письменство». Так, у 1926/27 р. творів цієї серії було видано 215 назв, 1298 друк. арк., 2410250 примірників, що становило 28% всієї друкованої продукції України щодо назв та 4,3% щодо друк. аркушів. Зокрема, «Пролетарій» видав 68 назв, обсягом 777 друк. арк., накладом 325 тис. примірників, що складало 59,8%; «Светоч» – 80 назв, 110 друк. арк., 1824 тис. прим. (8,2%); «Космос» – 28 назв, 184 друк. арк., 104520 прим. (14,2%); «Український робітник» – 9 назв, 90 друк. арк., 55280 прим. (7%); ДВУ – 6

назв, 69 друк. арк., 21 тис. прим. (4,5%). При чому, соціалістичний сектор видав 98 назв (45%), 973 друк. арк. (75%), 445280 примірників, а приватний – 117 назв (55%), 325 друк. арк. (25%), 1966970 примірників [245, арк.17]. У видавничих планах «Руху» за 1929/30 р. було передбачено 18 назв класиків російської літератури накладом 180 примірників [52, арк.27]. З класиків російської літератури видавництва видавали твори Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова, Г. Успенського, В. Короленка, О. Купріна, А. Шияна, М. Горького, В. Маяковського, О. Жарова, Д. Фурманова, О. Серафимовича, Дем'яна Бєдного, О. Безименського та ін.

Практикували видавництва й видання перекладених творів класиків французької, англійської, німецької, американської та інших іноземних літератур. «Перекладне красне письменство» видавали як державно-кооперативні (ДВУ, «Книгоспілка»), так і приватні («Слово», «Сяйво», «Час») видавництва. Зокрема, у 1926/27 р. «Книгоспілка» і «Сяйво» видали повне зібрання творів Гі де Мопасана та Дж. Лондона, тоді як ДВУ видавало лише «випадкові і до того ж не найкращі твори Лондона, а інші державно-кооперативні видавництва цілковито ігнорували перекладне красне письменство» [245, арк.11]. «Час» друкував українською мовою твори Дж. Лондона «Золотий Яр», «Любов до життя», Дж. Конрада «Аванпост прогресу», Ю. Словацького «Мазепа», А. Франса «Світання» [145, арк.3]. «Український робітник» у 1925 р. видав перекладені українською мовою твори В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта», В. Ібсена «Доктор Штокман», Р. Кіплінга «Світло погасло», А. Доде «Нума Риместан», а також була підготовлена до друку бібліотечка для дітей з перекладами Шарля де Костера «Тіль Уленшпігель», Жюль Верна «Подорож на місяць» та «Повітряний корабель» [425, с.8]. У 1929 р. «Український робітник» видав твори Жюль Верна «Подорож до центру землі» та «Подорож на місяць», В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» [546, с.37, 38, 43]. «Рух» у 1929/30 р. запланував видати роман С. Бехера (переклад з німецької мови, С. Жиромського) «Вірна ріка» [155, арк.7 зв.].

Особливе місце у видавничій діяльності посідала дитяча книжка. Так, у 1923 р. ДВУ видало такі твори для дітей, як: «Хатинка дядька Тома» Б. Стоу,

«Пригоди Тома Сойєра» М. Твена та ін. [219, арк.17]. План ДВУ на 1924/25 р. включав 202 назви, накладом 2504000 примірників літератури для дітей шкільного віку та 34 назви накладом 548000 примірників – для дошкільнят [34, арк.117-118]. У 1926 р. «Книгоспілка» видавала серію «Дитяча бібліотека», де друкувались оповідання Б. Грінченка, М. Вовчка, С. Черкасенка, М. Маркевича [43, арк.30]. Для дітей дошкільного віку видавництвом було видано десять ілюстрованих книжок. У 1926/27 р. «Книгоспілка» видала 90 назв дитячої літератури обсягом 110 друк. арк., що складало 20% від усіх інших видань. Хоча, треба відзначити, що в УСРР понад 85% цієї продукції надходило з Росії [43, арк.30; 245, арк.12]. ДВУ за 1926/27 р. випустило 80 назв обсягом 222 друк. арк. (40%), «Свєточ» – 106 назв обсягом 116 друк. арк. (21%), «Культура» – 40 назв обсягом 25 друк. арк. (4,5%), «Культур-Ліга» – 12 назв обсягом 28 друк. арк. (5%), «Рух» – 12 назв обсягом 19 друк. арк. (3,5%), «Час» – 16 назв обсягом 14 друк. арк. (3%), Одесполіграф – 6 назв обсягом 15 друк. арк. (3%). Всього у 1926/27 р. було видано 326 назв обсягом 547 друк. арк. літератури для дітей, яка становила 2,25% усієї книжкової продукції УСРР. Причому, державно-кооперативний сектор видав 75% з усієї кількості дитячої літератури, решту 25% видали приватні видавництва. Щодо мови видань – 68% дитячих книжок було надруковано українською мовою, 37% – російською, 5% – єврейською. Дитячу літературу поділяли на 2 групи: дошкільну (27%) (до речі, 25% всієї дошкільної літератури, що «мала халтурний характер», видавав «Свєточ») та шкільну і юнацьку (73%), при цьому «юнацька» становила невелику кількість і видавалась майже виключно ДВУ, а шкільну літературу, крім державно-кооперативних, видавали й приватні видавництва. Зокрема, «невеликі перекладені з російської і світової літератури книжечки непогано підібрані» видавали «Свєточ» та «Час». Основну масу «шкільної та юнацької» літератури становили «перевидання вибраних творів з українських класиків (Васильченко, Шевченко, Грінченко, Коцюбинський, Мирний, Винниченко, Марко Вовчок) та перекладна російська (Бляхін, Гумілевський, Серафімович, Неверов) з поганою редактурою» [245, арк.12-12 зв.]. Серед дитячих книжок, як кращі по художньому оформленню, А. Козаченко відзначив «Вибрані твори» Марка Вовчка, що вийшли у видавництві «Час» (обкладинку видання зроблено в стилі

українського орнаменту, замість фронтисписа вміщено фотографію письменниці) та так само оформлені видання творів М. Коцюбинського (ДВУ), Лесі Українки («Книгоспілка»), де на фоні природи були зображені елементи українського села: предмети побуту та звичаїв [570, с.92].

Друга половина 1920-х рр., коли літературна цензура ще не так лютувала, як у 1930-ті рр., стала періодом розквіту й дитячої єврейської літератури. У видавництві «Культур-Ліга» великими накладками вийшли збірки дитячого поета Лева Квитка, оповідання Ісаака Кіпніса, вірші В. Гутянського. У серії «Піонерська та шкільна бібліотека» побачили світ твори для дітей Шолом-Алейхема, Менделе Мойхер-Сфорима. Видається велика кількість перекладної літератури: казки Г.-Х. Андерсена та братів Грімм, О. Пушкіна та Е.-Т. Гофмана, оповідання для дітей Л. Толстого, твори Ч. Діккенса, Марка Твена, Л. Фіч-Перкінса. Також важливе місце в потоці випущених «Культур-Лігою» книг займала науково-популярна література для дітей. Започаткована 1925 р. серія «Популярна наукова бібліотека» містила ілюстровані видання, виконані на високому поліграфічному рівні, які відкривали перед дитиною розмаїття навколишнього світу. [423, с.26]. Центровидав до 1927/28 р. дитячої дошкільної літератури зовсім не видавав, а в 1927/28 р. видав всього лише кілька книг [251, арк.44]. «Книгоспілка» планувала видати у 1929 р. в бібліотечці школяра такі книжки: «Охорона птахівництва», «Куреводство» [52, арк.19].

Поширеною серед видавництв була серія «Театральна література», першість у якій займало видавництво «Рух». Так, у 1923 р. ним було видано такі п'єси: І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром», «Наймичка» та «Батькова казка», М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук», В. Винниченка «Молода кров». Та, 18.10.1924 р. НК РСІ УСРР зазначив, що: «майже всі видані «Рухом» українські п'єси старі, де не де підфарбовані й виправлені ЦУДом, і зовсім немає революційних п'єс» [35, арк.732]. Серед п'єс, видрукованих «Рухом» у 1925 р., великою популярністю користувалися твори Л. Старицької-Черняхівської. «Книгоспілка» в цьому році видала п'єсу В. Чередниченка «Артистка без ролі» [417, с.25]. У 1926/27 р. видавництво видало 10 назв п'єс обсягом 19 друк. арк. накладом 56 тис. примірників та 114 тис. відбитків [145, арк.6]. З історії літератури та театру «Час» видав «Іван Франко» С. Єфремова, «До джерел»

М. Зерова [145, арк.3]. ДВУ в серії «Мистецтво і театр» видавало такі книги, як «Станиславский», «В помощь драм кружку» Волкенштейна, «Чудеса кино» Г. Гінзбурга та ін. [357, арк.5 зв.].

Книжок «Красного письменства» найбільше видавалося у 1926-1928 рр. [570, с.96]. В 1928/29 р. в асортименті літератури, яку видавали провідні видавництва, найбільшу частину складав підручник – 139513 тис. відбитків та навчальна література – 43544 тис. відбитків. Найбільшу роль підручник відіграв у продукції ДВУ (близько 75%) і «Пролетарія» (52%). У виробництві масової книжки перше місце посідав «Радянський Селянин» – 11496% тис. відбитків, або 95,8% продукції, «Український Робітник» – близько 11000 тис. відбитків – 90%, «Книгоспілка» – 9271 тис. – 35%, «Пролетарій» – 8308 тис. – 24%. Художню літературу видавали: ДВУ – 13047 тис. відбитків, або 8%, «Книгоспілка» – 9011 тис. відбитків (33%), «Пролетарій» – 1901 тис. (8,5%) [466, с.4].

Хоча «ідеологічна цінність» і «витриманість» виданої в УСРР літератури щороку збільшувалась й «випадки політичних і ідеологічних помилок видавництв зробилися менш частими», та на ринку подекуди з'являлись книжки і журнали «з ворожою, антипролетарською ідеологією», «шовіністичні, бульварні, міщанські й порнографічні» видання. Найбільш «незадовільним» був стан з художньою літературою, яку випускали приватні видавництва. Однією з найбільших «хиб» у виданні художньої літератури, зокрема, українських класиків, було те, що основними редакторами були «чужі люди з націоналістичного табору» [245, арк.22-22 зв.]. Після того, як приватний сектор практично згорнув свою діяльність й поступився окремими ділянками, в яких був майже монополістом (технічна, дитяча, перекладна література), книжка стала «певною ділянкою й знаряддям у класовій політиці радянської влади» [570, с.97]. Розподіл літератури по галузях знання показував, що найбільший зріст на 1929/30 р. було забезпечено для технічної, сільськогосподарської та соціально-економічної літератури. Також значно зросли відділи антирелігійної, кооперативної та в питаннях радянського й партійного будівництва літератури [431, с.3].

Отже, видавництва УСРР видавали книги з усіх галузей знань. За соціальним призначенням книжкова продукція 1920-х рр. поділялась на масову (ленінська, антирелігійна, професійна, кооперативна, військова, соціально-політико-економічна, правова, точні науки, прикладні знання, сільськогосподарська та ін.), навчальну, наукову (для кваліфікованого читача), методичну (в основному для педагога), дитячу, юнацьку, художню та довідково-офіційну.

Хоча, у пересічного читача великим попитом користувалися художня, дитяча, наукова література й книги довідкового характеру, але в результаті тотальної регламентації і контролю з боку держави за діяльністю видавництв провідне місце серед книжкової продукції УСРР належало суспільно-політичній літературі, яка становила близько половини видань. Зокрема, «Пролетарій» зосередив увагу на випуску масової літератури з питань марксизму-ленінізму, історії партії, з партійної роботи і посібників для партійних організацій. Випуском масової політично-освітньої книги займалося також й радянсько-партійне видавництво «Червоний шлях». Всі видання «Червоного шляху» мали популярний характер. Суспільно-політичну літературу також видавали ДВУ та «Книгоспілка». Щодо приватних видавництв, то вони цей вид літератури зовсім не друкували.

Основним постачальником літератури для села була «Книгоспілка», яка видавала книжки про споживчу, сільськогосподарську і кустарно-промислову кооперацію, про культурно-освітню діяльність кооперативних установ, про організацію сільського господарства, хліборобство, городництво, садівництво, пасічництво, скотарство, ветеринарію, птахівництво. Та, з метою пропаганди індустріалізації, ідей кооперації та колективізації, виданням масової літератури про кооперацію, індустріалізацію, колективізацію займалась не лише «Книгоспілка», а й ДВУ, «Пролетарій», «Українських робітників», «Радянський селянин».

Підручники видавали ДВУ, «Книгоспілка» та «Пролетарій». Решту навчальної літератури видавали такі видавництва, як «Радянський селянин», «Український робітник», Юридичне видавництво, «Светоч», «Наукова думка»

та окремі інститути й наукові відомства. До 1926 р. педагогічна література становила понад половину друкованих й «Культур-Лігою» книг.

Також, з метою надання допомоги працівникам клубів, хат-читалень, бібліотек, селянських будинків, пунктів ліквідації неписьменності в організації культурно-освітньої роботи серед населення в зазначені роки видавництвами було випущено чимало довідників, збірників статей і матеріалів, підручників, порадників, хрестоматій. Виходили брошури, що давали короткий огляд стану роботи кампанії антирелігійної пропаганди, які випускали ДВУ, «Червоний шлях», «Шлях освіти», «Пролетарій», «Книгоспілка». Вказані праці містили інформацію про методи роботи, бібліографічні списки друкованих видань з даної теми, спеціальні статті про окремі галузі та форми роботи тощо й мали переважно агітаційно-пропагандистський зміст, а їх авторами були учасники й активісти «культурно-освітньої роботи в масах». Та й взагалі, всі вони позначені ідеологічними штампами й цілком відбивають вади суспільства і часу, у якому створювалися. Та надвиробництво агітаційної й соціально-політичної літератури призвело до катастрофічної нестачі науково-технічної літератури. Тому майже вся технічна література й підручники були випущені приватними видавництвами («Космос», «Светоч», «Наукове видавництво», «Наука и Просвещение»).

Масову науково-популярну медичну літературу видавали «Наукова думка», «Космос» та «Светоч». Довідково-юридичні книжки (кодекси, словники та календарі) видавало «Юридичне видавництво». Крім цього, випускалися твори з літературознавства і критики, науково-популярні видання з різних галузей знань. Серед книжкової продукції УСРР значне місце належало й науковій літературі, зокрема, виданням Академії наук УСРР.

Друкувалися також твори художньої літератури і книжки для дітей. Українських класиків та «перекладне красне письменство» видавали як державні й кооперативні (ДВУ, «Книгоспілка», «Пролетарій», «Український робітник», «Західна Україна», «Рух»), так і приватні («Слово», «Сяйво», «Час», «Маса») видавництва. Але на книжковому ринку над всіма видами літератури переважало «Красне російськомовне письменство», яке видавали: «Пролетарій», «Светоч», «Космос», «Український робітник», ДВУ. Книжки для

дітей також видавали як державно-кооперативні, так і приватні видавництва. Зокрема, «невеликі перекладені з російської і світової літератури книжечки непогано підібрані» видавали «Свєточ» та «Час». «Юнацька» література становила невелику кількість і видавалась майже виключно ДВУ. Водночас, однією із найбільших «хиб» у виданні художньої літератури, зокрема, українських класиків, яку випускали приватні видавництва, було те, що основними редакторами були «чужі люди з націоналістичного табору». В кінці 1920-х рр., зосередивши увагу на класово-витриманій художній літературі, пройнятій пролетарським змістом та ідеологією, влада почала регулювати книжкову продукцію, нав'язуючи соціальні пріоритети друкованих видань. Художню літературу видавали: ДВУ, «Книгоспілка», «Пролетарій». І, якщо книжок «Красного письменства» найбільше видавалося у 1926-1928 рр., то в кінці 1920-х рр. в асортименті літератури, яку видавали провідні видавництва (ДВУ, «Пролетарій»), найбільшу частину складав підручник та навчальна література. У виробництві масової книжки перше місце посідав «Радянський Селянин», «Український Робітник», «Книгоспілка», «Пролетарій».

4.2. Тематика книжкової продукції у 1930-і рр.

В 1930-ті рр., після того, як ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про видавничу роботу» (1931 р.), в якій головним недоліком у роботі видавництва визнавався той факт, що «видання класиків марксизму ведеться в недостатніх тиражах» й підкреслювалось, що «характер і зміст книги повинні відповідати завданням соціалістичної реконструкції: книга повинна бути бойовою і актуально-політичною, вона повинна озброювати найширші маси будівників соціалізму марксистсько-ленінською теорією і техніко-виробничими завданнями; книга повинна стати наймогутнішим засобом виховання, мобілізації і організації мас на виконання завдань господарського і культурного будівництва» [472, с.4], тобто, агітатором і пропагандистом комуністичної ідеології, значно зросла питома вага масової літератури «при недостатньому рівні задоволення потреб у підручниках для профшкіл та вишів й наукової літератури» (Додаток У) [260, арк.13]. Так, питома ваги політичної і соціально-економічної літератури з 13,4% у 1929/30 р. збільшилась до 14,3% у 1930/31 р. [254, арк.31 зв.]. Роль «пропагандиста і натхненника», як і раніше, відігравали твори основоположників наукового комунізму. Зокрема, тематичний план «Партвидаву» на 1935 р. включав 12 назв творів К. Маркса та Ф. Енгельса; вибрані твори Леніна в 6 томах, повну збірку та окремі роботи Леніна (16 назв); вибрані твори Сталіна (11 назв) [270, арк.2-3].

У 1930-ті рр. видавалися й партійні документи. Так, у 1931 р. ДВОУ надіслав повідомлення під грифом «Таємно» до таємного відділу ЦК КП(б)У про «надіслання збірки ухвал пленумів ЦК про колективізацію – 150 тис. примірників, про народногосподарське планування – 50 тис. прим.» [257, арк.32]. Тематичний план «Партвидаву» на 1935 р. включав 14 назв партійних підручників, 17 назв партійних документів, 10 назв книг про партбудівництво та ін. [270, арк.4-7].

Видавництва УСРР випускали численну літературу про процес «СВУ». Зокрема, таку літературу видали: ДВУ (Любченко «Українські націоналісти в боротьбі за реставрацію капіталізму», Ігнатюк «Українська автокефальна церква», Хвиля «Союз визволення України»), Юрвидав (Ахматов «Українська

контрреволюція на культурному і літературному фронтах», Любченко «Шляхи і банкрутство української контрреволюції», Михайлик «Українська контрреволюція перед пролетарським судом», «Український Робітник» (Любченко «З Варшавським договором проти п'ятирічки», Заславський «СВУ и рабочий класс», Гарбуз «Малописьменним про СВУ»), Центровидав та «Пролетарій» (Любченко «Шляхи і банкрутство української контрреволюції» (Центровидав – єврейською мовою)) [254, арк.28-28 зв.].

Після прийняття у грудні 1936 р. VIII Надзвичайним з'їздом Рад Конституції СРСР, «Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік» була видана в Україні мільйонними накладами. Брошура з текстом нової Конституції УРСР, прийнятої 30.01.1937 р., була надрукована в цьому ж році накладом 1,5 мільйона примірників. Також були надруковані тексти виступів керівників партії та уряду, зокрема, С.В. Косіора, Г.І. Петровського, П.П. Постишева, П.П. Любченка. Одночасно мільйонними накладами видавалися «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», «Звернення Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) до всіх виборців, робітників, робітниць, селян і селянок, до Червоної Армії, до радянської інтелігенції» [584, с.83-84].

Численна література була присвячена «роз'ясненню завдань соціалістичного будівництва, створенню могутньої індустрії, розгортанню соціалістичного змагання за виконання п'ятирічки за 4 роки». Виконуючи директиву «розгорнути видання потрібної літератури, поставивши все це у зв'язок з завданням механізації Донбасу», яку ЦК КП(б)У дав у постанові від 2.10.1930 р. «Про механізацію Донбасу», видавництва надрукували 33 назви накладом 647 тис. примірників. З них, «Український Робітник» видав 24 назви накладом 520 тис. прим., «Молодий Більшовик» – 3 назви накладом 35 тис. прим., «Пролетар» – 5 назв накладом 82 тис. прим., Укрдержтехвидав – 1 назву накладом 10 тис. прим. З цієї кількості масової технічної літератури було видано 15 назв накладом 135 тис. прим., масової політичної літератури – 18 назв накладом 512 тис. прим. За змістом ці книги були розраховані переважно на масового читача, на нові кадри гірників та кваліфікованих робітників, а от

книжок для середніх і вищих технічних кадрів не було навіть в планах Укрдержтехвидаву [253, арк.31-32].

Хоча в 1920-ті рр. й було видано певну кількість технічної літератури, та програма держави щодо видання науково-технічної літератури залишалася не виконаною. У 1930 р. РНК УСРР знову підняв питання про стан технічної літератури, що був визнаний незадовільним [5, арк.19]. Зокрема, в липні Секретаріат ЦК, заслухавши доповідь «Центровидаву», відзначив повну відсутність технічної літератури [258, арк.41]. З 1.10.1930 р. по «Держтехвидаву» не вийшла з друку жодна книжка, а станом на 1.02.1931 р. перебувало в друці 6 назв та готувалось до друку 60 назв літератури для металургійної промисловості, з яких 23 по металургії, 28 з металообробки, 9 з машинобудівництва. З технічної літератури для залізничного транспорту перебувала в друці лише 1 назва й готувались до друку 11 назв. По видавництву «Український робітник» стан з випуском масової технічної літератури був дещо кращим ніж у «Держтехвидаву», проте «задовільним його визнати не можна». Для металургійної промисловості з 1.10.1930 р. вийшло 6 назв (2 з металургії, 3 з металообробки, 1 з машинобудівництва), знаходилося в друці 23 назви й готувалось до друку 13 назв. Для залізничного транспорту вийшло з друку 5 назв, перебувало в друці 2 назви та готувалось до друку 10 назв [258, арк.34, 38]. Тож, на ринку технічної літератури не було. З метою «усунення цього недоліку» перед видавництвами було поставлено завдання – збільшити видання технічної літератури (фундаментальних праць, технічних підручників і довідників, масово-популярної літератури) на 150% [254, арк.31]. Як наслідок, в Україні зросла кількість видань з питань техніки, промисловості, транспорту, зв'язку і комунальної справи. Особливо помітно збільшився випуск технічної літератури для авіаційної, тракторної та інших нових галузей важкої промисловості, які вперше з'явилися в Україні [565, с.248]. Значне місце зайняли переклади іноземної технічної літератури [584, с.86]. «Знаменням часу» була поява в 1930-х рр. перших книг новаторів виробництва. Так, у видавництві «Український робітник» у 1931 р. вийшли з друку 67 й готувалось до друку 47 книжок робітників-ударників, складено 178 угод на нові книжки з робітниками-авторами. Також «Український робітник» випустив 2 серії

книжок: «Країна повинна знати своїх героїв» та «Історія фабрик та заводів» й видав низку книжок з бібліотеки «Робітничої кмітливості», з яких низка тем з робітничого винахідництва (заводи ім. Петровського, Союзкоксу, Енергострою). «Молодий більшовик» також надрукував низку рукописів робітників, а видавництво «ЛІМ» випустило серію книжок масово-художньої літератури «П'ятирічка та герої праці» [469, с.19-20]

Також у 1930/31 р. передбачалось значене зростання й для сільськогосподарської літератури (125%) [254, арк.31]. Згідно з постановою ЦК КП(б)У «видавнича робота в галузі обслуговування сільського господарства повинна бути підпорядкована основним проблемам будівництва і зміцнення колгоспів». Видавництва повинні були переглянути «з цього погляду» свої плани щодо тематики і кількості назв, поставивши як центральне завдання видання літератури з питань внутрішнього господарського життя колгоспів, підвищення якості їх роботи, піднесення продуктивності праці та її соціалістичної організації [255, арк.1]. Зокрема, у видавництві «Пролетар» література «з питань колективізації та ліквідації куркульні як класу» ділилась на три групи. І група (безпосередньо присвячена цим питанням) включала: підручники для партосвітньої мережі (3 назви: Григор'єва: «Колективізація», «Колгоспний рух і піднесення сільського господарства» для гуртків поточної політики і самоосвіти та «Колгоспний рух і піднесення сільського господарства» для комсомольського політнавчання); загальну літературу (20 назв), наприклад, Колісніченко «Про колективізацію сільського господарства» (масова), Носенко «Зрушимо нову хвилю колективізації» та ін. II група (книги, які містили спеціальні розділи з цих питань) включала 10 назв, серед яких: Сенченко «На зустріч XIV Жовтню» (масова), Сталін і Каганович «Політзвіт ЦК XVI з'їздові», II видання. III група (різна література, нариси) включала 10 назв, наприклад, Щербак «Куркуль з релігією проти колективізації», Найден «Глитай» (тип глитая в художній літературі), «Без бога в колективному господарстві» та ін. [258, арк.42].

На відміну від минулих років, сільськогосподарська література призначалась не для індивідуального, а для колгоспного виробництва і пропагувала ідею організації колективного господарства. Послідовно

пропагувалася думка, що «без колективізації селяни не подолають відсталості, не зроблять сільське господарство передовим, високопродуктивним, не підвищать свій добробут». Звісно, книжок про голодомор 1932-1933 рр. не видавали, зате, як шпальти газет, так і книжки заповнились «викривальними» статтями про шкідників, куркулів і підкуркульників, націонал-ухильників та інших «ворогів народу».

З активізацією антирелігійної роботи посилюється випуск масової атеїстичної літератури. Зокрема, «Дитвидав» у 1937 р. передбачав видати такі, «спрямовані до антирелігійного виховання дітей» книжки, як: збірники антирелігійних творів українських класиків (Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки); твори класиків науки, «що виховують атеїстичний світогляд (Ч. Дарвін «Навколо світу на кораблі «Бігль»); кращі твори світу, «що викривають соціальну роль релігії і попівський обман» (Шарль де Костер «Тіль Уленшпігель», Е. Войнич «Овод») та ін. [280, арк.142].

Щодо навчальної літератури, то у 1930/31 р. вона займала непропорційне місце (до 35%) при абсолютно низькому рівні розвитку літератури інших відділів знання [254, арк.31]. Після введення загального обов'язкового чотирирічного навчання дітей, а у промислових центрах – обов'язкового семирічного навчання, кількість шкіл в Україні зросла. Крім того, в Україні значно розширилась мережа вищих та середніх спеціальних навчальних закладів [565, с.250]. Звісно, значне зростання мережі навчальних закладів привело до різкого збільшення попиту на підручники та методичну літературу для вчителів і викладачів середньої та вищої школи [584, с.88]. Та, розглядаючи підручник «як один з основних знарядь комуністичного виховання» треба було чітко накреслити вимоги до нього. Адже «правильне класове спрямування змісту підручника, наукова подача матеріалу» повинні були стати «основою установок в матеріалістичному світорозумінні і поведінці дитини». Тож, основними критеріями вимог до підручника для дітей молодшого віку стала «ідеологічна витриманість у висвітленні генеральної лінії партії, класової боротьби та боротьби з ухилами в партії». Крім того, підручник повинен був стати «одним із знарядь в приєднанні учнів до лав передового дитинства – комуністичної організації ЮП, знаряддям організації громадської діяльності

дітей та зняряддям інтернаціонального і антирелігійного виховання». Навіть, зовнішнє оформлення книги (мова, малюнки) повинне було допомагати виховувати дітей в комуністичному дусі [254, арк.54].

Зважаючи на те, що старший вік дітей (12-15 років) «має більші можливості для ведення громадської роботи, для розуміння всього процесу соціалістичного будівництва, класової боротьби», основною вимогою до підручника з суспільствознавства було «висвітлення історичного процесу з погляду діалектичного матеріалізму, генеральної лінії партії і ухилів від неї, класової боротьби; ролі партії і, зокрема Леніна, ролі рад, профспілок, комсомолу в соціалістичному будівництві та соціалістичного методу праці, ролі ЮП в будівництві соціалізму» [254, арк.58]. Та в 1932 р. Колегія НКО відзначила, що «рецензування підручника здійснюється без широкого притягнення кваліфікованих в даній галузі осіб та організацій, в наслідок чого багато підручників, що поступають від видавництва після рецензування на візу до НКО за вимогою НКО зазнають ґрунтовної переробки, чим затягується виготовлення й видання підручника». Крім того, Колегія відзначила, що видавництво «Радянська школа» не розгорнуло належної видавничої роботи по підготовці підручників і, що «за таких темпів роботи видавництва та авторських колективів є загроза зриву своєчасного видання підручників». Крім того, Колегія НКО відзначила незадовільне художнє оформлення навчальних книг, які були «не достатньо ілюстровані, а подані ілюстрації не мали художньої вартості, виконані наспіх і технічно незадовільно видрукувані» [2, арк.12-13].

Якщо відповідно до постанов Колегії Наркомосвіти УСРР №№ 28, 55 від 1930 р. та №№42, 63-64 від 1931 р. навчальні книги для початкових і середніх шкіл видавались у вигляді так званої «робітної книги» та «журналу-підручника», то, після того, як ЦК КП(б)У констатував, що початкова та середня школи, по суті, «до цього часу не має справжнього, загальнопоширеного стабільного підручника», Колегія НКО УСРР 29.03.1933 р. визнала, що певну частину підручників треба вилучити, як педагогічно і політично неграмотні та залучити науковців і практичних

працівників до розробки і створення нових програм і підручників [182, арк.60, 66].

Видавництва, що обслуговували Академію наук УРСР, вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи, випускали наукову літературу. Це були книги, брошури, наукові записки і збірники з суспільних, технічних, фізико-математичних, геологічних, біологічних, хімічних та інших наук [278, арк.11, 19].

Хоча на поч. 1930-х рр. питома вага літератури з серії «Красне письменство» різко зменшилася (такий стан пояснювався «відсутністю достатніх паперових ресурсів, що їх не вистачало для виконання планів технічної, масово-політичної й підручної літератури») [260, арк.14], та з сер. 1930-х рр. твори класиків української художньої літератури почали виходити в світ масовими тиражами. Так, тематичний план видавництва «ЛПМ» на 1934 р. включав 9 назв, 165 друк. арк., накладом 175 примірників, 3250 відбитків [313, арк.8], а план на 1935 р. включав 24 назви, 356 друк. арк., накладом 415 примірників, 5475 відбитків. Серед них «Кобзар» Т. Шевченка та окремі твори («Щоденник», «Сон», «Кавказ»), «Енеїда» І. Котляревського, «Фата Моргана», «Відьма», «Сміх» та «Вибрані твори» М. Коцюбинського, «Хіба ревуть воли, як ясла повні» Панаса Мирного, деякі томи «Творів» І. Франка та окремі повісті, вибрані твори Лесі Українки, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, Марка Вовчка, «Твори» і багато окремих видань Б. Грінченка, І. Карпенка-Карого («Бурлака», «Сава Чалий»), роман М. Старицького «Кармелюк» [279, арк.20].

Державне видавництво художньої літератури у 1936 р. розпочало випуск ілюстрованих видань творів української класики – з ілюстраціями І. Їжакевича – «Лісова пісня» Лесі Українки та «Байки» Л. Глібова, з ілюстраціями В. Касьяна – «Бориславські оповідання» І. Франка та ін. [279, арк.48 зв.]. Згідно з планом на 1937 р. з серії «Українська класична література» видавництво планувало видати: повні збірки творів М. Вовчок, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка, Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого та ін. – всього 17 назв; вибрані твори Б. Грінченка «Під тихими вербами» П. Куліша «Чорна рада», Т. Шевченка «Кобзар» та ін. – всього 11 назв; бібліотека класиків – по одному тому творів М. Вовчок, І. Котляревського, І. Карпенка-Карого,

М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького, Л. Українки та ін. – всього 9 назв; шкільні однотомники – М. Вовчок, М. Коцюбинський, І. Франко. Разом по серії «Українська класична література» видавництво планувало видати 40 назв обсягом 776 автор. арк., накладом 800 тис. примірників, 15890 тис. відбитків [280, арк.159-160]. План видань цього видавництва «до 20-х роковин Великої пролетарської революції» (1937 р.) включав такі рубрики: думи та історичні пісні українського народу; кращі твори української класики: Т. Шевченко «Катерина», «Сон», «Кавказ», М. Вовчок «Народні оповідання», Л. Глібов «Байки», І. Франко «Бориславські оповідання», Л. Українка «Лісова пісня», М. Коцюбинський «Фата Моргана» [279, арк.48-48 зв.]. У 1937 р. видавництво випустило твір І. Котляревського «Вергілієва Енеїда». Книга великого формату, оправа зроблена з української плахти. Численні гравюри, заставки і кінцівки роботи, 30 великих ілюстрацій, 10 з яких різнокольорові вкладки художника М.Г. Дерегуса. Суперобкладинку, форзац і багатоколірні та літографські вклейки надруковано в лабораторіях Українського поліграфічного інституту. У цій же серії українських класиків вийшли «Оповідання» Марка Вовчка з ілюстраціями М. Козіна [279, арк.3]. А от художнє оформлення дитячої книжки «потребувало значного покращення» [279, арк.53].

Взагалі, для періоду середини 1930-х рр. характерне піднесення поліграфічного виконання і художнього оформлення книги. Поліграфічне оформлення книги стало більш багатогранним. Більшість книжок почали видавати в картонних оправах, художньо оформлених у відповідності із змістом і призначенням. Значна кількість видань, насамперед художньої та навчальної літератури, була ілюстрована. Освоюється палітурка з ледерину, коленкору та дерматину. Хоча, треба зазначити, що всі ці прийоми застосовувались лише для оформлення капітальних наукових видань. Масові книги та брошури з питань науки і техніки мали значно гірший вигляд. До 1937 р. більшість книг цієї категорії випускались в набірній обкладинці. В цих виданнях була поширена асиметрична шрифтова композиція, застосовувались різноманітні зсуви рядків, розміщення їх по вертикалі, діагоналі та ін. вводилось примітивне оздоблення у вигляді квадратів, кіл, полосок. При оформленні художньої літератури все більш помітне прагнення художників до

глибокої сюжетної побудови ілюстрацій, психологічного відображення людських характерів героїв [580, с.362-364]. Слід відзначити велику текстологічну роботу, проведenu літературознавцями по підготовці видань класичної спадщини, як наслідок – «радянські читачі дістали, нарешті, змогу читати твори українських класиків, вільні від всіляких фальсифікацій і спотворень» [565, с.253].

Та, визнаючи, що «формування нової людини-будівника соціалістичного суспільства відбувається під безпосереднім впливом художньої літератури», уряд сприяє виданню творів українських радянських письменників. Твори цього періоду свідчили про дальше утвердження в художній літературі методу соціалістичного реалізму. Звісно, багато видань художньої літератури присвячувалось колективізації, «боротьбі з куркулем, створенню нового духовного обличчя колгоспника і працівника радгоспу, радянської сільської інтелігенції». На цю тематику написані романи, повісті, оповідання, нариси. Зокрема, в тематичному плані «ЛПМу» на 1933 р. в серії «Сучасна українська радянська література» були виділені такі рубрики, як: бібліотека колгоспника, масова колгоспна бібліотека [311, арк.2-3]. План видань видавництва «ЛПМ» на 1934 р. включав 37 назв, 290 друк. арк., накладом 244 тис. примірників, 1990 тис. відбитків сучасної радянської прози [267, арк.95-96; 313, арк.6-7]. А план «До 20-х роковин Великої пролетарської революції» включав ще й таку рубрику, як народ України про Леніна-Сталіна: збірники фольклорного і літературного матеріалу (пісні, приказки, прислів'я, казки, думи, оповідання й вірші про Леніна та Сталіна) [279, арк.48]. Тематичний план «Держлітвидаву» на 1937 р. включав 47 назв, 764 друк. арк., накладом 745 тис. примірників, 11940 тис. відбитків сучасної української прози. Серед них «Роман з часів громадянської війни» А. Головка, «Дуже добре», «Столиця Республіки» О. Копиленка, «Людолови» ч. II З. Тулуб, «Облога ночі» П. Панча та ін. [280, арк.155-157].

У 1939 р. до 125-річного ювілею з дня народження Т.Г. Шевченка в Україні величезними накладками виходили твори поета, наукові та популярні праці, присвячені життю і творчості Великого Кобзаря. Зокрема, «Держлітвидав» розпочав видання повного зібрання творів Т.Г. Шевченка у п'яти томах.

Масового поширення набрав «Кобзар» – одне видання вийшло накладом 125 тис. примірників, а друге – художнє, з 32 ілюстраціями І.С.Їжакевича – накладом 20 тис. примірників. Великими накладом вийшли «Гайдамаки», «Кавказ», «Сон». Чимало видань творів Т.Г. Шевченка і праць про нього випустили видавництва «Мистецтво», «Молодий більшовик», «Дитвидав» [565, с.260].

У всі часи влада прагнула залучити на свій бік молодь з її прагненням до нового, яка може відіграти надзвичайно важливу роль у докорінному перетворенні суспільства. Молодь брала активну участь в усіх сферах культурного життя країни. Вивчення даної проблеми розпочалося ще у 1920-ті рр., коли друкувались праці діячів НКО УСРР, в яких значне місце відводилось проблемам місця молоді у сфері освіти. Ці роботи мали на меті довести переваги радянської освітньої системи і значення комсомольських організацій в суспільно-політичному вихованні молоді. В 1930-ті рр. держава вимагала нових книжок, які б розкрили перед молоддю «шляхи соціалістичного будівництва, виховували свідомих будівників комунізму» [565, с.252].

Особливо багато літератури видавалось до українських та всесоюзних з'їздів комсомолу. Так, у 1936 р. до ІХ українського та всесоюзного з'їздів комсомолу видавництво «Молодий більшовик» видало промови та статті П.П. Постишева про комсомол «За більшовицьке виховання молоді», оповідання про роботу й життя бригади трактористок Паші Ангеліної «Моя бригада», «Як гартувалась сталь» М. Островського, «Чапаєв» Д. Фурманова, роман «Київ» Н. Рибак [278, арк.10, 11, 18, 19]. «Держсільгоспвидав» випустив збірник «Сталінський підхід за високі врожаї», який складався з 5 книг і «освітлював» стаханівський досвід роботи в сільському господарстві України (переважно досвід комсомольців), «Догляд, утримання і вирощування поросят», «За передову агротехніку в плодово-ягідних господарствах» (підготовлені комсомольськими бригадами науково-дослідних інститутів) [278, арк.11, 19]. «Укрдержнацменвидав» також видавав книги про молодь, про її героїчні подвиги. А «Держмедвидав» випустив збірники наукових праць молодих вчених Харківського та Київського медичних інститутів [278, арк.13, 21]. «Партвидав» видав «Однотомники» для молоді Леніна, Сталіна і «Постанови партії про молодь»; «Дитвидав» –

О. Донченко «Батьківщина» (про комсомол СРСР і капіталістичних країн), П. Меріме «Жакерія», Ф. Шіллер «Розбійники»; «Держлітвидав» – В. Чигирин «Дівчата» (збірка оповідань з життя і роботи комсомолу) та ін. [278, арк.14, 22]. Серед книг і брошур для молоді значне місце займали твори про «нове у житті радянської країни», в яких розкривалася «творча діяльність радянських людей, спрямована на технічну реконструкцію народного господарства» [565, с.253].

Щодо дитячої літератури, то на таку форму як казка, накладалося суворе «табу». Педагоги радянської школи дійшли висновку, що властивості жанру казки (перекручування дійсності, відрив від часу й простору, ігнорування причинного зв'язку) заважають процесу виховання матеріалістичного світогляду в підростаючого покоління. Жорсткій критиці були піддані стилі художньої літератури – сентименталізм та романтизм. Заперечувався антропоморфізм у творах для молодшого віку, як загроза «дуалістичного тлумачення світу». До форм дитячої художньої літератури висувалися такі вимоги: літературно-художній виклад; струнка композиція; бадьоро-емоційний тон; проста образна та багата мова [613, с.143]. Тому письменники писали на теми виховання, про діяльність піонерської та комсомольської організацій, висвітлювали проблеми школи, учня і вчителя, як вихователя молодого покоління в комуністичному дусі. Зокрема, «Дитвидав» тематичний план на 1934 р. збудував так, щоб «дати дітям художню і науково-популярну книгу, що виховувала б дітей в комуністичному дусі, виховувала б інтернаціональну свідомість і солідарність». Загальна кількість складала 215 назв, з яких на переддошкільний вік припадало 13 назв, на дошкільний – 31 назва, молодший шкільний вік – 52 назви. На літературу для дітей середнього та старшого шкільного віку припадало 118 назв. В цю ж кількість входила 21 назва перекладних творів класиків та 38 назв сучасної літератури [267, арк.42, 44]. Тематика літератури для дітей переддошкільного віку складалась з «ознайомлення дітей з оточенням та громадським життям в приступній для них формі». Книжки, малюнки знайомили дітей з оточенням та природою (ясла, завод, Червона Армія). Для дітей дошкільного віку друкувались книги, які «більш глибоко» показували значення соціальних явищ: про революційні свята (травневі, жовтневі, 8 Березня), про піонерів, книги, що знайомили дітей з

найбільшими будівництвами (Біломорканал). Для дітей молодшого шкільного віку (в попередні роки було видано занадто мало) друкувались оповідання про будівництво велетнів соціалістичної промисловості, книги про колгоспне будівництво, про досягнення радянської техніки, побут, життя дітей, історико-революційна серія. Для дітей середнього та старшого віку – книги про побут дітей, соціалістичне будівництво, історична серія, серія життя видатних людей «географічно мандрівна», масово-політична та науково-популярна серія. Також друкувались класичні твори та піонерська література. З українських класиків, відповідно до особливостей дітей за віком, друкувались вибрані твори І. Франка, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, П. Мирного. З російських класиків – вибрані твори О. Пушкіна, І. Тургенєва, М. Некрасова, А. Чехова, М. Лермонтова, М. Гоголя О. Островського, Л. Толстого. З світових класиків – «Робінзон Крузо» Д. Дефо, «Мандри Гулівера» Д. Свіфта, «80 тисяч льє під водою» Ж. Верна, «Дон Кіхот» М. Сервантеса та окремі твори Ф. Шіллера. Для молодшого віку – твори Р. Кіплінга, Г.-Х. Ф. Андерсена. Загальна кількість назв класичної літератури по «Дитвидаву», для дошкільного віку – 2, для молодшого – 9 і для середнього та старшого – 21 назва, що становило до всього плану 13,6% по назвах [267, арк.44-47]. План «Дитвидаву» «до 20-річчя Великої Жовтневої революції» включав такі книги для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, як: Збірка українських народних казок, П. Тичина «Вірші для дітей», Н. Забіла «Збірка кращих творів», М. Трублаїні «Оповідання про Північ», Є. Куйбишева «Валер'ян Куйбишев» (спогади), та книги для дітей середнього і старшого віку: Н. Рибак «Командарм Фрунзе», Н. Наседкін «Артем», П. Панч «Син Таращанського полку» – всього 20 книг [280, арк.5-6, 150-151]. Українське видавництво дитячої літератури ЦК ЛКСМУ з кінця 1933 по 1937 р. видало 490 назв, з яких більше 130 назв оригінальної української, переведені на українську мову твори російської літератури, серії українських та російських класиків. Та середній наклад дитячої книжки в Україні не перевищував 20 тис. [279, арк.53].

Українська поезія також відображала нові суспільні явища, які відбувалися в Україні. Вона показувала «внутрішній світ будівника соціалістичного суспільства, пафос праці та її значення для формування характеру нової

людини». Друкуються: О. Влизько, П. Тичина, М. Бажан, М. Йогансен, В. Сосюра, І. Кулик, Л. Первомайський та ін. [311, арк.7]. Зокрема, тематичний план видавництва «ЛПМ» на 1934 р. в серії «сучасної української поезії» включав 17 назв, 71 друк. арк., накладом 117 тис. примірників, 485 тис. відбитків [267, арк.96-97; 313, арк.7-8], а план «Держлітвидаву» на 1937 р. включав 31 назву, 154 автор. арк., 133 тис. прим., 695 тис. відбитків [280, арк.157-158].

Широко популярними в 1930-х роках були п'єси. Так, тематичний план видавництва «ЛПМ» на 1934 р. в серії «сучасної української п'єси» включав 9 назв, 522 друк. арк., накладом 517 тис. примірників, 3696 відбитків [267, арк.97; 313, арк.8]. «Держлітвидав» в 1937 р. з «сучасної української драматургії» планував видати збірки п'єс І. Кочерги, О. Корнійчука, Ю. Яновського – всього 13 назв, 81 автор. арк., 86 тис. прим, 577 тис. відбитків [280, арк.158].

Книжки на науково-фантастичну тематику створили Ю. Смолич, В. Владко, М. Трублаїні, М. Романовська, В. Собко та ін. [565, с.253]. Пригодницька серія в тематичному плані «Держлітвидаву» на 1937 р. включала 4 назви накладом 60 тис. примірників, 1050 тис. відбитків [280, арк.165].

Серед видань іноземних письменників слід відзначити оповідання А. Барбюса «Хрест», трагедію Ю. Словацького «Мазепа», поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш» у перекладі М. Рильського, Д. Дефо «Життя й дивні пригоди Робінзона Крузо», Ф. Шіллера «Вільгельм Тель», В. Гюго «Король бавиться», «Людина, що сміється», «93-й рік», Е. Золя «Нана», «Вуглекопи», «Твори» Джека Лондона, Гі де Мопасана, та ін. Так, план видань видавництва «ЛПМ» на 1934 р. включав 18 назв, 217 друк. арк., накладом 160 тис. примірників, 1970 відбитків [313, арк.9]. В тематичному плані «Держлітвидаву» на 1937 р. серія «Світова класична література» включала 22 назви обсягом 480 автор. арк., накладом 315 тис. примірників, 6850 тис. відбитків, а серія «Сучасної чужоземної літератури» – 20 назв обсягом 414 автор. арк., накладом 269 тис. примірників, 5610 тис. відбитків [280, арк.162-164].

Українською мовою перекладалося чимало творів російської класичної літератури. Зокрема, видавництво «ЛПМ» у 1935 р. згідно із затвердженням

планом випустило українською мовою декілька книг російських письменників: М. Шолохова, О. Новікова-Прибоя, О. Толстого, К. Федіна та ін. [279, арк.13].

З російських авторів особливо широко видавалися твори О.С. Пушкіна. Так, «Держлітвидав» у тематичний план на 1937 р. включив 7 назв його творів («Пікова дама», «Капітанська дочка», «Кавказький бранець», «Повісті Белкіна», «Євгеній Онєгін», «Руслан і Людмила», «Казка про Балду») та 1 назву – «Пушкін в творах радянських поетів». Крім творів О. Пушкіна, в серії «Російська класична література» видавництво видало й низку інших творів. Зокрема, Л. Толстого («Война и мир», «Воскресение»), А. Чехова, І. Тургенєва, І. Гончарова («Обрыв»), М. Гоголя, М. Горького («Пьесы», «Детство», «В людях», «Мои университеты» «Хозяин», «Сторож») та ін. Разом по серії «Російська класична література» видавництво планувало видати в 1937 р. 35 назв обсягом 590 автор. арк., накладом 545 тис. примірників, 10075 тис. відбитків [280, арк.160-162]. Крім того, «Держлітвидав» друкував і твори серії «Сучасна російська література» (О. Толстой «Петр I», ч. I, II, «Оборона Царицына», М. Шолохов «Поднятая целина», т. I, II, «Тихий Дон», т. I, II, III, IV) – всього 19 назв обсягом 372 автор. арк., накладом 350 тис. примірників, 7105 тис. відбитків [280, арк.163].

Як ніколи раніше, в 1930-х рр. в Україні перекладаються і видаються твори художньої літератури народів СРСР. У 1931 р. видавництво «Література і мистецтво» випустило масову художню бібліотечку під назвою «Творчість народів СРСР» [584, с.90]. У 1934 р. видавничий план «ЛПМу» включав 15 назв, 144 друк. арк., накладом 243 примірників, 965 відбитків сучасної радянської прози [313, арк.9]. В 1937 р. план «Держлітвидаву» включав 7 назв накладом 50 примірників, 500 відбитків з серії «Література народів СРСР» [280, арк.166].

У кінці 1930-х рр. середній обсяг книг зріс до 7 друкованих аркушів. Більше уваги стало приділятися випуску літератури, в якій «грунтовно і докладно висвітлювалися» питання марксистсько-ленінської теорії, розвитку виробничих сил, науки і культури. Зростає кількість фундаментальних видань про новітні досягнення в галузі виробництва, науки, культури і мистецтва [584, с.80].

Отже, у 1930-х рр. тематика книжкової продукції визначалась «завданням ідейного виховання трудящих» (кількість видань політичної та соціально-

економічної літератури зросла майже в чотири рази) і «боротьбою за індустріалізацію країни й колективізацію сільського господарства» (випуск технічної і сільськогосподарської літератури збільшено майже в два рази). Водночас, слід відзначити, що питома вага масової політичної і соціально-економічної літератури значно зросла при недостатньому рівні задоволення потреб населення у підручниках для шкіл та вишів й наукової літератури. Головне місце в книжковій продукції посідали видання суспільно-політичної літератури: партійні видання, матеріали з'їздів, книги з питань внутрішнього становища і зовнішньої політики СРСР. Роль «пропагандиста і натхненника», як і раніше, відігравали твори основоположників наукового комунізму.

Якщо на початку 1930-х рр. на ринку технічної літератури не було, то на кінець 1930-х рр. кількість фундаментальних праць, технічних підручників і довідників, масово-популярної літератури з питань техніки, промисловості, транспорту, зв'язку і комунальної справи збільшилася. Особливо помітно збільшився випуск технічної літератури для авіаційної, тракторної та інших нових галузей важкої промисловості, які вперше з'явилися в Україні. «Знаменням часу» була поява перших книг новаторів виробництва. Сільськогосподарська література призначалась не для індивідуального, а для колгоспного виробництва, і пропагувала ідею організації колективного господарства та ліквідацію «куркульні як класу». Звісно, книжок про Голодомор не видавали.

Проте, частина книжок все ще не відповідала вимогам «періоду соціалістичного будівництва». В роботі багатьох видавництв були відзначені серйозні недоліки, як щодо змісту, так і щодо технічного оформлення книжок.

Якщо на початку 1930-х рр. питома вага літератури з «красного письменства» різко зменшилася, то з середини 1930-х рр. твори класиків української художньої літератури почали виходити в світ масовими накладками. Та, визнаючи, що «формування нової людини-будівника соціалістичного суспільства відбувається під безпосереднім впливом художньої літератури», уряд сприяв виданню творів українських радянських письменників. Художня література цього часу відображала «титанічну працю трудящих, духовне життя будівників соціалізму і нові суспільні відносини між людьми Країни Рад». У

центрі художньої літератури стає позитивний герой, який самовідданою працею буде «щасливе майбутнє». Виходили книги про життя і трудову доблесть робітників новобудов п'ятирічок, особливо про Дніпрогес, Донбас, Харківський тракторний, про нові «взаємовідносини на селі в зв'язку з колективізацією і значним піднесенням культурного рівня колгоспного селянства». Вихід у світ таких творів свідчив про ствердження в українській художній літературі методу соціалістичного реалізму, про «успішний розвиток української художньої літератури, як невід'ємної складової частини єдиного процесу розвитку художньої літератури всіх братніх народів СРСР». Також держава вимагала й нових книжок для молоді, які б розкрили перед нею «шляхи соціалістичного будівництва, виховували свідомих будівників комунізму». Книжки для дітей також були спрямовані на виховання дітей в комуністичному дусі.

4.3. Вплив українізації на видавничу діяльність

Як стверджував П.М. Попов, для розвитку української соціалістичної культури першорядне значення мали українські видання книг. Якщо в роки громадянської війни лише окремі книги виходили українською мовою, то у 1921-1925 рр. вони набрали масового характеру [565, с.226]. Хоча, сучасні дослідження показують, що в 1922 р. в УСРР було видано лише 186 назв україномовних книжок, або 27% загальної кількості видань цього періоду (680 назв) [443, с.27]. Так, ДВУ за 1922 р. видало 301 назву книжок і брошур, серед яких лише 130 були українською мовою (Додаток Ф) [476, с.23]. Крім українських видавництв, книги російською мовою видавали й філіали видавництв РСФРР в Україні. Також такі книжки у великій кількості надходили з Росії [584, с.70; 593, с.96]. В 1923 р. питання про збільшення випуску літератури (масової для ДВУ та сільської для «Книгоспілки») українською мовою неодноразово ставилось на засіданнях Колегії Агітпропу [216, арк.60, 67]. Та, в цілому, в книговидавничому репертуарі 1922-1923 рр. майже за всіма статистичними показниками російські видання значно переважали українські. З 49 видавництв України лише 7 друкували книжки українською мовою, тоді як російською – 40 [221, арк.29]. Зокрема, в 1923 р. ДВУ видало 369 назв, з них російською 208, українською – 157 (43%), кількістю друкованих аркушів – 3321, з них російською – 2128, українською – 1172 (36%), кількість примірників – 3942300, з них російською – 1692000, українською – 2231200 (57%). Видавництво «Шлях освіти» видало 187 назв, з них 132 російською, 55 (29%) українською. Загальна кількість примірників – 1184000, з них 819000 російською, 365000 (30%) українською [219, арк.17-18]. Всього в 1923 р. було видано 813 назв (російською – 561, українською 252, або 30%), загальною кількістю 5043 друкованих аркуші (російською 3453000, українською – 1331, або 27%), накладом 5416000 примірників (російською – 3453000, українською – 1963000, або 36%). Загальний відсоток україномовних видань в друкованій продукції в УСРР в 1923 р. складав всього 30% за кількістю назв та 36% за накладом (Додаток Х) [219, арк.20; 225, арк.18]. Це,

безперечно, вказувало на статус української мови і культури в той період та на неефективність урядових постанов щодо їхньої охорони [618, с.122].

Якщо у перші роки радянської влади переважало російськомовне книговидання, то в роки українізації ситуація змінилася. Хоч і надалі у книжковому репертуарі переважали агітаційно-пропагандистські друки, зросли накладки української художньої літератури, наукової і літературної періодики, україномовної щоденної преси [561, с.409].

Початком українізації стали рішення XII (квітень 1923 р) і XIII (травень 1924 р.) з'їздів РКП(б), які поставили завдання зменшити в національних республіках перевидання книг російською мовою і збільшити випуск літератури рідною мовою [565, с.226]. Практичними кроками для здійснення заходів із збільшення кількості друку української книги було прийняття декрету РНК УСРР від 27.07.1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», яким передбачалося в першу чергу забезпечити україномовними підручниками радпартшколи, лікпункти і школи для малописьменних; поширити видання марксистської літератури українською мовою; видати популярну літературу українською мовою і вжити заходів до її утворення [391, с.241]. 1.09.1923 р. вийшов наступний законодавчий акт – постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови». За цією постановою передбачалося надати українській мові статусу загальнодержавної [391, с.243]. На українські видавництва покладалося завдання збільшити кількість друкованої української книжки, в першу чергу – підручників [30, арк.52]. Зокрема, Агітпроп ЦК КП(б)У, затверджуючи план ДВУ, постановив: «посилити роботу по виданню підручників для ВУЗів українською мовою» [216, арк.70]. Також Агітпроп вважав, що й популярна антирелігійна література для сільських вчителів та низових осередків Робітпросу повинна бути українською мовою [224, арк.120]. Видавництву «Шлях освіти» відділ друку ЦК «пропонував» видавати сільськогосподарську літературу виключно українською мовою [225, арк.8].

Але, треба зазначити, що в перші роки українізації кількісне зростання видань української книги відбувалось повільно, що пояснювалося матеріально-

технічною та організаційною слабкістю видавництв України. Крім того, було мало українських авторів. Не було також кваліфікованих перекладачів, які могли б забезпечити переклад книг на українську мову.

Незважаючи на згадані перешкоди, все ж було досягнуто значного збільшення видань українських книг. У 1924 р. ці видання в Україні перевищили російські. Так, загальний відсоток україномовних видань в друкованій продукції в УСРР лише по 5 видавництвам (ДВУ, «Книгоспілка» «Червоний шлях», «Пролетарій», «Рабочий Донбасса») складав 61% за назвами та 77% за накладом. Якщо в 1923 р. українська книга переважала тільки в «Книгоспілці», то в 1924 р. це спостерігається в усіх центральних видавництвах: ДВУ – 59% назв, 79% накладу; «Червоний шлях» – 90% назв, 80% накладу; «Книгоспілка» – 84,7% назв, 91% накладу [225, арк.18]. Зокрема, ДВУ за 1923/1924 р. було видано 413 назв, з них українською мовою – 252, а в наступному році відповідно – з 1124 назв українською – 724, в той час як російською мовою вийшло 335 назв (при плані в 666 назв) [31, арк.37; 443, с.28; 603, с.118]. При цьому значно зросла кількість видань українською мовою марксистсько-ленінської літератури – наклад збільшився у шість разів, а кількість назв – у п'ять разів [565, с.227]. Видавництво «Книгоспілка» в 1923 р. видало 63 назви, з яких українською – 57 (89%), російською – 6, загальний об'єм складав 318 друкованих аркуші, з яких українською 243 (76%), російською 75, тираж – 739000 примірників, з них 624000 (84%) українською, 115000 російською [219, арк.20]. У 1923/1924 р. за мовою книги «Книгоспілки» поділялись так: по кількості назв та по кількості відбитків українською 88%, російською – 12%; по кількості друк. аркушів – укр. 83%, рос. – 17% [292, арк.145 зв.]. До осені 1925 р. понад половина рукописів, що надходили на розгляд редакційно-видавничого відділу «Книгоспілки», були українською мовою, а «на виході» у видавництва зафіксовано 95% україномовних книжок, «метеликів», часописів, плакатів, наочного приладдя тощо [382, с.9]. За 1925/26 р. «Книгоспілка» видала 338 назв, з них українською мовою – 304 [443, с.30], тобто, 93,8% [249, арк.136]. Також переважно українською мовою книжки видавало видавництво УАН. Якщо за 1923/24 р. видавництво не видало жодної російської книжки, то у 1924/25 р. лише 1 книжка з 28 була російською

мовою [443, с.37]. Видавництво «Радянський селянин» з 57 назв у 1923/24 р. видало тільки 15 українською мовою, у 1924/25 р. – з 70 назв 31 українською, у 1925/26 р. – з 144 назв українською було 112 [443, с.35].

Та, в основному, переважна більшість видавництв видавала російськомовну літературу. Переважно російськими видавництвами були «Пролетарій» і «Рабочий Украины» [240, арк.60]. Так, «Пролетарій» з жовтня 1922 р. по січень 1924 р. видав 92 назви, з яких російською – 87 назв і 5 – українською мовою [219, арк.20], у 1924/1925 р. – 283 російською і 2 українською, у наступному році – 334 російською та 21 українською [443, с.32], а вже станом на 1928 р. понад 40% друкованої продукції видавалося українською мовою [73, арк.343]. «Робітник Донбасу» не видав жодної української книжки. Видавництво «Український робітник» у перший рік своєї діяльності видало 7 українських книг із загальної кількості 96 назв [443, с.33]. «Наукова думка» з 1923 по 1925 р. не видала жодної української книжки, лише у 1925/26 р. з 377 назв 8 були українською мовою [443, с.40]. Юридичне видавництво також в основному видавало російською мовою – з 36 назв у 1923/24 р. тільки 2 українською мовою, у 1924/25 р. – з 69 назв тільки 7, у 1925/26 р. – з 99 назв лише 21. В продукції відомчих видавництв також переважала кількість назв російською мовою [443, с.35-36].

У порівнянні з державними та кооперативними видавництвами, приватні з 1923 по 1926 р. у відсотковому відношенні видали 63% українською і 30% російською мовою. Зокрема, у 1923/24 р. з 108 назв українською мовою було 59; у 1924/25 р. – з 141 назви українською – 72; у 1925/26 р. з 318 назв – 137. Але тоді як пересічний обсяг української книжки для всіх цих років у середньому становив 4 друк. арк., російську книжку видавали обсягом, майже вдвічі збільшеним (1924/25 р. – 4,5 друк. арк., а 1925/26 р. – 4,7 друк. арк.) [443, с.41].

Українською мовою, в основному, видавались підручники. Зокрема, у 1924 р. було видано 156 назв підручників накладом 4106500 прим., з них українською мовою – 3670500 прим., або 89%. Також з'явилися україномовні підручники для вузів [225, арк.18], хоча, не було відповідної кількості підручників українською мовою для радпартшкіл [235, арк.31]. Дитячої

літератури українською мовою було видано 74%, масової літератури для селян – 87% та антирелігійної літератури – 84% [225, арк.19, 20]. У 1925 р. видання українських книг збільшилося до 58% [235, арк.13]. За даними Книжкової Палати видання української книжки зросло в 1924/25 р. проти 1923/24 р. по назвам на 103,3%, по друк. арк. на 89,5%; за перше півріччя 1925/26 р. порівняно з першим півріччям 1924/25 р. українська книжка зросла по назвам на 11,2%, по друк. арк. – 52,% [241, арк.27].

Та, незважаючи на збільшення кількості українських видань, мовний бар'єр і монополія російської книжки продовжували існувати. При значному абсолютному зростанні української книжки, відносно місця, яке вона займала в загальній кількості видань в УСРР – падає, поряд з швидким темпом зростання видань на інших мовах. Так, в 1924/25 р. українська книжка в загальній кількості продукції по назвам складала 42,9%, в 1925/26 р. – 37,9%, тоді як російська в 1924/25 р. – назв 53,3%, в 1925/26 р. – 56,5% [240, арк.70]. Хоча по друкованим аркушам українська книжка зростала швидше за російську, та це пояснювалось значним зростанням накладів українського підручника, який в загальній продукції займав близько 70% [241, арк.27].

Тож, ЦК КП(б)У, відзначаючи, що українською мовою видавались до цього часу тільки посібники і масова література для селян, постановою «Про українізацію преси УСРР» у жовтні 1925 р. визнав за необхідне, щоб видавничий план передбачав пропорційно всі потреби в українській книжці, особливо наголошувалось на виданні робітничої масової літератури і популярної марксистської та наукової книги [565, с.227]. Крім того, ЦК КП(б)У зобов'язав відділ друку вжити заходів для повної українізації ДВУ [391, с.299]. Також, одним з нагальних завдань визначалась подальша українізація преси. Але, якщо центральний орган ЦК КП(б)У – газета «Коммунист» – до переведення на українську мову мала наклад понад 70 тис. прим., то українізація призвела до подвійного зменшення накладу – у червні 1926 р. газета мала тільки 36 тис. прим. [343, арк.118]. Тому ЦК КП(б)У звернувся до окружкомів про підтримку українізованого «Комуніста» [341, арк.178].

Головні напрями розвитку української книги були накреслені в постанові ЦК КП(б)У від 25.08.1926 р. «Про стан преси на Україні», в якій вказувалось,

що «українська книга відіграє велику роль у будівництві соціалізму», що «пролетаріат вважає українську книгу зброєю широкого державного значення, зброєю освіти багатомільйонних українських народних мас та піднесення їх на вищий культурний рівень». На підтвердження цього в постанові наводилися матеріали про успіхи у випуску книжкової продукції: за 120 років (з 1798 до 1919 р.) українською мовою було видано 5054 назви, а за 7 ½ років радянської влади (з 1919 р. до другого півріччя 1925/26 р.) – 5430 назв. За останні 2 ½ роки в Україні було видано 7216 книжок різними мовами, з них українською – 3440, або майже 50% [235, арк.33]. Та, визнаючи задовільною справу з підручниками для загальноосвітніх шкіл, вважалось незадовільним становище з підручниками для профшкіл, технікумів, інститутів (лише 14% підручників видавалось українською мовою) [241, арк.28]. Також, Політбюро ЦК КП(б)У визнав за необхідне збільшити випуск «особливо популярної» партійної та соціально-економічної масової літератури українською мовою. Крім того, визнавалося за неприпустиме явище, що «до цього часу не вийшло жодного тому творів В.І. Леніна українською мовою». Відповідно ДВУ пропонувалось «вжити всіх заходів для видання творів В.І. Леніна, марксистських праць з історії України періоду революційної боротьби і часів радянської влади» [565, с.238].

Хоча 1926/27 р. був «першим роком, коли українська книга нарешті стала на перше місце в книжковій продукції УСРР і стала разом по трьох розділах: за назвами, друкованими аркушами і тиражами» [245, арк.21], та падіння видань української книги спостерігалось і в цьому році. Так, якщо в 1925/26 р. трьома видавництвами України (ДВУ, «Книгоспілка», «Радянський селянин»), які в загальній продукції займали 65% й українською мовою видавали 80-85% літератури, було видано близько 116 млн. відбитків, то в планах на 1926/27 р. було намічено 95 млн. відбитків, тобто на 17% менше [240, арк.70; 241, арк.27]. Падіння видань української книги відбивалось, в першу чергу, на падінні наукової та науково-технічної літератури. Якщо в 1925/26 р. було видано 29 назв науково-технічної книжки, то в 1926/27 р. планувалось лише до 20 назв [241, арк.28].

Книжковий ринок УСРР, в основному, був наповнений російськими книжками (видавництв РСФСР), тоді як українська книжка займала саме

незначне місце, не більше 25%. Магазины ДВУ і «Книгоспілки» продавали не тільки свої видання, а й чужі (московські, лєнінградські). Так, ДВУ за 1925/26 р. продало своїх книг 5800 тис. примірників й чужих 3700 тис. прим., «Книгоспілка» – 20% своїх і 80% чужих [240, арк.60].

Значно вплинула на розширення сфери вживання української мови в навчальних закладах УСРР й підвищила попит на україномовну літературу постанова ВУЦВК УСРР «Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку культури» від 6.07.1927 р. [579, с.357]. Але темпи видання україномовних книжок були низькими. В 1926/27 р. українською мовою було видруковано лише половину книжкової продукції – з 5008 назв лише 2445 назв українською мовою. Та й з цих україномовних книжок не всі йшли на ринок, а лише ті, що мали ціну на обкладинці (таких було близько 4 тис. назв, з них українською – 1504 назви). Тож, на ринку було 1504 назви українських книжок проти 1132 назв російської книги видавництва УСРР, плюс 7,5 або 10 тис. назв російських видавців. Це зменшувало відсоток україномовних книг до 48,8% [245, арк.21].

Головна маса україномовних книг складалась з художньої та підручничової літератури. Зокрема, навчальна література українською мовою становила 58,22% в назвах, 62,40% в друк. арк. та 82% в накладах, а російською мовою – 41,78% в назвах, 37,50% в друк. арк. та 18% в накладах [245, арк.26]. Також в 1926/27 р. всі видавництва «взялися» за випуск великої кількості літератури з мовознавства – 131 назва в 1577 друк. арк. з накладом в 6127180 прим. (в загальній кількості всієї друкованої продукції в 27108586 прим.) і 62421500 відбитків (з 171716132 відбитків). Тобто, за відбитками – майже третина продукції.

Але, найменше українізація торкнулася соціально-економічної, профспілкової, медичної, технічної літератури та прикладних знань. Так, з 664 назв медичної та ветеринарної літератури українською мовою була видана лише 91 назва, з 475 назв профспілкової літератури українською мовою – лише 85 назв. Наукової літератури українською мовою було надруковано лише 32% [245, арк.21, 24]. Наприклад, «Наукова думка» у 1926/27 р. українською мовою видала 39 назв, 31 друк. арк., накладом 256630 прим., тоді як російською – 411

назв, 576 друк. арк., накладом 529835 прим. [245, арк.24 зв.]; Юридичне видавництво – з 72 назв, 775,33 друк. арк., накладом 340200 прим. російською мовою – 45 назв (62,6%), 594,33 друк. арк. (76%), а українською мовою – 26 назв (36,4%), 179,07 друк. арк. (23%) [245, арк. 27].

У 1927-1928 рр., як зазначав А. Козаченко, на українському ринку книги російська книжка, «поруч з успішним розвитком українізації в УСРР, поволі поступається тими читацькими групами, що раніше користувалися тільки з книжки російською мовою ... робітнича книжка російською мовою впала майже на 60% за один рік, а селянська сходить до зовсім непомітних розмірів, ... російська книжка... набагато здала з тих позицій, що їх для неї завойовувалося протягом... століть попередньої історії Росії та України» [569, с.34-35].

«Український робітник» також у 1926/1927 рр. вперше видав 42 назви професійної літератури українською мовою. Але якщо взяти загальну кількість друкованої видавництвом продукції, що становила 144 назви і 737 друк. арк., серед цієї кількості російськомовній літературі відводиться 102 назви і 586 друк. арк. [71, арк.2]. У наступні роки ці показники значно змінилися, видання українською мовою за 1927/28 р. становили 203 назви, 660 друк. арк., накладом 17530,1 тис. примірників, тоді як у 1928/29 р. відповідно – 237; 906; 2853,1. Співвідношення у відбитках мало такий вигляд: українська книжка – 84%, російська – 12% [466, с.4].

Отже, майже всі видавництва, за винятком «Пролетарія» та «Наукової думки», видавали книжки переважно українською мовою.

Навесні 1928 р. при відділі друку ЦК було скликано нараду з питань поширення української книги в широких масах, на якій було озвучено той факт, що в найбільших індустріальних містах (Луганськ, Дніпропетровськ), де українські робітники складають більшість, українська книжка в бібліотеках становила всього 5-6%, а в бібліотеці при читальні ВРНГ УСРР на 30 тис. книжкового фонду не було жодної української книжки; на ринку України кожного року з'являлось до 10 тис. назв російських книжок, тоді як українських – до 1500 назв. Таке явище було визнано «хворобливим навіть з політичного боку, бо воно ставить у привілейоване становище російську книгу над українською». Також було «взято до уваги», що 70% українських книжок

складали підручники, а українська книга «в галузі науки та літератури» заповнила ринок лише на 5-7% [250, арк.4]. Тому було вирішено: «упорядкувати» книготорговельний ринок та організувати постійний контроль з боку партії «над тим як і де поширюється українська книга» [250, арк.1, 4-5].

Хоча у 1928 р. з 5413 виданих в Україні книг й було 54% україномовних [574, с.127], та, враховуючи те, що лише серед робітників, які розмовляли українською мовою, читали – 58,2%, писали – 53,7% [393, с.5], а сільське населення було переважно україномовним, то той відсоток літератури, що видавалася українською мовою, був мізерним.

З метою ще «більшого наближення книги до розв'язання завдань індустріалізації країни, переходу сільського господарства на нову, соціалістичну основу і проведення культурної революції», 28.02.1929 р. ЦК КП(б)У в постанові «Про поширення української книги» визначив нові завдання видавництва і шляхи подолання недоліків. Зокрема, в резолюції вказувалось, що більша частина книжкової продукції припадала на підручники, а це призводило до недостатнього видання масової української популярної соціально-економічної та наукової літератури. До того ж, випуск наукової та технічної літератури тільки-но починався. Великою перешкодою на шляху поширення української літератури була визнана незадовільна організація роботи самих видавництв і висока ціна на книжку [478, с.49]. Також ЦК КП(б)У констатував відсутність на українському книжковому ринку такої «капітальної» літератури українською мовою, як: українська енциклопедія, твори Леніна, Маркса, Енгельса, літератури з марксизму, наукової літератури, світової класики художньої літератури й, навіть, української класики [254, арк.16].

Питання про стан української літератури, як одне із важливих, було підняте й на засіданні членів правління видавництва «Український робітник» (18.02.1929 р.). Зокрема, завідувач торгівельного відділу Е. Добрий запропонував провести ряд заходів, які, на його думку, змогли б покращити процес просування української книги, а саме: книготорговельний відділ повинен був слідкувати за своєчасним постачанням і повним виконанням замовлень для філій; перевіряти наявність української книги і поповнювати її

асортимент; постійно поновлювати каталог необхідною українською літературою та провести переговори з газетними видавництвами про випуск серії «Дешевої бібліотечки червоного письменства» як додатку до газет. Філії зобов'язувалися виділити більше місця для української книги на вітринах й звернутися до книгозбірень, клубів та інших організацій з пропозицією прискорити поповнення свого літературного фонду українською книгою. В обов'язковому порядку передбачалося переглянути штат робітників українського відділу з метою підбору робітників з вищою кваліфікацією, які б досконало володіли українською мовою й знали українську культуру. Увага бібліографічного відділу акцентувалась на пропаганді української книги. У місцевих газетах наводились оголошення про організацію виставок української художньої літератури видавництвом та наявність у ньому асортименту української книги. У Харківській крамниці видавництва було організовано періодично-змінну виставку української книги [85, арк.27].

Розглядаючи українізацію «не тільки як культурно-політичне завдання, а і як справу підвищення кваліфікації, що дасть здешевлення книги», ДВУ вирішило поставити перед ВУКом друкарів завдання «широко поставити справу українізації поліграфробітників, особливо складачів» [251, арк.12].

За даними основних видавництв, що видавали понад 90% продукції, в 1928/29 р. українською мовою було видано 74,5% назв, накладом 79,9%, а по відбитках 78,5%.; на 1929/30 р. запроектовано видати по назвах 77%, накладах 83% і по відбитках 87% [431, с.3-4]. Але фактичний обіг книги українською мовою складав 20-30%, а решта припадала на російськомовну літературу українських видавництв, яку було зручно реалізувати й обмінювати на книгоринку СРСР [510, с.22].

Щодо українізації преси, то вона сягнула масштабів державної кампанії, коли на чолі Наркомату освіти став М. Скрипник. Станом на 1929 р. виходило 54 газети українською, порівняно з 20 російською й 11 мовами інших національних меншин. Українські газети становили 65% загального накладу [615, с.64]. Взимку 1929 р. україномовні робітничі газети мали кількісну перевагу над російськими виданнями (12 проти 9), а за накладом було досягнуто рівності. Щодо центральної республіканської преси, то тут

відношення українських і російських газет було 17 проти 2 [574, с.130]. Українізація журналів теж була значною. У 1928 р. українською мовою виходило 232 назви (77% загального числа), вони мали 74% загального журнального накладу [465, с.8]. Хоча відомча преса була переважно російськомовною (з 56 видань лише 11 українських назв, зокрема «Червоне село», «Нова громада», «Літопис українського друку» та «Радянська Україна» дотримувались української мови в усіх публікаціях, інші виходили мішаною мовою [341, арк.4-6]. У 1929 р. «Комуніст» мав 516 робкорів, але тільки 216 з них писали українською [344, арк.1-4]. Тому бюро Харківського ОПК запропонувало всім райкомам і осередкам подбати про створення мережі дописувачів керівної газети [345, арк.21]. Рішення про українізацію «Харківського Пролетаря» було ухвалене тільки на початку березня 1930 р. [346, арк.16].

Якщо в 1930 р. українською мовою було видано 6299 назв накладом 108335 тис. прим., то у 1931 р. – 6252 назви накладом 107615 тис. прим. Хоча, зменшення україномовної продукції й пояснювалося зменшенням накладу всієї продукції України з 124,2 млн. в 1930 р. до 122,8 млн. примірників в 1931 р. [260, арк.11], та на початку 1930-х рр. українізацію почали поступово згортати (а остаточно її було згорнуто в 1938 р.). Процеси згортання коренізації значно посилювалися після того, як для здійснення колективізації з Росії було надіслано багато партійних функціонерів. Крім того, з 1933 р. проти української інтелігенції стали широко здійснюватися репресивні та інші антиукраїнські заходи. Українізація, як відомо, закінчилася погромом української культури й масовим винищенням її творців.

Щодо україномовних періодичних видань, то їх кількість у 1933 р. істотно не зменшилась. На 1 березня 83 журнали із 106 продовжували виходити українською мовою, частка україномовних газет становила майже 90% [262, арк.107, 112]. Хоча без погодження з ЦК категорично заборонялося робити будь-які зміни в мові того чи іншого періодичного органу (в кожному окремому випадку це можна було зробити лише після рішення ЦК» [182, арк.75], та місцева преса з метою уникнути звинувачень у буржуазному українському націоналізмі, самопливом стала переходити на російську мову.

Про це говорив М. Попов на листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК КПУ: «окремим товаришам здається, що ліквідація перегинів означає ліквідацію українізації... в деяких місцях помічаються тенденції загального механічного переведення газет, що обслуговують робітників, на російську мову» [468, с.183]. Так, парторг заводу ім. Дзержинського Соловійов дозволив перевести багатотиражку «Прапор Дзержинки» на російську мову у грудні 1933 р. У березні 1934 р. міськпартком засудив цю практику, але газета продовжувала виходити російською мовою [261, арк.7]. Така ситуація була типовою не тільки для робітничої преси, а й для селянської. На початок 1935 р. разовий наклад всесоюзної «Крестьянской газеты» складав 1 750 тис. прим., тоді як всі разом районні сільські масові газети мали наклад 1 490 590 прим. [266, арк.190]. Незважаючи на те, що республіканська масова селянська газета «Радянське село» продовжувала зберігати свій авторитет серед селянських читачів, ЦК КП(б)У наприкінці 1934 р. готував її закриття, мотивуючи це популярністю московського видання для селян [271, арк.69].

ЦК КП(б)У, провівши обстеження стану українізації партійних, радянських установ та преси в Дніпропетровській, Донецькій та Одеській областях, у жовтні 1935 р. констатував, що переважна більшість з них була українізована тільки назвою [269, арк.15]. У Донбасі на час перевірки в 6 українізованих газетах друкувались матеріали лише російською мовою, 20 змішаних були, по суті, теж російськомовними; у молодіжній обласній газеті, що теж вважалася українізованою, матеріали українською становили 3-5%; у всіх газетах партійні постанови подавались тільки російською; серед 43 багатотиражок шахт українською була лише одна, хоча Спілка вугільників Донбасу подала відомості, що на 1935 рік українізовано 70% робітників і шахтарів краю [269, арк.30-32].

У пояснювальній записці до тематичного плану «Дитвидаву» на 1934 р. зазначалось, що «поруч з націоналістично-петлюрівською ідеологією в мові, змісті та оформленні дитячих книжок у видавництві практикувалося відкидання російських письменників і російської літератури» і, що в 1934 р. вже «будуть видані переклади книг російських радянських письменників» [267, арк.42-43]. «Український робітник» у 1935 р. планував видати 217 назв, з них

106 назв українською мовою, 21 – російською та 90 назв двома мовами, або 153 назви українською мовою (70%), обсягом 568 арк. (74%) та 64 – російською мовою (30%), обсягом 207 арк. (26%) [270, арк.116].

Також треба відзначити, що, на відміну від попередніх років, за окремими винятками, російська література, твори письменників «братніх народів» СРСР і книги західноєвропейської літератури видавалися в українських перекладах. Тільки в 1936-1937 рр. українською мовою вийшли: «Мати», «Васса Железнова» і багато окремих оповідань М. Горького, «Як гартувалася сталь», «Народжені бурєю» М. Островського, «Чапаєв» Д. Фурманова та ін. Також було перекладено українською мовою чимало творів російської дореволюційної літератури. Особливо широко видавалися твори О.С. Пушкіна (у зв'язку з 100-річчям з дня смерті поета), Л. Толстого, А. Чехова, І. Тургенєва та ін. З «братніх» художніх літератур було видано «Витязь у тигровій шкурі» Шота Руставелі, «Вибрані твори» Янки Купали. З іноземних письменників вийшли друком в 1930-х рр. у перекладі українською мовою такі перлини світової літератури, як «Утрачені ілюзії» Оноре де Бальзака, «Орлеанська діва» Вольтера, «Німеччина» Г. Гейне, «Рейнеке лис» Й. Гете, «Розбійники» Ф. Шіллера, «Квентін Дорвард» В. Скотта, «Тартюф», «Мізантроп» Ж. Мольєра [565, с.253-254].

У кінці 1930-х рр. кількість україномовних видань різко зменшилася – з 6394 (79% загальної кількості видань усіма мовами) у 1930 р. до 1895 (43%) у 1939 р. Причиною відносного зменшення українських видань була як урядова політика, так і «відраза читача до творів, перейнятих офіційною пропагандою, та ще й низького художнього рівня, і помітне зменшення самих читачів внаслідок розгрому інтелігенції та освічених кіл селянства» [561, с.410]. Ті, хто хотів доступитися до сучасних знань та сучасної думки, мусили дедалі частіше вдаватися до російської мови. Хто ж дотримувався української, не тільки прирікав себе на приниження, а й, навіть, наражався на небезпеку бути проголошеним ворогом народу з усіма наступними наслідками.

Отже, українізація, хоча й була засобом зміцнення позицій більшовицької влади в Україні, позитивно вплинула на видавничу галузь. Якщо в перші роки українізації кількісне зростання видань української книги відбувалось

повільно, що пояснювалося матеріально-технічною та організаційною слабкістю видавництв, малою кількістю українських авторів, відсутністю кваліфікованих перекладачів, які могли б забезпечити переклад книг українською мовою, то в другій половині 1920-х рр. спостерігається збільшення видань українською мовою. Та, незважаючи на збільшення кількості українських видань, мовний бар'єр і монополія російської книжки продовжували існувати. Переважна більшість видавництв друкувала російськомовну літературу. Крім того, книжковий ринок УСРР був наповнений продукцією російських видавництв. Українською мовою, в основному, видавались підручники, посібники та масова література для селян. Найменше українізація торкнулася соціально-економічної, профспілкової, медичної, технічної літератури та прикладних знань. Щодо українізації преси, то вона сягнула масштабів державної кампанії, коли на чолі Наркомату освіти став М. Скрипник. У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. майже всі видавництва, за винятком «Пролетарія» та «Наукової думки», видавали книжки переважно українською мовою, але політика українізації почала згортатися правлячою комуністичною партією, посилювався ідеологічний тиск на видавництва, що й зумовило помітне скорочення нових україномовних видань.

4.4. Організація випуску періодичних видань

Заснування та розвиток радянської періодики проходили одночасно із закриттям некомуністичних видань, рішучою ліквідацією національної української преси під виглядом боротьби з буржуазією та контрреволюцією [460, с.37]. У резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 р.) вперше було вказано на те, що успіх національної політики більшовиків значною мірою залежить від діяльності преси [389, с.432]. Тому, щоб забезпечити собі монополію в ідеологічному впливі на суспільство, більшовики ліквідували національну українську пресу, замінивши її новим типом видання – спільним органом партійного комітету та виконавчої влади відповідних рівнів. Відтоді партійно-радянська преса стала репрезентувати всю пресу радянської України, оскільки була єдиною можливою в легальному розумінні [630, с.61].

Так як преса є «тим дзеркалом, що відбиває життя громадське, політичне народів та держав і разом з тим являється головним нервом та засобом пропаганди ідей тих чи інших людських угруповань» [349, с.3], 18.11.1921 р. ЦК РКП(б) надіслав листа до республіканських ЦК «Про звернення серйозної уваги на періодичну пресу» [213, арк.7]. Всі газети мали бути негайно перегруповані у двох структурних напрямках: а) партійні видання, де сувора послідовність партійної лінії має проводитись чітко і незаперечно, і б) масові видання, які мали сприяти оволодінням трудящими і втягуванням їх у коло партійного впливу [207, арк.31]. Це перетворювало пресу на дієвий механізм ідеологічного впливу більшовиків на населення.

Проголосивши, що наймогутнішим зряддям у боротьбі за вплив на маси, за їх комуністичну просвіту й організацію є преса, партійні організації вжили заходів щодо розширення і «просування» у маси друкованого слова, яке б «послабило дрібнобуржуазний вплив і боролось за їх комуністичне виховання». Якщо на початку 1920-х рр. в УСРР видавалося понад 20 літературно-художніх та громадсько-політичних альманахів і збірників, 10 республіканських газет і 55 журналів [542, с.405], то в сер. 1920-х рр. виходило 124 журнали, із них 84 –

у Харкові [391, с. 143], де знаходилися провідні видавництва і редакції журналів [594, с. 589].

Періодичний сектор ДВУ випускав протягом 1920-х рр. від 10 до 29 назв газет і журналів. Так, у 1924/1925 виробничому році за сектором періодичних видань ДВУ було закріплено видання 23 назв газет і журналів [604, с. 74]. У 1925 р. ДВУ видавав 26 журналів, в 1926 р. – 21 [241, арк. 3], а в 1927/28 р. періодичним сектором ДВУ було передбачено до друку 29 назв (25 журналів і 4 газети) [141, арк. 8]. Зокрема, видавництво випускало такі журнали: науково-художні й критичні («Червоний шлях», «Життя і Революція», «Нова генерація», «Гарт», «Плужанин», «Красное слово», «Літературна газета»), політико-економічні та історико-революційні («Більшовик України», «Літопис Революції»), науково-популярні, методичні, антирелігійні, громадсько-політичні, політосвітні та лікнепівські («Безвірник», «Знання», «Самоосвіта», «Геть неписьменність», «Селянський будинок»), для дітей («На зміну», [251, арк. 10], «Червоні Квіти», що виходив двічі на тиждень [219, арк. 31] розміром 4,5 друк. арк. накладом 3000 прим., «Юный ленинец», «Октябрьские всходы», рос. мовою, розміром $5\frac{3}{4}$ друк. арк., накладом 5000 прим.) [141, арк. 8-9; 226, арк. 22]. Також у ДВУ виходили й такі журнали, як: «Критика», «Молодий Більшовик», «Східний світ», «Проліфронт», «Радянське образотворче мистецтво», «Під контроль мас» [254, арк. 42], «Зодчество», «Червоний перець» та «Друг дітей» [141, арк. 9].

Видавництво «Пролетарій» видавало такі періодичні видання: газети «Пролетар», «Комсомолец»; органи ЦК КП(б)У і Харківського окружкому: «Агітація і пропаганда», «Известия ЦК КП(б)У»; «Червона преса» – орган відділу преси ЦК КП(б)У [604, с. 77]; та журнали: «Агітатор», «Пропагандист» – органи Агітпропу ЦК КП(б)У [243, арк. 13], з 1926 р. у видавництві виходить журнал «Більшовик України» – орган ЦК КП(б)У [595, с. 176], із січня 1927 р. – «Червоний перець», що мав 27,2 тис. примірників; «Фото для всіх» (2 тис. примірників); «Жовтень» (видавався з першого січня 1928 р. і мав 15,8 тис. примірників); «Техніка масам» (був організований ВРНГ УСРР і почав діяти з квітня 1929 р.) [146, арк. 1]; «Робітничий журнал» [87, арк. 1], наклад якого дорівнював накладу газети «Пролетар», виходив два рази на тиждень і слугував безкоштовним додатком до цієї газети. Також при видавництві виходили такі

журнали, як «Комсомольський Агітатор», «Проліт», «Вісті», «Партактивіст», «На допомогу партнаванню», «Молодой коммунар», «Юнацький рух» [254, арк.41], «Освіта на Харківщині», «Студент революції» (орган Центрального бюро пролетарського студентства України), «У станка» (масовий літературно-художній та побутовий багато ілюстрований) – орган Харківського окружного [243, арк.13; 602, с.69].

При видавництві «Книгоспілка» виходили газети: «Кооперативне життя» [401, с.126], «Хозяйство Украины», кілька журналів: «Радянський селянин», «Вісник садівництва, виноградарства та городництва», «Ветеринарне діло», «Нова громада», «Книга», «Кооперативний книгар» [604, с.78], літературно-критичний та бібліографічний журнал «Книга», що видавався у 1923-1924 рр. «Книгоспілка» видала чотири номери журналу «Книга», а п'ятий вже вийшов у іншому видавництві. Журнал «Нова громада» «Книгоспілка» видавала разом з «Вукоопспілкою». Згідно з договором від 2.01.1924 р. «Вукоопспілка» несла 75%, а «Книгоспілкою» 25% усіх витрат з видання журналу [130, арк.3]. А в 1925 р. вийшов перший часопис «Кооперативний книгар», що присвячувався питанням кооперативної книготоргівлі; його редактором був член правління видавництва М. Агуф [518, с.188].

З 1924 р. видавництво «Червоний шлях» почало видавати журнал «Нова книга», який задовольняв потреби книжкової справи і особливо книготоргівлі [387, с.110]. Видавництво «Шлях освіти» видавало журнали: «Путь просвещения», «Шлях освіти», «Путь к коммунизму», «Ученые записки», «Радянська освіта» [219, арк.19], «Порадник Головоцвиху», «Бібліотека селянина», «Геть неписьменність», «Пекло» [29, арк.4]. А з 1924 р. видавало ще й часопис «Книга», який раніше друкувався коштом видавництва «Книгоспілка» [489, с.51].

Такі журнали, як «Врачебное дело», «Профилактическая медицина», «Ортопедия и травматология», «Український медичний архів», «Новости иностранной медицины и биологии», «Журнал ушных, головных и носовых болезней», «Хроника здравоохранения», «Бюлетень НКЗдоров'я УСРР» та щомісячні робітничо-селянські журнали «Путь к здоровью» і «Шлях до здоров'я» виходили при видавництві «Наукова думка» [144, арк.9, 14].

Журнали профспілкової та культосвітньої тематики видавало видавництво «Український робітник». А саме: «Рабочий клуб», «Знание», «Работник», у 1925 р. «Спутник партработника Донбасса», в 1928 р. виходять: «Вестник профдвижения на Украине» та «Культработник» [425, с.7] та ін. У типографії видавництва друкувався й журнал «Червона преса» – орган ЦК КП(б)У [591, с.178]. Також видавництву доручалось видання газети «Всеукраинский пролетарий», виділеної з видавництва «Коммунист» [595, с.130]. Крім тих журналів, що видавав «Український робітник» («Лицем до виробництва» і «Культробітник»), у 1930 р. до видавництва перейшли ще й такі журнали: «Під контролем мас», «Безвірник», «Знання», «Фото для всіх», «Студент революції», «Червоний хрест», «За винахідництво», газета «Войовничий безвірник». З 1 жовтня видавництво розпочало видавати нове періодичне видання «Книжки – декади», яке повинне було що десять день подавати популярну, надруковану великим шрифтом, книжку з поточних політичних питань [515, с.26].

Видавництво «Робітник Донбасу» у своєму активі мало щоденну газету «Кочегарка», наклад якої становив – у 1923 р. 35 тис. примірників [216, арк.89], на початку 1925 р. – 30 тис. примірників, газету для молоді «Молодий шахтар», що виходила два рази на тиждень накладом у 12 тис. примірників, газету для селян «Донецьке село». Окрім газет, видавництво видавало ще літературно-художній журнал «Забой», науково-популярний журнал «Знання», а для сільського господарства журнал «Донецький пахар» [592, арк.11]. Видавництво «Гарт» видавало свій часопис «Гарт» [535, с.290].

Також періодичні видання видавали партійні видавництва «Комуніст». У 1925 р. це видавництво випускало журнали: «Коммунарка Украины», «Пламя», «Рабочая семья», «Гаврило», «Труд, организация и производство», «Стенгазета», науково-популярну бібліотеку «Пролетарий» та газети: «Коммунист», «Пролетарий», «Молодой Ленинец» та «Селянська правда» [234, арк.9-10].

Видавати періодичні видання було не вигідно, адже ця справа поглинала майже увесь прибуток видавничого відділу. Так, від 1.10.1925 до 1.09.1926 р. витрати ДВУ на часописи склали суму в 648207 крб. 52 коп.; при цьому передплата покривала 350463 крб., від відомчих дотацій мали 124 тис. крб. 93 коп., від різних прибутків (реклама) 34 тис. 04 коп. і на дефіцит, що покривав

ДВУ, припадало майже 133 тис. крб. [241, арк.22]. Виробнича собівартість продукції видавництва «Український робітник» за 1925/1926 р. становила 388 тис. крб., де періодика посідала 127,4 тис. крб., а неперіодика – 260,6 тис. крб. Собівартість відбитку періодики обходилася на 100% дорожче, ніж собівартість відбитку неперіодичної літератури, що пояснює невеликий наклад періодики. Рівняючись до Москви з її величезними накладами, більшість часописів відпускали за ціною дешевшою за собівартість [241, арк.22]. Щоб зменшити витрати, скорочують кількість виходів на рік (здвоєні номери), скорочували об'єми журналів, не зменшуючи ціни [241, арк.24]. Випуск усіх видань «Коммуниста» також був збитковим [234, арк.24]. Майже всі журнали друкувались вручну [234, арк.23]. Тому відділ друку повідомив ЦК, що з 1.10.1925 р. з видавництва «Коммунист» було виділено у самостійну господарську одиницю – газету «Пролетарий» [232, арк.187, 190].

Та, незважаючи на значні матеріальні витрати, пов'язані з друком періодичних видань, особливо в 1920-ті рр. активізується газетна справа. Якщо в лютому 1923 р. в УСРР виходило 65 газет, то вже в квітні 1926 р. їх було 79 [242, арк.36-38]. Наклад зріс до 1041 тис. примірників, або збільшився майже на 100% у порівнянні з березнем 1924 р. Враховуючи той факт, що переважну частину населення України становило селянство, особлива увага приділялася селянській пресі, зокрема, виданням, розрахованим на бідняків, батраків, середняків, кооператорів [459, с.37]. Якщо у 1923 р. селянських газет було 7, то у 1926 р. – 34, з загальним накладом 294 тис. примірників. Більшість округів мали свої селянські газети. Вся селянська преса виходила українською мовою. У всіх значних промислових центрах створюються масові робітничі газети. Станом на 1.04.1926 р. було 14 робочих газет [242, арк.36-38].

Газета «Вісті» почала виходити українською мовою, коли редактором став В.Еллан-Блакитний [214, арк.9], який чимало сприяв підвищенню інформативності та змісту газети, її популярності. Крім добре налагодженого інформаційного відділу, в ній були широко представлені наука, освіта, література, мистецтво, бібліографія. Та завідувач відділу друкованої пропаганди І. Кулик, переглянувши газету лише за один місяць, зробив такий висновок: «Коректура неможлива, грубі друкарські помилки зустрічаються навіть в заголовках, набраних крупним шрифтом... Над заголовком газети

чомуś відсутній лозунг «Пролетарії всіх країн, єднайтесь!» [202, арк.50]. Тому в резолюції Пленуму ЦК КП(б)У від 6.02.1922 р. вже конкретно вказувались завдання: «перетворити «Вісті» у велику газету з добре підібраним штатом, з хорошою інформацією, щоб вона могла одночасно з гідністю бути органом ВУЦВК і засобом комуністичного впливу» [405, с.23]. А 14.04.1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У поставило перед газетою «Вісті ВУЦВК» завдання «полонити ідеологічно інтелігентські кола української дрібної буржуазії, а для робітників і незаможних українців по мові дати трибуну для політичної і культурної роботи» [213, арк.79].

«Флагманом» більшовицької преси була газета «Правда». Також популярними українськими виданнями були газети: «Більшовик» (Київ), «Комуніст» (Харків), «Селянська правда» (Харків) [483, с.33]. З 6.04.1922 р. у Харкові як додаток до «Харьковского пролетария» російською мовою виходила селянська газета «Селянин» [549, с.180]. З 19.02.1925 р. вона стала самостійним виданням «Селянин Харківщини» [342, арк.37] й виконувала роль центральної керівної газети для сільського активу. 14.02.1930 р. газета була влита у «Радянське село» [549, с.180]. Газета «Радянське село» була заснована як губернська масова газета для селян в Києві 20.06.1924 р. На початку своєї діяльності вона мала наклад 18 тис. примірників, в кінці 1924 – на поч. 1925 р. – 53 тис. [225, арк.14], а через рік вона стала найпопулярнішою з усіх українських селянських видань, збільшивши наклад до 67,5 тис. примірників [112, арк.94, 97, 99]. Тому ЦК КП(б)У за рекомендацією відділу друку 2.06.1925 р. ухвалив реорганізувати її в центральну всеукраїнську селянську газету з переведенням до Харкова [231, арк.103]. Як орган ЦК КП(б)У газета «Радянське село» мала великі права, її кореспонденти, штатні працівники редакції могли отримувати інформацію від будь-яких партійних і державних установ [232, арк.205]. Цій газеті було створено добру поліграфічну базу. Редакцію очолював талановитий публіцист і організатор преси В. Фурер [242, арк.36].

У грудні 1925 р. IX з'їзд КП(б)У констатував зростання накладу селянських газет і визнав пресу одним з могутніх знарядь політики партії на селі, особливо після українізації основних окружних газет [388, с.383]. У 1930 р. виходило 35 окружних селянських україномовних масових газет загальним накладом 480

тис. прим. [161, арк.2-3]. Завдяки політиці українізації до середини грудня 1925 р. всі окружні і ряд робітничих газет також стали виходити українською мовою [30, арк. 42]. Українською мовою стала виходити й київська газета «Пролетарська правда», яка в 1926 р. мала наклад 33 тис. примірників, а центральна (загальноукраїнська масова) газета «Вісті ВУЦВК» – 47 тис. примірників [242, арк.37]. Хоча, треба відзначити, що до 1927 р. україномовні видання не випереджали російськомовні, а за тиражністю навіть значно поступалися. Крім того, на території УСРР широко розповсюджувалися загальносоюзні російськомовні видання накладом 400 тис. примірників [240, арк.61]. Але саме за часів українізації українська преса, вочевидь, уперше ввійшла в повсякденний побут широких верств населення, стала справді явищем повсякденної культури. Втім, наймасовішим її споживачем було селянство. Якщо наклад газети «Комуніст» (органу ЦК КП(б)У) 1930 р. досяг 122 тисяч примірників, а газети «Вісті» і «Пролетар» мали накладів відповідно 90 і 79 тисяч, то газета «Радянське село» виходила накладом 600 тисяч примірників. Якщо 1923 р. частка україномовних видань складала 14,0%, то на 1930 р. вона вже зросла до 68,8%, 1932 року – до 87,5% [607, с.69]. На кінець 1920-х рр. україномовна преса стала домінуючою і за числом видань, і за їх накладом. Періодика повністю була підконтрольна ЦК КП(б)У – всі редактори республіканських, окружних і міських газет були членами партії, у керівництві журналів частка партійців складала 40% [237, арк.11]. Та кількісне переважання україномовної преси не супроводжувалось домінуванням національно актуальних матеріалів у ній. Газети та журнали у цей час, особливо по завершенні «літературної дискусії» 1925-1928 рр., перетворились на терен партійно-радянської пропаганди та агітації, вони перестали відображати реальні процеси життя українського народу. На сторінках керованої преси знаходила оприлюднення тільки та інформація з місць, що співпадала з проголошеними принципами і обраним партійно-радянським керівництвом шляхом побудови нового суспільства [462, с.7].

У 1930 р. в УСРР виходили дві масові робітничі газети республіканського масштабу – «Всеукраинский пролетарий» («Пролетарий») накладом 75 тис. примірників та «Робітнича газета «Пролетар» («Пролетар») накладом 130 тис. прим. [266 арк.12]. Обидві газети були органами ЦК КП(б)У та ВУРПС. Крім

того, виходили 23 окружні робітничі газети загальним накладом 439 тис. прим. [266, арк.2-3]. Серед них найбільш популярними були українізовані «Харківський пролетар», «Пролетарська правда» (Київ), «Луганська правда», «Зоря» (Дніпропетровськ).

Також періодиці відводилась значна роль у вихованні молоді. Але Політбюро ЦК КП(б)У в 1926 р. комсомольську пресу вважав найслабшою ланкою преси в Україні [285, арк.20]. Тому відділ преси ЦК ЛКСМУ з метою покращення керівництва молодіжними газетами з вересня 1926 р. запровадив їх поквартальні огляди [283, арк.8]. Незадовільною була робота керівного «Комсомольця України», який мав по всій Україні тільки 4 тис. передплатників [284, арк.19]. Діяльність газети селянської молоді «Молодий більшовик», що обслуговувала Правобережну Україну та Чернігівщину, визнано взірцевою. Наклад газети з 2700 примірників у серпні 1925 р. зріс до 9 500 у квітні 1926 р. [560, с.72-73]. До найактивніших належала і «Майбутня зміна» – спільний орган Дніпропетровського, Криворізького та Мелітопольського окружкомів [289, арк.47]. Селянські молодіжні газети були україномовними, а от газета робітничої молоді Донбасу «Молодой рабочий» впродовж 1926-1929 рр. видавалась російською, хоча питання про її українізацію на бюро ЦК ЛКСМУ ставилось за цей час двічі [286, арк.11]; [288, арк.41].

Досить великого розмаху набув робсількорівський рух – участь у діяльності преси так званих робітничих і селянських кореспондентів (робкорів і сількорів), тобто тих, хто активно співробітничав у мас-медіа на громадських засадах. Партія підтримувала, розвивала і спрямовувала його, вважаючи «важливим елементом соціалістичної демократії, засобом залучення мас до державного будівництва» [247, арк.34]. Робітничі і сільські кореспонденти «самовіддано викривали класових ворогів», своїми виступами в пресі «сприяли зміцненню соціалістичної власності, дисципліни, організованості» [533, с. 113]. Тож, траплялись випадки залякування, побиття чи, навіть, убивств робсількорів [276, арк.31]. Щоб захистити робсількорів від переслідувань, Наркомост постановив, що за розголошення посадовими особами імен кореспондентів чи зміст їх листів, вони притягались до відповідальності й позбавлялись волі на 3 роки, а за поширення неправдивих слухів та завідомо неправдивих доносів на

робсількорів суд карав позбавленням волі від 6 місяців до 2-х років [249, арк.119; 276, арк.31].

Тотальний ідеологічний тиск центру став гостро відчутним на межі 1920-1930-х рр. Під виглядом масовізації газетних матеріалів – насиченням їх зворотною інформацією та повідомленнями від читачів, – а, насправді, через потребу обмежити інформування масового читача ЦК ВКП(б) прийняв рішення не друкувати в газетах стенограм, доповідей, виступів на різного роду з'їздах, пленумах, конференціях, нарадах [422, с.106]. Від початку 1930-х рр. керівна партійна преса значно перевищує за періодичністю і накладом всі інші центральні видання [166, арк.60]. Коли редакція газети «Вісті» звернулася до КСД з проханням про збільшення її інформаційної площі до формату «Комуніста», їй було відмовлено [163, арк.94].

У зв'язку зі змінами адміністративно-територіального поділу: ліквідація округів, утворення з лютого 1932 р. областей – відбувається процес реорганізації періодичних видань. Всі окружні газети реорганізуються в районні та обласні [162, арк.43-45]. У великих промислових центрах з'являються міські газети – органи місцевих партійних комітетів і Рад народних депутатів [404, с.336].

Звісно, газети мовчали про Голодомор 1932-1933 років, зате заповнилися статтями про «досягнення і переваги» колгоспів [257, арк.57-62], «викривальними» статтями про шкідників, куркулів і підкуркульників, які «зривають справу хлібозаготівель [257, арк.61], націонал-ухильників та інших «ворогів народу». Дехто встигав покаятись на сторінках преси в існуючих, а, здебільшого, неіснуючих «гріхах», хоч і це далеко не завжди рятувало [607, с.70]. У 1936 р. центральним матеріалом у номерах центральних газет («Комуніст», «Вісті», «Комсомолец України», «Пролетарська правда», «Робітнича газета», «Більшовик») був процес над «троцькістсько-зінов'євським терористичним блоком», повідомлення про те, що на підприємствах на відповідальних посадах працює «ряд замаскованих, активних троцькістів» та статті з приводу вироку Військової колегії Найвищого суду СРСР з цієї справи [274, арк.30, 39, 52]. Обласні газети писали про «стахановський рух», «прориви», посівну кампанію, обмін партійних документів та ін. [275, арк.1, 19, 60].

Переважання в Україні центральних московських газет було ініційовано П. Постишевим, який у квітні 1934 р. надіслав листи-прохання до редактора «Правды» Мехліса та редактора «Известий» М. Бухаріна про збільшення ліміту їх газет для України як передплатою, так і вроздріб [270, арк.81-83]. 4.12.1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про створення в УРСР центральної російськомовної газети «Советская Украина» з накладом 350 тис. примірників [187, арк.5]. 26 грудня ЦК КП(б)У погодилися з необхідністю російськомовних газет у провідних промислових центрах – Харкові, Дніпропетровську, Миколаєві, Одесі, надаючи їм такі самі наклади, які мали україномовні робітничі газети у цих містах. Паралельний вихід двох газет дуже швидко був замінений повним припиненням української робітничої преси, оскільки остання втрачала своїх читачів та кореспондентів, крім того, видання двох газет було обтяжливим для бюджету. А 10.01.1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У погодилося перевести на російську мову газети всіх українських залізниць. На початку лютого припинила вихід «Червона Армія» [188, арк.5]. Взагалі, в 1930-ті роки кількість радянських газет та їх наклади продовжують стрімко зростати. Так, у 1937 р. в Україні виходило 37 міських, 74 районних щоденних і 409 районних нещоденних газет [281, арк.71].

Важливою складовою видавничої системи є журнальна періодика, яка активно формувалася в 1920-ті рр. Цей час був визначальним у становленні українського літературного і мистецтвознавчого журналу. Національна стихія позначилася на тому, що більшовизація журналів була менш відчутна, ніж газет. Утворена 1922 р. Спілка селянських письменників «Плуг» розпочала видання альманаху «Плуг» і журналу «Плужанин». Спілка пролетарських письменників «Гарт» у 1923 р. видає однойменний журнал [608, с.195]. З 1925 р. альманахи літературних угруповань: «Гарт», «Плуг», «Асоціація комункультівців», «Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників» та інших стали виходити як систематичні періодичні видання [240, арк.73]. Упродовж 1927-1932 рр. журнал «Гарт» випускало ДВУ. До редакційної колегії входили: І. Микитенко, П. Усенко, В. Сосюра. Журнал містив художні твори, критичні, публіцистичні та наукові статті з різних питань мистецтва. Регулярно друкувалися новини від українського письменництва за кордоном [459, с.37].

У Києві 1923 р. «для гуртування попутницьких сил інтелігенції на базі колишнього літературного додатку до «Вістей» «Наука, література, мистецтво» було започатковано літературно-науковий журнал «Життя і революція» та літературно-громадський щомісячник «Червоний шлях». Редактор журналу Г. Гринько в листі до П. Ладана писав про створення місячника: «з кінця лютого цього року починає виходити у Харкові під моєю редакцією літературно-науковий і соціально-політичний журнал «Червоний шлях» українською мовою. Ми перший раз беремося за здобування щомісячного журналу. Наші політичні органи надають цій справі серйозне значення і треба зробити все, щоб вона не провалилась» й просив допомогти журналу в організації зв'язку з закордонними літературними силами, як українськими, так і європейськими [137, арк.53]. Більше того, у передмові до 1 числа цього часопису Гр. Гринько «проговорився», що «Червоний шлях» видається як протиставлення націоналістичній «Новій Україні». Суспільно-літературний місячник «Нова Україна» з 1923 р. за спільною редакцією В. Винниченка та М. Шаповала почав виходити у Празі та своєю постановою національної, загальноукраїнської проблематики впливав на суспільно-культурне піднесення в радянській Україні. Журнали «Життя і революція» у Києві та «Червоний шлях» у Харкові (за часів редагування його О. Шумським) відіграли значну роль у гуртуванні національних сил [459, с.37].

З'явилися україномовні науково-популярні видання: «Знання», «Глобус», «Нова громада», «Червоні Квіти» (журнал для дітей), «Всесвіт» [225, арк.15,17]. Зокрема, двотижневий ілюстрований науково-популярний журнал «Знання», який випускало ДВУ [141, арк.8], був розрахований на «робітничо-селянські маси» й у зрозумілій для них формі давав найрізноманітніші знання з різних галузей науки й життя [459, с.39]. Атеїстичний щомісячний журнал «Безвірник», який спочатку виходив при редакції газети «Селянська правда» [224, арк.108], потім видання журналу було передано видавництву «Червоний шлях», виходив раз на місяць накладом 10-15 тис. прим. [225, арк.31]. А з 1925 р. він почав виходити у ДВУ [141, арк.8].

Щоб забезпечити систематичне керівництво українізованою партійно-радянською пресою в Україні, при Відділі друку ЦК КП(б)У з 1925 р. організовано щомісячний інструктивний журнал «Червона преса» [230, арк.25]

з такими регулярними рубриками: «Загальний», «Періодична преса», «Газетна та книговидавнича справа», «На місцях», «Робсількорівський рух», «Стінгазета», «Дискусійний відділ», «Життя робітничої преси» [230, арк.25]. Тоді ж за пропозицією Секретаріату ЦК КП(б)У, Агітпропу і НКО УСРР створюється журнал «Агітатор» [230, арк.24]. Журнал друкувався у видавництві «Пролетарій» [519, с.176]. Поява такого керівного журналу була також зумовлена посиленням активності наукової української інтелігенції, що стала з 1924 р. гуртуватися навколо академічного видання М. Грушевського «Україна» (1924-1930) – органу історичної секції Всеукраїнської Академії Наук [245, арк.14; 558, с.277]. Як академічний журнал цей часопис не підлягав цензурі. У ньому публікувалися статті з проблем української старовини, етнографічні матеріали, архівні повідомлення. Крім вчених, які пристали на службу в радянські інститути, тут друкувалися знані науковці з-за кордону. Українська проблематика висвітлювалася без ідеологічних пересторог. Радянські чиновники від преси визнавали, що поки що серед них немає гідних опонентів М. Грушевському та його співавторам по журналу і Академії в цілому [240, арк.65]. «Україна» з перших номерів відмовилася від класової презентації, вона представляла загальнонаціональні інтереси й опосередковано вимагала від радянської влади послідовного розв'язання національного питання в інтересах усього українського народу, а не лише робітничого класу [238, арк.101]. 1930 р. цей журнал з наказу влади перестав виходити. Відновлено його через 10 місяців, на цей раз вже за редакцією колегиї в складі П. Шурана, М. Іваненка, С. Скотського та М. Крачеровського [558, с.278].

У 1925 р. в Катеринославі засновано український літературно-науковий та політико-громадський ілюстрований журнал «Зоря», навколо якого згуртувалася національно-свідома інтелігенція. Засновником та відповідальним редактором журналу був західноукраїнський письменник Іван Ткачук. В журналі друкуються вірші та оповідання як молодих українських письменників різних літературних груп, так і вже відомих українських письменників-поетів. У журналі також друкуються статті на політично-громадські, літературні й наукові теми, «хроніка» культурного життя Радянського Союзу і закордонних країн. В кожному числі подавалися найновіші досягнення науки й техніки, а також рецензії й списки нових книжок усіх видавництв [257, арк.21].

У 1926 р. в УСРР виходило 104 журнали (без відомчих), з них українською мовою – 67, російською – 32, на інших мовах – 5 (60% всіх журналів виникли в 1925-1926 рр., а серед українських не більше 20 нараховували 3-й рік існування) [241, арк.29-30].

У 1927 р. літературна організація ВАПЛІТЕ, очолена М. Хвильовим, М. Яловим та О. Досвітнім 1927 р., заснувала літературно-художній журнал «ВАПЛІТЕ», ліквідований після виходу п'ятого номера (через публікацію роману М. Хвильового «Вальдшнепи»). Проте, саме це видання вперше опублікувало ряд оригінальних віршів і перекладів П. Тичини, поетичних творів В. Сосюри, М. Бажана, Ю. Яновського, Ю. Смолича, П. Панча, К. Гордієнка, статті Леся Курбаса і Ф. Якобсона [608, с.195]. Колишні члени ВАПЛІТЕ певний час видавали літературно-критичний журнал «Критика» [558, с.277-278], альманах «Літературний ярмарок» (з грудня 1928-го по лютий 1930 р. вийшло 12 чисел). В альманасі з'явилися п'єси М. Куліша, сатири М. Хвильового («Іван Іванович» і «Ревізор»), роман «Чорне озеро» В. Гжицького, «Червоноградські портрети» І. Сенченка, поема В. Сосюри «Мазепа», поезія і проза В. Мисика, О. Влизька, М. Йогансена, інтермедії О. Вишні й В. Юринця. Після ліквідації «Літературного ярмарку», якій передували численні нападки офіційної критики, основна група його співробітників спільно з рядом інших письменників утворили групу «Політфронт» із журналом тієї ж назви. Втім, і група, і журнал проіснували недовго. З жовтня 1927-го по грудень 1930 р. в ДВУ щомісяця виходив журнал «Нова генерація» – журнал однойменного літературного об'єднання українських футуристів, редагований М. Семенком. Чимало місця журнал приділяв полеміці з іншими літературними угрупованнями та популяризації авангардних західних течій у літературі й мистецтві [608, с.196]. З 1927 р. у видавництві «Радянське село» вийшов журнал «Молодняк» [142, арк.24], який в 1937-1944 рр. називався «Молодий більшовик», нині – «Дніпро».

Також видавалось багато сільськогосподарських журналів. Одне тільки видавництво «Радянський селянин» випускало журнали: «Радянський селянин», «Вісник садівництва, виноградарства та городництва», «Ветеринарне діло», «Українське скотарство», «Сельскохозяйственное опытное дело». В 1930 р. виходили спеціальні журнали «Машина на селі» та «Птахівництво на

Україні» [162, арк.4]. Якщо на 1 січня 1930 р. в УСРР виходило 17 сільськогосподарських журналів (8 масових та 9 науково-практичних), то на 1 серпня їх нараховувалось вже 23 (10 масових і 13 науково-практичних) [4, арк.56].

Якщо українські газети вже в 1920-1930 рр. стали масовим явищем, то про журнали цього не можна сказати. Основна маса передплатників припадала на колективи. А зріст накладу обумовлювався посиленою роботою в справі поширення, а не простою зацікавленістю читача. Масового всеукраїнського популярного журналу ще не було створено [241, арк.2-3]. Щоправда, вже тоді з'явилися часописи, які в майбутньому сягнули мільйонних накладів. Наприклад, у 1927 р. почав виходити ілюстрований журнал сатири і гумору «Червоний перець» (1981 р. його наклад сягнув 3.300.000 примірників – рекорд для україномовних видань за всі роки їхнього існування). Другим за популярністю (вже в 1970-1980 рр.) з накладом понад 2 млн. став журнал «Радянська жінка», заснований 1920 р. під назвою «Комунарка України» (1922-1928) [608, с.196]. Цей журнал спочатку виходив у ДВУ [299, арк.29], а з 1924 р. у видавництві «Комуніст» [225, арк.11]. Серед часописів українського жіноцтва також треба назвати й журнал «Селянка України» (1924-1931), який друкувало видавництво «Радянське село» [142, арк.14]. В цих журналах друкувалися провідні статті про всі важливі питання як політичного, так і господарського характеру; про жіночий рух, про життя та побут селянок і робітниць, про виховання і здоров'я, про кооперацію і хатнє господарство; оповідання, вірші, гуморески [459, с.39]. Цікавою була й спроба видання наприкінці 1920-х рр. ілюстрованого «Універсального журналу» («УЖ»), розрахованого на масового читача. Цей журнал виходив у видавництві «Пролетар» [254, арк.40]. «У нашому гурті – згадував Юрій Смолич, – так розподілялись літературно-жанрові устремління: Мар'ямов і Йогансен – нарис, я – наукова фантастика, Шовкопляс – пригодництво і детектив, Слісаренко – сатира. На нашу думку, українська література хибувала, не розвинувши саме цих, урбаністичного характеру жанрів...» [605, с.206].

З'являлися й нові журнали, розраховані на дітей та молодь. У Харкові видавництво «Юний ленінець» випускало «Дитячий рух» (1925-1932), а ДВУ – «Друг дітей» (1928-1932). У журналах публікували свої праці громадські та

наукові діячі в справах виховання, дитинства, видатні українські письменники і поети. Для дітей віком 6-9 років «Пролетарій» видавав ілюстрований щомісячний журнал «Жовтень», який уміщував цікаві оповідання, вірші, загадки, ребуси, малюнки, фотографії тощо [459, с.38, 39].

Наукові часописи видавала Всеукраїнська Академія наук. Так, в «Етнографічному віснику» Етнографічної комісії у 1925-1932 рр. (вийшло 10 випусків) під редакцією А. Лободи і В. Петрова було вміщено 150 наукових статей і публікацій з питань етнографії, понад 100 рецензій на українські та зарубіжні видання. Інший друкований орган Комісії – «Бюлетень Етнографічної комісії» (у 1926-1930 рр. вийшло 16 номерів), публікував статті і матеріали методично-інструктивного характеру, практичні плани дослідницької роботи, інструкції, програми з окремих питань, вказівки щодо організаційної роботи, огляди літератури, зразки вправ і дослідів, відповіді на запитання кореспондентів до Комісії. Редагували «Бюлетень» акад. А. Лобода та В. Петров [463, с.41-42]. Для реалізації дослідження мови, культури та побуту східних народностей було засновано журнал «Східний світ», який почав виходити з 1927 р. Журнал мав науково-суспільний характер, з'ясовував зв'язки України зі Сходом у минулому і сучасному, зосереджував увагу на вивченні відносин України й українського населення з народами Сходу і на її території, і поза неї [351, арк.1 зв.]. Серед видань Фізико-математичного відділу ВУАН найпомітнішими були «Записки Фізико-математичного відділу» (1924, 1925), «Праці Інституту технічної механіки» (1927-1930), «Збірник праць Біологічного інституту ім. Х. Омельченка» (1929), «Українські геологічні вісті» (1923, 1924), «Український зоологічний журнал», «Український ботанічний журнал» (1924), «Збірник праць зоологічного музею» (1927-1930), «Збірник праць Дніпропетровської біологічної станції» (1927-1929), «Збірник праць ботанічного музею» (1929) тощо. Соціально-економічний відділ за той самий період видав «Записки Соціально-економічного відділу», «Праці комісії для вивчення народного господарства України», «Праці Демографічного інституту», «Праці Комісії для вивчення фінансових справ». У 1928 р. почав виходити перший загальнонауковий часопис «Вісті ВУАН». Перший редактор видання – відомий український епідеміолог О. Корчак-Чепурківський [459, с.38].

Протягом 1920-х рр. в УСРР виходило 85 нових педагогічних видань. З них українською мовою – 63, російською – 17 [391, с.336]. Зокрема, наклад «Радянської освіти» (ДВУ) у 1925 р. складав 5179 примірників, а в 1926 р. – 15789 прим. [241, арк.8]. У «Радянській освіті» (видання засноване у 1923 р., а в 1931 р. об'єднане з журналом «Політична освіта», стало виходити під назвою «Педагогічна школа») друкували статті видатні педагоги Н. Лубець та В. Дюшен. На її сторінках публікувалися також статті з поточного громадсько-політичного життя [451, с.37]. Періодичний сектор ДВУ, окрім «Радянської освіти», на 1927/28 р. передбачав вихід таких педагогічних журналів, як: «Шлях освіти», «Робітнича освіта», «Дитячий рух», «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» [141, арк.8]. З політикою ліквідації неписьменності та діяльністю відповідного товариства пов'язаний вихід журналу «Геть неписьменність» (1924-1927), який видавало ДВУ [141, арк.8; 251, арк.10]. Особливо вагомим був журнал «Путь просвещения» – орган НКО УСРР (заснований у 1922 р., в 1923-1926 рр. виходив українською та російською мовами, з 1931 р. мав назву «Комуністична освіта», а з 1945 р. – «Радянська школа»). Це видання сприяло донесенню до широких мас ґрунтовної та всебічної інформації про концепції розвитку освіти. До 1927 р. редагував це видання Я. Ряппо [451, с.37]. В 1930-ті рр. кількість педагогічних журналів зменшилася. Це пояснювалось закінченням процесу становлення нової освіти, формуванням системи освітніх закладів на всіх рівнях, а також політичною ситуацією в країні. Взагалі, для цього часу є характерним процес централізації виходу журналів та поява періодики з вузькогалузевих питань, наприклад, «В помощь вожатому» (1938-1939), «Педагогічна і методична література» (1938-1942) та ін. [451, с.37].

Всього наприкінці 1920-х рр. в Україні виходило 232 журнали, які становили 55 млн. відбитків, з них у галузі педагогіки – 39 (16,8%), профруху – 24 (10,3%), права і будівництва – 22 (9,4%), сільського господарства – 21 (9%), техніки – 10 (4,3%), загального змісту – 17 (7,3%), решта (4 журнали) стосувалися медицини, історії, географії, економіки [525, с.5]. Багато журналів, серед яких і літературні («Життя й революція», «Червоний шлях»), не перевищували 5-тисячного накладу, а «Нова генерація», «Гарт», «Красне слово» – менше тисячі. Від видавництва і друкарень вимагали яскравого

оформлення «ілюстрованої політичної інформації», чим мали перейматися не лише редакції, а й співробітники КСД, вишукуючи кошти і матеріальні ресурси [167, арк.97].

На початку 1930-х рр. видавничій та організаційній літературній самодіяльності був покладений край. Колективізація в сільському господарстві супроводжувалась аналогічним усупільненням і в літературній та культурно-мистецькій сферах. Вцілілі письменники всі як один ставали членами великого літературного «колгоспу» – Спілки радянських письменників України, а журнали – її органами [608, с.196]. Запровадження класового підходу до формування тематико-типологічної структури журнального репертуару спрямовувалося на вилучення із вжитку українців надбань національної і світової культури, що призвело до денационалізації українського інформаційного середовища. «Боротьба проти виявів українського буржуазного націоналізму» призвела до закриття низки видань. Зокрема, у 1933 р., за «похибки» у висвітленні подій 1917-1920 рр., припинився випуск «Літопису революції» (видання Іспартвідділу ЦК – відділу по збору і вивченню матеріалів з історії Жовтневої революції та історії російської комуністичної партії [218, арк.2], друкувався спочатку у ДВУ [226, арк.7], а потім у видавництві «Шлях освіти») [219, арк.9]. Літературні часописи «Літературний призов» та «Життя і революція» були закриті через уніфікацію літературних товариств і об'єднань у Спілку радянських письменників України (СРПУ). Натомість, з метою «сприяння більш активному розвитку української художньої літератури створюються нові періодичні видання: з 1932 р. виходить журнал «Літературний Донбас», з 1933 р. – «Радянська література», з 1935 р. – «Літературна критика», з 1936 р. – «Літературний журнал», «Театр», з 1937 р. – «Молодий більшовик» і «Літературна газета» [565, с.251]. «Літературна газета» і журнали «Радянська література», «Літературний журнал», «Літературна критика» виходили у Держлітвидавві [565, с.259]. Збільшилася кількість періодичних видань для дітей: з 1929 р. став виходити журнал «Знання та праця», з 1931 р. – «Піонерія», «Весела бригада», в 1931-1933 рр. – «Молодий ударник», з 1935 р. – «Ленинские всходы» (у 1937 р. замість цього журналу організували новий – «Юний натураліст») [280, арк.183], з 1936 р. – «Юний

піонер» [565, с.253], які друкувались у «Дитвидав» (після його створення у 1933 р.) [278, арк.14, 22].

План виходу журналів на 1937 р. по УРСР включав 99 журналів [280, арк.181]. З них видавництво «Комуніст» випускало 6 назв, а саме: «Більшовик України», «Партробітник України», «Робселькор», «Комсомольський пропагандист», «Колгоспниця України», «Піонервожатий». «Медвидав» випускав такі журнали, як: «Радянська медицина», «Врачебное дело», «Шлях до здоров'я» та ін. – всього 13 назв. «Держлітвидав» видавав 5 журналів («Радянська література», «Советская литература», «Літературна критика», «Літературний Донбас», «Літературний журнал України та Харківської спілки радянських письменників»); «Нацменвидав» – 4 журнали; «Партвидав» – 1 назву («Соціалістичний Київ»), видавництво «Мистецтво» – 6 назв («Образотворче мистецтво», «Радянська музика», «Радянське кіно», «Малярство і скульптура», «Театр», «Український фольклор»); видавництво «Радянське будівництво і право» – 4 журнали; «Дитвидав» – 6 назв («Піонерія», «Жовтень» (Тук-Тук), «Весела бригада», «Знання та праця», «Ленинские всходы», «Юний натураліст»); «Держтехвидав» – 15 назв журналів («За винахідництво», «Радіо», «Кокс і хімія» та ін.); видавництво «Молодий більшовик» – 2 назви («Спорт», «Молодняк»); видавництво «Радянська школа» – 5 журналів («Комуністична освіта», «Бібліотека в соцбудівництві», «Закон виховання дошкільнят», «Колбуд», журнал для сліпих дітей «Юний піонер»); «Сільгопвидав» – 11 назв («Сад та город», «Соцтваринництво», «Колгоспне будівництво», «Ветеринарна справа» та ін.); видавництво УАН – 12 назв та видавництво «Зоря» (Дніпропетровськ) – 2 назви [280, арк.172-180].

Чимало періодичних видань, які раніше видавалися українською мовою, наприкінці 1930-х рр. або припинили свій вихід, або ж русифікувалися. Якщо у 1933 р., коли розпочалась «боротьба з українським націонал-комунізмом», з 272 журналів українською мовою виходили 204 (75%), то у 1938 р. з 254 – тільки 138 (54%). Така ж ситуація була і з газетами. У 1933 р. 85% всіх газет в Україні були україномовними, а у 1938 р. – 58,7% [135, арк.8].

Структура періодичних видань тих років спочатку стихійно, а потім цілеспрямовано, під невинним наглядом партійних органів відображала потреби комуністичної політики і диференціювалася у відповідності до

соціальної структури суспільства [629, с.17]. Основним змістом газет і журналів стали політичне й господарське життя, міжнародне становище, світовий робітничий рух, робота промислових підприємств і питання сільського господарства, місцевого будівництва, які висвітлювалися у вигідному для керівництва світлі.

Якщо на початку 1920-х рр. рівень поліграфії, культура журналістики знаходять своє практичне відображення в естетиці форм і композиції періодичних видань, ілюстрованих матеріалів науково-популярних журналів, які були ще досить високоякісними, зберігаючи традиції культури журналістики дожовтневого періоду, то вже в кінці 1920-х рр. і, особливо, в 1930-ті рр. змістовний та естетичний рівень цих видань помітно падає. Змінюється їх зміст. Газети й журнали, що у 1920-ті рр. обстоювали національні цінності й слугували підпорою національної ідентичності, тепер зосередили свою увагу на боротьбі з найменшими виявами української індивідуальності. Коментування національної справи зводилося до тлумачення тези про те, що Україна може досягти чи то культурного, чи то економічного розвитку лише за посередництвом Росії. Зміст видань усе більше пронизують ідеологічні і політичні кліше та стереотипи. У результаті знизився їх інтелектуальний рівень, а також об'єктивність висвітлення проблем природознавства і техніки, рівень культури, популярної науки. Причиною цього було також загальне падіння компетентності наукових кадрів, керівників та організаторів науки і виробництва [575, с. 99].

Отже, хоча видавати періодичні видання було й не вигідно, адже ця справа поглинала майже увесь прибуток видавництв, та, щоб забезпечити собі монополію в ідеологічному впливі на суспільство, більшовики вжили заходів щодо розширення і «просування» у маси друкованого слова, яке б боролось за їх комуністичне виховання.

Тож, незважаючи на значні матеріальні витрати, пов'язані з друком періодичних видань, особливо активізувалася газетна справа. У 1920-і рр. друкувалася велика кількість періодичних видань, які містили різнопланові статті і відзначалися широким тематичним охопленням. Преса стала помітним явищем суспільно-політичного і духовного життя, увійшла в повсякденний побут широких верств населення України, стала справді явищем повсякденної

культури. Її наймасовішим споживачем було селянство. На кінець 1920-х рр. періодика повністю була підконтрольна ЦК КП(б)У. Газети та журнали у цей час перетворились на терен партійно-радянської пропаганди та агітації й перестали відображати реальні процеси життя українського народу. А в 1930-і рр. українську пресу було остаточно перетворено на інструмент радянського ідеологічного впливу на маси. Згідно з настановами комуністичної партії преса оголошується пропагандистом і організатором соціалістичного будівництва. Газети повинні були інформувати народні маси про партійні рішення та пропагувати виробничі досягнення.

Та, якщо українські газети вже в 1920-1930-і рр. стали масовим явищем, то про журнали цього сказати не можна. Вони стали популярними лише в повоєнні роки. Хоча вже тоді з'явилися часописи, які в майбутньому сягнули мільйонних тиражів. У 1930-і рр. згорання політики українізації та посилення ідеологічного тиску, «боротьба проти виявів українського буржуазного націоналізму» зумовили скорочення кількості періодичних видань. Натомість, з'явилася низка нових вузькоспеціалізованих журналів. Періодика також була дієвим інструментом політичних репресій, брала активну участь у кампаніях проти «українського буржуазного націоналізму». Запровадження класового підходу до формування тематико-типологічної структури журнального репертуару спрямовувалося на вилучення із вжитку українців надбань національної і світової культури.

Таким чином, в результаті тотальної регламентації і контролю, радянська влада запровадила класовий підхід до формування тематико-типологічної структури видавничого репертуару та перетворила книгу на засіб комуністичної пропаганди, що призвело до денаціоналізації українського інформаційного середовища.

РОЗДІЛ 5. ІДЕОЛОГІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ПОЛІТИЧНА ЦЕНзуРА У ВИДАВНИЧІЙ СФЕРІ

5.1. Формування адміністративно-бюрократичної системи управління видавничою справою у 1920-і роки.

Уже в перші роки встановлення радянської влади в Україні розгорнувся інтенсивний процес формування розгалуженої системи контролю над друком. Радянська влада, прагнучи зберегти в своїх руках видавничу справу, як одну з важливих ідейно-політичних та економічних командних висот соціалізму [587, с.253], стала активно запроваджувати комуністичну ідеологію не лише пропагандистськими, а й адміністративними заходами. Ця роль була покладена на НКО УСРР, при якому створюється Видавниче бюро. Він став центральним органом, що керував справою культури і, у свою чергу, сам був підконтрольним КП(б)У. До його компетенції входило керівництво виданням книжок, журналів, газет [8, арк.142]. Після розпуску видавничого бюро при НКО УСРР було створено відділ друку та пропаганди Всеукрревкому, який 21.01.1920 р. було перейменовано на Всеукраїнське державне видавництво [360, с.12]. Комісія Держвидаву виконувала роль наркомату агітації і пропаганди та здійснювала контроль над усіма виданнями [35, арк.115]. Удержавлювалась й система керівництва книжковою справою на місцях, при виконкомах утворювались губернські і повітові відділи, що знаходились у підпорядкуванні ВДВ як органу центральної влади. Тобто, замість самостійних видавництв, що діяли в кожній губернії, утворювались відділення ВДВ. Зокрема, 7.12.1920 р. Київський губвидав було реорганізовано на Київське відділення ВДВ, якому підпорядковувались Волинський, Подільський і Чернігівський губвидави [104, арк.92]. «Положення про Київське відділення Всеукрдержвидаву» визначило його функції в галузі книговидання та книгопоширення, зокрема: «облік, розподіл і розповсюдження всієї націоналізованої літератури і нот, розповсюдження оптом і в роздріб, контроль за кооперативною та приватною книжковою торгівлею» [332, арк.79]. Аналогічні реорганізації відбувались і в інших місцевостях УСРР. Для

контролю над повітовими відділами було призначено особливо-уповноваженого від ВДВ (Т.П. Таран), якому надавалось право на ознайомлення з видавничими планами відділень, станом друкарських замовлень, паперовими ресурсами, поліграфічними засобами й, в залежності від умов, передавати друкарські замовлення в інші відділення, «які для цього будуть визнані найбільш відповідними» [104, арк.6]. Для здійснення контролю з боку держави за розповсюдженням друкованої продукції при ВДВ утворюється Центральний відділ розповсюдження друку – Укрцентродрук, що прагнув «безладне» розповсюдження замінити на плановий розподіл. Укрцентродрук отримував монополію на транспортування та розподіл книжок видрукованої, націоналізованої та реквізованої літератури, а також періодичних видань [337, арк.6].

Отже, як зазначає Т.М. Горяєва, одним з найважливіших завоювань в галузі ідеологічного контролю над видавничою справою стало її одержавлення. Зосередивши видавничу справу в руках Держвидаву, держава ставала володарем інтелектуальної власності, привласнюючи собі доходи від видань. Безправ'я авторів та державний грабіж були узаконені [553, с.176].

В період непу відбувається подальша модифікація адміністративно-бюрократичної системи управління видавничою справою. У квітні 1921 р. у керівництві ВДВ відбулися зміни, які засвідчували продовження репресій щодо української інтелігенції. Відомого громадського діяча і письменника, В. Блакитного було усунено з посади директора ВДВ. Звернення В. Блакитного з заявою до Політбюро ЦК КП(б)У засвідчує, що він не був згодний з таким рішенням. З приводу його заяви Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову: «Прийняти до відома, роз'яснити Блакитному, що призначення його редактором «Вістей» (ВУЦВК) та усунення з Всевидаву викликане доцільністю, з чим він сам погодився, але зважаючи на заяву Блакитного, Політбюро просить вказати, яка праця Блакитному бажана» [176, арк.65].

Подальшій цензурі в книжковій справі безпосередньо з боку ВДВ сприяла постанова РНК УСРР «Про об'єднання діяльності редвидатвідділів наркоматів і центральних установ України» (липень, 1921), що закріплювала за ВДВ право на «виключний нагляд» і контроль за випуском наукової, художньої,

педагогічної, навчальної, дитячої та ін. літератури [387, с.54] – «ми (ВДВ) повинні будемо виконувати функції регулювання друку у Всеукраїнському масштабі, включаючи і цензуру» [392, с.57]. Постановою РНК УСРР від 14.10.1921 р. ДВУ набув монопольного права у розподілі та розповсюдженні творів друку [617, с.133-134], що видавалися, націоналізовувались, а також ввозилися до УСРР. Зокрема, ВДВ «звернувши увагу» Одеського губвидаву на «вельми не привабливий» характер віршів Г. Советського в журналі «Большевик» (в №60 у вірші «Красные частушки» він говорить: «Бей поляка-гада», не підкреслюючи різниці між польськими робітниками і шляхтою» та в №63 у вірші «Лягушка и вол» – «невдале» порівняння радянських республік з «руським волом»), пропонував «відповідним чином вплинути на редакцію» [93, арк.363]. Тобто, його цензурні повноваження значно розширюються. Крім того, у жовтні 1921 р. В. Ленін підписує Положення про військову цензуру, у грудні того ж року – Положення про політичний контроль [494, с.33].

Щоб остаточно усунути місцеву ініціативу в галузі книговидання, з 1.12.1921 р. були ліквідовані повітвидави на Київщині (Білоцерківський, Богуславський, Уманський та Звенигородський) [335, арк.9, 41, 25, 32, 33], а згодом вони були зачинені на усьому Лівобережжі [340, арк.90]. Крім того, ліквідовувалися губвидави Донецький, Запорізький, Волинський, Кременчуцький, Миколаївський, Полтавський, Подільський, Чернігівський [332, арк.149].

Пошук нових моделей адміністративно-бюрократичних органів керівництва видавничою справою привів до чергових змін: ВДВ було реорганізовано у ДВУ. Видавнича діяльність ДВУ здійснювалась за єдиним планом, який затверджував Агітпроп ЦК [198, арк.35]. Кожні два місяці складались нові видавничі плани, і твори, що не були включені до них, не друкувались [332, арк.149]. Значно ускладнювалась проблема внесення до цього плану творів місцевих авторів, оскільки їх рукописи підлягали особливо ретельному рецензуванню: спочатку їх розглядала місцева редкомісія, а потім вони передавались на рецензування «досвідченим» рецензентам. До речі, список рецензентів, із зазначенням їх фаху, складав заввідділенням Губвидаву, узгоджуючи кожне прізвище з Губраднаркомом, Губнаросвітою,

Губземвідділом та Губагітпропом. Потім рукописи і теми, в залежності від характеру рецензії, затверджувалися центром (ДВУ) і вносились в черговий план [210, арк.206; 332, арк.151]. Тож, така організація планування призводила до того, що центр визначав тематику, авторський склад та накладі місцевих видань.

Саме на початку 1920-х рр. ухвалюється все більше жорстких рішень, які визначатимуть характер роботи всієї видавничої системи й надалі. Як правило, ці рішення проводились через малу колегію Агітпропу ЦК. Протягом 1922 р. цензура, яку запроваджували органи радянської влади до всіх закладів культури, поступово формувалася як засіб правлячих структур для впровадження у життя єдиної ідеологічної політики, що виключала будь-які прояви плюралізму й вільнодумства. Це мало відповідний вплив і на розвиток книговидавничої справи.

Початок діяльності цензурних органів датується 5.05.1922 р., коли оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про створення Головного управління в справах преси [199, арк.84]. Крім того, в травні 1922 р. з метою встановлення дійсно систематичного і регулярного контролю над усіма видами публічних видовищ та зборів, а також демонстрацій мистецтв [8, арк.141], було запроваджено цензуру видовищ. При цьому ніякої творчості місцеві цензурні органи не проявляли, просто було прийнято рішення про розповсюдження на території України дії відповідних наказів РРФСР. Цими наказами заборонялася демонстрація творів антирадянського, релігійно-містичного, порнографічного та націоналістичного змісту [614, с.164]. Останній пункт у багатьох більшовицьких діячів асоціювався з національним, тобто україномовним. Жорстоко регламентувалися книгопродаж та книгорозподіл. Право займатися книжковою торгівлею надавалося лише особам з довідкою про несудимість за політичними мотивами [30, арк.34]. 6.06.1922 р. РНК РСФРР видав постанову «Про організацію Головного комітету у справах друку», а 7.07.1922 р. президія колегії НКО РСФРР перейменувала його на Головне управління у справах літератури і видавництва [609, с.115], – скорочено Головліт. Згідно з положенням РНК УСРР від 22.06.1922 р. Головліт створювався при НКО УСРР [12, арк.16] й діяв за принципами центрального апарату Головліту РСФРР [552,

с.22]. Головліт, на думку Т. Горяєвої, повинен розглядатися як логічне продовження політики незаконної влади тоталітарного типу, яка відчувала страх перед свободою слова та думки [385, с.8].

На Головліт та його місцеві органи покладалися: попередній перегляд всіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних та друкованих творів, періодичних і неперіодичних видань, знімків, малюнків, карт тощо; надання дозволу на право видання окремих творів, а також періодичних і неперіодичних органів друку; підготовки списків документів, заборонених до продажу і розповсюдження; видання правил, розповсюджень й інструкцій у справах друку, видавництва, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів [12, арк.16]. Крім того, П.І. Лебедев-Полянський – начальник Головліту РСФРР, 29.11.1922 р. надіслав до установ освіти інструкцію, в якій зазначалося, що «досвід цензурного впливу висуває два основних шляхи цензурної політики: адміністративне і судове переслідування, яке проявляється у закритті видавництв або окремих видань, скорочення накладу, накладання штрафу і передання до суду відповідних осіб і 2-й шлях – шлях вишуканого ідеологічного тиску, вплив на редакцію шляхом перемовин, призначення належних осіб, звільнення найбільш небажаних». 2.12.1922 р. Лебедев-Полянський видав черговий документ, котрий мав назву «Права і функції Головліту та його місцевих органів», згідно з яким центральний апарат та низова ланка здійснювали «...усі види цензури (військової, політичної, ідеологічної)» [407, с.35-36].

До Головліту надходила вся інформація про діяльність видавництв, їхній склад працівників, характер роботи видавництва [385, с.9]. Також для з'ясування «фізіономії кожного видавництва» [554, с.24] Головліт пропонував їх постійну перереєстрацію з метою виявлення можливого фінансування ними есерів чи меншовиків, а також «політично підозрілих» та антирадянських журналістів і беллетристів» [407, с.37]. До цього додавалося періодичне вилучення «ідеологічно шкідливої літератури» з книжкових складів, магазинів, кіосків. Уживалися заходи щодо перекриття такого каналу постачання «ворожої літератури», як імпорт друкованих видань. На засіданні малої колегії Головополітосвіти 26.12.1922 р. розглядалося питання про практичні заходи

боротьби з розповсюдженням антирадянської літератури. Члени колегії ухвалили посилити адміністративний тиск на видавництва, зобов'язавши взяти їх пайовиками Головополітосвіту, Держвидав, КСМУ та «Книгоспілку», предметом особливої уваги яких мала стати радянська література [13, арк.1]. В цей же час на губкоми КП(б)У покладалось завдання здійснювати ідейний контроль за діяльністю громадських, кооперативних та відомчих видавництв, укріплювати кадри, залучати комуністів до праці у кооперативних і інших непартійних видавництвах [564, с.167].

На місцях функції Головліту виконували республіканські, обласні, крайові літи, а в округах – інспектори у справах преси. Ю.І. Шаповал називає 1922-1933 рр. початковим етапом діяльності комуністичної цензури. Саме тоді відбулось поступове становлення системи «літування», як і всієї системи комуністичної цензури. Її зусилля були спрямовані на утвердження монопартійної диктатури, встановлення монополії марксистсько-ленінської ідеології, придушення будь-якої опозиційності [617, с.166-167].

Функціонування системи головлітівської цензури відбувалося під наглядом відділу преси ЦК РКП(б), оскільки усі «принципові суперечливі питання» погоджувалися з ним, а Головліт щодня звітував про свою роботу. Щоб залишити Головліту «необхідну самостійність щодо його поточної практичної роботи» відбулося розмежування функцій між Комітетом у справах друку та Головлітом: перший займався виключно господарсько-фінансовими питаннями, а другий – проблемами «політико-ідеологічного характеру» [609, с.119]. Деякі справи Головліт обговорював з НКО, який очолював з 1927 р. М. Скрипник, а його заступниками були А. Приходько та Я. Ряппо [47, арк.90]. Зокрема, 16.03.1928 р. до М.О. Скрипника від Головліту надійшов лист з приводу видавничої діяльності новоствореного видавництва «Культура и труд», видавничий план якого вже був переглянутий й ухвалений Головлітом, з вимогою змінити деякі пункти. Також НКО мав викласти міркування стосовно подальшої роботи цього видавництва [51, арк.35].

Отже, з утворенням Головного управління з питань літератури та видавництв, організовано центральний орган, до функцій якого увійшли всі існуючі досі форми й методи тотального контролю над видавничою справою.

Крім того, в Україні, де «стан у видавничій галузі був гіршим, ніж де не будь інде» й «загальний наступ мілко-буржуазної ідеології посилювався ще й шовіністичними лозунгами», при Головополітосвіті у травні 1922 р. утворюється Головне управління у справах друку [221, арк.24]. Пізніше, відповідно з Постановою РНК від 29.08.1922 р. ця установа була перетворена на Центральне управління у справах друку (ЦУД). Як зазначалось в постанові ВУЦВК «Про введення в дію кодексу законів про народну освіту» від 19.12.1922 р., «Центральне управління у справах друку при Головополітосвіті УСРР затверджується з метою об'єднання всіх видів цензури друкованого виробництва та достатнім забезпеченням державно-політичного контролю над видавництвами і розповсюдженням друкованої продукції» [367, с.867]. ЦУД був тим органом, за допомогою якого влада почала вести боротьбу проти «наступу нової буржуазії (яка розвинулась з розвитком непу) на найбільш небезпечній ділянці ідеологічного фронту – в галузі видавництва і поширення друкованого слова, цієї могутньої зброї класової боротьби» [24, арк.188; 35, арк.115; 221, арк.24]. Основною функцією цього управління було «об'єднання всіх видів політичного контролю над видавничою діяльністю в УСРР, перегляд всіх книжкових запасів в бібліотеках і книжкових магазинах та контроль за літературою, яка надходила з-за кордону і вивозилася за кордон» [221, арк.25; 365, с.602]. Іншими словами, забезпечення повного державного та політичного нагляду за виданням та поширенням друкованих творів [453, с.82].

Організаційна структура ЦУД, тобто українського Головліту (оскільки копіював мету і завдання російського Головліту) [609, с.115], відповідала його основним функціональним завданням. Організаційний відділ координував діяльність восьми губернських управлінь: Одеського (6 штатних осіб), Катеринославського – 5, Подільського – 3, Київського – 6 [23, арк.365]. Відділ внутрішньої літератури, який мав трьох штатних політредакторів, здійснював перегляд видань держорганів, профспілок і кооперативних установ, приватних видавництв. Адміністративно-контрольний відділ стежив за дотриманням попереднього контролю і видачею дозволів на випуск літератури, займався реєстрацією видавництв і контролем за книжковою торгівлею, діяльністю друкарень [22, арк.92]. Функціонування структурних підрозділів ЦУД

забезпечували політредактори (уповноважені), яких призначав ЦК КП(б)У та КСМУ [26, арк.1].

Згідно з положенням РНК УСРР від 29.08.1922 р., на уповноваженого у справах друку покладалось: попередній перегляд всіх призначених до друку чи поширення творів, як рукописних, так і друкованих, періодичних і неперіодичних; видача дозволів на заснування приватних видавництв, їх реєстрація і подальший нагляд за їх діями; складання списків і визначення творів, заборонених до друку, продажу, поширення; притягнення в установленому порядку до відповідальності винних у порушенні вказаних постанов і розпоряджень; видання правил, розпоряджень, інструкцій у справах друку, обов'язкових для всіх органів друку, видавництв, поліграфічних виробництв, бібліотек, читалень, книжкових складів і магазинів. Відповідно – всім закладам поліграфічної промисловості заборонялось приступати до набору в друк будь якого твору без попереднього дозволу уповноваженого управління у справах друку (чи його помічника). Крім того, вимагалось, щоб на кожний твір, підготовлений до друку, був висновок політредактора, а на всіх дозволених творах – назва друкарні, місто видання, наклад, номер дозвільної візи і напис: «Дозволена Управлінням Друку» (ДУД) [14, арк.20; 26, арк.1].

Цензурному нагляду підлягала вся друкована продукція, окрім видань партійних та державних органів. Рукопис, що надходив до ЦУД, проходив потрібний контроль: політредактора, завідувача літературним відділом та керівника управління. Механізм проходження контролю був канцелярсько-бюрократичний і рутинний: секретар одержував рукопис, передавав його заввідділу, згодом політредактору для відгуку, а після повертали секретареві для накладання візи. Обов'язковим був і супровідний цензурний нагляд [453, с.82]. Рукописи, які мали принципове політичне значення, розглядав особисто начальник управління. Якщо якусь інформацію було приховано з боку видавництва, то відразу ж на його адресу надходили листи від Центрального управління з вимогою про пояснення допущеного факту. Так, видавництво «Пролетарій», що мало право в будь-якому регіоні УСРР видавати свою продукцію, на початку 1923 р. опублікувало в Криму, який не належав до УСРР, праці Я. Окуньова «Рождество, страсти и воскресение богов», та

М. Бухаріна «От крушения царизма до падения буржуазии», порушивши норми закону, тому правління звітувалося й вибачалося перед ЦУД. А 8.09.1923 р. видавництво «Друкар» звернулося до ЦУД з проханням надати дозвіл на друк 50 тис. примірників читанки І. Лубенця, на що цензори погодилися. Та в листопаді 1923 р. ДВУ повідомило ЦУД, що також бажає видати цю книгу, посилаючись на пункт 9-й інструкції РНК УСРР «Про порядок видання підручників та навчальних посібників», яка давала виняткове право ДВУ друкувати будь-яке видання, яке мало попит на книжковому ринку, навіть якщо воно належало іншому видавництву [25, арк.42, 176, 211]. 30.11.1923 р. до ЦУД надійшла скарга від ДВУ, в якій його через наданий дозвіл видавництву «Пролетарій» на видання на пільгових умовах підручників, наклад яких перевищував норму та ліміт для цього видавництва, звинувачували в недотриманні декрету НКО УСРР «Про видання підручників» та в порушенні чинного законодавства. ЦУД змушений був давати пояснення ДВУ. 28.02.1924 р. ЦУД надав дозвіл видавництву «Пролетарій» на друк таких книг, як «Весь Харків» та «Харьков у кармане» [36, арк.203]. Обов'язкове рецензування політредактора видавництва або ЦУД проходила й художня література [23, арк.152]. Зокрема, у 1923 р. вони дозволили друк творів В. Поліщука, М. Хвильового, І. Кулика, В. Сосюри, С. Касанюка, В. Блакитного, М. Йогансена, В. Коряка [23, арк.43]. По Харківській губернії з березня по грудень 1924 р. ЦУД надав державним видавництвам 172 дозволи, партійним – 15, кооперативним – 11, профспілковим – 17, приватним – 13 [37, арк.2]. А взагалі, дозволів на друк та поширення книг було значно менше, ніж їх вилучення.

Всі видавництва мали внутрішню інструкцію редакційної підготовки творів. Всі рукописи підлягали ретельному редагуванню. Дозволялася «ідеологічно-художня обробка», деякі «додатки в місцях, що не відповідають ідеології», а іноді й цілковита переробка тексту, редагування мови, «як з боку стилю, так і з боку правопису». Так, редактор ВДВ визнав за доцільне «грунтовну переробку» творів І. Карпенка-Карого («Сава Чалий», «Сто тисяч»), М. Смотрицького («Ой, не ходи Грицю...»), В. Винниченка («Співочі товариства»). Перевидавати ж оригінальні тексти заборонялося [97, арк.15-16]. Керівники поліграфічних

підприємств під страхом судової відповідальності зобов'язувались неухильно слідкувати за тим, щоб підготовлені до друку твори мали дозвільну візу представника Головліту, а також щоб в органи цензури обов'язково надавалось по 5 примірників різного роду друкованих творів після виготовлення накладу [554, с.23].

У нормативних документах влади закладався упереджений підхід до суб'єктів видавничої діяльності. Так, у циркулярному листі за підписом наркома освіти В. Затонського і начальника ЦУД І. Кулика рекомендовалось по-різному ставитися до «ворожих» та лояльних видавництв. В окремих випадках, коли не могли знайти формального приводу для заборони або вилучення видання, пропонувалось скоротити наклад до мінімуму [453, с.83].

Значна частина цензури була зосереджена і в органах ДПУ [199, арк.84]. Так, 6.02.1922 р. Президія ВЦВК в законодавчому порядку надала органам ДПУ право здійснювати контроль за поштово-телеграфною кореспонденцією в інтересах гарантування безпеки радянської держави [524, с.13]. Також за органами ДПУ залишався нагляд за друкарнями. Вони повинні були боротись з поширенням творів друку, не дозволених управлінням у справах друку [26, арк.1] й стежити, щоб у друкарнях нічого не друкувалося без візи-дозволу ЦУД [22, арк.92]. Зокрема, у 1924 р. ДПУ заборонило торгівцям паперу продавати заборонену літературу як макулатуру, на пуди в нерозброшурованому вигляді [292, арк.44].

Функціональні відносини системи політцензури ЦУД та політконтролю ДПУ, хоча і вирізнялися формою і методами роботи, але мали спільну мету. Структурні підрозділи ЦУД виявляли літературу, яка підлягала вилученню, переглядали і складали списки, а співробітники політконтролю ДПУ їх забирали. Представники ДПУ – спочатку К. Предіт, а після його відкликання, С. Мазо, який працював начальником відділу політконтролю ДПУ, очолювали контрольний відділ ЦУД [63, арк.9]. Але між цими державними установами політичного контролю розгорнулася конкуренція, що, в свою чергу, обернулася подвійним цензурним тягарем для видавництв. Друкарні й видавництва повинні були по кілька разів узгоджувати свої виробничі плани то в органах ЦУД, то ДПУ, надсилати туди значну кількість віддрукованих примірників для

отримання візи [68, арк.201]. Тому, у березні 1923 р. за підписами голови ДПУ УСРР В. Балицького і начальника ЦУД І. Кулика був виданий циркуляр про взаємини двох відомств. Згідно з новою інструкцією органи ЦУД повинні були керувати попередньою і супровідною перевіркою, давати розпорядження щодо заборони розповсюдження, конфіскації та знищення літератури, а ДПУ – здійснювати фактичний контроль над видавничою діяльністю, виконувати запобіжні й репресивні дії. Також, передбачалося, що органи ЦУД та ДПУ «здійснюватимуть роботу у повному контакті між собою» й при цьому «жоден з них не перебуває у підпорядкуванні один до одного». Для узгодження усіх питань до місцевих управлінь у справах друку повинні були входити представники політконтролю ДПУ. Вилучення літератури з магазинів органами ДПУ повинне було здійснюватись лише за узгодженням з ЦУД, керуючись списками та окремими висновками останнього й за необхідності, органи ЦУД «виділяють представника для участі у вилученнях» [39, арк.55]. Та члени ЦУД, особливо тих відділень, що знаходилися на периферії, не розрізняли функцій свого відомства і ДПУ, тому центру постійно доводилося їх роз'яснювати. Так, 4.01.1924 р. Київський губвідділ у справах друку повідомив, що дозвіл на відкриття книжкової торгівлі видається губвідділом управління, а щодо губвідділу друку, то він бере лише на облік книжкову торгівлю і, що фактичний контроль книжкового підприємства ведеться політконтролем ДПУ [38, арк.2]. Надалі партійне керівництво неодноразово зверталось до проблеми відносин цензурних установ і ДПУ. Так, завідувач ДВУ М. Полянський в листі під грифом «Таємно» №5089 від 2.02.1924 р повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Квірінга, що «за вказівкою ДПУ звільнені співробітники, яких недоцільно тримати в Держвидавві» [219, арк.7]. 30.05.1925 р. вийшла постанова «Про порядок політконтролю над творами друку» в якій зазначалось: «в зв'язку з тим, що звірку простіше проводити Головліту, який вже знайомий з матеріалом по попередньому перегляду і, що в справі контролю друку незручно фігурувати ДПУ, – надання остаточної візи залишити за Головлітом, з тим, що політконтроль буде отримувати встановлену кількість примірників відразу ж після їх виходу з органів Головліту». Питання військового та загальнополітичного характеру Головліт повинен був попередньо узгоджувати

з ДПУ [231, арк.70]. Завідувач відділу преси ЦК А. Хвиля в листі під грифом «Таємно» від 30.09.1927 р. повідомив керівника політконтролю ДПУ Кабанцева, що «відділ преси ЦК має відомості про те, що ДПУ конфіскувало книгу Ласк «На крилатому коні через віки» не погодивши цього питання ні з Укрголовлітом, ні з ДВУ». Далі йшлося, що «відділ друку не заперечує проти того, що ця книга ідеологічно халтурна і що треба поставити питання про її вилучення з продажу, книгозбірень і вжитку в установах соцвиху, але конфіскація будь-яких книг без відому Укрголовліту вносить дезорганізацію й непорозуміння, тому відділ друку вважає, що надалі всі подібні заходи необхідно погоджувати з Укрголовлітом» [244, арк.175]. Особливо роль ДПУ зросла в 1930-ті роки.

Розбудовуючи «контрольно-ревізійну» бюрократичну систему у видавничій галузі, влада зіткнулася із кадровою проблемою – кадри не відповідали її вимогам. Особливо «нестабільним» був Київський регіон, де зустрічалися випадки «зради» навіть з боку представників цензури. Тому 5.01.1923 р. Колегія НКО постановила: «дозволити ЦУД провести перегрупування своїх центральних і місцевих кадрів та проводити постійний перегляд і видачу дозволів на друк літературних творів» [13, арк.5]. У резолюції ЦК РКП(б) від 18.06.1925 р. «Про політику партії в галузі художньої літератури» зазначалося, що партія повинна піклуватися про «ретельний» підбір осіб у тих установах, які відають справами друку, щоб забезпечити «правильне, корисне і тактичне керівництво нашою літературою» [391, с.295]. Тож, підбором кадрів займалися вищі партійні органи. Голову Головліту затверджували спеціальним рішенням оргбюро ЦК КП(б)У. Першим начальником ЦУД в серпні 1922 р. було призначено І. Кулика. У жовтні 1923 р. його змінив «ярий» комуніст С. Сова-Степняк, який декілька разів очолював цензуру (у 1922, 1923, 1924 рр.), а секретарем у нього був Л. Каменєв [35, арк.115]. Керували нею також М. Кравченко (1922 р.), М. Ікс (1924 р.). У період з 1925 по 1927 р. Головліт УСРР очолював В. Люксембург, а за ним І. Фалькевич (1928) [453, с.83], М. Агуф (1929 р.) [147, арк.35].

Отже, Центральне управління у справах друку, створене для «боротьби з буржуазною ідеологією», займалося виключно цензурними справами.

Паралельно, з метою здійснення контролю в інтересах безпеки радянської держави, розгорнуло діяльність Державне політичне управління (ДПУ), у якому теж діяли цензурний відділ та відділ військово-політичної цензури. Від самого початку свого існування ці органи тісно співпрацювали. ЦУД та ДПУ УСРР стали основою формування радянської системи політичної цензури першої половини 1920-х рр.

31.12.1924 р. оргбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання про органи цензури, вирішило перетворити ЦУД на Український головний літературний комітет (Укрголовліт) [199, арк.16]. За постановою ВУЦВК і РНК УСРР у квітні 1925 р. у було створено Управління справами літератури і видавництва [15, арк.15]. Першим начальником Укрголовліту став К.А. Предіт, якого призначили на посаду тимчасово виконуючого обов'язки завідувача Управління літератури та видавництв НКО УСРР з 25.08.1925 р., а з 20.05.1926 р. він «вибув з числа співробітників Укрліту» [63, арк.24]. Обов'язки завідувача літературного відділу Укрліту у 1926-1929 рр. виконував А.Н. Латинський, якого з 1.02.1927 р. також було призначено й на посаду заступника завідувача Укрліту [62, арк.5-10]. М.І. Сірокко, який розпочинав роботу в ЦУД, 15.07.1925 р. був призначений на посаду політконтролера Харківської митниці Укрголовліту [64, арк.9]. Отже, в НКО УСРР з'явилося спеціалізоване управління, яке займалося політико-ідеологічним контролем за розвитком літератури та видавничої справи. У 1928/29 р. до складу управління входили: завідувач управління, заступник, літературний (завідувач, 10 політредакторів), чужоземний (завідувач, 8 політредакторів) та адміністративно-контролюючий (2 політредактори військово-економічного контролю, технічний редактор, секретар, статистик) відділи й секретаріат (відповідальний секретар, друкарка). Всього штат управління нараховував 29 чол. Завідувач управлінням здійснював загальне керівництво роботою всього управління. Завідувач літературним відділом керував роботою відділу та переглядав рецензії політичних редакторів й перечитував всю спірну літературу, що призначалась до заборони. Політредактор аналізував рукописи з політичного та ідеологічного боку, складав рецензії. Технічний редактор видавав дозволи на друк [248, арк.135-136]. У 1929-1930 рр. Укрголовліт мав

таку структуру: завідувач управління, заступник, секретар, політконтролер друку, завідувач літературного відділу, політредактори художньої, соціально-економічної, іноземної та військової літератури [140, арк.18].

Укрголовліт не мав таких інституційних органів, якими володів Головліт РСФРР. Головліт УСРР звільнявся від попереднього і подальшого перегляду видань центральних урядових, профспілкових, громадських установ, тез та резолюцій з'їздів, збірників законів, річних звітів, бюлетенів НКО, збірників вироків Верховного суду, друкованих органів ЦК КП(б)У, вісників наркоматів. Основна цензорська активність зосереджувалась на творах художньої літератури та мистецтва [609, с.122-123].

На початку 1927 р. Головліт значно посилив контроль над виданнями. Так, «Пролетарій» звинувачувався в тому, що з перекладної літератури друкував «ідеологічно невитримані» твори «молодих часто не талановитих» російських авторів, «дрібнобуржуазну авантюрщину, що іноді спадає до рівня того перекладного сміття, яке видає «Космос», що ні в якій мірі не припустимо для кооперативного, та ще й партійного видавництва [245, арк.17, 17 зв.]. Та, особливому ідеологічному контролю підлягала «цитадель буржуазного націоналізму» – приватні видавництва, які влада вважала ворожими [391, с.143], Значну частину приватних підприємств уряд звинувачував в тому, що вони «займають відверто антирадянські позиції», так як там «знайшли притулок залишки ворожих класів і представники різних антиленінських груп і ліквідованих буржуазних партій» [597, с.44]. А література, яку вони випускали, вважалась шкідливою, бо «вона, могла надати і надавала згубний вплив на учнівську молодь, вчителів та ін.». Зокрема, суспільно-політична література, яку випускали приватні видавництва, «прагнула відзначати тільки негативні, важкі явища поточного життя (голод, холод, спекуляцію, огрубіння вдач) і наполегливо замовчувала творчий початок радянського ладу, волю і героїзм трудящих мас, прояв їх високого духу і самопожертви в ім'я торжества соціалізму»; характерними рисами художньої та філософської літератури «була містика, релігійні, занепадницькі настрої, які відволікали читача від гострих проблем реального життя» [587, с.255]. Тому діяльність цих видавництв піддавалася критиці, література, видана ними, визнавалася неякісною. Хоча,

А. Говоров згадував із слів очевидців протилежне і зазначав, що видання приватників у перші роки розбудови привертали увагу читача своєю зовнішністю, колоритом та тематикою, були краще оформлені, дешевші, на відміну від радянських видань [550, с.154]. Так, «Київську групу» приватних видавництв звинувачували в тому, що вони, «задовольняючи потреби, що їх не охоплено соціалістичним сектором» й «користуючись з легальних можливостей», а саме: через відповідні передмови до книжок, своєрідний підбір українських письменників та спроби (іноді вдалі) протягувати поміж рядками або у відвертій формі антирадянські заяви, статті та цілі книжки, «систематично виховували радянського читача в націоналістичному антирадянському дусі» та в «дусі дрібнобуржуазного українського шовінізму» [244, арк.74, 80, 218]. Зокрема, Головліту «не подобалося», що: видавництво «Слово» «робить спроби популяризувати активних контрреволюціонерів, ворогів радянської влади – видає книги М. Стебницького, колишнього міністра УНР, його малюють, як борця українського народу, котрий загинув за часів диктатури пролетаріату, скаржаться, що радянська влада недооцінює таких діячів» [43, арк.56; 244, арк.76]; видавництво «Час» випустило «Календар Селянина» на 1927 р. «дуже специфічного змісту – де поруч з революційними датами російської та міжнародної революції зазначаються дати народження різних українських гетьманів, оголошення Універсалу Української Центральної Ради. Жодної дати українських жовтневих подій не вміщено, наче б то на Україні революції й зовсім не було» [244, арк.74]; інколи, видаючи «зовсім лояльну» книгу вони «де-небудь непомітно вміщували в низу сторінки маленькі примітки антирадянського характеру «від якої потім Окрліт довго чухає потилицю», так Ернст в книзі про художника Г. Нарбута, де в самому кінці дрібним шрифтом вставив примітку, «що радянська влада забороняє завозити в Україну з-за кордону нові українські книги і тому повний огляд біографії зробити не можна» [43, арк.107; 244, арк.76]. Причина такого «розгулу», коли «чисельні книжки з контрреволюційним змістом потрапляють на ринок», на думку членів Головліту, крилась у слабкості київського Окрліту, що складався з 2-3 осіб. В результаті, «численні спроби випускати не тільки не прийнятну, але й контрреволюційну книгу спостерігались не лише з

приватними, а й з деякими київськими радянськими видавництвами на які поширювався впливи «вершків київського націоналістичного П'ємонту». Тому Укрголовліт посилює контроль над приватними видавництвами та нагляд за літературою, яку вони видавали. З цією метою були збільшені його штати як в центрі, так і на місцях [244, арк.75, 82, 218]. Зокрема, штати Головліту було збільшено на 12 політредакторів, штати Окрлітів – Київського (на 11 чоловік), Одеського та Харківського (на 1 чол.) [244, арк.16 зв.]. Також відділ друку переглянув склад політредакторів, «зміцнивши його комуністами» [244, арк.41, 80].

Засобів ідеологічного контролю було багато – від заборони продажу вже надрукованих книжок до примусового закриття видавництв [620, с. 375]. Якщо у 1924 р. ЦУД ще тільки «з'ясовував суспільну фізіономію» найбільших приватних видавництв [225, арк.8], то з 1926 р. почалась цілеспрямована кампанія по їх знищенню як політичними, так і економічними мірами [541, с.60]. Зокрема, приватні видавництва повинні були: подавати до Головліту свої річні та квартальні плани; друкувати книжки лише з дозволу місцевого головліту, який «пильнував» за їх роботою та не дозволяв випускати книжки, намічені до видання в програмах державних та партійних видавництв. Також Головліт заборонив всім приватним видавництвам друкувати підручники та навчально-методичну літературу. Крім того, посилив нагляд за «ідеологічною витриманістю літератури, яку випускали приватники» та «вжив заходів», щоб на обкладинках книжок точно зазначалось ким видано книгу (приватним чи державно-громадським видавництвом). З огляду на те, що в УСРР не було Техвидаву, приватним видавництвам встановили обов'язковий мінімум видання технічної літератури за державним замовленням. А російські приватні видавництва зобов'язали випускати деякий відсоток технічної літератури українською мовою [244, арк. 71 зв., 80, 81]. Також «аби впливати на ці видавництва», до складу апаратів деяких приватних видавництв «у міру можливості вкраплювали партійців-літераторів». Крім того, їм заборонили видавати дитячі книжки без візи методкомів та вилучили з планів видавництва «Космос» і «Светоч» медичну популярну літературу. А перед державними видавництвами поставили завдання «вивчити ринок з метою більш повного

задоволення попиту на ту літературу, яку в великій кількості випускають приватні видавництва» [244, арк.80, 82]. Тому накладі видань, відновлених на період непу приватних видавництв, вже не були такими високими, як раніше.

Звісно, ідея цілковитої централізації видавничої справи виникла в агітпроповських структурах партії, але сам механізм руйнування всіх недержавних видавництв на практиці здійснювався органами Головліту. Разом з ДПУ вони ще раз перевірили класовий склад власників і співробітників приватних видавництв. Багато з них визнавались «ідеологічно чужими» та навіть «ворожими елементами», які заважають справі соціалістичного будівництва. Такого роду звинувачення вже автоматично означали припинення діяльності книжкового видавництва, незалежно від характеру випущеної продукції [541, с.62].

У другій половині 1920-х рр. Укрголовліт повністю контролював видавничі плани видавництв, указував, яку і в якому обсязі літературу їм друкувати. Зокрема, отримавши дозвіл на друк «Сонячної машини» В. Винниченка та повне видання його творів, видавництво «Рух» просило дати дозвіл на друк його оповідань «Таємна пригода», «Кузь та Грицунь», «Тайна» без попереднього перегляду, тому, що «вже є дозвіл на томи в які входили ці відбитки» [294, арк.90-92]. 14.01.1929 р. видавництво «Пролетарій» просило Укрголовліт видати дозвіл на друк у власній друкарні таких видань: Л. Нітобург «Сыны и отцы», В. Строменко «Плавні», М. Васильківський «Маршал Пілсудський», К. Фібіх «Весталка» [44, арк.1]. Хоча видавництво й отримало згоду на друк цих творів, але 9 квітня того ж року йому було відмовлено у друці брошур російською мовою про колишні російські партії, аргументуючи відмову тим, що ця література призначена для московського ринку. 13.04.1929 р. Укрголовліт заборонив видавництву «Рух» друкувати роман В. Винниченка «Поклади золота» [46, арк.5-6]. Згідно з постановою Укрголовліту від 28.08.1929 р. «Про редакційно-видавничий план «Книгоспілки» на 1929/30 р.», було прийняте рішення зменшити видання сільськогосподарської літератури на 67%, а 8 жовтня поточного року було внесено зміни у видавничий план видавництва та зобов'язано видати не менше 10 книг з питань «Культурної Революції». У видавничих планах видавництва

«Рух» було визнано за недоцільне «включення» до видання дитячої бібліотечки та, зобов'язано, щоб у передмовах до творів російських класиків «було притягнуто марксистські сили» [25, арк.27; 52, арк.17].

Система контролю цензурних органів все-таки не була довершеною і тому постійно велося її удосконалення. Для регулювання господарсько-економічної та торгівельної діяльності державних, громадських і власних підприємств та організацій з видання, продажу, розповсюдження друкованих періодичних та неперіодичних видань 6.10.1925 р., на підставі постанови РНК УСРР, у Харкові був створений Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженням друкованих видань при Наркоматі внутрішньої торгівлі [377, с.473]. 4.12.1927 р. РНК СРСР затвердив «Положення про Комітет у справах друку Наркомторгу СРСР» [138, арк.2], принципи якого поширювалися на Україну. 22.03.1928 р. РНК УСРР ухвалив аналогічне «Положення про комітет у справах друку Народного комісаріату торгівлі УСРР», створеного для «загального регулювання виробничої та торгової діяльності державних, кооперативних, громадських і приватних організацій у справі видання» [539, с.215]. До його повноважень належало регулювання роботи поліграфічних та рекламних закладів і підприємств.

Певні цензурні повноваження мала й інша група державних органів влади – Бюро радянсько-партійних та громадсько-кооперативних видавництв, Агітпроп, Відділ друку, що знаходились у відомстві ЦК КП(б)У. Зокрема, 15.05.1924 р. Бюро затвердило постанову щодо приватних видавництв, в якій констатує «наявність у приватно-видавничій продукції антирадянських ідеологічно небажаних проявів», було визнано за необхідне: «посилити політконтроль та цензуру по відношенню до приватно-видавничої продукції» та «не допустити будь яких стосунків між членами Бюро й приватними видавництвами, вивчити видавничу продукцію приватних видавництв за допомогою якої вони тримаються на книжковому ринку та дати суспільству подібну продукцію» [78, арк.346-348]. Плани всіх видавництв перевірялись Агітпропом ЦК [391, с.197]. Політбюро ЦК протоколом від 11.03.1927 р. визнало «доцільним» друк видавництвом «Рух» «Сонячної машини», а протоколом від 24.03.1927 р., взагалі, дозволило видавництвам «вступати в

ділові зв'язки» з В. Винниченком «по питанню друку його творів» та дозволило пропуск і поширення його книги «Поворот на Україне» [190, арк.104, 122 зв.]. Значно поширюються й функції відділу друку ЦК, що здійснював контроль, забезпечував «ідеологічну витримку» друку. Зокрема, «з метою врегулювання діяльності приватних видавництв і затримки дальшого їх зросту» колегія відділу друку ЦК 10.04.1927 р. «доручила» Головліту – «не допустити дальшого поширення сітки приватних видавництв». Особливий акцент колегія зробила стосовно видавництв – «Космос», «БІД» та «Светоч». А саме, колегія наказала Головліту ліквідувати приватне видавництво «Светоч» в Одесі, а Комітету друку – провести обстеження видавництв «Космос» та «БІД» [244, арк.71]. Причиною прийняття такого рішення стало загострення відносин між видавництвом та вищими цензурними органами. Головліт навіть звернувся до прокуратури та ДПУ за відповідною політичною підтримкою. Проблема полягала у самій системі видавничої діяльності цього підприємства, яке будучи приватним, в основному, орієнтувалося на потреби ринку, видавало дефіцитну літературу, хоч і малим накладом, що суперечило державним вимогам і стандартам [51, арк.109]. Також було вирішено скласти комісію, яка, керуючись висновками Головліту та КСД, мала викласти свої міркування щодо приватних видавництв та підпорядкування їх Колегії відділу друку [65, арк.32].

12.09.1928 р. таємна частина Управління справами РНК УСРР надіслала у відділ друку постанову ВУЦВК та РНК УСРР у справі про надання ДВУ виключного права видавати твори українських письменників та композиторів. Всі інші видавництва могли видавати ці твори лише з попереднього на те дозволу НКО [249, арк.25-26]. На що завідувач відділом преси А. Хвиля відповів: «відділ друку ЦК КП(б)У вважає, що монополію на видання українських класиків дати ДВУ зараз не можна. Монополія призведе до того, що між видавництвами в цій галузі не буде відповідної конкуренції і ринок залишиться без цієї літератури» [249, арк.49].

У Постанові оргбюро ЦК КП(б)У «Про зведений промфінплан видавництв на 1929/30 р.» зазначалось, що «Книгоспілка» й «Радянський Селянин» через «неуважне» ставлення «до редагування книг та перевидання без критичного перегляду старих книг» випускають на ринок «політично-невитриману

шкідливу» продукцію [254, арк.22]. Бюро комосередку «Книгоспілки» «приєднавшись» до постанови Секретаріату ЦК, також відзначило, що «недбайливе ставлення» редакційного апарату видавництва призвело до випуску «не тільки політично-неписьменної книги, а й до шкідливої для кооперування й колективізації села» літератури [251, арк.33].

Контроль над виданнями для молоді та дітей здійснював відділ друку ЦК ВЛКСМУ, який контролював видавництво «Юний Ленінець» та юнсектори ДВУ, «Пролетарія», «Книгоспілки» [283, арк.9]. Зокрема, щоб «добитись значного якісного підвищення юнацької книжки», відділ друку ЦК ВЛКСМУ у 1926 р. рекомендував: «детальніше обговорення кожної окремої назви перед тим як здавати до друку»; частково перевіряти рукописи через комсомол й партійно-методичні органи; створити постійно працюючу видавничу комісію та організувати навколо юнсекторів «відповідні» кадри комсомольців-активістів, літераторів і «зокрема письменницького молодняка» [283, арк.12]. Крім того, контроль над виданнями для дітей, згідно з витягом секретаріату ЦК від 27.06.1925 р., здійснювало ще й Центральне бюро юних піонерів (ЦБ-ЮП) [231, арк.98].

Сферою діяльності Центрального науково-методологічного комітету (ЦМК), який виник у листопаді 1922 р. і діяв при НКО УСРР, став контроль за видавництвами та рецензуванням навчальної літератури в галузі соцвиховання, політичної та професійної освіти. Йому належало право затвердження видавничих планів видавництв НКО [33, арк.8]. Також ЦМК складав видавничі плани, кошторис, забезпечував підручниками, переймався соціально-професійною та політичною освітою, керував справами видання та розповсюдження посібників [20, арк.2-4]. Зокрема, без візи Методкому НКО УСРР приватним видавництвам заборонялось видавати дитячу літературу [244, арк.71 зв.]. Та, правління «Книгоспілки» скаржилось А. Хвилі на те, що «дитячі книжки «Светоча» в Одесі видаються з дозволу одеського окрліту, а у Харкові Головліт не пропускає жодної дитячої книжки без візи Методкому» [244, арк.64].

15.05.1925 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про реорганізацію НКО УСРР», згідно з якою при Колегії НКО створювався новий орган – Державний науково-

методичний комітет (ДНМК), на який покладалося завдання об'єднати методологічні комітети управлінь. А головні комітети соцвиху, профосвіти, спецнаук та Головополітосвітній, як орган колегіального керування народної освіти, було скасовано [374, с.142]. ДНМК активізує свою роботу на початку 1926 р. (на той час його очолював заступник Наркомосу Я.П. Ряппо) [49, арк.129]. При ньому діяли комісії: кваліфікаційна, художня, комісія з роботи над підручниками, яка займалася переглядом друкованих варіантів і рукописів підручників та їх рецензуванням, та спеціальна комісія, що займалася складанням дитячої енциклопедії [41, арк.91] і секції: Наукпедкому, Методкому профосвіти та політосвіти [42, арк.113]. Також ДНМК контролював видавничі плани видавництв. Так, у 1926 р. згідно з його висновками, у видавничому плані «Українського робітника» на 1927/28 р. скороченню підлягала художня література (залишалися лише книги робітничої тематики), а плани професійної літератури мали поповнити брошури на професійну тематику, з проблем загальнокультурної й політичної роботи та з теорії й історії профруху українською і російською мовами. Розглянувши видавничий план «Книгоспілки», ДНМК відзначив, що це видавництво «поступово перетворюється на комерційну організацію і прагне до видання рентабельної літератури» [49, арк.71].

Постановою РНК УСРР від 19.05.1925 р. з 1 жовтня при Книжковій палаті утворене Центральне бюро статистики друку (ЦБСД УСРР). Відтоді видавництва мали надсилати до ЦБСД всі потрібні йому відомості за формами, узгодженими з ЦСУ [414, с.4].

Отже, у 1920-і рр. в УСРР відбувалося формування командно-бюрократичної тоталітарної системи управління видавничою справою. Утворювалася ціла система державних органів, які дбали про ідейне спрямування книжкового потоку та класового підходу до формування книговидавничого репертуару. Так, з метою централізації книговидання, для зручності контролю за діяльністю видавництв УСРР було створено Всеукраїнське державне видавництво. З утворенням Головного управління з питань літератури та видавництв (Головліту), всі існуючі досі форми й методи тотального контролю над видавничою справою увійшли до функцій цього

центрального органу. Крім того, в УСРР, де «стан у видавничій галузі був гіршим, ніж де не будь інде» й «загальний наступ дрібнобуржуазної ідеології посилювався ще й шовіністичними лозунгами», було створено Центральне управління у справах друку (ЦУД), яке забезпечувало повний державний та політичний нагляд за виданням та поширенням друкованих творів. Значна частина цензури була зосереджена і в органах ДПУ. У 1924 р. ЦК КП(б)У вирішило перетворити ЦУД на Український головний літературний комітет (Укрголовліт), що входив до структури НКО УСРР й співпрацював з органами ДПУ, що здійснювало цензурний нагляд не тільки над аполітичними організаціями, але й над діяльністю культурно-освітніх та інформаційних закладів. У другій половині 1920-х рр. Укрголовліт повністю контролював видавничі плани видавництв, указував, яку і в якому обсязі літературу їм друкувати. Також певні цензурні повноваження мали й Бюро радянсько-партійних та громадсько-кооперативних видавництв, Агітпроп, Відділ друку, що знаходились у відомстві ЦК КП(б)У, відділ друку ЦК ВЛКСМУ та ЦМК і ДНМК, що входили до структури НКО УСРР.

Ці органи проводили постійний нагляд за друком, піддавали ідеологічній обробці твори, надавали дозвіл на право видання, вирішували долю видавництв, видавали правила, інструкції, розпорядження, які були обов'язковими для органів друку, друкарень, бібліотек та книжкових магазинів. Водночас, усі ці органи перебували під контролем партійного апарату, їхній склад формувалася переважно з членів партії. Тож, у галузі видавничої діяльності поступово формувалася, набирала сили і вдосконалювалася система цензурного нагляду.

5.2. Особливості ідеологічного керівництва та контролю за видавничою діяльністю у 1930-і роки

Соціалістична реконструкція сільського господарства, тобто його примусова масова колективізація, адміністративно-територіальна реформа та загалом сталінська модернізація соціально-економічних відносин зумовили й реорганізацію структурно-функціональних основ органів політичної цензури. Вона здійснювала ідеологічне забезпечення соціально-економічних перетворень у суспільстві шляхом керування літературним процесом, видавничою справою, мистецтвом [609, с.123]. Зокрема, 20.05.1930 р. розпочалася реорганізація центрального апарату НКО УСРР, яка завершилася створенням сектора мистецтв та сектора літконтролю [140, арк.19], тобто, двох підрозділів з цензорськими функціями. 22.06.1930 р. РНК УСРР визначив основні завдання НКО УСРР, серед яких було керування і забезпечення розвитку літератури і мистецтв та організація «контролю за всією видавничою діяльністю» [140, арк.27-28]. Концептуально діяльність Літконтролю переносилася на оперативний контроль за видавництвами, друкарнями, інструктування співробітників райлітів. Також передбачалося зміцнення впливу на роботу видавництв, які входили до складу ДВОУ, створення при секторі літконтролю ради з представників робітників різних галузей, письменників, бібліотек [53, арк.36].

У 1930 р. відбулася й реорганізація Головліту та проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів. Апарат Головліту звільнявся від оперативного попереднього перегляду друкованої продукції «як з точки зору політико-ідеологічної, так і з військово-економічної» [385, с.94]. За ним зберегли інші функції: загальне об'єднання всіх видів цензури; керівництво та інспектування підлеглих органів і уповноважених; подальшого контролю за літературою з політико-ідеологічної та військово-економічної точок зору; дозволу і заборони видань та видавництв; підготовка правил та розпоряджень для забезпечення вимог партії і уряду в галузі цензури; розгляд скарг; формування переліку інформації, яка становить державну таємницю; написання оглядів літератури з викладом її напрямів; притягнення до відповідальності винних за порушення вимог Головліту та його органів «у

галузі цензури»; подання на затвердження НКО редакторів і складу редколегій періодичних видань. Основною ланкою у галузі попереднього контролю за літературою, радіомовленням тощо було обрано «інститут уповноважених» при видавництвах і редколегіях [53, арк.36]. Інститут уповноважених Головліту створювався при всіх державних і громадських видавництвах [555, с.81]. А.В. Блюм стверджує, що спочатку на цю посаду призначалися самі завідувачі видавництв, які зобов'язані були мати одного заступника, на якого покладался фактичний контроль за усією групою політредакторів видавництва. Поступово на цю посаду призначалися Головлітом окремі особи із числа працівників цензури [541, с.34]. Так, 7.10.1930 р. Літконтроль признаив на постійне місце роботи до видавництва «Пролетарій» двох уповноважених його членів М. Шика та І. Аніканова. Уповноважені здійснювали контроль над видавничою роботою, а також надавали дозвіл на друк того чи іншого видання [44, арк.9]. Цим самим державні органи посилили контроль над видавництвом та друкованою ним продукцією. Тож, з 1930 р. республіканським Головлітам надавалося право на відкриття видавництв і здійснення контролю за ними.

1931 р. виявився роком чергової перебудови структури та розширення функцій цензурних органів. Після затвердження РНК РСФРР 3.06.1931 р. положення «Про головне управління у справах літератури і видавництв РСФРР (Головліт) та його місцеві органи» [609, с.125], ВУЦВК та РНК УСРР розробили аналогічне положення, яке мало назву «Устава про головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи» [58, арк.25-27; 394, арк.34-36]. Укрголовліт керував його місцевими органами та уповноваженими, перевіряв їх роботу, здійснював політико-ідеологічний контроль за випуском літератури, конфісковував видання, видавав дозволи на відкриття видавництв та періодичних видань, на завезення «чужоземної» літератури, закривав видавництва, складав списки заборонених до видання творів, притягав до відповідальності осіб, які порушували вимоги органів цензури [58, арк.25-26]. А вже в серпні 1931 р. в постанові РНК УСРР та ВУЦВК «Про затвердження статуту про Головне управління в справах літератури та видавництв і його місцеві органи» зазначалось, що на Головліт України покладалось завдання «розробляти спільно з відповідними урядництвами» перелік відомостей, що складали державні таємниці і не підлягали

розголошенню [56, арк.25]. Тож, Укрголовліт почав виступати в ролі контролюючого органу.

Згідно з інструкцією про роботу інспекторів та положенням про уповноважених сектора літконтролю при видавництвах [53, арк.9], попередній контроль Укрголовліт здійснював через своїх уповноважених при видавництвах, редколегіях та редакціях періодичних видань, друкарнях та ін. [56, арк.25]. Утримання уповноважених покладалось на установи та організації, при яких вони працювали. При державних і громадських видавництвах уповноваженим Головліту вважався його директор, котрий для оперативної роботи по контролю призначав відповідальних політредакторів, яких затверджував Головліт [54, арк.35; 58, арк.26]. Також директор повинен був мати одного заступника, зайнятого «виключно питаннями політконтролю і фактично керуючого всією групою політредакторів видавництва» [554, с.27]. Директор видавництва, його заступники, політредактори відповідали перед судом та партійними органами за «пропуск до друку антирадянських видань або матеріалів, які мають таємний характер» [385, с.286]. На кожен рукопис, що викликав сумніви або вимагав значних змін чи поправок або заборонявся до друку, політредактор складав умотивований відгук, у якому викладав зміст і давав повний аналіз даного твору, а також указував місця, що підлягали вилученню чи переробці, або ж мотиви заборони. У свою чергу політредактор ніс усю повноту відповідальності за точність аналізу рукопису, і, якщо в надрукованому рукописі були знайдені політичні чи ідеологічні шкідливі моменти, що не були відзначені у відгуку, він ніс кримінальну відповідальність та відповідав перед партійними контрольними органами. Відгук разом з рукописом передавався на затвердження уповноваженого Головліту чи його заступника, який працював у галузі політконтролю. Якщо висновки про рукопис уповноваженого Головліту (чи його заступника) співпадали з висновками політредактора, то дозвіл на друк рукопису підписував політредактор. Якщо рукопис чи відгук викликали сумнів, уповноважені чи його заступники самі ознайомлювалися зі змістом рукопису і вирішували його долю [554, с.27-28].

Політико-ідеологічний контроль над літературною продукцією та видавничою діяльністю в межах областей здійснювали обласні управління в

справах літератури та видавництв (облліти). В містах і районах запроваджувалась посада інспектора літконтролю. А за її відсутності організацією літконтролю займалися завідувачі районних і міських відділів народної освіти [58, арк.27]. Та адміністративна реформа, внаслідок якої з'явилися райони [191, арк.57], вимагала збільшення штатів як центрального апарату, так і місцевого – райлітів і міськлітів. У березні 1931 р. райліти були у 108 адміністративних одиницях, а з 31 штатної одиниці сектора літконтролю було 12 літконтролівців [55, арк.21]. Не мали уповноважених літконтролю такі видавництва, як «Радянська школа», «Пролетар», «Техвидав», «На варті», «Український робітник», «Радянський селянин» [55, арк.2]. Тому, 18.08.1931 р. ВУЦВК видав постанову «Про затвердження типових штатів РВК та міськрад УСРР», відтак функції літконтролю покладалися на райліти, але згідно з розпорядженням НКО УСРР від 23.06.1931 р. їх обов'язки виконували райвно, які відповідали за роботу літконтролю на місцях [57, арк.80].

Видавництвам категорично заборонялося видавати твори, які проводили агітацію проти радянської влади, розголошували державні таємниці, викликали національну ворожнечу, релігійний фанатизм чи мали порнографічний характер. На книгах та інших друкованих творах мала бути віза-дозвіл Укрголовліту або його місцевих органів чи уповноважених. Хоча видання Комінтерну, партійних органів та ВУАН й звільнялися від політико-ідеологічного контролю, але нагляд за ними залишався [58, арк.26-27]. Після ретельної перевірки контрольні примірники надсилалися до ДПУ УСРР, управління літконтролю НКО та для обов'язкової бібліографічної реєстрації до Української книжкової палати, причому останнє належало зробити протягом трьох днів. До порушників установлювалися штрафні санкції [613, с.140-141].

Вважаючи справу поліграфії визначальною, у 1930 р. РНК УСРР вивів Комітет у справах друку з-під юрисдикції Наркомторгу і підпорядкував його безпосередньо РНК УСРР [139, арк.5]. Щоб між Головлітом НКО УСРР та КСД не виникали суперечки, які існували раніше між відділом політконтролю ДПУ та ЦУД, 13.06.1930 р. відомства розподілили між собою функції та повноваження: політцензура розглядала редакційно-видавничі плани та видавала дозволи на друк книг [149, арк.30], а КСД мав очолити організаційно-господарську систему, яка регулювала роботу друкарень, видавництв, преси,

забезпечуючи папером, фахівцями тощо. Питання, що вимагали рішення в загальному масштабі, вирішувалися через Комітет у справах друку при РНК СРСР у Москві, а також через постійне представництво УСРР при РНК СРСР [139, арк.5]. Юридичної чинності Комітет у справах друку при РНК УСРР набув після постанови РНК УСРР від 8.01.1932 р. Основним функціональним завданням КСД було здійснення фінансово-господарського контролю за поліграфічними установами [166, арк.1]. Звісно, діяльність Комітету у справах друку при РНК УСРР не обмежувалася лише фінансово-господарськими питаннями. Положення про КСД дозволяло йому планувати та регулювати виробничу діяльність всіх державних, кооперативних і громадських видавництв, які розповсюджували періодичну пресу та друковані періодичні видання, наглядати за роботою приватних підприємств, що видавали та продавали друковані твори, готувати кадри та напрацьовувати проекти постанов. Також, Положення залишило за КСД право давати дозвіл на відкриття і ліквідацію державних та громадських видавництв республіканського значення та випуск нових періодичних видань, тобто, винятково цензорську функцію. Зокрема, КСД при РНК УСРР, особливо, після реорганізації ДВОУ наприкінці 1931 р., розглядав та реєстрував статuti видавництв, які залишали об'єднання та ставали самостійними господарськими одиницями. Він реєстрував статут видавничого товариства «Плужанин», Всеукраїнського художнього видавництва Асоціації художників Червоної України (АХЧУ), статут кооперативного видавництва «Рух» [164, арк.6, 59]. Накази КСД мали категорично-бюрократичний стиль, від яких залежало бути чи не бути видавництву: «затвердити», «розробити», «закінчити», «встановити», «скласти», «проробити основні методологічні вказівки» [159, арк.10-17].

Комітет мав штат з 26 осіб, місячна ставка голови М.А. Агуфа, його заступника П.І. Духно, секретаря Д.Є. Кравченка становила 280-300 крб., влітку 1932 р., коли в Україні тривав Голодомор, співробітники КСД мали бюджетні сніданки [170, арк.5]. Повсякденна діяльність Комітету перепліталася з Головлітом. Особливо частим було листування між цими організаціями з приводу затримки виходу книг. Зокрема, 8.05.1932 р. М. Агуф писав до Головліту: «Комітет у справах друку одержав від видавництва повідомлення

про те, що Головліт на декілька днів затримує видачу дозволів на друкування журналів. Комітет у справах друку просить вас встановити таку систему видачі дозволів на випуск журналів, яка гарантувала б видавництва від затримок з виходом журналів через надто довгий перегляд їх Головлітом» [59, арк.105]. 27.08.1932 р. начальник Головліту П. Мальцов у черговий раз звернувся з вимогою до М. Агуфа «надіслати до Головліту в трьох примірниках Вашу інструкцію про прикладання ухвали РНК з 14.02.1932 р. «Про порядок, як видавати друковані твори» [167, арк.7]. Хоча ці споріднені державні установи й мали інституційні відмінності, Комітет діяв при РНК, а Головліт був лише одним із секторів НКО, тобто номенклатурно нижчої управлінської ланки, однак ідеологічно вищим, позаяк обслуговував безпосередньо політичну систему, але вони мали й чимало спільних функціональних ознак, особливо в царині здійснення політико-ідеологічного контролю за друкованими виданнями. 8 березня 1933 р. постановою РНК УСРР Комітет у справах друку при РНК УСРР був ліквідований, а його повноваження перебрало на себе спеціальне бюро друку при Держплані УСРР [609, с.101].

Взагалі, з 1932 р. пов'язують початок нового етапу у справі цензури, який, за аналогією з репресивними процесами в інших галузях суспільного життя, називають «цензурним терором» [617, с.172-173]. 7.02.1932 р. був затверджений новий склад Комітету у справах друку при РНК УСРР [166, арк.6]. А розпорядженням РНК СРСР від 13.05.1932 р. було ухвалено створити спеціальні контрольні пости, прикріпивши їх до республіканських комітетів у справах друку [160, арк.27]. Центр ваги органів цензури зосереджувався на роботі з редакторами та уповноваженими Головліту при видавництвах, які згідно з «посадовими інструкція»ми від 21.06.1931 р., несли персональну відповідальність за «забезпечення ідеологічної, наукової, літературної і термінологічної витриманості кожного твору» [307, арк.9]. Коли видання виходило за межі обласного рівня і значення та викликало у видавництва сумнів при здійснюванні наступного контролю, тоді звертатись до Головліту, надіславши два примірники «сумнівного» видання. Для підвищення теоретичного рівня редакторів ДВОУ організовувало курси, які мали в «обов'язковому порядку» відвідати інспектори літконтролю, уповноважені сектора літконтролю при видавництвах. Норми праці політредакторів

встановлювали одночасно із штатним розписом обллітів: на одного редактора попереднього чи наступного контролю припадало 75 авторських аркушів тексту на місяць», а «ударні темпи» не повинні були перевищувати 150 авт. арк. Від політико-ідеологічного контролю (як попереднього, так і наступного) звільнялися лише ті видання, на яких «буде зазначено, що вони є органами обласного, міського або районного комітету КП(б)У» [57, арк.13, 30, 36].

Згідно з циркуляром Головліту 1932 р. було реорганізовано й принципи і форму здійснення попереднього контролю: уповноважені Головліту при видавництвах мали працювати як постійні політредактори [309, арк.12]. Зокрема, в довідці «Про порядок здійснення Головлітом попереднього контролю» від 4.07.1932 р., зазначалося, що «Головліт здійснює попередній контроль через відповідні свої органи (уповноважених). За чинним порядком згадані уповноважені мають приймати від видавництва рукописи, малюнки тощо для здійснення попереднього контролю лише за умовою, що відповідну роботу попередньо схвалено видавництвами до видання та після цілковитої редакційної обробки її видавництвом. Втручатися у взаємини між автором та видавництвом Головліт має лише порядком нагляду, здійснюваного щоразу з окремої ініціативи – власної Головліту та його органів, доручення від наркома освіти, самого автора або звертання видавництва» [55, арк.130]. Наприкінці листопада 1932 р. з'явилися «Тимчасові вказівки про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві». В цій інструкції було викладено механізм та послідовність цензурного перегляду, а також виписано права та обов'язки спецуповноваженого Головліту. Зокрема, спецуповноважений, «перевіривши оригінал з свого погляду після того, як оригінал уже схвалено політредактором, фіксує свою згоду на друк оригіналу, ставлячи свою печатку на останній сторінці рукопису». Обов'язки директора-уповноваженого стосувалися завершальної стадії проходження рукопису. Директор-уповноважений, одержуючи оригінал, повинен був перевірити, чи пройшов він «порядок мовного, художнього, технічного редагування; чи належно проконтрольований та оформлений відповідним політредактором та спецуповноваженим, вимогам Головліту»; ознайомитись з рецензією та висновком відповідного політредактора. І, лише в тому разі, коли політредактор дав дозвіл на друк, «а директор-уповноважений з цим висновком

згодний, тільки тоді директор-уповноважений підписує картку попереднього дозволу» [309, арк.14]. 23.01.1933 р. Головліт надіслав всім керівникам облітів та редакторам видавництв «Додаток до «Тимчасових вказівок про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві», яким упорядкував деякі обов'язки номенклатури. За правильність рецензії та її сумлінність відповідав політредактор. «Матеріали дозволу, тобто рецензії, підписані відповідальним політредактором («сині бланки») разом з картками попереднього дозволу («білі картки»), підписаними директором-уповноваженим та за його особистим розпорядженням, регулярно раз на шестиденку пересилаються до політредактора Головліту» [309, арк.6].

Розпорядження Головліту з позначкою «Не підлягає оголошенню», які офіційно мали назву «постанови», видавали й ВУЦВК та РНК УСРР та ЦК КП(б)У. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У постановою від 5.06.1933 р. визнало роботу УРЕ на чолі з М. Скрипником «ширмою для контрреволюційних елементів» й констатує, що «головний редактор УРЕ Скрипник не проявив самої елементарної більшовицької пильності», постановило: Речицькому, який «безпосередньо» відповідав за редакційну роботу УРЕ, «оголосити сувору догану з попередженням і зняти з роботи в УРЕ» й «негайно очистити апарат видавництва» [183, арк.123]. А постановою від 22.09.1933 р. політбюро ЦК ліквідує посаду завідувача видавництва (натомість встановлює посаду помічника головного редактора по видавництву), призначає новий склад редбюро і редколегії та скорочує число томів УРЕ до 20 [184, арк.60, 67-68].

На початку 1933 р. відбулася зміна внутрішньої організації центрального апарату НКО УСРР. Основною структурною одиницею був сектор [61, арк.2]. Два сектори – мистецтва та літконтролю – належали до структур із «спорідненими» функціями політично-ідеологічного контролю, об'єктом діяльності яких були твори художньої літератури, видавництва, театральне мистецтво, кінематограф та радіомовлення. 22.10.1933 р. РНК УСРР видав постанову «Про реорганізацію НКО УСРР», поновивши управління та відділи, залишивши два системних підрозділи політико-ідеологічного контролю – Головліт та Головрепертком [380], які виконували спільну функцію цензорів, але вирізнялися галузями контролю. Відповідно до постанови РНК УСРР від 29.05.1935 р. «Про утворення Головного управління контролю за

видавництвами й репертуаром при НКО УСРР та затвердження Положення про це управління», Головнорефертком здійснював «політично-ідеологічний, художній та військовий контроль, як попередній, так і наступний, над усіма видовищами й репертуаром (театр, музика, естрада, кіно, художнє радіомовлення й таке інше на території УСРР» [381].

Та, через «брак систематичної перевірки книжкових фондів й несвоєчасне вилучення книжок», зокрема, при обстеженні Вінницької книгарні виявилось, що книга Яновської «Труд и Игра», видана 1924 р. з портретом Троцького, продається «до цього часу», причому «ця книга була надіслана «Книгоспілкою» з Харкова для продажу 23.11.1930 р. [257, арк.74]. У 1934 р. Головліт також повідомляв ЦК КП(б)У про незадовільний стан політконтролю над виданою продукцією в областях та районах. Зокрема, йшлося про те, що «облліти в більшості складались з 1-2 працівників, відірваних від партійного керівництва і в ряді випадків не придатні до цієї роботи (Дніпропетровськ – Каганов, Вінниця – Джупина), штатних посад райлітів не існує – ці функції порядком навантаження виконує завідувач райвно або інспектор політосу, а по суті, не виконує ніхто». Тому, Головліт наполягав на перевірці виконання постанови ЦК КП(б)У від 19.09.1933 р. «Про реорганізацію і зміцнення Обллітів і Райлітів» [268, арк.111]. 28.07.1934 р. була встановлена місячна норма редагування текстів політредактором: художньої літератури – 100 друкованих аркушів, соціально-економічної – 75, технічної – 120, сільськогосподарської – 75, медичної – 100, художньої періодики – 75, періодичної – 50, підручників – 100269 [309, арк.73].

Сплата зарплати уповноваженим і політредакторам Головліту при видавництвах проводилась згідно з постановою №1761 РНК УРСР від 25.12.1936 р. за рахунок видавництв [277, арк.3]. Але, як відзначав заввідділу друку і видавництв у доповідній записці до НКО, «ця матеріальна залежність політредакторів від видавництв призводить іноді до неприпустимого зрощення політредактора з видавництвом і дає основу для зловживань, крім того, оплата дуже строката і ставить політредактора в нерівне матеріальне становище». Як приклад, навів такі дані: «політредактор Фінвидаву отримує 325 крб., хоч по обсягу продукції немає навіть встановленої норми на місяць, а політредактор видавництва «Радянське будівництво» – з аркуша по 10 крб., отже, він одержує

за 35 арк. більше ніж політредактор будь-якого іншого видавництва, що виконує норму 75-100 арк. і одержує тільки 325 крб.». Щоб «покласти край» матеріальній залежності політредакторів від видавництв, за прикладом РРФСР було введено порядок централізації оплати робітникам системи Головліту і в Україні [277, арк.98]. Ставки уповноважених Головліту при видавництвах прирівнювались до ставок головних редакторів, ставки старших політредакторів – до ставок старших редакторів, а ставки уповноважених при газетах – до ставок заступників редакторів відповідної газети [277, арк.103].

На «укріпленні органів цензури, головним чином райлітів та міськлітів» наполягав і Відділ військової цензури УРСР, який зазначав, що «хоча кількість порушень допущених до друку і виявлених наступним контролем в 1936 р. зменшився проти 1935 р., все ж факт пропуску в друк 553 порушень державних таємниць свідчить про незадовільну роботу». Згідно зі «Зведенням важливіших порушень державних таємниць виявлених попереднім чи наступним контролем Відділу військової цензури УРСР», в 1935 р. попереднім контролем було виявлено 559 порушень і наступним – 954. У 1936 р. відділом було виявлено та недопущено до друку (за неповними даними) 974 порушення «Переліку відомостей, що складають таємницю», наступним контролем – 553 порушення [282, арк.29]. Зокрема, було затримано й передруковано видану видавництвом «На варті» книгу Шейдемана «Кіннота», в якій було «поміщено відомості про наявність мотомехчастини у складі Кавдивізії і хімвзводу в Кавполку»), видану видавництвом «Мистецтво» брошуру Загоруйко «Парад талантів», в якій було «розголошено наявність військових частин в м. Користині» та ін. [282, арк.37-39].

Крім того, згідно з рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 20.07.1934 р., у всіх видавництвах і друкарнях вводились посади контролерів, які повинні були перевіряти кожну книжку, що виходить з друку. В кожну книжку чи журнал треба було вклеювати вставку на якій зазначалось, хто перевіряв дану книжку. Цих контролерів, за пропозицією директора друкарні, затверджував директор видавництва [267, арк.72].

Після виходу постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 26.05.1933 р. «Про чистку партії» [183, арк.79] ще більше посилювався контроль ідеологічних партійних органів, йшли постійні кадрові чистки. До пошуків «націоналістів»

долучилося виявлення різного роду «контрреволюційних організацій» (Спілка визволення України – СВУ) [191, арк.31], що супроводжувалося фізичним нищенням найкращих представників української інтелігенції. Вигадування всіляких «ворогів», «шкідників», «дворушників» стало одним із загальніших політичних завдань партійного керівництва [613, с.139-140]. Для ретельного перегляду складу співробітників видавництв створювались комісії ЦК КП(б)У по обстеженню видавництв, так звані «комісії по чистці». Така комісія після обстеження видавництва «Український робітник» не тільки виявила серед складу співробітників окремих «класово-ворожих елементів», а й зробила висновки, що «апарат видавництва значно засмічений класово-ворожим елементом». Найбільш «політично проривним» комісія визнала сектор міжнародної літератури, редактором якого був Розенфельд, а «політичний брак» книжкової продукції йшов «по лінії протягування троцькістських, націоналістичних, контрреволюційних концепцій». При цьому, комісія зазначила, що «з цими виявленими ідеологічними вивихами ні парторганізація, ні видавництво не тільки не боролись, в достатній мірі, але й друкували окремою брошурою роботу ворога нашої партії, контрреволюціонера Зінов'єва». Крім того, помітивши в роботі видавництва «виключну турботу» про темпи і якість виданої брошури Зінов'єва, комісія відзначила «зовсім інше відношення видавництва до видань, намічених в плані роботи, вождів партії та робітничого класу Леніна й Сталіна» [272, арк.1, 4, 6, 11, 20, 21, 22].

Склад співробітників видавництв переглядався й Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР. Так, під грифом «Таємно до зав. відділу культури пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У» від 2.08.1934 р. вона повідомила, що «при перегляді складу співробітників видавництва «ЛІМ» було надіслано запит до Янчевської сільради Рівнянського району Одеської обл. надати характеристику на секретаря редакції «Радянська література» громадянина Микитенко-Дубового Грицька Кіндратовича. Крім того, «зважаючи на те, що письменник Микитенко Іван Кіндратович (брат Микитенко-Дубового) пройшов чистку партії», ще й надіслала «для відома» копію характеристики, яка «показувала його соціальне положення та бувший майновий стан» [268, арк.89-90].

Після того, як у січні 1937 р. на директора «Дитвидаву» Р.К. Барун в обком КП(б)У поступили матеріали, які звинувачували її «у зв'язках з контрреволюціонерами, а також у великих дефектах, припущених нею по лінії виробництва» [280, арк.9] була проведена перевірка, яка виявила, що «директор Барун – член партії з 1919 р., перший чоловік виключений з партії за даними НКВД, як контрреволюціонер-троцькіст, другий – Максимчук – син кулака, український націоналіст, керував петлюрівським союзом «Просвіта», брати білогвардійці, знаходяться в еміграції, з членів партії виключені. Барун була тісно пов'язана з жінкою контрреволюціонера Винокур-Наумова – Фердман, яка працювала її заступником по Дитвидаву. Барун неодноразово відвідувала квартиру Винокур-Наумової, мала тісний зв'язок з Раїстовим і Красницьким (троцькісти-контрреволюціонери, які дали позитивний відзив про Барун)» [280, арк.45]. Згідно з довідкою харківського відділу НКВС Р. Барун користувалась великою довірою у М. Скрипника [280, арк.10]. Крім того, комісією було відзначено «приступно-ліберальне» відношення до підбору кадрів («протягом ряду років в апарат Дитвидаву приймалися на роботу ворожі партії і державі люди») та до підбору ряду авторів і перекладачів («серед авторів Мельник, арештований як ворог; Розуменко – троцькіст; перекладач Чичвянський – націоналіст, арештований в жовтні 1936 р.; Маненко – колишній укапіст, працював у видавництві 1,5 років (до листопада 1936 р.); Варава – петлюрівський офіцер, працював перекладачем в 1935-1936 рр.») [280, арк.45]. Також у доповідній записці комісії йшлося про відсутність самокритики. Парторга Гринзая звинуватили у незабезпеченні партійного керівництва в колективі (знаючи «про зв'язок Барун з Раїстовим і Красницьким, не поставив цього питання в парторганізації, тільки вперше повідомив про це нам»). Деякі члени партії (Бранцева та ін.) заявляли про наявність «сімейственности» в апараті видавництва [280, арк.48]. Тому комісія поставила питання про «негайне зняття Р. Барун з роботи і про її партійність та про негайне укріплення апарату і заміну частини працюючих» [280, арк.50]. Звісно, Р.К. Барун виправдовувалась, зокрема, в заявах секретарю Держинського РПК та інструктору Харківського обкому вона писала, що «ніякого відношення і зв'язків з контрреволюціонерами, троцькістами, зінов'євцями, націоналістами

ніколи не мала, а, навпаки, вела з ними активну роботу» [280, арк.51, 52], але все було марно.

Структура Головліту та підпорядкованих йому місцевих інстанцій неодноразово змінювалась та «вдосконалювалась». У Положенні 1938 р. у складі Головліту передбачена організація 15 відділів та детально розписані їх завдання і дії. Одні з них мали суто функціональний характер: відділ охорони військових таємниць, відділи контролю за надходженням іноземної літератури, видовищами та радіомовленням, попереднього і наступного контролю, відділи по вилученню заборонених творів друку та мистецтва, інспекторський, кадровий, таємний, інші – галузевий: відділи контролю за соціально-політичною літературою, художньою, науково-технічною, сільськогосподарською та ін. [541, с.33]. Та, як зазначає Т.М. Горяєва, найважливішою ланкою в цьому регульованому ланцюгу була ВКП(б), її керівні центральні й місцеві органи. Всі не тільки стратегічні, а й приватні персональні питання, пов'язані із заборонними заходами, вирішувались та реалізовувались в партійних кабінетах різного рівня. Головліт був лише знаряддям у виконанні волі головного ідеологічного замовника – державної партії. Існувала добре відлагоджена машина, елементи якої – Комуністична партія, КДБ, Головліт – були тісно взаємно пов'язаними. При цьому партія визначала та направляла, органи цензури здійснювали багатоярусний контроль, а ОДПУ-НКВС-МДБ-КДБ боролись з виданням, поширенням та пересилкою з-за кордону забороненої літератури [554, с.14]. Зокрема, органами ДПУ у 1931 р. була розкрита і ліквідована «організована шкідницька діяльність» в основному книгопоширювальному каналі – «Книгоспілці» [318, арк.1]. За цією справою були притягнуті до кримінальної відповідальності такі працівники «Книгоспілки»: І.Ф. Кречотень, М.В. Кочеровський, І.Г. Добринін, В.О. Прокопович, Д.М. Лисиченко, Б.Є. Крейснер, М.С. Посталака, Д.Т. Ткаченко, Я.В. Саєнчук, І.С. Іщенко, К.С. Гаврилов, Л.Л. Безуглий, І.Я. Огриза, К.В. Іванова [316, арк.2-4; 318, арк.2-8]. Їх звинувачували в тому, що «будучи по своїм соціальним ознакам і по роду минулої діяльності класово-ворожими радянській владі і будучи її ідеологічними противниками», вони «намітивши шляхи, форми і методи злочинної діяльності у видавничій справі, перейшли до тактики використання легальних можливостей «для організації

боротьби з заходами радянської влади на ідеологічному фронті» [316, арк.4; 317, арк.109-110], а саме: «зрив постачання» шляхом укладання «шкідницьких» угод про «мінімальне постачання периферії політмасовою літературою за рахунок збільшеного постачання націоналістичною романтикою», яка «відривала село від Радянської дійсності і виховувала його в шовіністичному дусі»; скорочення заявок на соціально-економічну літературу, пізніше і абсолютне невиконання замовлень на цю літературу; несвоєчасна розпаковка на місцях календарної політмасової літератури; використання вітрин і виставок для її «затирання»; «шкідницькі» ухиляння в комплектуванні бібліотек; «ігнорування» вилучення «ідеологічно невитриманої» літератури; «зумисна засилка» літератури не за призначенням [316, арк.2-4, 29; 318, арк.1-25]. Також «Книгоспілку» звинувачували в тому, що вона, «як одне з основних українських видавництв, входячи в загальноукраїнську кооперативну систему й постачаючи літературою переважно село, з моменту своєї організації в 1923 р. притягувала увагу старих українських кооператорів, вороже налаштованих до радянської влади і прагнучих впливати на діяльність цієї ідеологічної ділянки кооперації»; приймаючи на роботу «своїх людей з певною шовіністичною фізіономією, а чужих людей, присланих з Біржі праці, під різними приводами повертала, або як непридатних до роботи, або за непотрібністю», створила «антирадянський, шовіністичний апарат, який в подальшому створював найбільш сприятливі умови для антирадянської роботи в книготоргівлі». Також «Книгоспілку» звинувачували в «просуванні» української книги націоналістичного характеру [316, арк.11-17; 318, арк.9-13]. Справа про «шкідницьку діяльність» в галузі книгопоширення була передана «для слухання судової Трійки при Колегії ДПУ УСРР за ознаками злочинів, передбачених статтею 54-7 УК УСРР» (контрреволюційні злочини за які передбачався вищий захід – розстріл, або оголошення ворогом з конфіскацією майна і позбавленням громадянства, за пом'якшуючих обставин – позбавлення волі на термін не менше 3 років з конфіскацією) [316, арк.91; 318, арк.78].

В середині 1930-х рр., коли «пильність» була «особливо загостреною» і «викривалась різна контрабанда» [277, арк.58], склад редакторів і авторів перевіряли ще ретельніше. Особливо «ретельно» перевіряли склад «основних видавництв на які було направлено увагу націоналістичної контрреволюційної

організації ОУН». Це такі видавництва, як «Сільгоспвидав», «Радянська школа» та «ЛПМ». «Шкідницька» діяльність в цих видавництвах виражалась в складанні планів, «по-перше, завідомо нереальних, по друге, протягуючих шкідливі книжки і контрреволюційних авторів» та в «систематичному зриві виконання цих планів, як в річному, так і в поквартальному відношенні» [322, арк.90]. Крім «зриву планів», зокрема, видавництво «ЛПМ», яке вважалось «одним із місць зборів членів УВО (Українська Військова Організація) в 1931-1933 рр.» (в ті роки керували М.М. Яловий, Лебедь та Г.Д. Епик), звинувачувалось у виданні «в технічно огидному вигляді ідеологічно витриманої літератури в той час, як книги явно антирадянського змісту оформлялись пристойно і навіть розкішно (пристойно виданий том творів Ю. Яновського і чудово видана антирадянська книжка Е. Чередняка «Листи з чужих країн»)» [322, арк.90, 105]. А видавництво «Рух» звинувачувалось в тому, що «своєю практичною роботою і політикою у видавничій справі» (в першу чергу видавались твори тих письменників, які «притримувались старих позицій і менше всього займались переозброєнням себе в радянському дусі» й «таким письменникам створювали сприятливі умови, виплачуючи підвищені гонорари») давало підстави «для наклепу на політику партії в справі національно-культурного будівництва» та в цілому, стало «центром формування антирадянської ідеології» [323, арк.58].

Видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали звільнення з роботи, ув'язнення або заслання, а пізніше також і розстріли. Зокрема, жертвами терору стали заслужені для українського книговидання діячі: В. Атаманюк (засновник видавництва «Маса», за рішенням трійки 9.10.1937 р. без попереднього слідства розстріляний), М. Биковець (завідувач бюро обслуговування письменників, розстріляний 23.10.1937 р.), С. Вікул (завідувач сектором творів класиків марксизму-ленінізму «Партвидаву», арештований в травні 1933 р.), Г. Епик (редактор видавництва «Червоний шлях», ДВУ, головний редактор «ЛПМ», розстріляний у 1937 р.), М. Йогансен (літератор, член видавництва «Гарт», арештований 18.08.1937 р.), Є. Касяненко (редактор видавництва «Космос» (Берлін), редактор газети «Вісті ВУЦВК», журналу «Всесвіт», 7.08.1937 р. засуджений до розстрілу), Д. Кудря (засновник видавництва «Гарт», в 1935 р. засуджений до 7 років ув'язнення, в

1950 р. заарештований повторно та засланий, а в 1956 р. звільнений), М. Куліш (редактор журналу «Червоний шлях», письменник, в 1935 р. засуджений до 10 років), І. Лакиз (журналіст, 2.11.1935 р. засуджений до розстрілу), Н. Любченко (редактор газети «Комуніст», видавництва «ЛІМ», засуджений в 1935 р. до 10 років ув'язнення), Н. Новицький (директор і головний редактор «Держлітвидаву», арештований 3.01.1938 р. за «шпійонську» діяльність, засуджений до розстрілу), Ю. Озерський (директор ДВОУ, 26.02.1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), С. Пилипенко (член правління «Книгоспілки», організатор видавництва «Плужанин», керівник спілки пролетарських письменників «Плуг», 3.03.1934 р. засуджений до розстрілу), В. Поліщук (літератор, в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), В. Підмогильний (письменник, редактор «Книгоспілки», «ЛІМ», очолював видавництво «Маса», в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), В. Штангей (з 1930 р. працював замісником редактора журналу «Плуг», редактором видавництва «Радянська школа» [324, арк.169], в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення), В. Штанько-Вражливий (з 1923 р. перейшов на літературну роботу й належав до спілки селянських письменників «Плуг» [111, арк.83], в 1935 р. засуджений до 10 років ув'язнення) і багато інших [326, арк.98; 329, арк.139, 141, 148, 149, 159, 167, 196, 199, 216, 223, 226; 330, арк.1, 40-45]. Звісно, репресії не лише за реальну опозицію, але й за нескоеені злочини, мали на меті не тільки залякати, а й унеможливити творчі ініціативи, не передбачені партійною верхівкою [564, с.410].

Як зазначає Ю. Шаповал, система більшовицької влади була породжена самим характером більшовицької влади, її перманентним антидемократизмом та прагненням мати цілковиту монополію на істину [617, с.157]. Тоталітарний режим впроваджувався за допомогою насильницьких методів, які були основними елементами диктатури пролетаріату. Як стверджують Г. Касьянов та В. Даниленко, насильство було важливою передумовою створення ідеології тоталітарної держави [563, с.153]. А одним із засобів тотального контролю над культурним життям країни стала цензура, заснована на комуністичній ідеології, запровадження якої відбувалось з небувалою інтенсивністю та жорстокістю [438, с.30]. Використовувались витончені методи впливу: видавнича і гонорарна політика, державне фінансування та ін. [554, с.13]. В результаті, це

призвело до тоталітаризації та ідеологізації усіх сфер суспільного життя, які гальмували процес становлення демократичних основ, на яких формується громадянське суспільство [438, с.30].

В кінці 1930-х рр. цензура стала жорсткішою. Посилюються санкції за порушення існуючих правил, приймаються різного роду нові інструкції та розпорядження, що регламентували багатоступеневий контроль на стадіях попередньої та наступної цензури. Остання здійснювалась повсюдно введенням інститутом політредакторів (інструкція 1938 р.), які перевіряли роботу цензорів та повинні були вибірково відстежувати всю продукцію установи з точки зору відповідності «Переліку» та ідеологічних норм. Звісно, влада політредакторів, по суті, була безмежною, і те, що могло оминати око попереднього цензора, потрапляло в поле зору пильного політредактора, який всіма правдами й неправдами повинен був виправдовувати своє існування [553, с.213; 554, с.35].

Отже, ідеологічне керівництво видавничою справою здійснювали партійно-державні органи та інститути цензури, які розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки видавничої роботи. Було сформовано систему заборон та обмежень прав громадян в отриманні потрібної інформації, яка подавалась дозовано. Згідно з партійними настановами та вказівками, обмежувалося поширення серед населення інформації, яка визнавалась керівними та цензурними органами небажаною чи, навіть, шкідливою, й загрожувала інтересам комуністичного режиму. Як державний інститут, цензура створила налагоджену систему контролю за всіма інформаційними процесами, в тому числі й видавничою справою.

Головною цензорською установою, яка діяла від травня 1930 р., був сектор літконтролю НКО УСРР. Також при всіх державних і громадських видавництвах створювався інститут уповноважених Головліту. З серпня 1931 р. в ролі контролюючого органу почав виступати Укрголовліт, який керував його місцевими органами та уповноваженими, перевіряв їх роботу, здійснював політико-ідеологічний контроль за випуском літератури, конфісковував видання, видавав дозволи на відкриття видавництв та періодичних видань, на завезення «чужоземної» літератури, закривав видавництва, складав списки заборонених до видання творів, притягав до відповідальності осіб, які

порушували вимоги органів цензури. Попередній контроль Укрголовліт здійснював через своїх уповноважених при видавництвах, редколегіях та редакціях періодичних видань, друкарнях та ін. З 1932 р. юридичної чинності набув і Комітет у справах друку при РНК УСРР, основним функціональним завданням якого було здійснення фінансово-господарського контролю за поліграфічними установами. Звісно, діяльність Комітету у справах друку при РНК УСРР не обмежувалася лише фінансово-господарськими питаннями. Положення про КСД дозволяло йому планувати та регулювати виробничу діяльність всіх державних, кооперативних і громадських видавництв, наглядати за роботою приватних видавців, а також давати дозвіл на відкриття і ліквідацію державних та громадських видавництв республіканського значення та випуск нових періодичних видань, тобто, винятково цензорську функцію.

Для ретельного перегляду складу співробітників видавництв ЦК КП(б)У створював «комісії по чистці», а органи ДПУ розкривали і ліквідовували їх «шкідницьку» діяльність. У другій половині 1930-х рр., коли «пильність» була «особливо загостреною» і «викривалась різна контрабанда», склад редакторів і авторів перевіряли ще ретельніше. Видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали звільнення з роботи, ув'язнення або заслання, а також і розстріли.

5.3. Політична цензура друкованих видань у Радянській Україні

З перших же днів своєї влади більшовики приступили до створення нової бюрократичної машини з контрольно-заборонними функціями, яка розповсюджувала свій вплив на всі сфери суспільного життя, в тому числі й на видавничу справу. Одним із найважливіших елементів цієї машини була політична цензура [538, с.211], на формування якої вплинув ряд факторів: насаджування та панування офіційної ідеології, рішуча непримиренність до інакодумства, прагнення до політичної та ідеологічної одноманітності, класовий підхід в оцінці будь-якої соціальної інформації, як продукту різної за своїм спрямуванням інтелектуальної праці. Художні твори, наукові праці передусім розглядалися під кутом зору «ідеологічної витриманості», від чого залежало бути чи не бути їм надбанням громадськості [624, с.75-76].

Слідом за закриттям видавництв влада ліквідує й осередки, де вони накопичували, зберігали і продавали книжки. Одночасно відбувалася централізація обліку та розподілу творів друку. Як зазначав Є. Грицак, «спочатку більшовики взяли у всіх книгарнях книжки на облік, та заборонили приватну торгівлю книжками ... після підготовчої праці, коли вже посписувано запаси книжок, почалося офіційне закриття книгарень ... щоб купити книжку треба було отримати дозвіл (ордер), який «було так важко дістати, стільки намучитися і знаходитися, що люди відмовлялися від сього» [643]. Як зазначав Ю. Тищенко, «реквізовані книги від видавців» були звезені в розподільчі пункти – «сирі льохи, в різні невідповідні місця», де вони чекаючи розподільників, «буквально гнили і нищились». Не додруковані книги було знищено на місцях у друкарнях, ряд робітників... здебільшого без суду, розстріляно» [496, с.124]. Тобто, друковану продукцію зберігали у приміщеннях, зовсім не призначених для цієї мети, через що книжки псувались. Як було зазначено у звіті Бюджетної комісії при Київському губфінвідділі від 12.11.1921 р., «на складах хаос, книги, передані відомству під час націоналізації книжкової торгівлі, і які становлять мільярдні цінності, лежать на складах повністю не обліковані: нерозібрані і невпорядковані» [339, арк.26]. М. Тимошик стверджує, що ініційовані та всіляко заохочувані новою

владою заходи знищення у будь-якій формі «ворожого» країні Рад друкованого слова набирали на місцях нечуваних масштабів. Іменем радянської влади значну кількість книжок розброшували з метою продажу їх на макулатуру, у магазинах споживчої кооперації у безцінні рукописні і друковані аркуші цупкого крейдяного паперу, на яких були увічнені слова зі Святого Письма, продавці загортали оселедці й халву [493, с.41; 611, с.200]. Тож, як зазначає Т. Ківшар, з остаточним встановленням радянської влади в Україні вилучались із користування українські друки, а натомість вкорінювалося поширення російських радянських книжок. Для розповсюдження цієї продукції засновувались різного рівня комісії, які, крім того, здійснювали політичний контроль за книгопоширенням, запроваджуючи своєрідні «чистки» книжок [564, с.178].

Друкована продукція, що знаходилася на книжковому ринку, підлягала ідеологічному контролю. Цьому сприяло «Положення про єдиний план розподілення творів друку на Україні», затверджене 11.01.1921 р. РНК УСРР [10, арк.29; 201, арк.3]. Згідно з цим положенням, розподілення і поширення творів друку ВДВ, Держвидаву РСФРР, приватних видавництв та націоналізованих запасів становили виключну монополію ВДВ. Поширення творів друку здійснювала створена при ВДВ Центральна міжвідомча комісія. Всі запаси друкованої продукції на території УСРР переходили у її розпорядження. У межах губерній утворювались губернські комісії [363, с.23]. На кінець 1921 р. у розпорядженні ВДВ нараховувалось до 10 млн. прим. дореволюційних видань, зібраних з приватних книгарень, складів, видавництв, бібліотек; близько 4 млн. прим. було розподілено по радянських освітніх установах і бібліотеках [556, с.35]. У продаж надходили лише ті книжки, що залишалися після розподілення. Тож, введення державної монополії на друковане слово відбулося зразу ж після остаточного встановлення радянської влади в УСРР.

В умовах переходу до непу, «наступ буржуазії, яка почала відроджуватись» в галузі друку та видавничої справи вважався особливо «небезпечним» [204, арк.83]. Як зазначав В. Ігнатенко, «різні груповки намагаються використати друковане слово для впливу на широкі маси населення» [435, с.21]. Тому

відповідно до циркуляру ЦК КП(б)У за підписом секретаря Д. Лебедя щодо «особливого ідейного контролю за літературою українською мовою, в якій часто проводяться дрібнобуржуазні націоналістичні погляди» [206, арк.35], українська книга, підлягала системному політичному контролю та ідеологічному редагуванню. Як відзначав С. Клепніков, «пануючий політичний напрямок примушує виробника-видавця випускати книжку, що проводила б його ідеологію, і всіма засобами не дозволяє випускати книжку для нього ідеологічно чужу» [441, с.15]. У лютому 1922 р. при ДВУ було створено Центральну надзвичайну комісію по обліку націоналізованих книжок [9, арк.10]. Згідно з рішенням ДВУ, «націоналізована література повинна бути знищена повністю, не пізніше 1.07.1922 р., відповідно встановленим інструкціям» [332, арк.151]. Проте, до кінця грудня 1922 р. доля цих книжок не була визначена, але в цей час на центральному складі Київського відділення ДВУ трапилась пожежа, яка знищила велику кількість літератури. Більше третини книжок з УСРР відправили до Москви і Петербургу [340, арк.279]. Завдання Центральної надзвичайної комісії з обліку націоналізованих книжок полягало не лише у здійсненні обліку друків, але, значною мірою, спрямовувалось на закриття приватних книгарень. Так, лише у лютому-березні 1922 р. за її розпорядженням було ліквідовано 19 книжкових крамниць [340, арк.30].

Організоване і системне вилучення суспільно-політичної та художньої літератури, як зазначає Т.А. Стоян, розпочалося в Україні одразу після створення ЦУД, тобто з серпня 1922 р. [609, с.227]. Всі твори, заборонені до друку ЦУД, підлягали конфіскації [219, арк.92]. Боротьбу з поширенням творів друку, не дозволених ЦУД та його органами, а також нагляд за їх продажем та вилучення книг здійснювали органи ДПУ [365, с.604]. Та, зазначалося у звіті Агітпропу ЦК КП(б)У за 1923 р., «наступ дрібнобуржуазної ідеології, особливо з боку дрібнобуржуазної інтелігенції, яскраво виявився в галузі друку і зокрема з-за кордону, де дрібнобуржуазні угруповання розгорнули дуже широку видавничу діяльність, працюючи переважно на наш внутрішній ринок» [16, арк. 9]. Тому на всіх митницях запроваджувалися спеціальні контрольні пункти ЦУД, а 9.01.1923 р. ЦУД було встановлено порядок перегляду рукописів та

друкованих видань, що надходили із-за кордону. Видавнича продукція переглядалася політредакторами [13, арк.9]. Всю «шкідливу» літературу за централізованими списками вилучали. Зокрема, керівник ЦУД І. Кулик у березні 1923 р. інформував губуправління про те, що твори О.І. Герцена та Ф.І. Тютчева, видані за кордоном, заборонено ввозити до УСРР [22, арк.25]. Та, як вважає А.В. Блюм, в роки непу орієнтовно протягом п'яти років (1922-1927 рр.) невелика частина емігрантських видань все-таки «проходила» через кордон, принаймні, цензори, забороняючи видання, давали письмове пояснення про причину заборони, а вже з 1927 р. цензори затримували майже всю емігрантську літературу без усіляких пояснень [541, с.180-181].

Одним з основних методів запровадження цензури було проведення «чисток» від так званої «ідеологічно-шкідливої» літератури, здійснюваних згідно з інструкціями та різного роду списками, укладеними і затвердженими державними органами. Цьому значною мірою сприяв циркуляр Головополітосвіти УСРР від 3.01.1922 р., в якому йшлося не лише про необхідність активізації «чистки» фондів від «контрреволюційних» творів, але й про комплектування їх радянською суспільно-політичною (пропагандистською та агітаційною) літературою [212, арк.158] та розпорядження ЦУД від 9.12.1922 р. про вилучення із книгарень релігійних книжок, «які призначені для масового читання» [338, арк.29]. Як засвідчують архівні джерела, до середини 1922 р. кількість вилучених видань становила біля 20 тис. примірників [211, арк.62; 220, арк.150]. А протягом 1923 р. було проведено три «чистки» українських книжок та видань релігійної тематики [334, арк.5-6]. Як зазначає О. Федотова, вилучались: релігійні твори, що містили елементи релігійної агітації та пропаганди (релігійні трактати, описи життя святих, книги з історії церкви, монастирів тощо); видання з питань філософії, психології; література, видана царською владою для народу різними урядовими установами, церковними й чорносотенними патріотичними організаціями, такими як партія монархістів, октябристів, «Союз Михайла Архангела», друкарями Троїцької та Києво-Печерської Лаври [501, с.27; 503, с.32]. Крім того, вилучали українські підручники, белетристику, публіцистичні та історичні книжки, твори, присвячені українській мові [534, с.95]. До

контрреволюційної та антихудожньої літератури зараховували твори зарубіжних філософів: Декарта, Канта, Маха, Платона, Спенсера, Шопенгауера, вчення яких суперечило матеріалістичним ідеям, що були покладені в основу комуністичної ідеології. Також вилучали і знищували твори відомих російських класиків: «релігійно-моральні оповідання» Л. Толстого, твори І. Тургенєва, «архискверного» Ф. Достоевського, І. Гончарова «не имеющих ничего общего с нашей рабоче-крестьянской массой». До списків забороненої літератури потрапляли і твори таких письменників, як: М. Лесков, Л. Андрєєв, І. Бунін [541, с.86-87]. Серед українських авторів підлягали конфіскації твори: М. Грушевського, Д. Донцова, Д. Драгоманова, Б. Грінченка, В. Резніченка. 12.04.1923 р. вилученню підлягали 868 книг, у тому числі Л. Старицької-Черняхівської, Х. Барановського, О. Скорописа-Йолтуховського, С. Єфремова та ін. [22, арк.242-251].

В Циркулярі від 17.04.1923 р. ЦУД пояснив губернським управлінням механізм конфіскацій літератури. Вона вилучалася із сільських, повітових, районних бібліотек, з навчальних закладів, а у бібліотеках губернського рівня залишалася у «відділі книг», які не видавалися читачам [22, арк.58]. Згідно з постановою РНК УСРР від 4.04.1923 р. «Про конфіскацію, належної вилученню з продажу й розповсюдженню друкованої продукції», література, що була видана ДВУ, передавалася для переробки на паперові фабрики під наглядом політконтролю ДПУ, продукція, вилучена з інших видавництв та приватних осіб, зберігалася до наступних розпоряджень. У травні 1923 р. з'явилася головлітівська «Інструкція про порядок конфіскації й розподілу вилученої літератури», згідно з якою основна маса книг підлягала «фізичному знищенню», а кілька примірників залишалося у «відділах спеціального зберігання» [541, с.62-63]. Згідно з «Інструкцією по вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів, бібліотек, читалень», яка була розіслана в липні, губвідділи зобов'язували складати списки вилученої літератури і надсилати їх до ЦУД на затвердження, і лише після цього її знищувати. Кошти, що були вторговані від ліквідації конфіскованих творів друку, належних державним, партійним, профспілковим та кооперативним видавництвам, надходили на зміцнення економічного розвитку цих видавництв, а від

приватних – до бюджету держави [219, арк.92; 376, с.252]. Це дало право ЦУД розпочати тотальну роботу з вилучення контрреволюційних книг, особливо українських. Так, комісія, що проводила огляд діяльності відділення видавництва «Друкар» на Волині, виявила й вилучила три примірники книги «Іван Виговський, його життя й діяльність» Б. Грінченка, п'ять – І. Огієнка «Революція духу» та ін. Усі вилучені книги Комісія передала відділенням Губполітосвіти у Волинській губернії [27, арк.7]. Список конфіскованих в книжкових магазинах Києва з 1.10. по 1.12.1923 р. складав 44969 книг. Зокрема, 14.04.1923 р. «Книгоспілка» повідомила ЦУД, що відправила в макулатуру «Всесвітню історію» (ч. I, II) та «Коротку історію» М. Грушевського, разом 35 тис. примірників [28, арк.109-113]. Донецьким відділенням ЦУД станом на 26.04.1923 р. було вилучено 2013 книг, серед них 647 віднесли до групи книг антирадянського характеру [35, арк.118].

Крім того, відповідно до постанови ЦК РКП(б) «Про посилення партійного впливу на роботу бібліотек», прийнятої у жовтні 1923 р., при агітпропвідділах повітових і районних комітетів партії створюються бібліотечні комісії, до бібліотек політосвіт прикріплюються пропагандисти і теоретично підготовлені члени партії [600, с. 60]. А вже в січні 1924 р. на засіданні завідуючих агітаційно-пропагандистськими відділами губкомів партії обговорювалась проблема, пов'язана з переповненням бібліотек «ідеологічно-шкідливою літературою» [222, арк.14]. За списками по Чернігівській губернії за 1924 р. було вилучено 9000 книжок [223, арк.10]. Зокрема, під грифом «Таємно» ЦУД повідомив всі губвідділи у справах друку, що книга «Битий шлях» (азбука та читанка для дорослих) «до розповсюдження забороняється і належить вилученню» [226, арк.40]. Доходило до того, що навіть вилучались твори Леніна, Чехова, Мольєра [223, арк.10], так як «такая была установка – лучше переочиститься, чем недоочиститься». Подібні казуси відбувались тому, що вилучали книжки малоосвічені чиновники під наглядом цензорів [541, с.87].

На засіданні Оргбюро Секретаріату ЦК П(б)У з питань діяльності агітпропу ЦК П(б)У (17-18 листопада 1925 р.) при обговоренні ситуації, що склалася з вилученням літератури, було зауважено, що «Т. Глинський дав розпорядження без жодного перегляду і без списків вилучати з фондів літературу, серед якої

виявилось багато книжок цінних по історії» [228, арк.73]. Тому, щоб в подальшому уникнути таких ситуацій, допускалось лише планомірне вилучення «шкідливої» літератури [229, арк.18].

Незабаром на місця розсилається спеціальна «Інструкція по вилученню шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків, ринку» від 21.12.1926 р. В ній сказано, що «за часів громадянської війни на Україні при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася і розповсюджувалася контрреволюційна і шовіністична література, яка до цього часу ще є у багатьох книгозбірнях, а також зустрічається на нашому книжковому ринку. Необхідно зміцнити роботу в справі перегляду усієї старої літератури, обмірковано і поважно поставитися до цієї роботи, використавши з книжкового буржуазного складу все, що може мати цінність для нас і знищити все шкідливе» [461, с.135; 493, с.40-41; 501, с.27]. Але, нечіткість критеріїв, за якими здійснювалась чергова «чистка» фондів, призводила до того, що стелажі бібліотек оголювалися на 60-70 відсотків [453, с.88; 493, с.41].

Ідеологічно шкідливими вважались твори, в яких «утворюється тло занепадництва і зневір'я в здобутки і доцільність революції, що виявляється у формі ідеалізації контрреволюційних виступів та боротьби проти радянської влади (В. Підмогильний «Проблема хліба»), в націоналістичних ухилах (Б. Антоненко-Давидович «Смерть») та ін.». Подібні тенденції, «лише більше і в іншій формі приховані під ніби науковим аналізом в освітленні чистого марксизму з цитатами Маркса, Енгельса, Леніна, Плеханова», цензори почали виявляти і в критиці, зокрема в передмовах до класиків. Так, передмови М. Йогансена, А. Ніковського, С. Єфремова або зовсім не пускалися до друку, або виправлялися [245, арк.12]. Майже всі книжки («переклади західноєвропейських романістів розраховані на смак дрібної буржуазії, романи психологічно-адюльтерного характеру»), які випускали приватні видавництва, вважались «просякненими витриманою на всі 100% ідеологією міщанина» [245, арк.17 зв.]. Упродовж січня-лютого 1927 р. до списку заборонених книжок потрапили: «Кобзар» Т.Г. Шевченка, виданий видавництвом «Час», накладом 10000 примірників, бо передмова С. Паначина «відображала контрреволюційні

заклики». Були заборонені вибрані твори О. Стороженка, передмову до яких написав С.В. Шамрай, видані «Книгоспілкою» накладом 5000 примірників. Головліт запропонував доповнити передмову більш критичним аналізом історичних подій. Така ж ситуація склалася і з творами П. Куліша, І. Франка [50, арк.2-3]. П'єсу Л. Старицької-Черняхівської «Останній сніп», яку у 1925 р. видавав «Рух», Головліт визнав шовіністичною, а п'єси І. Карпенка-Карого – «Лиха іскра», «Чумаки», «Суєта суєт», «страшенно сентиментальними» із «загальною мораллю», «нудними». Твори нових авторів також піддавалися політичній ревізії. Зокрема, ідеологічно невитриманою вважалась робота Г. Хоткевича «Слово о полку Ігоревім» [43, арк.30; 50, арк.50], а збірник анекдотів М. Асхеновського визнали «міщанськими і не розумними анекдотами». Ідеологічно невитриманою вважалась навіть казка «Червона шапочка» [43, арк.115]. Головліту не сподобався й «Календар селянина» на 1927 р. видавництва «Час», в якому були дати народження українських гетьманів, оголошення Універсалів УНР [244, арк.74].

Вилученню підлягали й видання Академії наук, які «про роль пролетаріату й революційного селянства нічого не розказують своїм читачам», а «свою головну увагу звертають на такі науково-історичні матеріали, які освітлюють минуле української церкви, козаччини, гетьманщини, церковної освіти, літературного життя України початку і середини ХІХ ст., старого походження етнографічної роботи, не видані в свій час авторами, дещо з українського права й побуту і т. д.» [245, арк.14]. Крім того, Академію наук звинувачували – в тому, що лише «якийсь непомітно дрібний відсоток» академічних видань «присвячений питанням сучасного життя»; що «революційні події на теренах України подаються з завданням проінформувати читача про участь в них українських буржуазних діячів .. від чого залишається враження, ніби то на Україні жодного революційного руху не було, а коли що й траплялося, то це були ліберальні виступи українських священників, письменників, поміщиків і інтелігентів-націоналістів проти царату й російських впливів на Україні, при чому жодних ознак диференціації «Москви» ніколи не дається, а виставляється її як єдиний розгорнутий проти України ворожий фронт» – всі ці риси академічних творів «надають виданням Академії специфічний й

антиреволюційний, не радянський, часом й антирадянський, націоналістичний, агресивний характер, характер літератури, яка створює враження перманентної боротьби з радянськими впливами, протиставлення київського українського буржуазного Пьемонта харківському пролетарському радянському центру». Зокрема, Київський окрліт заборонив і вилучив статтю О. Тулуба «Матеріали о життєпису Володимира Самійленка», яку було призначено для літературного збірника Академії під назвою «За сто літ». Автора звинуватили в тому, що він «будує свою статтю так, що вона скерована проти радянської влади, підбурює читача, підводячи його до висновку, що радянська влада – не культурна, не цивілізована, азіатська, яка не вміє як слід поціновувати здобутки культури і її діячів» [245, арк.14-16].

Деякі з випущених «Книгоспілкою» книг («Машино-тракторні станції», «Шляхи і темпи розвитку сільського господарства» видані у 1928/29 р.) також свідчили про «політичну дезорганізованість позапартійних авторів в питаннях реконструкції сільського господарства і політики партії», а деякі були написані «чужими нам по духу авторами» [251, арк.33, 34].

Ідеологічно шкідливими було визнано й дитячі казки: Я. Коласа «Вибрані білоруські казки», Г. Ходкевича «Гуцульські образки», Шарля Перро «Кіт у чоботях» [524, с.16]. Головоцвях НКО УСРР у 1925 р. навіть заборонив використовувати казки в педагогічному процесі, тому що у них були антисоціальні та містичні явища [473, с.3]. Казка стала шкідливою, особливо в період так званої класової боротьби, проповідуючи ідеї класового миру, а не війни [609, с.235]. Так, аналізуючи стан видання казок, Колегія НКО в постанові №469 від 1929 р. зазначила, що приватне видавництво «Космос», розпочавши друк казок Г-Х. Андерсена, не проводило необхідного добору літератури, яку належним чином не перероблено з урахуванням вимог часу та не відредаговано. Тому в казках наявні «всі шкідливі риси містицизму, патріотизму, шукання маєтних класів, примиренство та ін. Подібне видання дитячої літератури не співвідноситься із завданнями соціалістичної педагогіки» [473, с.6] – «виховувати у дітей матеріалістичний світогляд» [418, с.16-17]. Всім партійним осередкам НКО УСРР та Інституту педагогіки наказувалося забезпечити в своїй подальшій діяльності «рішучу і нещадну боротьбу з

усілякими викривленнями генеральної лінії партії з особливою пильністю стежачи за проявами правого ухилу на практиці» [470, с.12]. Саме тому в 1930-х рр. бібліотечні спецфонди суттєво поповнилися літературою для дітей. Зважаючи на небезпеку подібних видань для виховного процесу, їх вилучали з усіх бібліотечних установ громадського користування, а також книгарень і видавництв [502, с.36].

У 1929 р. (рік «великого перелому», тобто початку масової і примусової колективізації селянських господарств) було проведено чергову чистку книгозбірень. Вилученню підлягали «ідеологічно невитримані» книги, бібліографічні довідники старого зразка, усі дореволюційні журнали, усі без винятку релігійні видання, кооперативна література, дореволюційні художні твори, просякнуті релігійними забобонами. Налякані чисельними циркулярами та інструкціями бібліотекарі стали підряд вилучати всі твори дореволюційних авторів. У результаті проведеної чистки фонди бібліотек зменшилися вдвічі [541, с.87].

На початку 1930-х рр., одночасно з розгромом «українізації» і новим спалахом ще жорстокішого, ніж раніше, терору щодо українських кадрів [564, с.410], не тільки посилилася політика централізації видавничої справи, а й цензурний контроль став надзвичайно суворим. Так, за 1931 р. Укрголовліт дав 9600 дозволів на друк різної літератури, а випущено було тільки 6116 книг [53, арк.8].

Найкращим способом не допустити до друку «таємних або шкідливих для держави» матеріалів була попередня цензура – ідеологічний тиск та вплив. При своїй великій ефективності ця форма цензури потребувала значної кількості працівників та матеріальних ресурсів. Причому, ці працівники не обов'язково були співробітниками управління. В основному, рецензентами ставали номенклатурні працівники НКО УСРР. Від попередньої цензури були звільнені видання Всеукраїнської академії наук (в тому числі журнал «Україна», редагований М. Грушевським) та окремі періодичні видання (з листопада 1924 р. журнал «Червоний шлях») [245, арк.12]. Постановою секретаріату ЦК від 9.06.1925 р., попередня цензура була знята з ДВУ, «Пролетарія» та «Книгоспілки» [231, арк.75]. Але постановою від 17.06.1925 р. секретаріат

«визнав доцільним» за цими видавництвами залишити наступну цензуру й виділив відповідальних політредакторів під керівництвом і контролем Укрголовліту, віза яких була обов'язковою [230, арк.30; 231, арк.83]. Видання ВУАН виходили за дозволом секретаря Академії наук академіка А. Кримського або академіка М. Грушевського та С. Єфремова, без перегляду з боку Укрліту [245, арк.14].

Організація попередньої цензури відбувалась шляхом переговорів з редакціями та видавництвами, введенням до їх складу підходящих осіб і вилученням «неприйнятних» [14, арк.19]. Як правило, значна кількість рукописів забраковувалась попередньою цензурою ще до здачі в набір. Зокрема, у 1934 р. попередньою цензурою було «забраковано» 52 рукописи, подані до друку у видавництво «Український робітник» [272, арк.71]. Тож, будь-який текст в процесі підготовки до друку піддавався суттєвій деформації, або й взагалі не друкувався.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 15.08.1931 р. та листа Сталіна до редакції «Пролетар Революції» видавництва повинні були забезпечувати «високу ідеологічну якість видавничої продукції й не дати можливості різним фальсифікаторам протягувати через книги контрреволюційну контрабанду різних гатунків». Тому значну частину творів почали пропускати через фахову й політичну редакцію, через кількох рецензентів, або бригади рецензентів, через наукові та науково-дослідні інститути тощо [260, арк.15]. Порядок проходження попереднього контролю творами друку майже не змінився. До текстів творів також вносилися суттєві правки. Так, у червні 1932 р. Головліт повідомив «ЛІМ», що «книгу П. Мирного «Повія» можна буде дозволити до випуску лише після вилучення з передмови Ткаченка таких слів: «не стільки може через свою скромність, як з політичних міркувань, через цензурні заборони українського друкованого слова» [309, арк.19]. 1.07.1932 р. начальник Головліту П. Мальцов, ознайомившись з рецензією видавництва «ЛІМ» на I том Г. Епіка «Зустріч», дозволив друкувати лише після внесення змін в тексті на стор. 33 та 84 й при цьому просив бути пильним при редагуванні літератури з національного питання [309, арк.8]. 2.08.1933 р. колегія НКО УСРР по перегляду підручників, розглядаючи посібник з літератури для VII класу,

написаний В. Коряком, запропонувала переробити матеріал про І. Франка, скоротити та відредагувати окремі місця з «Псалом залізу» і «Сонячних кларнет» П. Тичини, вилучити прізвища Браницького, Бібікова, Волконського, Рєпіна з творів Т. Шевченка [60, арк.123].

Поширеним засобом цензурного тиску в ті роки була вимога супроводжувати твори «марксистською передмовою». Тому посилання в текстах на класиків марксизму стають звичним явищем. З «особливою увагою» цензори ставилися до передмов, написаних авторами із «сумнівною» репутацією. Так, здалася «підозрілою» передмова В. Підмогильного до книги другої вибраних творів І. Нечуя-Левицького, в якій автор надав великого значення окремому епізоду з твору «Рибалка Панас Круть», у якому, на думку цензора, «тхне міщанством та антисемітизмом», а «в думках В. Підмогильного скриті елементи націоналізму» [43, арк.111]. Крім того, плани видань для кожного видавництва мусили починати з тих видань, які орієнтували винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей – твори, присвячені виконанню чергових рішень чергового партійного з'їзду, чергової річниці від дня народження вождя світового пролетаріату, від дня утворення компартій України чи ВКП(б). Для редагування таких рукописів призначали тих редакторів, які мали не лише багатий практичний досвід, а й високу «ідеологічну підкованість» [495, с.37].

Згідно з «Довідкою про книги піддані критиці «Правди»» (22.02.1933 р., стаття Воліна), «Партвидав» виявив у матрицях, отриманих від ДВОУ з 234 друкарських помилок, з яких 103 «політично спотворювали думку». Наприклад, замість фрази: «Когда и последний мелкий ремесленник и последний мелкий крестьянин падут жертвой крупного капиталистического производства» було набрано «социалистического» [264, арк.10].

Головліт навіть затримав збірку поезій «Про Леніна», випущену видавництвом «Радянська література» (наклад 5 тис.), яка «з партійно-політичного і з суто художнього поглядів не витримує жодної критики», бо складалась зі «старих віршів російських і українських поетів, які можуть мати тепер здебільшого тільки історико-літературний інтерес», крім того, багато віршів містили вислови й думки, що мали «вульгаризаторський і

спрошенський» характер і, основне, в збірку не включено жодного вірша про Сталіна, «про його роль, як вождя партії й продовжувача справи Леніна» (про Сталіна згадують «в цілій збірці мимоходом, лише один єдиний раз на 43 стор.») [264, арк.1-1 зв.].

Взагалі, література про В.І. Леніна була під особливим наглядом Головліту. Так, видавництво «На варті» було звинувачене у «неуважності та неохайності», з якими поставилось до «такого найвідповідальнішого видання» (підбір уривків та їх переклад) як збірка творів Леніна («Ленін про війну» за ред. Хаханьяна та Барвицького) [268, арк.80]. У висновках «Про перекручення в перекладі на українську мову творів Леніна та Сталіна» від 6.04.1933 р., зазначалось: «через те, що переклади зроблені окремими перекладачами серед яких, очевидно, є велика засміченість ворожими елементами, в них є вживання неправильних термінів, які переплітаються з прямими перекрученнями і фальсифікацією тексту під час перекладу». Відповідно, «такого роду переклади робіт класиків марксизму шкодять пропаганді марксизму ленінізму» [264, арк.52-53]. Тому, у постанові №109 від 22.04.1933 р. «Про порядок здійснення попереднього та наступного контролю творів Леніна і Сталіна та творів керівних працівників ВКП(б) і радянського уряду» пропонувалось уважно перевіряти правильність перекладу, текст звіряти з оригіналом [309, арк.20]. Дозволи Головліту на друк рукопису того чи іншого видання були дійсними протягом трьох місяців, після чого їх мали поновити. Уповноважені при видавництвах ретельно стежили за дотриманням цієї норми. Інспектори Головліту, здійснюючи наступний контроль, знайомилися з усіма рецензіями на твір, а не лише одного політредактора. Головліт отримував перший примірник книги для ознайомлення. А 20.08.1933 р. вийшла постанова начальника Головліту «Про безпосереднє надсилання до Головліту обов'язкових примірників» (5 штук) [309, арк.19, 78].

Під таку загальну схему попередньої цензури потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Виключення складали лише періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура й так звана «аполітична» (наукова, технічна, медична, торгово-промислова) та комуністична література [250, арк.19].

Інший вид цензури – наступний або каральний – поставав більше як метод впливу та стримування суспільних ідей та думок, що не відповідали ідеї радянського життя. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція або вилучалась з обігу цілком, або ж окремими накладками [538, с.214]. Каральна цензура працювала керуючись не лише нормативною секретною базою ЦУД, а й вказівками партійно-державних органів. Тому, кожен автор, редактор, видавництво прагнули отримати найповнішу інформацію про заборони, щоб не потрапити в руки органів держбезпеки. Порухення заборон, як правило, призводило до закриття видавництв або окремих видань, скорочення накладу, накладення штрафу і передання до суду відповідальних осіб [14, арк.19]. Так, видавництво «Светоч», що видавало «виключно невдалу міщансько-пошлу сентиментальну книгу» та літературу, «насичену імперіалістичними тенденціями», наприкінці 1927 р. «заходами Головліту за свою халтурну роботу» було ліквідоване [245, арк.12 зв.]. У 1929 р. за друк «ідеологічно чужих» та «шкідливих» (оскільки вони не вписувалися в завдання соціалістичного виховання) дитячих казок Г.-Х. Андерсена припинило свою роботу видавництво «Космос». А власника закритого видавництва Гесена притягнуто до судової відповідальності [470, с.9, 12]. У постанові Колегії НКО №545 обумовлювалася й причина припинення роботи видавництва «Слово» [474, с.1]. Пояснення з приводу закриття цих видавництв наводилися й у постанові ЦК КП(б)У від 20.12.1929 р. [418] та підготовленому на її основі 9.01.1930 р. розпорядженні М. Скрипника «Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі «Космоса» [475].

Щоб уникнути покарання, бюро комосередку «Книгоспілки» погоджувалось з постановою Секретаріату ЦК, що, через «неуважне» редагування й рецензування редакторами (членами партії) «авторські помилки або немарксистські установки в книгах не були виправлені». Звісно, що вони, разом з редвидавом «Книгоспілки», за вихід у світ цих книг «понесуть політичну й персональну відповідальність. Аби уникнути таких «помилочок» в подальшому бюро рекомендувало, щоб «рецензії давались за точними схемами, розробленими редвидавом і затвердженими комфракцією правління» і «всі без винятку рукописи, де б вони не редагувались, випускались за політичною візою

апарату редвидаву» [251, арк.33-34 зв.]. А от з 1863 назв виданих ДВУ за 1928/29 р. лише 3-4 визнано за «ідеологічно-шкідливі, що не повинні розповсюджуватись» і до 15 книг мали оцінку, «як маловартісні» [251, арк.9].

У січні 1932 р. з'явилася постанова Партконтролю ЦК КП(б)У на книгу Є. Черняка «Листи з чужих країв», яка розповідала про переваги капіталізму над соціалізмом, захищала «фашистський режим» Ю. Пілсудського. І, хоча, «колишній завговліту тов. Калюжний знав про те, що на цю книжку є різко негативна рецензія одного із політредакторів, робітника-висуванця» і що, «її як шкідливу видавати не можна», та директор видавництва «ЛІМ» С. Пилипенко, головний редактор М. Яловий, редактор І. Лакиза видали її за старою візою Головліту. Тому, згідно з рішенням ЦК КП(б)У, «за соціал-фашистську апологетику капіталістичного ладу, за протаскування політично шкідливих, по суті, соціал-фашистських ідей, поглядів, тов. Калюжного, колишнього керівника Головліту, за антипартійне ставлення до покладених на нього партією зобов'язань на одній з відповідальних ділянок ідеологічного фронту – виключити з партії» [259, арк.42]. У постанові Головліту від 6.04.1933 р. за «перекручення й фальсифікацію тексту» під час перекладу на українську мову творів Леніна та Сталіна було наказано «переглянути склад перекладачів, очистивши від чужих буржуазно-націоналістичних і класово-ворожих елементів» [264, арк.53]. У постанові керівника Головліту від 16.04.1933 р. «Про брошуру Г. Овчарова «Микола Скрипник і радянська література»» (видавництво «Рух», 1933 р.) зазначалось, що «ця брошура носить неприпустимий характер, її випуск направлений проти вказівок ЦК КП(б)У» та «утруднює роз'яснення припущених лінією національної політики помилок». За дозвіл до друку цієї брошури працівники видавництва «Рух» були звільнені з роботи. А саму брошуру конфісковано, як «політично-шкідливу» й вилучено з продажу та масових бібліотек [264, арк.58].

В червні 1934 р. було проведено ретельне обстеження магазину «Дешева книга» в Одесі, в ході якого комісія виявила велику кількість «шкідливої літератури», як-то: монархічна, буржуазно-історична, порнографічна та раніше конфіскована дитяча література, «наскрізь просякнута буржуазно-міщанським змістом», як наприклад, «Мурзилка» видавництва «Светоч». Після обстеження

магазин «Дешева книга» визнали «каналом через який під виглядом антикварної книги протікає на ринок антирадянська література» й вирішили закрити [268, арк.67-68].

Згідно з доповідною запискою в ЦК «бригади по обстеженню» (комісії по чистці) видавництва «Український робітник» від 17.01.1935 р., керівник видавництва, директор Езерський та головний редактор (він же парторг та редактор сектору міжнародної літератури) Розенфельд були звинувачені в тому, що вони «не лише не боролись в своїй роботі проти контрреволюціонерів, націоналістів і троцькістів», а й залучали їх в якості авторів та перекладачів й тим самим «давали можливість використовувати видавництво, як «трибуну для популяризації і пропаганди своїх антирадянських поглядів» та «як джерело матеріальної підтримки злих ворогів партії й робітничого класу, сплачуючи їм підвищений гонорар» (коли звичайний гонорар складав 300 крб., Зінов'єву виплачували 500 крб.). Крім того, Розенфельда звинуватили ще й в тому, що він у своєму підручнику під назвою «Учение о профдвижении» (виданий у 1931 р.) «відкрито протягував троцькістські, соціал-фашистські і правоопортуністські погляди» (цей підручник був вилучений «як політично шкідливий»); співробітника ВУАМЛІНу Екельчика – в тому, що він, будучи редактором сектору міжнародної літератури, підготував до друку брошуру Зінов'єва «Гражданская война в Австрии»; уповноваженого в Москві Новікова – в тому, що він «печеться за видання Зінов'єва, а до питання про видання робіт вождя нашої партії тов. Сталіна відноситься байдуже». Парторга видавництва «за політичні помилки» звільнили з роботи, а директору Езерському, за те, що видавництво російською мовою видало значно більший наклад ніж українською, зробили попередження [272, арк.2, 4, 5, 20, 25, 68]. 9.04.1935 р. «за шкідницьке перекручення тексту» (на 62 стор. у витягу з програми ВЛКСМ було надруковано: «юнацький рух...ставить собі за мету знищення старого комуністичного світу) органи Головліту затримали «Календар колгоспника» на 1935 р. «Сільгоспвидаву». Справу «про шкідництво в друкарні ім. Фрунзе і поширення Сільгоспвидавом законів про друк» Головліт передав до прокуратури [270, арк.8].

У 1936 р. через «контрреволюційну опечатку» Головліт просив ЦК затвердити вилучення українського перекладу брошури Ворошилова «Сталін і Червона Армія» (видання ДВУ, 1930 р.), в якій на 4 стор. замість «усі вони знають, яке величезне значення та яку переважну роль мали Ви, наш старший і любий бойовий товариш і співбоєць у цій боротьбі» було надруковано «усі вони знають...» [277, арк.104, 105]. У «Зведенні №3 важливих вилучень, затримок і конфіскацій, зроблених органами Головліту України» від 5.04.1936 р. йшлося про затримання «Довідника партійного працівника» (Партвидав, 1936, вип. IX) в якому опосередковано розголошувалась потужність військової та авіаційної промисловості. Уповноваженому, який підписав випуск у світ, було оголошено сувору догану [278, арк.28].

У «Зведенні №1 найважливіших вилучень, затримок і конфіскацій, зроблених органами Головліту України» від 28.01.1937 р. чітко вказані ті каральні заходи, які застосовувались до таких «порушників». Так, за те, що в німецькій читанці для 10 класу Адмоні і Александр видання «Радянська школа» (передрук з матриць російського видання «Учпедгіз») наводяться такі тези: «Комунізм буває тоді, коли все розіб'ється вщент. В Росії жінок гвалтують, вони вбили мільйон людей комуністи ходять у нас все забирають», книгу конфісковано. Політредактора Штеренберга, «винного» в дозволі цієї книги, притягнуто до відповідальності. Справу про «винного» редактора книги передано до парторганізації видавництва «Радянська школа» [282, арк.12]. Видавництво «Комуніст» 1.02.1937 р. сповістило ЦК, що за брак, допущений в брошурі «Доповідь тов. Сталіна на VIII Всесоюзному з'їзді Рад» (в наслідок відтиску одного і того ж тексту з обох сторін аркушу) на друкарів Бутовського, Масагіна, Зав'ялова і бракерівщицю Войтянкову накладено адмінстягнення [280, арк.61].

Після того, як у 1926 р. на засіданні наради при відділі друку ЦК КП(б)У робітників письменницьких організацій та редакцій газет було відзначено, що критика – одне з головних виховних знарядь в руках партії й комуністична критика повинна безпощадно боротись проти контрреволюційних проявів в літературі [239, арк.90], авторів та їх твори почали «піддавати критиці» в періодичних виданнях. Та в 1928 р. ЦК КП(б)У звертає увагу на «недостатньо

високу» якість змісту самокритики в пресі, бо «газети заповнили переважно матеріали про користь і необхідність критики, але серйозно організувати самокритику більша частина газет не спроможна» [247, арк.48, 51]. Як заявляв Піткович на IV пленумі ЦК ЛКСМУ, «мы очень прытки, когда идет речь о критике других, но очень не терпимо относимся к критике наших собственных недостатков» [285, арк.38]. На щит були піднесені слова журналіста С. Інгулова: «критика мусить мати наслідки – арешти, судову розправу, суворі вироки, фізичні і моральні розстріли... в радянській пресі критика – не зубоскальство, не зловтішне обивательське хихотіння, а важка тверда рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, кришить хребет і дрібнить лопатки» [433, с.2]. Саме такій критиці на початку 1930-х рр. були піддані не тільки окремі автори, а й цілі колективи. Так, «Червона преса» вмістила велику рецензію групи авторів на книгу П. Романова про пресу в умовах реконструкції, в якій вона була названа «не партійною, не більшовицькою», що «на ній не можна виховувати кадри нашої преси» [432, с.1-3], а самого автора звинуватили у «відсутності класового чуття» [487, с.11]. 3.11.1933 р. керівник Головліту наказав вилучити з продажу книгу І. Дубинського «Золотая липа» (про радянсько-польську війну), що «перекручувала історичний хід подій» та організувати в пресі й літературних журналах «таку критику цієї книги, на яку вона заслуговує» [264, арк.43-44]. Після арешту Барвицького виступили в пресі з критикою видання «Ленін про війну» за ред. Хаханьяна та Барвицького [268, арк.81]. Негативну оцінку з боку преси отримували й видання «Українського робітника». Зокрема, через «низку місць, що ведуть до апології українського фашизму» були піддані книги Зимного «Про УВО – ОУН» (1932 р.) та «З хрестом і маузером проти радянської України». Книзі Левашева «Позика другої п'ятирічки» (1933 р.) дали оцінку – «халтурна» [272, арк.77].

За «нечіткі, плутані і навіть хибні визначення завдань боротьби на два фронти в національному питанні» піддавались критиці й журнали, зокрема за 1933 р.: «Партактивіст» (№12, 13), «Молодняк» (№4, 5), «Безвірник» (№7), «Комсомолец-активіст» (№11) [263, арк.19]. На початку 1934 р. були піддані брутальному цькуванню в пресі й представники компартійного літературознавства та критики: А. Річицький, Є. Шабліовський, Є. Гірчак [527].

Звісно, негативний висновок призводив до звільнення з посади, виключення з лав КП(б)У, арешту і, навіть, розстрілу.

В результаті такої політики ідеологічна і технічна якість книжок «поліпшилась». Про що свідчили «зменшення числа ідеологічних проривів і негативних оцінок преси» [251, арк.9]. Так, у «Дитвидавці» у 1936 р. не було жодної вилученої книжки. До прийому рукописів редактори «підходили дуже уважно», як наслідок, «ряд ідеологічно шкідливих рукописів, які надійшли у видавництво, були своєчасно забраковані» [280, арк.12].

Отже, система контролю починалася з вишукування видавничими редакторами недозволених чи просто небажаних думок, поглядів, форм вислову. Книжка доходила до читача після багаторазової перевірки: на рукописі цензор виставляв штамп «до набору», на коректурі – «в друк», на сигнальному примірнику – «в світ», тобто дозвіл на розповсюдження. Але й після отримання обов'язкового сигнального примірника партійними органами або держбезпекою інколи давалося розпорядження знищити весь наклад. Запровадження різних видів цензури призводило до значного збіднення книговидавничого репертуару.

Після того, як радянські ідеологи прийшли до висновку, що розгортання видавничої справи в Україні має пов'язуватись виключно з тріумфальним ходом радянської влади [611, с.198], було проведено масове обстеження якості випущених книжок. Якщо протягом 1920-х рр. необхідність проведення вилучень пояснювалася завданнями ідеологічної боротьби, то в 1930-х рр. переважно вилучалися твори репресованих авторів [503, с.34]. Зокрема, на поч. 1930-х рр. конфіскації підлягали книжки у передмові чи редагуванні, або упорядкуванні яких брали участь «шкідники» та націоналісти». Так, згідно з довідкою ЦК, в 1931 р. було вилучено зі вжитку, як «політично-шкідливий», підручник «Основи українознавства» за редакцією А. Річицького [258, арк.47].

У 1933 р., згідно з «Інформаційним оглядом» за підписом Д. Галушко, в якому зазначалось, що саме «численні помилки М.О. Скрипника в питаннях розвитку української радянської літератури та мистецтва дали змогу контрреволюційним елементам використати художню літературу, образотворче мистецтво, театр, кіно і ін. галузі культурного будівництва для боротьби проти

диктатури пролетаріату, для просування націоналістичних ідей» [265, арк.25], до списку «націоналістичної контрабанди в художній літературі» були внесені такі автори та їх твори: М. Хвильовий «Вадшнепи» та ін. твори, «просякнуті націоналістичними ідеями»; А. Сенченко (належав до школи Хвильового) «Червоноградські портрети» – твір «войовничого українського куркульського націоналізму, з яскравою куркульською агітацією»; М. Івченко «Робітничі сили» (в романі виступив проти радянської дійсності); Б. Антоненко-Давидович «Смерть» («партія більшовиків – чужорідне тіло для України, а з націоналістичного погляду – це окупанти»); М. Куліш «Міна Мазайло», «Народний Малахій», «Патетична соната» – ці п'єси пролетарська критика засудила, «як замасковану, націоналістичну контрабанду»; Д. Бузько роман «Чайка», в якому «життя лівих есерів до КП(б)У подається в такому аспекті – більшовики неправильно роз'яснювали національне питання, а есери правильно»; Я. Качура роман «Чад» (де написано, що «революцію на Україні творили селяни та українська інтелігенція, а не пролетаріат у спілці з трудовим селянством»); Л. Чернов (Малошійченко) «На розі бур» (поезії, видавництво «Рух», 1933 р.) – «книга просякнута буржуазним націоналізмом» (конфіскована); В. Поліщук «Орден зеленого світлячка» (уривок з роману надрукований в журналі «Альманах» видавництва «Рух») – «виголошення соборної України, націоналістичні гасла в цьому уривку старанно замасковані марксизмом»; О. Досвідний роман «Кварцит» (видавництво «ЛПМ») – «автор дає оцінку Хвильовізму не як класово-ворожому виступу націоналістів, а як шукачів нового мистецтва» [265, арк.2-21]. А спеціальним розпорядженням Політбюро ЦК КП(б)У від 27.03.1933 р. було проведено й вилучення з масових бібліотек (залишивши їх тільки в фондах бібліотек для потреб наукової роботи) та книгарень всіх видань М. Скрипника із подальшою заборонаю їх продажу [185, арк.161]. У грудні 1933 р., після рішення листопадового пленуму ЦК КП(б)У «на основі вказівок ЦК» Головліт вилучив твори: А. Сліпанського («Предмет та методи сільськогосподарської економії», ДВУ, 1929 р., «Шляхи селянства до нового життя», ДВУ, 1928 р., всього 7 книг) та 4 книги в яких він був автором передмови, автором статті чи редактором; А. Річицького («Національне питання доби наступу соціалізму в світлі настанов 16-го з'їзду

ВКП(б)», «Пролетар», 1931 р., «Центральна Рада від лютого до жовтня», ДВУ, 1928 та 1930 р. видання, «Володимир Винниченко в літературі й політиці», ДВУ, 1930 р., всього 9 книг) та 3 книги де він був автором передмови [267, арк.165-166].

Після того, як в листі до ЦК КП(б)У під грифом «Тємно» від 16.01.1934 р. А. Хвиля зазначив, що «в зв'язку з тим, що серед викритих останнього часу як буржуазних націоналістів, провокаторів та шпигунів, є чимало таких, які були авторами безпосередньо, або редакторами чи впорядниками низки творів, що їх багато є по наших бібліотеках, постала гостра потреба переглянути ці твори і визначити такі, що підлягають вилученню з книжкового обігу», для оперативної роботи по перегляду літератури створювалися групи з партійців, а для загального керівництва роботою по перегляду книжкового фонду бібліотек при НКО створили центральну комісію під головуванням А. Хвилі. До складу комісії входили: керівник бібліотечного управління Кобленц, керівник Головліту Ткач, представник ВУРПС, директор центрального бібліотечного колектора та директор Книжкової палати [268, арк.1, 3]. Проведення цієї роботи покладалось на Головліт. Так, з числа виданих у видавництві «Український робітник» в 1933-1934 рр. книг, було вилучено 14 назв «троцькістської, націоналістичної, контрреволюційної» літератури. Також були вилучені книжки «за низку політичних помилок» та «через низку невірних тверджень» [272, арк.1, 76]. У грудні 1934 р. Головліт затримав і вилучив видану видавництвом «На варті» збірку «Ленін про війну» за ред. Хаханьяна та Барвицького [267, арк.168], «бо укладач та редактор збірки є відкритий контрреволюціонер Барвицький, а Хаханьян дав до цієї збірки велику вступну статтю, яка не тільки не популяризує ленінські висловлення про війну і не полегшує читачам засвоєння матеріалу збірки, але й містить у собі ряд серйозних політичних помилок та нечітких формулювань, зокрема, на стор.7 дана невірна характеристика суті ленінізму, яка суперечить визначенню Сталіна» [268, арк.80; 270, арк.173-174].

Та, щоб уникнути цілковитого вилучення української літератури, зокрема, класиків, й запобігти «перекрученням», органам наросвіти, бібліотечним колекторам та окремим робітникам заборонили проводити масове вилучення

книжок без спеціального дозволу та санкції НКО, а всім завідувачам облвно, міськвно та райвно надано директиву про негайне припинення масового вилучення книжок з бібліотек поза списками та вказівками, які надсилало НКО [268, арк.1], та, незважаючи на ці «заборони», вилучення продовжувались [268, арк.73]. Більше того, у вересні 1934 р. по низці областей було перевірено, як виконуються накази з приводу вилучення книжок, що мають «ворожий, контрреволюційний характер». Внаслідок цієї перевірки було виявлено, що по Вінницькій, Дніпропетровській областях в низці бібліотек «й досі на полицях перебувала контрреволюційна, націоналістична література». На винних в цьому лініїю НКО було покладено стягнення, звільнено з посад і матеріали передано до органів НКВС [267, арк.168].

Взагалі, Головлітом УСРР впродовж 1934-1936 років було укладено кілька видів списків літератури, що підлягали вилученню. І, якщо раніше в «Списках» вказували прізвище автора, назву твору, видавництво й мову, то в 1934 р. «практика дальшої роботи довела доцільність організації вилучення книг не за докладними бібліографічними списками видань, а за списками авторів, що їхні твори підлягають вилученню» [267, арк.167]. Тож, цензори перейшли до повної «уніфікації» своєї творчості, роблячи в рубриці «Назва» примітку: «Всі твори за всі роки, всіма мовами» [192, арк.134]. Зокрема, такий зведений список авторів, усі твори яких призначалися на конфіскацію й знищення Головліт надав у квітні 1934 р. До цього списку було включено імена таких багатьох відомих вчених та письменників як: В. Атаманюк, А. Артемський, М. Баран, Т. Білаш, Я. Білик, О. Богдан, І. Боднар, В. Бон, С. Вікул, С. Вітек, М. Волобуєв, М. Вороний, О. Вишня, П. Демчук, О. Досвітній, Д. Загул, М. Ірчан, С. Пилипенко, А. Річицький, А. Сліпанський, М. Свідзінський, А. Шамрай, М. Яворський, М. Яловий та інших діячів культури, науки та мистецтва, всього 46 прізвищ [267, арк.165-167]. Ці списки не лише на багато років вилучали із широкого вжитку найцінніші здобутки українців в національно-культурному житті країни, а й відбивали хронологію арештів. 26.07.1935 р. політбюро ЦК КП(б)У (протокол №44), зобов'язавши всі обкоми «під відповідальність других секретарів, покласти край огульним чисткам бібліотек та фактам вилучення з них літератури поза списками Головліту»,

наказало «негайно» прибрати з бібліотек України зінов'євсько-троцькістську літературу за списками, ухваленими ЦК ВКП(б). Всі вилучені книги здавались до обласних органів НКВС, дозволялось залишити по 2 примірники вилучених видань лише в таких бібліотеках: ЦК КП(б)У, УАМЛІН, ІЧП, УАН та обл. бібліотеках [186, арк.50-51]. «Список №3 літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів», який йшов як додаток до протоколу №44 засідання політбюро від 26.07.1935 р., нараховував 83 позиції [186, арк.85-89]. Згідно зі «Списком видань конфіскованих Головлітом та затриманих в зв'язку з частковою конфіскацією або виправленням окремих матеріалів», надрукованому у Бюлетені Головліту УСРР №1 за червень-липень 1935 р., за перше півріччя 1935 р. було конфісовано 17 назв книг; затримано для усунення політичних помилок 22 назви; вилучено (або всю, або з тексту вірші, статті, рекомендації) 12 назв. Всього список містив 56 назв, з них 19 назв художньої літератури та періодики, 16 назв соціально-економічної літератури, 13 назв сільськогосподарської та 8 назв технічної й медичної літератури [270, арк.196-204].

У продажу затримувались навіть і не включені до «списку книг, які вилучаються з бібліотек» видання творів Маркса, Енгельса, Леніна в українському перекладі, які були підготовлені до друку «контрреволюціонерами, троцькістами, націоналістами» і «під їх редакцією випущені в світ» [277, арк.15].

Особливо «пильні» посадовці, часто не вникаючи у зміст книг, а лише помітивши на її сторінках прізвище репресованого партійно-радянського керівника, відносили таку книгу до «не зовсім благонадійних в політичному відношенні». Так, секретар Черкаського райкому партії Зеленський, побачивши на полях листів брошури «Про викладання історії середніх віків в середній школі» (видавництво «Український робітник») прізвище Скрипник, доніс в ЦК, що ця брошура «популяризує Скрипника і якогось Гунтера» й надіслав її на розслідування, позначивши червоним олівцем відповідні місця. На що, завідділом шкіл ЦК КП(б)У Мойсеєнко повідомив, що «ця справа вже перевірялась і Скрипник – це прізвище складача друкарні» [277, арк.69-70].

17.01.1937 р. до «Спису №2 книг, які підлягають вилученню» потрапило 107 назв [282, арк.2-10]. Серед них: книги, які містили статті Л. Троцького і М. Скрипника; твори О. Вишні, А. Паніва, І. Вороного, О. Олеся, Г. Чупринки, С. Рудянського; «антирадянські, націоналістичні» книжки М. Хвильового; всі твори А. Сенченка, Г. Сенченка, Я. Грушевського, Я. Лівшець, С. Якубовського, М. Ірчана, Г. Епіка, Г. Косинки, М. Яворського, С. Пилипенка, А. Ніковського, В. Поліщука. Деякі книги підтягали конфіскації через те, що передмову до них писали М. Зеров, А. Ніковський, А. Приходько. Наприклад, до цього списку потрапили «Вибрані твори» М. Черемшини, видані «Книгоспілкою» в 1930 р. (примітки і вступна стаття М. Зерова) та «Оповідання» Т. Будурляк («Книгоспілка», 1929 р.), які містили «велику статтю А. Ніковського» [282, арк.2].

В ході планових очищень від «ідеологічно-невитриманої» літератури виявлялися все нові факти безсистемного вилучення друкованої продукції, що стало предметом особливої уваги органів влади. За постановою ЦК ВКП(б) від 9.12.1937 р. були терміново припинені всі заходи по перегляду книжкового складу бібліотек та книгарень, а також заборонені будь-які вилучення літератури за старими списками та будь-які знищення вже конфіскованих творів. Крім того, Агітпроп ЦК засудив «практику свавільного, що межує зі шкідництвом, масового вилучення літератури самим Головлітом» – «відтепер жодна книжка не могла бути заборонена без санкції ЦК, місцеві видання – без відповідної резолюції обкомів і крайкомів партії». До ряду відповідальних працівників органів цензури встановлювалися міри адміністративного, судового й партійного покарання [361, с.311]. Тобто, небачене знищення книжок у роки великого терору списувалося вже на «ворогів народу, що орудували в органах Головліту» та проводили «шкідницьку роботу з вилучення літератури» [613, с.164].

Якщо раніше вилучались «ідеологічно-невитримана» література, то в 1938 р. вилученню підлягали книжки, автори яких були «ворогами народу». Так, 31.08.1938 р. Головліт надіслав до ЦК ЦКП(б)У на затвердження «Список №1 на вилучення літератури, автори якої є ворогами народу», який нараховував 22 роботи В.П. Затонського, 43 книги М.М. Попова, 23 роботи О.О. Рекіса, до

списку був включений навіть історичний роман З.П. Тулуб «Людолови», виданий видавництвом «Молодий більшовик» 1934, 1935 та 1937 р. – всього список №1 включав 341 назву [192, арк.13-36] та список №2, який включав 42 назви збірників, що містили «статті, промови, портрети та вихваляння ворогів народу» [192, арк.36-46]. Станом на 19.09.1938 р. Головліт отримав завізовані списки №3-9 [192, арк.75]. Зокрема, список №3 містив твори 39 авторів (Дикого А.В., Епіка Г.Д., Зерова М.К., Косинки Г.М. та ін.), яких визнали «ворогами народу» [192, арк.77-86]. І, якщо у списках №1 та №3 вказувались автор, назва, видавництво та рік видання, то в списку №3 – тільки автор та назва з висновком Головліту: «вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора». У списку №4 було представлено 41 назву навчальної літератури, яку «треба списати в макулатуру» через наявність творів «ворогів народу» [192, арк.88-94]. За списком №5 «буржуазно-націоналістичної літератури» конфіскації підлягали твори В.І. Атаманюка, В. Елана-Блакитного, М.С. Волобуєва, О. Вишні, В.Ф. Дурдуківського, Б.Ю. Загула, П.Н. Загоруйка, М. Йогансена, О. Олеся, Л.М. Старицької-Черняхівської – всього 44 автори [192, арк.96-111]. У списку № 6 були книги, які вилучили через «портрети ворогів народу: Постишева, Балицького, Амеліна, Якіра, Єгорова» (49 назв) [192, арк.113-119]. У списках, затверджених політбюро ЦК КП(б)У в 1938 р., були й праці А. Хвилі, основного ініціатора погромницько-цензорських акцій на межі 1920-1930-х років та книги з його передмовами [562, с.410]. Вони були списані «як макулатура». У листопаді 1938 р. з'явилися списки №№10 – 19, подані Головлітом на вилучення з книготорговельної мережі та бібліотек, написаних «ворогами народу», книг та збірників, в яких були статті, портрети, «вихваляння» та згадування прізвищ «ворогів народу» [193, арк.22]. Зокрема, список №10 містив 40 назв збірників [193, арк.24-29], список №13 – 40 назв [193, арк.46-59], список №17 – 35 назв [193, арк.73-78]. Список №15 містив 37 назв збірників, які потрібно було здати в макулатуру, «як застарілі і що потребують виправлення» через те, що містили цитати, портрети і окремі уривки з творів «ворогів народу» [193, арк.61-66].

Конфіскація літератури, авторами якої були репресовані «вороги народу», продовжувалась і в 1939 р. Зокрема, на початку 1939 р. під грифом «Таємно»

Головліт надіслав в ЦК на перевірку та затвердження списки на вилучення та здачу в макулатуру «шкідливої» літератури за №№20, 21, 22, 23, 24, 25 [194, арк.21]. Так, список №20 «Бібліографія книжок автори яких виявлені вороги народу» з висновком Головліту «всі книжки ворогів, які ввійшли в цей список, як і ті, що не ввійшли, шкідливі, ворожі» нараховував 42 автори [194, арк.22-27]. Книги зі списку №21, «які мали в собі уривки промов, або статті, цитати, що вихваляють ворогів» Головліт пропонував здати в макулатуру [194, арк.28-34]. Це список нараховував книги 40 авторів. Список №22 нараховував 40 «шкідливих» збірників [194, арк.35-40]. Список №23 містив 33 назви «ворожих соціалістичній дійсності» літературних альманахів та збірників. До цього списку входили ще й окремі книги (9 назв), «автори яких не являються ворогами народу, але мають передмови, статті ворогів-націоналістів» [194, арк.41-48]. 16 квітня Політбюро ЦК затвердило списки Головліту за №33 (містив 42 назви) та №35 (35 назв) книг, підручників та збірників, «в яких вміщено статті, цитати, промови, оповідання, вірші ворогів народу та їх вихваляння» [195, арк.5-20]. 26 червня Політбюро затвердило списки №№ 45 (43 назви), 46 (41 назва), 47 (32 назви), подані Головлітом на вилучення книг, збірників, хрестоматій, в яких «вміщені статті, промови, доповіді, уривки з доповідей та портрети ворогів народу» [196, арк.132-156]. 31 жовтня Політбюро затверджує списки №№48 (44 назви), 51 (38 назв), 53 (45 назв), 54 (64 назви) [197, арк.5-52].

Та, збагнувши, що вакханалія вилучень може взагалі залишити бібліотеки без книг, адже безліч книг 1930-х рр. були «засмічені передмовами, листами та промовами» так званих викритих партією «ворогів народу», партійні ідеологи наказують Головліту «відтепер включати до списків лише «авторські книги ворогів народу», а в усіх інших – робити «силами бібліотек та торговельної мережі викреслення й виправлення», залишаючи їх у загальних фондах бібліотек і навіть у книготорговельних підприємствах. «Список №1 книг, які потрібно виправити» (18 назв) Політбюро затвердило 31.10.1939 р. В ньому містилися конкретні вказівки що і як робити. Наприклад, у «Вибраних творах» І. Франка за редакцією Е. Кулика, передмова П. Колесника, упорядник А. Хуторян, виданих «Держлітвидавом» у 1936 р. пропонувалось «вирізати

титульний лист, передмову П. Колесника (стор.5-16) та останню сторінку; у «Вибраних творах» Марка Вовчка за ред. Н.Д. Чередник, виданих тим же видавництвом, пропонувалось вирізати передмову А. Хвилі (стор.5-16); у збірці дитячої творчості «Щаслива юність» («Дитвидав», 1938 р.) – «заклеїти сторінки 72 та 73» [197, арк.1-4]. Тож, бібліотекарі та книгарі під спостереженням цензорів зайнялися викреслюванням і затушовуванням імен «ворогів народу», «видиркою» (вилученням) як окремих статей, так і цілих розділів. При видаленні передмов або цілих статей цензори повинні були обов'язково робити відповідні затушовування у змісті, і якщо необхідно, на обкладинках, видаляючи всі посилання на вирвану статтю й прізвище автора [613, с.166]. Як правило, ті рядки, на яких були зазначені прізвища й назви статей авторів, репресованих радянською владою, ретельно заклеювали цупким папером чи замальовували чорнилом.

Отже, введення державної монополії на друковане слово відбулося зразу ж після остаточного встановлення радянської влади в УСРР. Друкована продукція, що знаходилася на книжковому ринку, підлягала ідеологічному контролю. Художні твори, наукові праці передусім розглядалися під кутом зору «ідеологічної витриманості», від чого залежало бути чи не бути їм надбанням громадськості. Особливо системному політичному контролю та ідеологічному редагуванню ідейному контролю підлягала українська книга, в якій найчастіше за утвердженням влади «проводилися дрібнобуржуазні націоналістичні погляди».

Найкращим способом не допустити до друку «таємних або шкідливих для держави» матеріалів була попередня цензура. Будь-який текст в процесі підготовки до друку піддавався суттєвій правці, або й взагалі не друкувався. Поширеним засобом цензурного тиску в ті роки була вимога супроводжувати твори «марксистською передмовою». Під попередню цензуру потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Виключення складали лише періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура й так звана «аполітична» (наукова, технічна, медична, торгово-промислова) та комуністична література. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція, як правило, вилучалась з обігу і рідше окремими накладами. А

«порушників», як правило, карали накладенням штрафу та переданням відповідальних осіб до суду. Крім того, авторів та їх твори почали «піддавати критиці» в періодичних виданнях. Відповідно, негативний відгук призводив до звільнення з посади, виключення з партії, арешту і, навіть, розстрілу.

Спеціальні державні органи – НКО УСРР з його структурними підрозділами Головліту, ЦУД та ДПУ, а також партійні органи, що здійснювали цензурний нагляд, укладали за спеціально розробленою методикою різні види списків друкованих видань, так званої «ідеологічно-шкідливої» літератури, яка підлягала вилученню з видавництв, книжкових складів, фондів бібліотек. Якщо в 1920-ті рр. необхідність проведення вилучень пояснювалася завданнями ідеологічної боротьби, то в 1930-ті рр. конфіскації підлягали книжки у передмові чи редагуванні, або упорядкуванні яких брали участь «шкідники» та «націоналісти». Вилучалися твори авторів – «ворогів народу» та книги, авторами яких були репресовані партійно-радянські керівники. У період «великої чистки» 1936-1938 рр. основний тягар по вилученню друкованої продукції «ворогів народу» ніс Головліт. До списків літератури, що підлягали вилученню, було включено імена таких багатьох відомих вчених та письменників як: В. Атаманюк, А. Артемський, М. Баран, Т. Білаш, Я. Білик, О. Богдан, І. Боднар, В. Бон, С. Вікул, С. Вітек, М. Волобуєв, М. Вороний, О. Вишня, П. Демчук, О. Досвітній, Д. Загул, Г. Епик, В. Елан-Блакитний, М. Ірчан, А. Ніковський, О. Олесь, А. Панів, С. Пилипенко, В. Поліщук, А. Річицький, С. Рудянський, А. Сліпанський, М. Свідзінський, А. Сенченко, Г. Сенченко, М. Хвильовий, Г. Чупринка, А. Шамрай, М. Яворський, М. Яловий та інших. Конфіскації підлягали твори В.Ф. Дурдуківського, П.Н. Загоруйка, М. Йогансена, Л.М. Старицької-Черняхівської та ін.

Таким чином, протягом 1920-1930-х рр. в умовах формування тоталітарного суспільства й розгалуженої адміністративно-бюрократичної системи контролю за видавництвами та друкованими виданнями вся друкована продукція ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави. Регулярні кампанії по очищенню книжкових фондів від «шкідливої» літератури призвели до істотного скорочення запасів друкованої продукції.

ВИСНОВКИ

1. Унаслідок проведеного дослідження встановлено, що все ще залишається недостатньо вивченою ціла низка аспектів становлення та розвитку видавничої справи в Радянській Україні періоду 1920-1930-х років. Радянська історіографія в силу різних причин не виділяла цю проблему в окремий напрям комплексних наукових досліджень й розглядала проблеми видавничої справи однобічно із замовчуванням багатьох явищ, пов'язаних із виданням, розповсюдженням та використанням друкованої продукції. До того ж, більшість дослідників у своїх працях комплексно не використовували інформаційного потенціалу та можливостей архівних і опублікованих джерел для висвітлення видавничої справи міжвоєнного періоду. Наукові розвідки сучасних учених-істориків, що ґрунтуються на новій методологічній і джерельній базі, висвітлюють досить вузькі складові видавничої справи, або побіжно торкаються окремих питань досліджуваної проблеми. Історіографія окресленої проблеми на сьогоднішній день репрезентована переважно фрагментарними дослідженнями періоду 1920-х рр., й, фактично, не вивченою під кутом зору розкриття вказаного питання, залишається доба 1930-х рр.

Критичне і комплексне використання друкованих видань, співставлення їх з іншими джерелами дало змогу оцінити тодішні події і факти під кутом зору методологічного плюралізму та їх людиноцентричності. Виявлена джерельна база дозволила уникнути однобічної оцінки історичних подій, всебічно вивчити проблему становлення та розвитку видавничої справи в УСРР-УРСР у 1920-1930-ті рр., зробити відповідні висновки та узагальнення.

2. Розвиток видавничої справи 1920-х рр. був зумовлений новою економічною політикою, тому, поряд з одержавленням книжкової продукції, влада сприяла активізації самостійної видавничої діяльності радянських, професійних, партійних органів та дозволила діяльність приватних видавництв. Після звільнення від промислового податку видавництва і книготоргівельні установи заради отримання певних правових й економічних пільг перейшли працювати на кооперативні засади.

Якщо на початку 1920-х рр. радянська влада робила «перші кроки» до типізації видавництв УСРР за формою власності та приналежністю до

засновників (державні, партійні, кооперативні, профспілкові, громадських організацій, наукові, приватні), то період 1924-1925 рр. у розвитку книговидавничої справи в УСРР характеризується загальним посиленням контролю за діяльністю видавництв, їх концентрацією і більш чіткою типізацією. Видавництва УСРР більш чітко визначили характер своєї друкованої продукції і коло читачів.

В другій половині 1920-х рр. сформувалася типологія видавництв за приналежністю до засновників та тематичним напрямком літератури й спостерігається тенденція до одержавлення всіх видавництв. Видавництва стали поділяти на два сектори: соціалістичний (усуспільнений) або державно-кооперативний та приватний (приватно-кооперативний). В свою чергу, приватний сектор поділявся на дві групи: комерційні видавництва та видавництва літературно-політичних течій (так звана київська група), що вважались потенційно ворожими. Запроваджуючи класифікацію видавництв, радянська держава прагнула монополізувати й централізувати видавничу галузь й намагалась не допустити посилення ролі приватного сектору, який, на відміну від усуспільненого, швидше пристосувався до вимог ринку і своєю продукцією прагнув реагувати на вимоги часу.

В кінці 1920-х рр. процес типізації видавництв закінчився, збільшилася кількість урядових постанов щодо політики в галузі книговидання, що призвело до встановлення нової видавничої системи як «важливої ділянки комуністичного будівництва». ДВУ, яке випускало основну масу книжкової продукції, стало монопольним видавцем всієї підручничкової літератури, «Книгоспілка» – кооперативної, «Радянський селянин» – сільськогосподарської, «Наукова думка» – медичної, «Юридичне видавництво» – правової, «Пролетарій» – соціально-економічної, «Український робітник» – літератури для робітничого класу і профспілкових організацій УСРР. Звісно, класифікація та централізація видавничої справи в Україні негативно відобразилася на діяльності видавництв, та разом з тим стала виявом тенденції до державного монополізму й поширення адміністративно-командних методів керівництва.

На початку 1930-х рр. у Радянській Україні виникла чітка книговидавнича система, яка складалася з великих типізованих видавництв, що входили до

Державного видавничого об'єднання України. Кожне з них спеціалізувалося на випуску основних видів літератури: суспільно-політичної, технічної, сільськогосподарської, наукової тощо. Після ліквідації ДВОУ книжкова продукція сконцентрувалась у спеціалізованих державних видавництвах. «Радянська школа» випускала підручники і методичну літературу для вчителів; «Держполітвидав» видавав твори основоположників марксизму-ленінізму, партійну, соціально-економічну і масову літературу та партійні підручники; «Держлітвидав» – художню літературу; «Дитвидав» – дитячу; «Держсільгоспвидав» – книжки з питань сільського господарства і агротехніки; «Держмедвидав» – медичну та природознавчу літературу; «Мистецтво» – плакати, портрети, ноти; «Молодий більшовик» – літературу для молоді, «Держнацмевидав» – літературу національних меншин, видавництво Академії наук – наукову, «Держтехвидав» – технічну літературу.

3. Становлення й організація роботи видавництв відбувалися в надзвичайно складних умовах. Конфісковане наспіх у діючих видавництвах поліграфічне обладнання було розкомплектоване. На розвиток книговидавничої справи держава виділяла мізерні кошти. З розгортанням непу утверджуються нові принципи ринкової економіки, в галузі видавничої діяльності були закладені госпрозрахункові засади. Та з переходом на госпрозрахунок і ліквідацією необґрунтованих дотацій стан видавничих підприємств ще більше погіршився. Хоча, самофінансування в повному розумінні цього слова, не торкалось державних, кооперативних, професійних та партійних видавництв, що орієнтувалися переважно на випуск соціально-політичної та навчальної літератури, яка найефективніше сприяла поширенню комуністичної ідеології серед найширших верств населення. Звісно, така продукція не гарантувала їм певного ринку, тому вони були збитковими й існували лише за рахунок державних дотацій. Але в умовах майже повної відсутності внутрішніх нагромаджень видавництва та типографічні підприємства були нездатними самостійно оновити свій основний капітал, тому з другої половини 1920-х рр. посилюється їх економічна залежність від державних дотацій. Державні видавництва, видаючи літературу, спрямовану на ідеалізацію політичного режиму, в більшості випадків не вивчали і не враховували кон'юнктуру ринку, що й спричинило їх кризу, а приватні видавництва, в основному, орієнтувалися

на попит та потреби книжкового ринку. Та й пересічна ціна книги приватного сектора була нижчою за ціну соціалістичного.

Усупереч паперовій кризі, обмеження кредитів, перебудови видавництв спостерігаються тенденції щодо зростання випуску книжкової продукції. Звісно, більшу частину книжкової продукції випускали державні видавництва, але показовою стала тенденція зростання продуктивності приватних видавництв, які, не користуючись бюджетними субсидіями, поступово нарощували свою потужність і досить вдало заповнювали прогалини в роботі державних та радянсько-партійних видавництв. Тоді як державні видавництва, видаючи літературу, спрямовану на ідеалізацію політичного режиму, в більшості випадків не вивчали і не враховували кон'юнктуру ринку.

У 1930-ті рр. видавничі і друкарські підприємства розмежовуються, видавництва стають цілком державними, централізовано плановими й контрольованими. Але через незадовільне постачання папером та слабку поліграфічну базу видавничі плани не виконувались, а видавництва керуються передусім політичними, освітніми міркуваннями, і лише в останню чергу економічними, ринковими критеріями та інтересами звичайного покупця. Видавництва не були зацікавленими у зниженні собівартості, в якості продукції, зменшенні браку, не мали стимулів боротися за свою рентабельність, тому й були збитковими. Крім того, через зняття з виробництва й вилучення з книжкових магазинів вже надрукованих «шкідливих» книжок, видавництва не отримували прибутків й фактично були банкрутами.

4. Високоосвічені й добре підготовлені видавці, редактори й автори, поповнили ряди політичної еміграції, на посади відповідальних редакторів призначали за партійними дорученнями цілком випадкових людей, які були насамперед «видними» партійними працівниками. Керівники часто змінювались. В другій половині 1920-х рр. керівні командно-адміністративні посади у видавництвах належали тільки членам КП(б)У та ЛКСМУ. Редакційний склад формувався не за фаховим рівнем, а за партійною приналежністю. Кадрове забезпечення видавництв відбувалося згідно з нормативно-правовою базою радянської держави, яка регламентувала їхню діяльність, впливала на соціальний склад службовців.

Проблемою кадрового забезпечення переймалася переважна більшість видавництв, особливо це було помітно під час українізації, коли від робітників та службовців обов'язково вимагалися знання української мови та «неможливо було знайти не тільки українських авторів для видання книжок, а й редакторів, коректорів, перекладачів та складальників, які знали українську мову». Гострий брак підготовлених працівників та велика неукомплектованість спостерігались навіть у основних видавництвах. Нестача робочих рук була відчутною і в типографіях. Робітники типографій часто відволікались на адміністративні пости. Через нестачу кваліфікованих видавничих працівників досить часто рукописи з видавництва надходили просто неграмотними. Тому підготовку до набору рукописів, що надходили з видавництв, і навчання коректорів найбільші друкарні взяли на себе.

На межі 1920-1930-х рр. підготовкою спеціалістів для видавничої галузі займалися, в основному, державні органи. Для поповнення редакцій політично досвідченими працівниками з достатнім партійним стажем, на роботу у видавництва з інших галузей «перекидалися» працівники з партійним стажем, що мали вищу або комвузівську освіту. Для підготовки поліграфічних працівників вищої ланки було створено поліграфічний інститут, середньої – відкривалися фабрично-заводські училища.

У 1930-ті рр. штати видавництв комплектувалися «організованим порядком». Кадрові питання обговорювались на широких нарадах виробничого характеру відповідно до промфінплану, водночас, відділ кадрів ДВОУ так і не спромігся забезпечити видавництва потрібними кадрами (перекладачів, редакторів, коректорів, рахівників тощо) і не задовольняв заявок, які подавали адміністрації видавництв, що входили до його системи, а тому співробітники набиралися «хаотично», не планово.

В другій половині 1930-х рр. у видавництвах відчувався дефіцит співробітників, як позапартійних, так і комуністів, внаслідок кадрових «чисток», що мали репресивно-каральний характер органів НКВС по виявленню і ліквідації «класово-ворожих елементів». Водночас спостерігається формування нового покоління видавців, професійні якості та політичні погляди яких відповідали існуючій владі.

5. В умовах непу видавництвам була надана відносна самостійність у проведенні торговельних операцій, а видавництва, враховуючи нові умови, намагалися створити свій торговий апарат та мережу. Та найбільшу мережу книготорговельних організацій в своєму розпорядженні мало ДВУ. Для просування книжок безпосередньо на село ДВУ залучав на договірних засадах споживчу кооперацію з її широкою мережею магазинів і крамниць. Задіявши систему споживчої кооперації, «Книгоспілка» опинилася в найкращому становищі стосовно поширення виданих нею книг на сільському ринку. Приватні видавництва, не маючи свого апарату розповсюдження, користувались переважно крамницями і експедиціями основних видавництв. Через концентрацію книготорговельної мережі в середині 1920-х рр. видавництва переходять на договори й передачу своїх представництв ДВУ, незважаючи на нерентабельність його торговельної діяльності та збитковість, порівняно з іншими видавництвами. Наприкінці 1920-х рр., маючи кошти та підтримку з боку держави, ДВУ поступово витіснило з книжкового ринку всі діючі видавництва.

На початку 1930-х рр. розповсюдженням книг в Україні займались кооперація і держторгівля. Основним розповсюджувачем була кооперація, яка своєю мережею охоплювала всі адміністративні райони й торгувала книгами навіть там, де існувала державна книготоргівля. А після того, як кооперативну книготоргівлю «злили» з державною, основною книготорговельною організацією, яка мала свою мережу в усіх без винятку містах і райцентрах УРСР, стала система «Укркнигокультторгу», тобто, державне підприємство.

6. У 1920-1930-і рр. партійно-радянський вплив на формування тематики книжкової продукції. Зосередивши увагу на класово-витриманій художній літературі, пройнятій пролетарським змістом та ідеологією, в кінці 1920-х рр. влада почала регулювати книжкову продукцію, нав'язуючи соціальні пріоритети друкованим виданням.

У результаті планомірної і цілеспрямованої ідеологічної роботи правлячої комуністичної партії та радянського уряду, більшість тодішньої книжкової продукції становила ідеологічно-пропагандистська література, незліченні зібрання творів класиків марксизму-ленінізму, видатних діячів комуністичної партії та радянської держави, томи класиків соцреалізму, та книги, які

висвітлюють завдання політичного, господарського і культурного розвитку, що роками припадали порохом на полицях книгарень та бібліотек.

7. Період українізації не тільки зіграв винятково важливу роль у процесі історичного розвитку і національно-культурного відродження України, а й позитивно вплинув на видавничу галузь. Поряд з розвитком української культури, пов'язаним з процесом українізації, зростає попит на українську книжку. Книжковий репертуар набуває демократичного, просвітницького характеру. Українською мовою, в основному, видавались підручники, посібники, масова література для селян та художня література. Найменше українізація торкнулася соціально-економічної, профспілкової, медичної, технічної літератури та літератури з прикладних знань. Згортання політики українізації та посилення ідеологічного тиску зумовили скорочення кількості україномовних видань. А українську книжку було остаточно перетворено на інструмент радянського ідеологічного впливу на маси. За кількістю видань та накладками переважала російськомовна книжка. Так як єдиними дозволеними українськими книжками стали підручники, значно проріджена українська класика зі шкільної програми – Т. Шевченко, І. Франко, П. Мирний, Леся Українка, М. Вовчок, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський, І. Котляревський, І. Нечуй-Левицький та твори вцілілих після репресій українських радянських письменників.

8. У досліджуваний період партійно-радянська преса була збитковою, водночас, влада намагалася забезпечити собі монополію в ідеологічному впливі на суспільство, вживала заходи щодо розширення і «просування» у маси друкованого слова, яке б боролось за їх комуністичне виховання: якщо у 1920-ті рр. друкувалася велика кількість періодичних видань, які містили різнопланові статті і відзначалися широким тематичним охопленням, то в 1930-ті рр. газети та журнали були остаточно перетворені на інструмент партійно-радянської пропаганди та агітації й перестали відображати реальні процеси життя українського народу.

9. Про ідейне спрямування книжкового потоку та класового підходу до формування книговидавничого репертуару дбала ціла система державних органів. Центральним органом, що керував справою культури на державному рівні, був НКО УСРР-УРСР, який в свою чергу сам був підконтрольний ЦК

КП(б)У. З метою централізації книговидавництва та для зручності контролю за діяльністю видавництв УСРР було створено Всеукраїнське державне видавництво, а згодом – загальносоюзним цензурним органом, який здійснював контроль у видавничій галузі стало Головне управління з питань літератури та видавництв (Головліт). Безпосередньо українськими цензурними установами були Центральне управління у справах друку та Укрголовліт. Ці органи тісно співпрацювали з ДПУ, що було ефективним засобом у встановленні партійно-державного контролю. Також певні цензурні повноваження мали й Бюро радянсько-партійних та громадсько-кооперативних видавництв, Агітпроп ЦК КП(б)У, Відділ друку ЦК КП(б)У, Відділ друку ЦК ВЛКСМУ та Центральний науково-методологічний комітет і Державний науково-методичний комітет, що входили до структури НКО УСРР.

10. У межах органів політичної цензури здійснювався систематичний нагляд та контроль за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалась на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави. Ці органи не тільки піддавали ідеологічній обробці твори та надавали дозвіл на право їх видання, а й вирішували долю видавництв, видавали правила, інструкцій, розпорядження, укладали за спеціально розробленою методикою різні види списків друкованих видань, так званої «ідеологічно-шкідливої» літератури, яка підлягала вилученню з видавництв, книжкових складів, фондів бібліотек. Для ретельного перегляду складу співробітників видавництв ЦК КП(б)У створював «комісії по чистці», а органи ДПУ розкривали і ліквідували їх «шкідницьку» діяльність. Конфіскація вже надрукованих «ідеологічно-шкідливих» книжок проводилась методом «чисток», що мали різні форми прояву. Якщо на початку 1920-х рр. вилучення відбувалось переважно релігійних, філософських, історичних, а також видань доби української революції, то у 1930-х рр. серед вилучених переважали твори репресованих авторів. Основна маса конфіскованих книг підлягала знищенню. А після того, як регулярні кампанії по очищенню книжкових фондів призвели до катастрофічного скорочення запасів друкованої продукції, однією з форм видалення з історії імен викритих «ворогів народу», яку широко запроваджували цензурні відомства, стало заклеювання цупким папером чи замальовування чорнилом окремих рядків змісту (відповідно аркуші з такими статтями в самому збірнику вирізались).

Таким чином, проведені дослідження показали, що період 1920-1930-х рр. був надзвичайно важливим в історії видавничої справи. Саме в цей період, незважаючи на систематичний ідеологічний нагляд та контроль за всіма видами друкованої продукції, склались основні принципи та риси українського радянського друку. Видавнича справа стала складовою національно-культурного відродження. Глибоке ідеологічне зацікавлення з боку влади сприяло створенню інфраструктури вітчизняного книговиробництва, книгопоширення, книгозбереження, відповідних науково-дослідницьких інституцій, відповідної правової бази. А сформовані погляди на книгу та читацьке середовище, на роль «навколо книжкової» інфраструктури створили теоретичні засади, надійне підґрунтя для ефективної видавничої діяльності.

Здійснені дослідження має прямий вихід на сьогоднішній день, тому є доцільним сформулювати деякі побажання й рекомендації, які могли б слугувати удосконаленню національної видавничої системи на сучасному етапі.

Сьогодні, враховуючи досвід 1920-1930-х рр., держава повинна на законодавчому рівні вирішити питання про поліпшення фінансування вітчизняного книговидавництва, відмовитися від залишкового принципу бюджетної підтримки національної книги, надаючи допомогу насамперед тим друкованим видавництвам, які створюють належні умови для підвищення якості і конкурентоспроможності вітчизняної поліграфії і, водночас, стимулюють книговиробника, запровадити пільгове кредитування для вітчизняних видавців, забезпечити контроль над обсягами та спрямованістю літератури, що ввозиться в Україну із-за кордону. Видавництвам варто взяти до уваги історичний досвід здійснення рекламно-агітаційної роботи минулого, враховувати помилки і прорахунки пройдених етапів розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління України,
м. Київ.**

**Ф. 1 Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад робітничих,
селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК)**

Оп. 2. 1925 р.

1. Спр. 594. Протокол № 17/58 засідання Малої Президії ВУЦВКу і матеріали до нього за 25 листопада 1922 р., 32 арк.

Оп. 8. 1932 р.

2. Спр.290. Протоколи Колегії НКО за 1932 р. Окремі протоколи Колегії Наркомосвіти за січень – червень 1932 р., 147 арк.

Ф. 2 Рада народних комісарів УСРР

Оп. 4. 1925 р.

3. Спр. 930. Постанови і витяги з протоколів засідань Раднаркому УСРР, Адміністративно-фінансової комісії при Раднаркомі УСРР, доповідні записки Харківського відділу кооперативних видавництв, Президії Одеської губпрофради, висновки Нарком фінансів і ВУРПС та листування з ним про встановлення розміру заробітної плати для вчителів методичного і іншого персоналу в сільській місцевості, про відпуск коштів видавництвам. Про поширення помешкання Харківській міжміській телеграфній станції і ін. з 10.09.1925 по 21.12.1925 р., 72 арк.

Ф. 27 Народний комісаріат земельних справ УСРР (Наркомзем УСРР).

Оп. 12. 1931 р.

4. Спр. 1524 Листування про винахідництво. Закон про винахідництво та технічну раціоналізацію (друковане видання) з 2.01.31 по 08.08.31, 72 арк.

Ф. 30 Народний комісаріат фінансів УСРР. Секретаріат колегії. 1918-1993 рр.

Оп. 2. 1930 р.

5. Спр. 5855 Матеріали до протоколів засідання Раднаркому УРСР №28/680 – 31/683 за 4-8 вересня 1930 р., 35 арк.

Ф. 34 Вища рада народного господарства УСРР. 1918-1933 рр.

Оп. 11. 1928 р.

6. Спр. 1889. Протоколи засідань Комітета по делам печати при Наркомторге УССР и материалы к ним за 1928 р., 136 арк.

Оп. 13. 1928 р.

7. Спр. 45. Протоколи засідань СНК УССР за листопад 1928 р. – квітень 1929 р., 182 арк.

Ф. 166 Народний комісаріат освіти УСРР (НКО УСРР, Наркомос УСРР). 1920-1941 рр.

Оп. 2. 1921-1923 рр.

8. Спр. 136. Наказ ДПУ і Наркомосу УСРР та циркуляр Головополітосвіти УСРР про встановлення контролю з боку Головополітосвіти УСРР над всіма видами народних видовищ, демонстрацій мистецтва. Листування з наркоматами УСРР про надання допомоги голодуючим дітям, фінансування, звільнення приміщень культосвітніх установ, обслідування стану ліквідації неписьменності, друкування методичної літератури та з ін. питань роботи культосвітніх установ, за 1922 р., 1154 арк.
9. Спр. 770. Положення про Державне видавництво УСРР, Центральну, губернські надзвичайні комісії по обліку націоналістичних книжок, Український Державний Картографічний інститут в Києві та накази Центрального управління Всеукраїнського державного видавництва по особистому складу за 2 січня – 25 квітня 1922 р., 61 арк.
10. Спр. 884. Циркуляри Головополітосвіти УСРР про обслуговування міліції в політично-освітнім відношенні, облік політосвітніх установ, клубного майна. Положення про агітпункти, єдину мережу бібліотек, екскурсійно-виставочно-музейних установ, клубів. Кошториси видатків на утримання робітничих клубів на Україні в 1922/23 р. та Миколаївської Центральної

- дитячої бібліотеки-читальні на вересень-грудень 1922 р. Типові штати губернських і повітових відділів політосвіти за 11 вересня – 4 жовтня 1922 р., 55 арк.
- 11.Спр. 894. Матеріали про роботу агітпунктів при залізничних станціях України (протоколи нарад представників агітпунктів, циркуляри, доповідні записки, відомості, листування, списки) за 21 вересня – 25 грудня 1922 р., 308 арк.
- 12.Спр. 920. Проект постанов РНК УСРР, циркуляри, бюлетень Наркомосу УСРР про організацію справи друку на Україні. Звіт про роботу Центрального управління в справах друку при Головополітосвіті УСРР за жовтень 1922 р., 77 арк.
- 13.Спр. 922. Протокол засідань Колегії Головополітосвіти УСРР, виписки з протоколів засідань Колегії Наркомосу Головополітосвіти УСРР та матеріали до них за грудень 1922 р. – червень 1923 р., 79 арк.
- 14.Спр. 924. Циркуляри, інструкції Центрального управління в справах друку на Україні про організацію губернських відділів в справах друку, контроль над виданням, облік друкованих видань, дозвіл на право книжкової торгівлі за 28 липня – 28 грудня 1922 р., 47 арк.
- 15.Спр. 925 Протоколи засідань губернських бюро в справах друку та листування з ними про організацію місцевих органів в справах друку. Списки видавництв та видань за 8.08.1922 – 27.12.1922 р., 79 арк.
- 16.Спр. 926 Листування з відділом політичного контролю ДПУ УСРР, Центральним управлінням в справі друку про надання дозволу на видання книжок, контроль над виданнями та з Біржею праці про надсилку спеціалістів за 20 червня – 30 грудня 1922 р., 127 арк.
- 17.Спр. 927 Листування з Головлітом про надсилання заборон і дозволів книг, обов'язкову цензуру всіх видань, посторінкову оплату за цензуру та ін. Форми звітності та списки книг на іноземних мовах, дозвіл до розповсюдження за жовтень-грудень 1922 р., 44 арк.
- 18.Спр. 928. Листування з друкарнями про порядок контролю над надрукованими матеріалами, друкування агітплакатів, брошур, книг, газет за 25 вересня – 18 грудня 1922 р., 28 арк.

Оп. 3. 1923 р.

- 19.Спр.28. Доповідні записки та листування з УЕН (українська економічна нарада), Укрдержпланом та губвідділами Наросвіти про стан, реорганізацію та обладнання інститутів (Київського політехнічного, Харківського сільськогосподарського і Подільського інституту народної освіти), про кошториси на політосвітню справу, плани організаційних форм учбово-виховної роботи та вилучення із видання Академії наук друкарні бувшої Києво-Печерської лаври. Устав товариства Українського робітничо-селянського театру з обмеженою відповідальністю за 13.01.1923 – 2.01.1924 рр., 226 арк.
- 20.Спр. 467. Протоколи Центрального методологічного комітету Наркомосу УСРР № 1-10 та матеріали до них за 20.03.1923 – 16.11.1923 р., 94 арк.
- 21.Спр. 468. Протоколи засідання бюро методкому № 1-8 та матеріали до них за 3.01.1923 – 31.12. 1923 р., 53 арк.
- 22.Спр. 971. Постанови, обіжники, розпорядження і інструкції РНК УСРР і Центрального управління в справах друку за 4 січня – 29 грудня 1923 р., 173 арк.
- 23.Спр. 973. Листування з управлінням справами РНК УСРР, губпарткомами, колегією Наркомосу та ін. відділами про видання та завоз дитячої літератури, воєнну цензуру, особистий склад, штати та їх скорочення, оплату посад тощо. Списки співробітників Управління в 2-х томах (т.1) за 2 січня – 20 серпня 1923 р., 588 арк.
- 24.Спр. 974. Листування з управлінням справами РНК УСРР, губпарткомами, колегією Наркомосу та ін. відділами про видання та завоз дитячої літератури, воєнну цензуру, особистий склад, штати та їх скорочення, оплату посад тощо. Списки літератури, том II (останній) за 16 липня – 31 грудня 1923 р., 564 арк.
- 25.Спр. 976 Листування з видавництвами України про надрукування різних книг, газет і журналів. Статут Всеукраїнського видавництва «Молодий робітник» та посвідчення видані окремим видавництвам з дозволом друкувати книги, газети і журнали за 4 січня – 31 грудня 1923 р., 349 арк.

- 26.Спр. 978. Листування з окружними уповноваженими про надрукування дозволених книг і списки забороненої літератури. Відомості про кількість друкарень і видавництв Харківської губернії за 5 травня – 21 грудня 1923 р., 118 арк.
- 27.Спр. 979 Кошторис витрат, виписки з протоколів, порушення протоколів військової цензури, анкети для періодичних видань та листування з Волинським Губуправлінням в справах друку про відкриття книжкових магазинів і складів, надання коштів на утримання губвідділу на друкування журналу «Путь красноармейца» за 7 липня – 5 грудня 1923 р., 21 арк.
- 28.Спр. 982. Матеріали про роботу Київського губ відділу в справах друку (звіти, доповіді, кошториси витрат, протоколи, списки книг і журналів та листування про дозвіл на відкриття нових видавництв і книжкових магазинів, вилучення заборонених книг з магазинів і бібліотек, надсилку екземплярів місцевих газет і журналів до Книжкової палати та ін. за 18.01.1923 – 15.01.1924 р., 407 арк.

Оп. 4. 1924-1925 рр.

- 29.Спр.30. Плани робіт Державного видавництва України та відомчого видавництва Наркомосу УРСР «Путь просвещения»; плани робіт, звіти та доповіді Головпрофосу, Головополітосвіти та Головоцвуху Наркомосу УРСР. Листування з главками і управліннями Наркомосу, видавництвами та ін. установами про культурно-освітню роботу на Україні за 3 січня – 28 червня 1924 р., 586 арк.
- 30.Спр. 39 Листування з ЦК КП(б)У про проведення агітаційно-пропагандистської роботи, стан українізації установ народної освіти, роботу видавництв та про призначення відповідальних робітників за 3 січня – 30 червня 1924 р., 101 арк.
- 31.Спр. 116. Редакційно-видавничий план Державного видавництва України на 1924/25 операційний рік. Виписки з протоколів Наркомосу УРСР і Головополітосвіти та листування з наркоматами і Держвидавництвом про розгляд та погодження видавничих планів за 9.10.1924 – 2.04.1925 рр., 121 арк.

32. Спр. 164. Матеріали про стан політико-освітніх установ та політико-освітню роботу в Одеській губернії (протоколи, плани, доповіді, звіти, відомості, листування, стенографічний звіт другого з'їзду завідуючих окрполітосвітами за 5.01.1924 – 3.02.1925 рр., 975 арк.
33. Спр. 341. Положення про Державний науково-методологічний комітет Наркомосу УРСР (Держнаукметодком); протоколи засідань та плани робіт Держнаукметодкому і його органів за 1 вересня – 15 грудня 1924 р., 40 арк.
34. Спр. 343. Матеріали про видання підручників і дитячої літератури та комплектування науково-педагогічних і дитячих бібліотек (видавничі плани, доповіді, відомості, списки книг та підручників) за 5 липня – 24 жовтня 1924 р., 177 арк.
35. Спр. 964. Плани робіт, доповіді, звіти та штати Центрального управління в справах друку (ЦУДруку), листування з секретаріатом Наркомосу УСРР про передплату періодичних видань, проходження цензури, встановлення реєстраційних збірників, продаж книг та інших питань роботи ЦУДруку за 1.01.1924 – 31.12.1924 р., 624 арк.
36. Спр. 965. Листування з ЦК КП(б)У, ВУЦВКом та видавництвами про вивоз за кордон друкованих матеріалів. Списки книг, газет та журналів за 3 січня – 31 грудня 1924 р., 861 арк.
37. Спр. 967. Листування з окруповноваженими в справах друку Харківської губернії про надсилку списків заборонених книг, вилучення їх з бібліотек, конфіскацію приватних друкарень, видання книг і збірок, присвячених пам'яті В.І.Леніна та ін. за 4 січня – 17 грудня 1924 р., 42 арк.
38. Спр. 970. Листування з Київським губвідділом в справах друку про затвердження видавничих планів, контроль над книжковою торгівлею, відправку книг за кордон та про вилучення шкідливої літератури за 4 січня – 22 грудня 1924 р., 91 арк.
39. Спр. 971. Плани роботи, доповіді, доповідні записки та відомості про діяльність Одеського губвідділу у справах друку. Списки видань по Одеській губернії за 7.01.1924 – 30.12.1924 р., 203 арк.

Оп. 5. 1925 р.

40.Спр. 76. Матеріали про стан та проведення українізації апарату в радянських установах України (постанова, протоколи, кошториси, статистичні відомості, доповідні записки, плани) за 2.07.1925 – 27.04.1926 рр., 145 арк.

Оп. 6. 1926-1930 рр.

41.Спр. 682. Матеріали про організацію науково-методологічної роботи на Україні (постанови, положення, проекти, резолюції, протоколи, плани, звіти, листування) за 1928 р., 290 арк.

42. Спр. 705. Постанова ВУЦВКу про систему бібліотечного будівництва в УСРР та статuti Всеукраїнського управління радіомовленням. Тези доповідей на пленумі Держнаукметодкому про організацію та методи інспектування органів народної та освітніх установ, уніфікацію педагогічних дисциплін в педагогічних вузах. Методи роботи і викладання дисциплін у ВУЗах. Звіти Держнаукметодкому про його роботу за 1924/1925 р. та плани роботи методкому та центрметодкому управлінь профосвіти і політосвіти та комісій Держнаукметодкому на 1926/1927 р. Програми і методи вивчення історичного матеріалізму у ВУЗах за серпень 1925 р., 239 арк.

43.Спр. 724. Звіт Управління в справах літератури і видавництва Укрголовліту про його роботу за 1925-1926 рр., 125 арк.

44.Спр. 8497. Листування з видавництвом «Пролетарій» про надання дозволу на видання літературних і історичних творів за 14 січня 1929 р. – 27 жовтня 1930 р., 10 арк.

45.Спр. 8535. Листування з універсальним науковим видавництвом «Уніздат» про ліквідацію видавництва за 1929 р., 35 арк.

46.Спр. 8538. Листування з кооперативним видавництвом «Рух» про виконання видавничих планів за 1929 р., 17 арк.

Оп. 7. 1926-1927 рр.

47.Спр. 242. Проекти розпоряджень Наркомосу УРСР за 1927 р. та матеріали до них, 354 арк.

48.Спр. 255. Протоколи засідань правління «Книгоспілки», відомості про діяльність «Книгоспілки» та зведений кошторис на 1927/1928 р., 141 арк.

49.Спр. 660. Звіт про діяльність Державного науково-методологічного комітету Наркомосу УСРР за 1926/27 р та листування з видавництвами України про видання підручників та методологічної літератури, 306 арк.

50.Спр. 691. Вилучення з літературних творів критичних статей, які зроблені Київським Окрлітвидавком за 1927 р., 215 арк.

Оп. 8. 1928 р.

51.Спр. 546. Матеріали про роботу видавництв України (плани, статuti, доповідні записки, списки рукописів, анкети, листування) за березень-квітень 1928 р., 141 арк.

Оп. 9. 1929-1931 рр.

52. Спр. 486. Протоколи засідань Укрголовліту та доповідні записки про видавничий план УРСР на 1930 р., за 17 серпня – 5 грудня 1929 р., 42 арк.

53.Спр.1204. Плани роботи сектору літконтролю Наркомосу УРСР на 1931-1932 рр. та відомості про виконання плану за IV квартал 1931 р. за 24.11.1930 – 2.01.1932 рр., 63 арк.

Оп. 10. 1931 – 1932 рр.

54.Спр. 588. Проект постанови ВУЦВКу і Раднаркому УСРР про затвердження статуту «Про головне управління в справах літератури й видавництва та його місцеві органи». Листування з видавництвами, бібліотеками, книжковими колекторами бібліотек та літературного контролю над виданнями за 24.01.1931 – 20.04.1932 рр., 105 арк.

55.Спр.589. Проект постанови Раднаркому УРСР про порядок видання друкованих творів. Листування з Культвідділом ЦК КП(б)У, Комітетом в справах друку при Раднаркомі УРСР, наркоматами, центральними установами і видавництвами України про діяльність видавництв, складання, виконання видавничих планів, рецензування і видання різних творів та інших питань видавництва за 29.01.1931 – серпень 1932 р., 198 арк.

56.Спр. 590. Постанови, обіжники та інструкції сектору літконтролю і науково-методичного сектору Наркомосу УРСР про політико-ідеологічний контроль над виданнями та видання літературних творів, підручників, плакатної продукції за 20.06.1931 – 10.05.1932 рр., 57 арк.

57.Спр.594. Листування з обласними, міськими і районними літвидавами та редакціями про видання періодичної і неперіодичної літератури та здійснення політичного контролю над літературною продукцією за 8.06.1931 – 14.09.1932 рр., 123 арк.

58.Спр.1409. Статути видавництв України за 16 травня – 28 листопада 1932 р., 87 арк.

59.Спр. 1410. Плани видань, листування з видавництвами по розгляду планів та окремих видань за 7 травня – 16 грудня 1932 р., 105 арк.

Оп. 11. 1933-1941 рр.

60.Спр. 2. Постанови, протоколи засідань колегії Наркомосу УРСР, відомості про щоденний рух підручників Київської філії Державного наукового видавництва України, мережа педтехнікумів України на 1932/33 рік. Список співробітників Української книжкової палати на 1 липня 1933 року за 22 квітня – 4 серпня 1933 р., 151 арк.

61.Спр. 37. Копії постанов, Інструкції Наркомосу УРСР про реорганізацію апарату Наркомосу УРСР, структуру й штати обласних відділів народної освіти України за 9 серпня – 15 грудня 1933 р., 103 арк.

Оп. 12. 1919-1933 рр.

62.Спр. 4176. Латинський Авраам Наумович за 1926 – 1929 рр., 10 арк.

63.Спр. 6189. Предит Карл Андрійович за 1925 – 1926 рр., 29 арк.

64.Спр. 7059. Сірокко Мирон Ізраїлович за 1923-1929 рр., 31 арк.

Ф. 168. Кооперативне видавництво «Пролетарій». 1922-1930 рр.

Оп. 1. 1922-1930 рр.

65. Спр. 7. Листування з Губісполкомом та Губпарткомом за жовтень-грудень 1922 р., 51 арк.

66.Спр. 9. Листування з різними установами за жовтень-грудень 1922 р., 149 арк.

67.Спр. 16. Переписка с центральним магазином издательства «Пролетарій» за 1923 р., 12 арк.

68. Спр. 18. Листування з Катеринославським відділом видавництва «Пролетарій» за 1923 р., 204 арк.

- 69.Спр. 82. Листування з Губкомом і Ісполкомом за 10.10.1923 – 17.07.1924 рр., 291 арк.
70. Спр. 90(а). Акти обслідування, протоколи правління за 10.05.1923 – 18.03.1924 р., 74 арк.
- 71.Спр. 173. Листування з парторганізаціями за 10.10.1924 – 19.11.1925 рр., 721 арк.
- 72.Спр. 177. Листування з різними особами та установами за серпень 1925 р., 364 арк.
- 73.Спр. 527. Листування, протоколи, акти обслідування, записки, інструкції, доповідні записки кооперативного видавництва «Пролетарій» за 1922-1927 рр., 811 арк.
- 74.Спр. 867. Список сотрудников Харьковського кооперативного видавництва «Пролетарій» за 1923 р., 1 арк.
- 75.Спр. 870. Докладные записки о результатах обслідования деятельности издательства «Пролетарій» и редакции газеты «Плуг и молот» за 1923 р., 29 арк.
- 76.Спр. 873. Протоколы заседания месткома издательства «Пролетарій» за 15 лютого – 25 травіня 1925 р., 67 арк.
- 77.Спр. 881. Издательский план кооперативного издательства «Пролетарій» на 1927/28 г., 14 арк.
- Ф. 174. Всеукраїнське робітничо-кооперативне видавництво «Український робітник». 1924-1935 рр.**
- Оп. 1. 1924-1929 рр.**
- 78.Спр. 73. Протоколи засідань президії бюро радянсько-партійних видавництв. Особисті справи співробітників за 1924 р.
- 79.Спр. 77. Книготорговельна діяльність на Україні за 1924 р., 44 арк.
- 80.Спр. 78. Книга личного состава сотрудников издательства за 1924 р., 24 арк.
- 81.Спр. 88. Личное дело Доброго Э.Г. за 1924 р., 45 арк.
- 82.Спр. 119. Особиста справа В.Г. Сегаловича за 1925-1927 рр., 21 арк.
- 83.Спр. 146. Личные дела сотрудников редакции издательства за 1925-1928 рр., 72 арк.
- 84.Спр. 183. Личное дело Штоке Г.Е. за 1924 р., 18 арк.

Оп. 2. 1925-1935 рр.

- 85.Спр. 1. Протокол засідань правління за 8 квітня 1925 р., 83 арк.
- 86.Спр. 8. Звіт правління видавництва «Український робітник» за 1927/1928 рр., 54 арк.
- 87.Спр. 10. Отчёты правления о деятельности издательства «Украинский рабочий» за 1925/1926 г., 48 арк.
- 88.Спр. 16. Звіт правління за 1929 р., 37 арк.
- 89.Спр. 53. Зведений промфінплан видавництва за 1929/1930 р., 18 арк.
- 90.Спр. 54. Матеріали обслідування Дніпропетровської філії за 1924 р., 11 арк.
- 91.Спр. 73. Редакційна картка видрукованих книжок Міжнародної профспілкової групи за 1924 р., 509 арк.

Ф. 177. Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ).**Оп. 1. 1919-1934 рр.**

- 92.Спр. 15. Протоколи засідань Колегії Всеукрдержвидава за 11.02.1920 – 24.12.1921 рр., 80 арк.
- 93.Спр. 39. Звіти, акти, доповіді про порядок розповсюдження періодичних видань та книг; анкети авторів за 1921 р., 410 арк.
- 94.Спр. 51. Опис книг, одержаних книжковим складом Всеукрдержвидава у 1920 р. за вересень 1920 р., 17 арк.
95. Спр. 75. Ресконтро відділень Всеукрдержвидава за 1920 р. за липень – серпень 1920 р., 136 арк.
- 96.Спр. 82. Постанови, протоколи, розпорядження ВУЦВК, РНК УСРР, Всеукрдержвидава, відомості та листування з Наркомосвіти УСРР про рух кадрів; програми складання звітів для підзвітних установ та ін. за грудень 1926 р., 506 арк.
- 97.Спр. 397. Видавничий план Головоцвуху Наркомосвіти УСРР за 1923-1924 рр., 35 арк.
- 98.Спр. 1027. Протоколи, циркуляри Укрбюро радянсько-партійних видавництв та звіт кооперативного видавництва «Робітник Донбасу» за 1924 р., 195 арк.
- 99.Спр. 1379. Проект резолюції наради громадських організацій при ЦК КП(б)У про стан політосвітроботи на селі та перевибори сільбудів,

листування з Наркомосвіти, НК Всеукрдержвидава про збільшення та покращення видань, забезпечення підручниками школи соцвиху та ін. за жовтень 1928 – січень 1929, 452 арк.

100. Спр. 1500. Листування з Московською філією Всеукрдержвидава, видавництвами «Пролетар», «Сяйво», «Книгоспілка» про пересилку книг, рецензій, заявки на підручники, про надіслання заміток для газет та ін. за 1928 р., 915 арк.

101. Спр.1568. Циркуляри, заяви та листування з «Книгоспілкою» про видання та забезпечення наочним приладдям, підручниками та ін. літературою школи УСРР за 10 травня – 23 серпня 1929 р., 241 арк.

102. Спр. 1637. Листування з видавництвами «Пролетарська правда», «Пролетарій», «Український робітник», торговельними представництвами в Чехословаччині про видання та розповсюдження друкованих творів за 1929 р., 306 арк.

103. Спр. 1801. Листування з «Книгоспілкою» про видання та розповсюдження друкованих творів за 2 липня – 7 вересня 1930 р., 341 арк.

Оп. 3. 1919-1934 рр.

104. Спр.1 5. Мандати співробітників ДВОУ за 3 січня – 31 грудня 1921 р., 155 арк.

105. Спр. 26. Особові картки та списки співробітників ДВОУ за 1.08.1922 – 8.09.1922 р., 32 арк.

106. Спр. 53. Анкети співробітників за 27.10.1925 – 27.10.1925 р., 447 арк.

Ф. 178. Об'єднання видавництв «Червоний шлях», «Путь просвещения», «Плуг», «Гарт» при ЦК КП(б)У і Народному комісаріаті освіти УСРР.

Оп. 1. 1922-1925 рр.

107. Спр. 131. Переписка с издательством «Книгоспилка» за січень-березень 1923 р., 46 арк.

108. Спр. 165. Протокол правления за 10 квітня 1924 р., 30 арк.

109. Спр. 175. Разная переписка за 1923-1924 рр., 907 арк.

110. Спр. 197. Справа з ч. 1 – 25 «Червоного шляху» за 1925 р.

Оп. 2. 1923-1924 рр.

111. Спр.18. Удостоверения сотрудников издательства «Путь просвещения» и «Червонный шлях» и заявления о представлении работы и приеме в члены союза за 18 січня – 6 грудня 1924 р., 107 арк.

Ф. 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян

Оп. 1. 1920–1933 рр.

112. Справа 292. Протоколи засідань президій сількомісій ЦК КП(б)У і Всеукраїнського Центрального комітету МОДР (копії) за 13.01.1925 – 23.12.1925 р., 188 арк.

Ф. 271. Головний кооперативний комітет при РНК УСРР

Оп. 1. 1921-1931 рр.

113. Спр. 74. Устав и выписка из протокола Полтавского паевого издательского товарищества «Червоне село» за 1923 р., 12 арк.

114. Спр. 103. Документы о регистрации издательского кооперативного товарищества «Гарт» за березень 1923 р., 16 арк.

115. Спр. 317. Документы об организации Харьковского кооперативного издательского товарищества «Благо» за 24.07.1925 – 28.10.1925 р., 42 арк.

116. Спр. 487. Документы об организации Одесского кооперативного издательского товарищества «Каменяр» за квітень 1926 р., 29 арк.

117. Спр. 495. Документы о ликвидации Всеукраинского рабочего кооперативного издательства «Украинский рабочий» (выписки из протоколов, отчёт, переписка) за 1930 р., 117 арк.

118. Спр. 513. Документы о работе Киевского кооперативного издательского товарищества «Экономичное издательство», утверждение и регистрация его устава (выписки из протокола, устав, заявление, переписка) за 1926 р., 32 арк.

119. Спр. 823. Документы об организации издательского кооператива «Союз авторов» за вересень 1928 р., 24 арк.

120. Спр. 830. Документы об утверждении устава и регистрации Киевского издательского товарищества «Объединенный автор» (устав, заявления, переписка) за січень 1929 р., 15 арк.

121. Спр. 840. Документи о ликвидации кооперативного издательства «Наука» (постановления, протоколы, выписка из протоколов, устав, переписка) за 15.02.1928 р. – 9.02.1930 р., 68 арк.

Ф. 292. Всеукраїнське кооперативне книговидавниче і книготоргівельне товариство «Книгоспілка». 1922-1924 рр.

Оп. 1. 1922-1924 рр.

122. Спр. 2. Листування особистого складу Книгоспілки за 28.12.1922 – 29.12.1923 рр., 241 арк.

123. Спр. 5. Різні листування Книгоспілки за 15.01.1923 – 28.12.1923 р., 134 арк.

124. Спр. 8. Різні листування Книгоспілки за 16.07.1922 – 30.12.1923 рр., 272 арк.

125. Спр. 24. Листування Головнокооперкому з установами за листопад 1922 – травень 1923 рр., 14 арк.

126. Спр. 34. Закордонні листування за лютий-грудень 1923 р., 102 арк.

127. Спр. 35. Статути «Книгоспілки», 12 арк.

128. Спр.45. Протоколи ліквідкому Село-Книги за 18.12.1923 – 27.11.1923 р., 20 арк.

129. Спр. 47. Справи по розсилці зразків за серпень 1923 р., 43 арк.

130. Спр. 49. Протоколи правління «Книгоспілки» за 2.01.1924 – 12.08.1924 р., 233 арк.

131. Спр. 66. Листування друкарні Книгоспілки Київської філії за 2 січня – 13 червня 1924 р., 611 арк.

132. Спр. 78. Листування. ВУЦВК та Раднаркому за травень 1924 р., 33 арк.

133. Спр. 80. Листування. ЦК КП(б)У та Губкомами за січень 1924 р., 47 арк.

134. Спр. 115. Народний комісаріат Робітничо-селянської інспекції за 1924 р., 56 арк.

Ф. 318. Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР

Оп. 1. 1927-1941 рр.

135. Справа 1420. Відомості про ріст книжкової та газетної продукції в СРСР за 1939 р., 14 арк.

Ф. 337. Українська державна загальнопланова комісія при Українській економічній нараді (Укрдержплан)

Оп. 1. 1921-1925 рр.

136. Спр. 814. Постанова Раднаркому УСРР, Укрекономради й листування з видавництвами «Пролетарій», «Молодий робітник» про відпуск їм субсидій за 3.04.1923 – 12.10.1923 р., 53 арк.

Ф. 487 Уповноважений українсько-американського видавничого товариства «Космос» на Україні.

Оп. 1. 1922-1924 рр.

137. Спр.12. Видавництво «Червоний шлях» за 1923 р., 60 арк.

Ф. 539. Народный комиссариат рабоче-крестьянской инспекции (НКРСИ) УСРР

Оп. 7. 1929-1931 рр.

138. Спр. 1191. Проект постановления СНК УССР об утверждении положения о Комитете по делам печати при СНК УССР и переписка по этому вопросу за 18-26 листопада 1929 р., 7 арк.

139. Спр. 1272. Документ об организации Комитета по делам печати при СНК УССР (проект постановления, положение, устав, смета, штаты) за 1929 р., 20 арк.

Оп. 8. 1927-1932 рр.

140. Спр. 242. Документы о реорганизации структуры и штатов Наркомпроса УССР (постановления, протоколы, докладные записки, структура, штаты, переписка) за 1.10.1929 – 10.11.1931 рр., 144 арк.

Ф. 555. Комітет у справах друку при РНК УСРР. 1927-1933.

Оп. 1. 1927-1933 рр.

141. Спр. 2. Операційний план ДВУ на 1927/28 р. та пояснювальна записка до нього за 1927 р., 30 арк.

142. Спр. 7. Виробничий звіт видавництва «Радянське село» (по всіх виданнях) за 1927/28 р., 40 арк.

143. Спр. 9. Статистичні відомості про випуск книжкової продукції видавництвами УСРР за видавничими групами, змістом, соціальним призначенням та мовами видання за 1927/1928 р., 15 арк.

144. Спр. 13. Видавничі плани та звіти Всеукраїнського медичного видавництва «Наукова думка» за 1925-1929 рр., 27 арк.
145. Спр. 14. Виробничі звіти видавництв УСРР за 1925-1929 рр., 127 арк.
146. Спр. 25. Документи про обстеження господарчої діяльності видавництва «Пролетар» (постанова, проект постанови, доповіді і пояснювальна записка, звіти, висновки, відомості, таблиці) за 1.10.1928 – 1.04.1929 р., 80 арк.
147. Спр. 31. Документи про розподіл та забезпечення видавництв УСРР папером для видання підручників, художньої, сільськогосподарської та іншої літератури (постанови, наказ, протоколи, доповідні записки, листування, списки, відомості, таблиці) за 1929 р., 269 арк.
148. Справа 32. Протоколи засідань Комітету в справах друку Наркомторгу СРСР та матеріали до них за 1930 р., 80 арк.
149. Спр. 33. Документи про організацію, структуру та функції Комітету у справах друку при РНК УСРР (постанови, витяги з протоколів, плани, доповідні та пояснювальні записки, висновки, листування, штатні розклади, списки, відомості, кошториси) за 1930 р., 63 арк.
150. Спр. 36. Контрольні цифри розвитку видавничої справи в УСРР на 1931 р. та підсумки за 1929-1930 р., 37 арк.
151. Спр. 39. Контрольні цифри випуску неперіодичної літератури видавництвами УСРР на 1930/1931 р., 102 арк.
152. Спр. 42. Документи про розвиток видавничої та книготорговельної справи в УСРР (постанови, протокол, довідки, списки, відомості, таблиці) за 1929-1930 р., 50 арк.
153. Спр. 47. Виробничі звіти кооперативного видавничого товариства пролетарських письменників «Гарт» за жовтень-грудень 1930 р. та кооперативного видавничого товариства пролетарських письменників «Плужанин» за 1928/29-1929/30 рр. і видавництва Всеукраїнського товариства політкаторжан та висланців за 1929/30 р., 98 арк.
154. Спр. 49. Виробничі звіти (річні, піврічні, кварталні, місячні) кооперативного видавництва «Пролетарій» за 1928/29 та 1929/30 рр., 102 арк.

155. Спр. 62. Документи про виробничу діяльність кооперативного видавництва «Рух» за 1928-1930 рр. (протоколи, резолюція, видавничі плани та звіти, пояснювальні записки, списки, акти, відомості), 103 арк.
156. Спр. 74. Документи про видання книг, журналів, газет в УСРР, контрольні цифри розвитку книговидавництва за 1930-1931 рр., 30 арк.
157. Спр. 86. Документи про стан і підготовку кадрів для видавництв, редакцій, підприємств поліграфічної промисловості та книжкової торгівлі УСРР (циркуляри, протоколи, плани, звіти, доповідні записки, штатні розклади, листування, відомості, списки) за 1929-1930 рр., 147 арк.
158. Спр. 87. Документи про організацію Харківського газетно-книжкового технікуму та пересувні художні виставки, розподіл паперу між видавництвами УСРР (циркуляри, протоколи, резолюція, плани, доповідні записки, довідки, листи) за 1930 р., 207 арк.
159. Спр. 111. Накази Комітету в справах друку при РНК УСРР за 22.01.1931 – 23.12.1931 р., 99 арк.
160. Спр. 117. Проект положення про Комітет в справах друку при РНК УСРР від 31 грудня 1930 р. та документи про надходження та розподіл паперу між видавництвами, редакціями газет та іншими організаціями УСРР (постанови, циркуляри, протоколи, плани, доповідні записки, висновок, листування, відомості, таблиці) за 1931 р., 116 арк.
161. Спр. 125. Відомості про випуск газетної та журнальної продукції в УСРР у 1929 р. та книжкової продукції у 1931 році за 1931 р., 76 арк.
162. Спр. 157. Виробничі звіти редакцій районних газет УСРР за 1931 рік, 181 арк.
163. Спр. 171. Документи про виконання планів випуску періодичних видань в УСРР (плани, контрольні цифри, списки, відомості, таблиці) за 1931 р., 198 арк.
164. Спр. 181. Документи про обстеження виробничої діяльності видавництв УСРР (плани, звіти, доповідні записки, акти) за 1931 р., 44 арк.
165. Спр. 233. Документи про розширення штатів Комітету в справах друку при РНК УСРР (постанова, проект постанови, положення, проект положення, штатний розклад, таблиці) за 1932 р., 60 арк.

166. Спр. 300. Документи про реорганізацію Комітету в справах друку при РНК УСРР, розширення його функцій, зміни положення та статуту (постанова, статут, висновок, довідка, листування, список, кошторис) за 1933 р., 19 арк.
167. Спр. 311. Документи про видавничу діяльність УСРР та її місце в загальній системі видавничої діяльності СРСР, розподіл паперу між видавництвами та редакціями газет УСРР, стан розповсюдження преси за 1929-1932 рр. (постанова, циркуляри, протоколи, плани, звіти, доповідні записки, контрольні цифри, висновки, договори, листування, кошторисні, відомості, таблиці) за 1932 р., 162 арк.
168. Спр. 352. Виробничі звіти Кооперативного видавничого товариства пролетарських письменників «Гарт» за 1931-1932 рр., 50 арк.
169. Спр. 429. Промфінплан кооперативного видавничого товариства письменників «Плужанин» за 1932 р., 18 арк.
170. Спр. 482. Штатні розклади Комітету в справах друку при РНК УСРР за 1932 р., 15 арк.

Ф. 2605. Всеукраїнська рада профспілок (ВУРПС) УСРР

Оп. 1 1919-1925 рр.

171. Спр. 1138. Протоколи засідань тимчасового правління і звіти про роботу укрпрофробітництва «Український робітник» за 1925 р., 192 арк.

Оп. 2 1926-1929 рр.

172. Спр. 651. Матеріали про стан видавничої справи на Україні (плани, звіти, доповіді, пояснювальні записки, листування за 1929 р., 614 арк.

Ф. 3040. Украинский экономический совет при СНК УСРР

Оп. 1 1921-1926 рр.

173. Спр. 299. Виписки з протоколів засідань ВУЦВК і УЕН та листування з наркоматами про видачу коштів Харківському кооперативному видавництву «Пролетарій», про командировання медичних працівників за кордон та з інших питань за лютий 1923 р., 29 арк.
174. Спр. 320. Протоколи засідань УЕР з №29 по №30 (копії) та матеріали до них за 1923 р., 426 арк.

Ф. 4465. Колекція окремих документованих матеріалів українських національних еміграційних установ, організацій і осіб

Оп. 1 1901-1948 рр.

175. Спр. 372. Списки українських видавництв, які знаходилися на Україні і за кордоном за 28 червня – 3 липня 1926 р., 11 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.**Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України.****Оп. 6. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У і матеріали до них. 1919-1967 рр.**

176. Спр. 7. Протоколи №№1-64; 1-10 засідань Політбюро ЦК КП(б) України. Бюро состава наличных членов ЦК КП(б)У за 15.04.1920 – 18.12.1920 р., 124 арк.

177. Спр. 13. Протоколи №№5, 6; 11-62 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 2.01.1921 – 30.06.1921 р., 125 арк.

178. Спр. 40. Протоколи №№102-120; 1-48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 5.01.1923 – 31.12.1923 р., 169 арк.

179. Спр. 48. Протоколи №№48-77; 1-7 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 2.01.1924 – 27.06.1924 р., 95 арк.

180. Спр. 49. Протоколи №№8-37, 37а, 38-42 засідань Політбюро ЦК КП(б) України (в деле имеется копия протокола без номера от 2 декабря 1924 г.) за 4.07.1924 – 27.12.1924 р., 103 арк.

181. Спр. 58. Протоколи №№44-76б засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 6.01.1925 – 26.06.1925 р., 95 арк.

182. Справа 282 – Протоколи №105-113 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 4.03.1933 – 29.04.1933 р., 217 арк.

183. Спр. 283. Протоколи №№114-118 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 17.05.1933 – 26.06.1933 р., 158 арк.

184. Спр. 285. Протоколи №№133-139 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 5.09.1933 – 23.10.1933 р., 179 арк.

185. Спр. 338. Протоколи №№145-146; 1-5 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 4.01.1934 – 29.03.1934 р., 208 арк.

186. Спр. 375. Протоколи №№43-48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 13.07.1935 – 20.09.1935 р., 225 арк.
187. Спр. 442 – Протокол № 10 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 20.11.1937 – 31.12.1937 р., 146 арк.
188. Спр. 462 – Протоколи №№11-19 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 3.01.1938 – 25.03.1938 р., 176 арк.
189. Спр. 509. Протокол №9 засідань Політбюро ЦК КП(б) України за 7 квітня 1939 р., 135 арк.

Оп. 16. Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КПУ та матеріали до них. «Окрема папка». 1923-1987 рр.

190. Спр. 8. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про кошторис витрат на українську роботу за кордоном; процес Шварцбарта; справу Сігаєва; з'їзд польських національних меншин в Варшаві; КПЗУ; Українську Академію наук; листування видавництва «Рух» з В. Винниченком та його «Сонячну машину»; парт бюджет України на 1926-1927 рр.; затвердження протоколів комісії ЦК КП(б)У з політичних справ тощо та матеріали до них. «Окрема папка» за 07.01.1927 – 25.04.1927 р., 174 арк.
191. Спр. 15. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної засівної кампанії та виконання плану експорту хліба; заходи по відношенню щодо куркульства; переміщення спеціалістів (антирадянського елементу) з прикордонної смуги; питання що пов'язані з введенням нового районування; процес «СВУ»; автокефальну церкву; ВУАН; фінансування політичної роботи та кооперацію в Західній Україні; V з'їзд КП Польщі, пленум КПЗУ тощо та матеріали до них. «Окрема папка» за 03.01.1930 – 25.12.1930 р., 128 арк.
192. Спр. 18. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівель, хлібопостачання та засів кампанії; хлібні ресурси України; стан будівництва спец колгоспів; ліквідацію контрреволюційних осередків і розгром куркульських груп; заходи з посилення хлібозаготівель; організацію відселення мешканців з Дніпропетровської та Чернігівської областей; про склад комісій оборони Донецької, Чернігівської областей; організацію

- постачання армії; прикордонну смугу; з'їзд КПП тощо та матеріали до них. «Окрема папка» за 5.09.1932 – 30.12.1932 р., 104+2 арк.
193. Спр. 30. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про мобілізацію для роботи в органах НКВС УРСР чекістів запасу, організацію первинної парторганізації при Особовому відділі КОВО; виділення тракторів марки ХТЗ для КОВО; вилучення з бібліотек ворожої радянському ладу літератури; парторганів на військових будівництвах КОВО тощо та матеріали до них. «Окрема папка» за 28 вересня 1938 р., 250+1 арк.
194. Спр. 32. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про набір до школи зовнішньої розвідки НКВС СРСР, призначення начальників обласних управлінь НКВС УРСР; вилучення з бібліотек ворожої радянському ладу літератури; затвердження кошторисів і штатів Запорізького, Кіровоградського та Сумського обкомів партії та виділення коштів на їхні організаційні видатки; керівництво партійною організацією будівництва №1 (КОВО) та призначення її партторгом Г.І. Федорчука; введення в обласних управліннях НКВС УРСР звільнених посад секретарів парткомітетів; забезпечення спеціального будівництва КОВО інженерно-технічними та рахунковими працівниками; виділення для Архівного управління УРСР додаткового приміщення в Харкові для зберігання цінних історичних документів з архівів мм. Кам'янця – Подільського, Проскурова і Тирасполя та матеріали до них. «Окрема папка» за 28.12.1938 – 15.02.1939 рр. 87+1 арк.,
195. Спр. 33. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про набір кандидатів у міжкrajові школи НКВС СРСР; вилучення з бібліотек і торговельної мережі ворожої радянському ладу літератури; кошторис Київського музею В.І.Леніна на 1939 р.; виділення робочої сили для спец будівництва №56 та матеріали до них. «Окрема папка» за 5.04.1939 – 11.05.1939 р., 158+1 арк.
196. Спр. 34. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про перевірку рішення ПБ від 1 червня 1939 р. про будівництво №1 (КОВО) та мосту через р. Дніпро у Києві; забезпечення його керівними кадрами та робочою силою, автотранспортом та обладнанням; вилучення ворожої радянському ладу літератури з бібліотек і торговельної мережі; створення політчастини на будівництві №1 та в третій відділах органів НКВС УРСР партійних і

комсомольських організацій; втручання партбюро Ворошиловградського та Житомирського обласних УНКВС в оперативну діяльність та матеріали до них. «Окрема папка» за 20.06.1939 – 13.08.1939 р., 221+1 арк.

197. Спр. 35. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про вилучення ворожої радянському ладу літератури з бібліотек і торговельної мережі, виправлення в цих книжках окремих передмов і статей; винахід інженера А.Г.Словінського; незаконне закриття тимчасовими управліннями міст Коломиї, Станіслава і Стрия приміщень католицьких церков; організацію фонду допомоги інтелігенції Західної України; виселення польських осадників та використання їхнього майна, націоналізацію будинків у західних областях та матеріали до них. «Окрема папка» за 31.10.1939 – 31.12.1939 р., 151+1 арк.

Оп. 20. Документи відділів ЦК КП(б)У. 1919-1955 рр.

198. Спр. 333. Циркуляри, інструкції, положення, тези ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о создании и работе отдела агитации и пропаганды, вовлечении в партийную работу новых членов партии, задачах профсоюзов на оккупированной производственной пропаганде и др. вопросам. Отчеты и доклады агитпропов Одесского и Полтавского губернских и Херсонского уездного комитетов КП(б)У. Протоколы заседаний Агиткомиссии по борьбе с бандитизмом на железных дорогах Украины и Президиума Центрального бюро производственной пропаганды. Устав литературных коллегий при органах печати за 28.01.1920 – 27.02.1921 рр., 88 арк.

199. Спр. 618. Протоколы и выписки из протоколов пленума, заседаний Президиума Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета. Заявления и рапорт управляющего делами ВУЦИКа в Президиум ВУЦИКа о положении дел в Управделах ВУЦИКа и о разногласиях его с секретарем ВУЦКа за 17.12.1920 – 7.12.1921 рр., 156 арк.

200. Спр. 638. Резолюции III сессии Совета Центросоюза. Протоколы заседаний правления, бюро комфракции Вукоопспилки. Положения о собраниях уполномоченных Всеукраинского, губернских и районных союзах сельскохозяйственной кооперации, о газете «Хозяйство Украины». Тезисы доклада и объяснительная записка Харьковского губполиграфотдела о

- поднятии производительности труда и выработки расценок на сдельную оплату труда в полиграфическом производстве. Руководство по составлению смет для отделов коммунального хозяйства за 6.01.1921 – 9.11.1921 р., 60 арк.
201. Спр. 749. Положения, тезисы Агитпропа ЦК КП(б)У для агитаторов и прессы о политико-просвещении, внутрипартийной и экономической политике, агитбазах, антирелигиозной пропаганде, работе советских, партийных, кооперативных и частных издательств в едином плане распределения печатных изданий, проведении недели укрепления ячеек после чистки партии, продналоге, борьбе с бандитизмом, праздновании дня 1-го мая, помощи Донбасу, соцобеспечении и другим вопросам за 2.02.1921 – 19.11.1921 р., 116 арк.
202. Спр. 753. Резолюции I-го Всеукраинского партийного совещания, 2-го Всероссийского съезда мусульманских коммунистических организаций. Докладные записки, политические сводки, информации, телеграммы партийных организаций в ЦК КП(б)У о состоянии политико-просветительской работы, борьбе с бандитизмом, помощи голодающим Поволжья, работе среди национальных меньшинств, тираже издаваемых газет, работе Радио-Телеграфного Агенства Украины. Приходно-расходная книга Агитпропа ЦК КП(б)У и смета на газету «Комфон» за 1.02.1921 – 9.12.1921 р., 117 арк.
203. Спр. 762. Переписка с Всеукраинским Госиздатом о подготовке и издании литературы, пересылке библиотечек и др. вопросам за 14.01.1921 – 29.12.1921 р., 221 арк.
204. Спр. 992. Циркуляры, инструкции, положения ЦК КП(б)У об укреплении комитетов незаможных селян, улучшении быта работников милиции, создании при организационно-инструкторском отделе ЦК КП(б)У Центрального бюро коммунистического детского движения, борьбе с мелкобуржуазной идеологией и др. вопросам за 12.08.1922 – 21.09.1922 р., 191 арк.
205. Спр. 1020. Переписка с народным комиссариатом просвещения УССР, Главполитпросветом, Главпрофобром о стипендиях учащимся в учебных

- заведениях профобра, приеме студентов в институты, распределении стипендий, мобилизации коммунистов на педагогическую работу, проведении двухмесячника по ремонту школ, детских домов, работе книгоиздательского товарищества «Космос» и др. вопросам. Письмо т. Фрунзе в Политбюро ЦК КП(б)У об отклонении ходотайства Главполитпросвета о снятии с госснабжения пролеткульта за 11.01.1922 – 4.01.1923 гг., 139 арк.
206. Спр. 1447. Циркулярные письма ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об агитационно-массовой работе, посвященной Генуэзской и Гаагской конференциям, постановке и развитию местной периодической печати, подготовке и проведении политических кампаний в связи с различными юбилейными датами за 3.01.1922 – 26.10.1922 г., 76 арк.
207. Спр. 1453. Выписки из протоколов Политбюро, Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам работы Агитпропа ЦК и справки о выполнении постановлений ЦК КП(б)У за 3.01.1922 – 29.12.1922 г., 253 арк.
208. Спр. 1463. Переписка с ЦК КСМУ, советскими, профсоюзными, военными организациями и учреждениями, уполномоченным украинской республики в Германии, издательствами, редакциями газет и др. учреждениями по вопросам агитационно-массовой, пропагандистской, культурно-просветительской работы, назначении и перемещении кадров за 2.01.1922 – 31.03.1922 г., 270 арк.
209. Спр. 1464. Переписка с ЦК КСМУ, советскими, профсоюзными, военными организациями и учреждениями, издательствами и редакциями газет по вопросам агитационно-массовой, пропагандистской, культурно-просветительской работы за 1.04.1922 – 29.06.1922 г., 186 арк.
210. Спр. 1465. Переписка с ЦК КСМУ, советскими, профсоюзными, военными организациями и учреждениями, издательствами, редакциями газет по вопросам агитационно-массовой, пропагандистской, культурно-просветительской работы за 3.07.1922 – 30.09.1922 г., 232 арк.
211. Спр. 1475. Протоколы заседаний и совещаний Агитпропа Одесского губкома КП(б)У; выписки из протоколов пленумов и заседаний бюро губкома партии о состоянии пропагандистской работы в губернии. Отчеты,

доклады агитационно-пропагандистских отделов губкома, райкомов КП(б)У г. Одессы и уездных комитетов партии. Циркулярные письма губкома партии по вопросам агитационно-массовой и пропагандистской работы за сiчень – грудень 1922 р., 162 арк.

212. Спр. 1489. Протоколы заседаний широкой и малой коллегии Главполитпросвета УССР и секции совпартшкол; планы работы, циркулярные письма, инструкции, положения Главполитпросвета и Наркомпроса УССР о задачах и деятельности политико-просветительских органов и учреждений на местах, усилении просветительской работы на селе в условиях НЭПа, организации лекционной работы, о системе преподавания в совпартшколах, проведении торжества 5-й годовщины Октября, о репертуарах театров и др. вопросам культурно-просветительской работы. Материалы по подготовке к первому Всеукраинскому совещанию Главполитпросвета УССР по пропагандистской работе за 3.01.1922 – 31.12.1922 р., 197 арк.

213. Спр. 1515. Цирюляры, телеграммы, положение ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о задачах подотдела печати ЦК РКП(б), создании печатных органов на местах, проведении дня советско-партийной печати, высылке в ЦК газет, издаваемых в губерниях и уездах и др. вопросам. Переписка с ЦК РКП(б), губернскими и уездными комитетами КП(б)У, Госиздатом, Главполитпросветом, Радио-телеграфным агентством (РАТАУ), редакциями газет и журналов, Уполномоченным УССР в Германии о состоянии печати и положении радиотелеграфного агентства на Украине, работе издательств и распространении литературы, подготовке юбилейных сборников, борьбе с мелкобуржуазной идеологией в литературе, использовании партийных изданий за границей и др. вопросам за 26.01.1922 – 27.12.1922 р., 307 арк.

214. Спр. 1516. Планы подотдела печати ЦК КП(б)У, отчеты отдела о проведенной работе, списки губернских газет, краткие справки и обзоры материалов, опубликованных в газетах. Протоколы заседаний редакторов центральных и местных газет, совещаний по вопросам работы печатных и издательских органов. «Положение о Госиздате», планы, отчеты редакций газет, Госиздата, тематические планы юбилейных сборников. Списки

- журналов, газет и сведения о их распространении за 22.01.1922 – 15.12.1922 р., 191 арк.
215. Спр. 1665. Протоколы, выписки из протоколов заседаний Центральной межкооперативной фракции КП(б)У, кооперативное совещание при ЦК партии, комиссии КП(б)У об оказании финансовой помощи Всеукраинскому кооперативному Союзу, Совета акционерного общества «Село – книга». Докладные записки, обзоры Всеукраинского кооперативного Союза «ВУКС», Всеукраинского рабочего кооператива «Уцерабкоп», Всеукраинского Союза сельскохозяйственной кооперации «Сільський господар» в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о деятельности рабочей, сельской и инвалидной кооперации за 31.01.1923 – 20.12.1923 р., 155 арк.
216. Спр. 1770. Постановление агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по докладу Агитпропа ЦК КП(б)У. протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У, комиссии при Агитпропе по учету партийно-просветительских работников, самообразованию членов партии, удешевлению книги за 12.01.1923 – 31.12.1923 р., 172 арк.
217. Спр. 1771. Планы работы, отчеты, доклады Агитпропа ЦК КП(б)У о работе отдела и подотделов Агитпропа за период с декабря 1922 г. По март 1924 г., деятельности среди национальных меньшинств, работе на селе, состоянии советско-партийных школ, проверке приема в высшие учебные заведения и рабфаки и др. вопросам. Отчет Всеукраинского совета пролеткульта за 24.12.1923 р., 208 арк.
218. Спр. 1773. Положения (копии) ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У об истпартотделе ЦК КП(б)У и губернских комитетов партии. Отчеты Истпарта ЦК КП(б)У об издательской деятельности, организации выставок, реорганизации Истпарта, проведенной работе на местах. Переписка с Истпартом о его штатах, высылке литературы, сметы и др. вопросам за 10.01.1923 – 22.12.1923 р., 69 арк.
219. Спр. 1775. Отчеты, сводки, планы изданий Государственного издательства Украины в ЦК КП(б)У о работе издательства. Список книг, изданных Госиздатом и готовящихся к изданию. Переписка с Госиздатом, издательством «Космос» о взаимоотношениях между Госиздатом РСФСР и

- Госиздатом УССР, высылке литературы и др. вопросам за 5.01.1923 – 31.01.1924 р., 136 арк.
220. Спр. 1777. Протоколы заседаний комиссии Политбюро ЦК КП(б)У о пересмотре сети вузов, рабфаков, пересмотре сети вузов, рабфаков, техникумов, оплате студентам-практикантам и стажерам. Выписке из протоколов заседаний Народного комиссариата просвещения УССР в УК КП(б)У об итогах приема в высшие учебные заведения, деятельности Института марксизма и марксоведения, ликвидации неграмотности, сети политико-просветительных учреждений. Переписка с Народным Комиссариатом просвещения о состоянии Донецких педагогических курсов, распределении учебников по губерниям Украины, плате за учение и др. вопросам за 5.01.1923 – 22.12.1923 р., 166 арк.
221. Спр. 1779. Отчеты Главполитпросвета УССР о политико-просветительской работе, деятельности Государственного издательства Украины, Всеукраинского управления Селянскими Будынками, Всеукраинского фото-киноуправления, Совета национальных меньшинств и др. вопросам. Заключение ревизионной комиссии народного комиссариата просвещения УССР по обследованию Всеукраинского фото-киноуправления за 2.01.1923 – 9.11.1923 р., 93 арк.
222. Спр. 1839. Резолюции, тезисы Всеукраинского совещания заведующих Агитационно-пропагандистскими отделами губкомов партии. Протоколы заседаний, резолюции широкой и узкой коллегии Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У. Отчеты отдела о его деятельности. Тезисы Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У о проведении антирелигиозной пропаганды, политико-массовой работы среди молодых членов партии и др. вопросам за 12.01.1924 – 26.11.1924 р., 184 арк.
223. Спр. 1840. Бюллетень Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У (типографский экз.) за 25.02.1924 р., 12 арк.
224. Спр. 1843. Переписка подотдела антирелигиозной пропаганды Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У с ЦК РКП(б), губкомами и окружками партии, советскими органами и организациями, издательствами об усилении антирелигиозной пропаганды, проведении

- совещаний, издании литературы, программе кружков по антирелигиозной пропаганды и другие вопросы за 23.02.1924 – 23.12.1924 р., 134 арк.
225. Спр. 1847. Протоколы заседаний Комиссии ЦК КП(б)У об издании произведений В.И. Ленина, совещания при подотделе печати Агитационно-пропагандистского отдела ЦК партии об издании сельскохозяйственной литературы. План работы, отчеты подотдела печати о его деятельности с ноября 1923 по январь 1925 гг. за 02.1924 – 31.12.1924 р., 40 арк.
226. Спр. 1848. Переписка с Государственным издательством Украины, издательством «Червоний шлях», кооперативным издательством «Пролетарий» об издании книг о В.И. Ленине, социально-экономической и политической литературы, выдаче ссуды и др. вопросам за 3.01.1924 – 29.12.1924 р., 81 арк.
227. Спр. 1850. Протоколы производственных совещаний типографии «Коммунист» за 12.09.1924 – 29.12.1924 р., 15 арк.
228. Спр. 2001. Циркулярные письма Агитпропа ЦК КП(б)У, мероприятия по агитационно-пропагандистской работе к IX съезду КП(б)У, переписка с партийными советскими органами о деятельности агитпропов губернских и окружных комитетов КП(б)У, проведении массовых мероприятий, вопросам партийного просвещения. Выписки из протоколов заседаний Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам деятельности Агитпропа ЦК КП(б)У за 02.01.1925 – 03.10.1925 р., 114 арк.
229. Спр. 2002. Планы, отчеты, информации Агитпропа ЦК КП(б)У о состоянии и проведении агитационно-пропагандистской, культурно-просветительной работы, деятельности среди национальных меньшинств. Протоколы заседаний коллегии Агитпропа ЦК КП(б)У и совещаний при нем за 11.02.1925 – 19.12.1925 р., 152 арк.
230. Спр. 2011. Циркулярные письма ЦК РКП(б), справки, обзоры, докладные записки отдела печати ЦК КП(б)У о задачах печати, издании газет, журналов в республике. Структура отдела печати ЦК КП(б)У, его справки о необходимости создания при отделе печати прессбюро, издания информационного бюллетеня. В деле имеется докладная записка редактора газеты «Красный Николаев» в отдел печати ЦК КП(б)У о работе и

- состоянии газет, издаваемых в Николаевском округе за 30.01.1925 – 25.12.1925 р., 66 арк.
231. Спр. 2012. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам состояния и работы издательств, редакций газет, журналов, издания историко-партийной, молодёжной и детской литературы, публикации статей в периодической прессе, о создании органов печати на языках национальных меньшинств за 7.01.1925 – 21.12.1925 р., 160 арк.
232. Спр. 2013. Переписка с партийными, советскими органами и учреждениями, издательствами и редакциями газет, выписки из протоколов заседаний Политбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам печати, издания и распространения газет, печатной литературы, публикации статей партийных работников. Доклад Центрального Болгарского бюро в подотдел печати ЦК КП(б)У о состоянии газеты на болгарском языке «Серп и Чук» и др. вопросам издательско-редакционной деятельности за 7.01.1925 – 30.12.1925 р., 253 арк.
233. Спр. 2014. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У губернским и окружным комитетам партии о мерах по усилению роли газеты «Коммунис» и широкому распространению ее в массах. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, Секретариата ЦК КП(б)У, справки, переписка о работе и положении дел в издательстве и редакции газеты «Коммунист». В деле имеются протоколы заседаний редколлегии газеты «Коммунист» за 2.01.1925 – 19.11.1925 р., 154 арк.
234. Спр. 2015. Доклад комиссии ЦК КП(б)У в Центральную ревизионную комиссию КП(б)У по обследованию редакции газеты «Коммунист» за 1925 р., 111 арк.
235. Спр. 2016. Статья (доклад) В.П. Затонского «Национальный вопрос на Украине». Обзор (автор Д.З. Лебедь) к статьям В.И. Ленина, посвященным вопросам печати, критики, равенства, демократии за 1925 р., 49 арк.
236. Спр. 2018. Справки, письма, протоколы собраний и другие документы литературных объединений Украины «Плуг» и «Гарт», переписка с ними отдела печати ЦК КП(б)У за 12.01.1925 – 12.11.1925 р., 45 арк.

237. Спр. 2256. Статья Юрия Ларина «О проведении культурно-общественной национализации» за 10.12.1926 р., 56 арк.
238. Спр. 2257. Статья Миколы Хвильового «Україна чи Малоросія?». Открытое письмо академика М.С. Грушевского к участникам его юбилейного вечера за 3.10.1926 р., 102 арк.
239. Спр. 2259. Стенограмма совещания при отделе печати ЦК КП(б)У работников писательских организаций, редакций газет, Института журналистики о развитии украинской литературы за 12.10.1926 р., 92 арк.
240. Спр. 2260. Протоколы заседаний комиссий Оргбюро и отдела печати ЦК КП(б)У о рассмотрении бюджета печати, материальное положение газеты «Радянське село». Резолюции советских редакторов окружных газет при отделе печати ЦК партии. Докладные записки, письма отдела печати в ЦК КП(б)У об украинизации печати, популяризации постановления XIV съезда партии, работе издательств, развитии украинской художественной литературы, состоянии юношеской прессы и другие вопросы. Копия письма М. Горького к А.А. Слесаренко об издании повести «Мать» за 3.02.1926 – 25.04.1926 р., 133 арк.
241. Спр. 2261. Докладная записка Государственного издательства Украины в ЦК КП(б)У о его работе за период с 1925 по 1926 г. за 5.02.1926 – 7.08.1926 р., 54 арк.
242. Спр. 2262. Докладные записки, письма издательства «Коммунист» в ЦК КП(б)У о производственных планах, финансовом положении, тиражах издаваемых газет и другим вопросам за 1.01.1926 – 1.01.1927 рр., 61 арк.
243. Спр. 2263. Резолюция широкой коллегии, акт комиссии отдела печати ЦК КП(б)У об издательской, торговой, финансовой деятельности, штатах издательства «Пролетарий». Отчеты газеты «Радянське село» в ЦК КП(б)У о работе редакции за 8.02.1926 – 18.11.1926 р., 70 арк.
244. Спр. 2493. Циркулярные письма ЦК КП(б)У о задачах прессы в республике, создании новых газет и журналов, выписки из протоколов Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У, переписка с партийными органами, Наркомпросом, издательствами газет и журналов о состоянии издательской

- работы, перспективах ее развития, партийном руководстве прессой за 4.01.1927 – 31.12.1927 р., 232 арк.
245. Спр. 2695. Докладные записки Наркомпроса УСРР, культурно-просветительских и профсоюзных организаций, переписка о состоянии литературы, деятельности литературно-издательских учреждений в республике, оказании помощи украинским писателям, создании Дома литераторов. Письма писателей в ЦК КП(б)У о литературных группировках на Украине за 20.01.1928 – 28.12.1928 р., 71 арк.
246. Спр. 2696. Отчет Союза революционных писателей «Західна Україна» за период с февраля 1927 г. по март 1928 года, план издательской работы на 1927-1928 гг., список членов Союза, присланные в ЦК КП(б)У с просьбой оказать содействие в дальнейшей деятельности Союза за 9.07.1928 р., 17 арк.
247. Спр. 2697. Циркулярные письма ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, отдела прессы ЦК КП(б)У по вопросам деятельности издательств, редакций газет, их участия в массово-политических кампаниях, усилении внимания к вопросам самокритики на страницах газет за 3.01.1928 – 13.10.1928 р., 53 арк.
248. Спр. 2698. Выписки из протоколов заседаний Политбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, докладные записки, справки партийных советских органов, переписка с издательствами и редакциями республиканских и окружных газет об усилении их деятельности, характере публикуемого материала, создании новых редакций, взаимоотношении с центральными издательствами, созыве Всеукраинского совещания рабкоров и другим вопросам за 9.01.1928 – 20.07.1928 р., 181 арк.
249. Спр. 2699. Выписки из протоколов заседаний Политбюро и Секретариата ЦК КП(б)У, справки партийных и советских органов, переписка с издательствами и редакциями газет о работе прессы, характере публикуемого материала, расширении тиража газет и создании новых редакций, подготовке к Всеукраинскому совещанию рабкоров, финансовом и материальном обеспечении и другим организационным и текущим вопросам прессы за 7.08.1928 – 10.01.1929 р., 152 арк.

250. Спр. 2701. Докладные записки отдела прессы ЦК КП(б)У, Государственного издательства Украины, выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, переписка о состоянии книготорговли в республике, распространении украинских книг среди рабочих и крестьян республики, издательских планах и другим вопросам за январь 1928 – 21.12.1928 г., 31 арк.
251. Спр. 2926. Резолюция совещания при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У о задачах пролетарской литературы. Выписка из протокола заседания правления Государственного издательства РСФСР о результатах совещания с украинскими писателями. Докладные записки, письма Госиздата Украины, Всеукраинского филиала Центрального издательства народов СССР, Комитета по делам печати в ЦК КП(б)У о состоянии книготорговли на Украине, деятельности Всеукраинского филиала Центрального издательства народов СССР, проекте бюджета прессы на 1929-1930 гг. и другим вопросам. Приветствие секретаря ЦК КП(б)У Л.М. Кагановича ЦК КП(б)У газете «Комуніст» в связи с трехлетием украинизации газеты за 8.02.1929 – 9.12.1929 г., 58 арк.
252. Спр. 2927. Стенограмма совещания в агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У об издании Большой Советской Украинской Энциклопедии за 18.12.1929 г., 17 арк.
253. Спр. 3090. Выписка из протокола заседания Секретариата ЦК КП(б)У о сокращении периодических изданий на Украине. Докладная записка, справки, бюллетени сектора прессы культпропотдела ЦК КП(б)У о состоянии районной крестьянской прессы, издании массово-политической и теоретической литературы для Донбасса и другим вопросам за 13.01.1930 – 19.12.1930 г., 71 арк.
254. Спр. 3103. Докладные записки, письма Народного комиссариата просвещения УССР, Государственного издательства Украины, Комитета по делам печати при СНК УССР в ЦК КП(б)У об издании произведений Ленина на украинском языке, работе издательств и другим вопросам. Протоколы заседаний партбюро редакции Украинской Советской Энциклопедии за 18.04.1930 – 27.12.1930 г., 67 арк.

255. Спр. 3104. Проект постановления Оргбюро ЦК КП(б)У о рассмотрении общественного промфинплана издательств Украины на 1929/30 г. и объяснительная записка Комитета по делам печати при народном комиссариате торговли УССР к нему за 1.02.1930 – 21.02.1930 р., 39 арк.
256. Спр. 3109. Отчеты, докладные записки, письма Всеукраинского кооперативного книготоргового и издательского союза «Книгосоюз» в ЦК КП(б)У о работе союза в 1928-1930 гг., создании государственного издательского объединения и другим вопросам за 1.02.1930 – 23.07.1930 р., 66 арк.
257. Спр. 4183. Постановления и циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации партийных и советских органов, переписка с Госиздатом Украины, Комитетом по делам печати при СНК УССР, редакциям газет по вопросам работы издательств, издания избранных произведений Маркса, Энгельса, Ленина на украинском языке, усилении внимания к изданиям книг на языках национальных меньшинств. Обзор писем, поступивших в редакцию газеты «Радянське село», связанных с перегибами в вопросах коллективизации и хлебозаготовок. Циркулярное письмо ЦК КП(б)У партийным организациям в связи с пятилетием выхода газеты «Комуніст» на украинском языке за 21.01.1931 – 2.12.1931 р., 185 арк.
258. Спр. 4190. Докладная записка А Хвыли о состоянии украинской литературы. Докладная записка Всеукраинской литературной организации пролетарских комсомольских писателей «Молодняк» в ЦК КП(б)У об оказании помощи в ее деятельности. Перечень изданной литературы по вопросам коллективизации и ликвидации кулачества как класса за 8.02.1931 – 1.10.1931 р., 49 арк.
259. Спр. 5298. Письма ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У об издании произведений Ленина на украинском языке. Директивные письма ЦК КП(б)У, бюллетени культпропотдела ЦК, докладные записки «Союзпечати», редколлегии журналов о состоянии и работе прессы. Протоколы заседаний редбюро Украинской Советской Энциклопедии за 9.03.1932 – 27.12.1932 р., 73 арк.
260. Спр. 5299. Сводный промфинплан издательств Украины на 1932 г., 58 арк.

261. Спр. 5304. Статья Е. Гринчака о борьбе с националистической контрабандой на литературном фронте за 1932 г., 28 арк.
262. Спр. 6216. Постановления, циркулярные письма ЦК КП(б)У, докладные записки, переписка партийных, советских и общественных организаций по вопросам работы редакций газет, качестве публикуемых материалов и другим вопросам работы редакций газет. В деле имеется письмо редакции газеты «Молодой Большевик» на имя секретаря ЦК КП(б)У П.П. Постышева с приглашением на юбилей газеты за 1.01.1933 – 30.12.1933 г., 178 арк.
263. Спр. 6217. Докладные записки Оргинстра ЦК КП(б)У в Секретариат ЦК КП(б)У, справки, информации партийных, советских, общественных организаций, переписка с Партиздатом ЦК ВКП(б) о состоянии и работе партийно-политических и молодежных журналов за 9.01.1933 – 11.12.1933 г., 43 арк.
264. Спр. 6218. Переписка с Партиздатом, обкомами КП(б)У, Наркомпросом УССР, РАТАУ, справки агитационно-массового отдела ЦК КП(б)У о качестве издаваемой литературы, созыве расширенного пленума союза советских писателей, ошибках, допущенных при переводе произведений К. Маркса и Ф. Энгельса на украинский язык, поездке писателей и ученых за границу. Письмо Ивана Кулиша в редакцию (не сказано в какую) о своей литературной деятельности и хвилевизме в литературе. Список писателей, представленных к персональным пенсиям. Список с краткими сведениями об украинских, русских и еврейских писателях на Украине за 12.01.1933 – 7.12.1933 г., 176 арк.
265. Спр. 6220. Информационный обзор «про окремі факти проявів націоналізму в літературі, критиці, театрі, музиці, образотворчому мистецтві та літературних працях М. Скрипника» (за підписью Д.Галушко) за 14.08.1933 г., 71 арк.
266. Спр. 6439. Постановления ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, информации культпропотдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, советских и профессиональных органов, редакторов газет по вопросам состояния и работы центральных, областных, городских газет, составе и качестве публикуемого материала за 10.07.1934 – 29.12.1934 г., 217 арк.

267. Спр. 6441. Постановления ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, переписка культотдела ЦК КП(б)У, Наркомата культпропотдела просвещения УССР, Госиздата УССР по вопросам работы журналов, издательств «Литература и искусство», «Детиздата», «Нацмениздата» и др.), их финансового состояния за 3.01.1934 – 31.12.1934 р., 169 арк.
268. Спр. 6442. Переписка с издательством ЦК КП(б)У «Партиздатом», Главлитом, Центральным Архивным Управлением УССР, обкомами КП(б)У, отдельными авторами о подготовке к изданию сборников документов, статей, брошюр, учебников, качестве издаваемой печатной продукции, переводе на украинский язык «Очерков истории ВКП(б)». письма культпропотдела ЦК ВКП(б), докладные записки, тезисы доклада по подготовке к Всесоюзному съезду писателей. В деле имеется письмо В. Винниченко на имя М. Хвылевого от 12 августа 1927 г. за 16.01.1934 – 14.12.1934 р., 154 арк.
269. Спр. 6634. Справки отдела пратпропаганды и агитации ЦК КП(б)У о состоянии украинизации в республике за 08.10.1935 – 9.11.1935 р., 133 арк.
270. Спр. 6646. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные письма, докладные записки, справки, письма, телеграммы ЦК КП(б)У, обкомов партии, издательств, редакций обо издании книг, журналов, газет, работе Главлита УССР, издательств, редакций, состоянии полиграфической базы за 2.01.1935 – 17.08.1935 р., 205 арк.
271. Спр. 6647. Протокол комиссии ЦК КП(б)У об издании произведений В.И. Ленина на украинском языке. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные записки, справки, письма, телеграммы обкомов партии, издательств, редакций об издании книг, журналов, газет, работе Главлита УССР, издательств, редакций, выписке иностранной литературы, состоянии полиграфической базы за 19.08.1935 – 30.12.1935 р., 206 арк.
272. Спр. 6650. Докладная записка комиссии ЦК КП(б)У по обследованию издательства «Украинский рабочий» и приложения к ней за 17.01.1935 – 17.01.1935 р., 78 арк.
273. Спр. 6841. Постановления Оргбюро ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, переписка ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б), обкомами, горкомами партии, советскими,

- хозяйственными органами, издательствами и редакциями об издании газет и журналов, в том числе на языках нацменьшинств Украины, обеспечении их бумагой, о журнальных кадрах, работе газетных издательств, тематической направленности периодической печати, подписке. Списки районных ежедневных и многотиражных газет УССР за 11.07.1936 – 31.12.1936 р., 144 арк.
274. Спр. 6843. Обзорные сводки по центральным газетам Украины, подготовленные отделом печати и издательств для секретарей ЦК КП(б)У за 2 січня – серпень 1936 р., 65 арк.
275. Спр. 6844. Сводки и обзоры, список рассылки обзоров областных газет Украины, подготовленных отделом печати и издательств ЦК КП(б)У за 19 березня – серпень 1936 р., 98 арк.
276. Спр. 6845. Докладная записка отдела печати и издательств секретарям ЦК КП(б)У о роли и участии рабселькоров в развитии стахановского движения (с приложениями) за 8 жовтня 1936 р., 58 арк.
277. Спр. 6846. Проекты постановлений ЦК КП(б)У, докладные записки, переписка ЦК КП(б)У с ЦК ВКП(б), партийными и советскими органами, издательствами по вопросам подготовки, издания и распространения социально-политической литературы, оплаты труда политредакторов Главлита при издательствах. Тематический план партийного издательства ЦК КП(б)У на 1936 год за 3.01.1936 – 26.12.1936 р., 142 арк.
278. Спр. 6847. Протоколы постановлений Секретариата ЦК КП(б)У, СНК УССР, докладные записки, справки, переписка ЦК КП(б)У с партийными, советскими органами, учреждениями, издательствами о выпуске и распространении научно-технической, учебной, др. литературы, планах издательств, обеспечении их бумагой. Сводки Главлита за 10.01.1936 – 28.12.1936 р., 109 арк.
279. Спр. 6848. Докладные записки, переписка ЦК КП(б)У с отделом печати и издательств ЦК ВКП(б), Союзом писателей СССР, издательствами, ЦК ЛКСМУ по вопросам издания и распространения художественной, детской литературы, имеется приветственное письмо Союза советских писателей Грузии за 16.03.1936 – 14.12.1936 р., 65 арк.

280. Спр. 7100. Письма отдела печати и издательств ЦК ВКП(б) в ЦК КП(б)У, телеграммы ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, информации, справки партийных и литературных издательств, журналов, переписка с партийными и советскими органами о тематических планах издательств, подготовке юбилейных изданий, работе Украинского издательства национальных меньшинств, Детгиздата, издании 2-х томника произведений Т.Г. Шевченко, учебниках для колхозного актива на языке национальных меньшинств, материальном и хозяйственном обеспечении органов печати за 1.01.1937 – 29.10.1937 р., 185 арк.

281. Спр. 7101. Письма, телеграммы ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), справки, докладные записки отдела печати и издательств ЦК КП(б)У на имя секретарей ЦК, переписка с редакциями газет, ее корреспондентами, дирекцией «Союзпечать», РАТАУ по вопросам работы редакций газет, утверждений их тиража, качества публикуемого материала, проведении дня печати, о финансовом и хозяйственном обеспечении за 3.01.1937 – 9.09.1937 р., 116 арк.

282. Спр. 7102. Докладные записки, справки, письма по вопросам работы Главлита УССР, о системе книгокультторга УССР и КОГИЗ'а за 17.01.1937 – 28.05.1937 р., 74 арк.

Ф. 7. Центральный комитет ЛКСМУ.

Оп. 12. Документы з'їздів, конференцій, пленумів, Бюро і Секретаріату ЦК ЛКСМУ та його відділів. 1923-1941 рр.

283. Спр. 83. Планы работы Отдела прессы, печати, политпросветработы, нацменотдела, информстатотдела, бюро комдвижения ЦК ЛКСМУ за квітень 1926 – 2.11.1926 р., 17 арк.

284. Спр. 195. Стенограмма заседаний IV пленума Центрального Комитета ЛКСМУ за 20.12.1928 р., 4 арк.

285. Спр. 197. Стенограмма заседаний IV пленума Центрального Комитета ЛКСМУ за 20.12.1928 р., 43 арк.

286. Спр. 376. Телеграммы ЦК ВЛКСМ и обкомов ЛКСМУ по вопросам организационной и внутрисоюзной работы за 10.05.1932 – 1.06.1932 р., 291 арк.

287. Спр. 378. Договір видавництва «Пролетарій» з секретарем ЦК ЛКСМУ Андреевим об виданні брошури «Ітоги VI пленума ЦК ВЛКСМ» за 14.12.1932 р., 2 арк.
288. Спр. 392. Постанова Бюро ЦК ЛКСМУ об искривленнях в комсомольських організаціях Молдавії партійної лінії при проведенні хлібозаготовок і їх ліквідації за 20.04.1932 р., 4 арк.
289. Спр. 393. Постановлення ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, докладні записки, указання об участі комсомольських організацій в хлібозаготовках, ремонті тракторів, розвертванні соцсоревновання по боротьбі з втратами врожаю, підготовки до збирання врожаю і шефстві міських організацій над селом за 25.07.1932 – 31.12.1932 р., 53 арк.
290. Спр. 784. Проекти постановлень ЦК ЛКСМУ, Наркомпроса і Наркомздрава УСРСР, докладна записка, привітствія, об оздоровленні і культослуживанню дітей-школярів, о роботі видавництва дитячої літератури і посилки подарунків в дитячі доми за 1.01.1936 – 13.12.1936 р., 28 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України,
м. Київ.**

Ф. 577. Українське кооперативне видавництво «Рух», м. Харків.

Оп. 1. 1923-1931 рр.

291. Спр. 1. Статут та анкета видавництва. Листування з Державним видавництвом України, Книгоспілкою та ін. установами про видання книг, їх розповсюдження за 6.02.1923 – 13.11.1924 р., 134 арк.
292. Спр. 11. Видавничі плани. Статут та анкета видавництва. Листування з Книгоспілкою, Держвидавом України, авторами про видання книг, їх розповсюдження та ін. господарські питання. Список членів правління та ради пайщиків за 12.11.1924 – 3.08.1926 рр., 288 арк.
293. Спр. 20. Проект положення про Всеукраїнські з'їзди газетних і книговидавничих видавництв і підприємств по розповсюдженню друкованих видань. Протоколи бюро радянсько-партійних видавництв,

- засідань комісій по розгляду заявок видавництв, договорів з авторами. Видавничі плани. Листування з Центральним Статуправлінням, Книгоспілкою та ін. з видавничих питань та розповсюдження літератури. Видавничі угоди за 4.09.1925 – 14.07.1926 рр., 252 арк.
294. Спр. 30. Листування з Держвидавом України, Книгоспілкою, НКО, уповноваженими та окремими громадянами про порядок друкування замовлень, заключення угод на видання творів, рецензування творів та проходження рукописів, виплату гонорарів за 12.01.1926 – 1.10.1927 р., 115 арк.
295. Спр. 31. Листування з Держвидавом, Наркомфіном, Українбанком, редакціями журналу «Більшовик України», газети «Радянське село» та ін. про надсилку виданої літератури, її рецензування та з фінансових питань. Список співробітників за 28.06.1926 – 23.08.1927 рр., 103 арк.
296. Спр. 43. Листування з Комітетом в справах друку, Держвидавом України, Книгоспілкою про видання літератури за 1.10.1927 – 11.07.1928 рр., 21 арк.
297. Спр. 55. Листування з Валютним управлінням НКФ, Державним видавництвом України, Харківською окружною конторою наросвіти, конторою зв'язку та ін. установами з фінансових питань. Анкетні відомості про діяльність видавництва на 1 жовтня 1927 р. за 7.09.1928 – 30.09.1929 рр., 152 арк.
298. Спр. 56. Листування з Комітетом в справах друку УРСР, Наркомторгом, Держвидавом України, Книгоспілкою про виконання видавничих планів, розповсюдження літератури та ін. за 26.10.1928 – 26.07.1929 рр., 38 арк.
- Ф. 578. Всеукраїнське художнє видавництво Асоціації художників Червоної України (АХЧУ), м. Харків.**
- Оп.1. 1928-1932 рр.**
299. Спр. 4. Витяг з протоколу засідання Центральної президії АХЧУ про утворення Всеукраїнського художнього видавництва АХЧУ, протоколи засідань правління видавництва, службових нарад за 21.10.1929 – 22.09.1931 рр., 34 арк.
300. Спр. 19. Статут та положення про Всеукраїнське художнє видавництво АХЧУ, штатний розклад та обов'язки співробітників бази «Все для

- художника». Листування з Комітетом у справах друку при РНК УРСР, Книгоспілкою, Комісаріатом земельних справ УРСР, Київською міськрадою та ін. установами про виконання планів, видання агітаційних і наукових плакатів їх розповсюдження та своєчасну оплату виконаних замовлень за 29.11.1930 – 29.03.1931 рр., 211 арк.
301. Спр. 20. Статут видавництва, довідка про виконання постанови ЦК КП(б)У від 14 квітня 1931 року про посилення культобслуговування Донбасу видавництвами та культ установами за 20.09.1930 – 29.05.1931 рр., 30 арк.
302. Спр. 71. Протоколи загальних зборів, технічної наради правління та місцевого комітету. Список співробітників на 15 вересня 1931 р. за 15.09.1931 р. – 13.01.1932 рр. 13 арк.
303. Спр. 76. Звіт про роботу видавництва з січня 1930 р. по квітень 1931 р. Штатний розклад на 1931 р. Листування правління АХЧУ та видавництва з комітетом у справах друку при РНК УРСР, Книгоспілкою, видавництвом «Український робітник», Укрснабом, Мосторгом, Кримполіграфтрестом і ін. установами з питань фінансових розрахунків за виконані замовлення та одержання матеріалів для виробничих потреб за 2.03.1931 – 31.05.1931 р., 495 арк.
304. Спр. 122. Протокол засідання Центрального правління АХЧУ від 21 січня 1932 р. про створення ліквідкому. Документи (кошторис на витрати ліквідкому, акти про передачу матеріалів, листування з фінансових питань та ін.) про діяльність ліквідкому за 24.01.1932 – 19.05.1932 р., 68 арк.
305. Спр. 123. Накази №1-13 по основній діяльності та особовому складу. Постанова від 12 березня 1932 р. та наказ ліквідкому №1 від 27 березня 1932 р. про ліквідацію видавництва за 2.01.1932 – 27.03.1932 р., 20 арк.
- Ф. 584. Державне видавництво «Художня література» Народного комісаріату освіти УРСР, м. Харків**
- Оп. 1. 1927, 1929-1934 рр.**
306. Спр. 7. Протоколи засідань правління ДВОУ. Копії. Витяги з наказів по особовому складу та списки співробітників ЛПМу. Довідки про зарплату співробітників за 30.11.1930 – 11.11.1933 рр., 47 арк.

307. Спр. 14. Положення про редакції ЛПМу та посадові інструкції співробітників за 20.06.1931 – 2.12.1931 р., 57 арк.
308. Спр. 21. Зведений звіт по видавництвах ДВОУ за 1931 р. Список літератури, підготовленої до видання в IV кварталі 1931 р. за 1932 р., 14 арк.
309. Спр. 45. Розпорядження Головліту про термінові видання та контроль над друкованими матеріалами за 3.01.1932 – 27.10.1934 рр., 81 арк.
310. Спр. 60. Судові документи про стягнення заборгованості з авторів-боржників за 3.02.1932 – 2.04.1932 рр., 29 арк.
311. Спр. 82. Тематичний план на 1933 р. за 5.02.1933 – 29.12.1933 р., 74 арк.
312. Спр. 105. Протоколи засідань правлінь ЛПМу та видавництва «Радянська література» за 19.02.1934 – 17.06.1934 р., 25 арк.
313. Спр. 118. Тематичний план видавництва на 1934 рік, 21 арк.
314. Спр. 128. Список літератури, що вийшла з друку в 1934 р., 16 арк.

Ф. 585. Кооперативне видавниче товариство пролетарських письменників «Гарт», м. Харків.

Оп. 1. 1931 р.

315. Спр. 1. Договори та реєстри договорів видавництва з авторами про видання та перевидання їх творів за 2.01.1931 – 23.12.1931 р., 71 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ.

316. Спр. 52. Обвинительное заключение по делу вредительства в книгораспространении на Украине за 1931 р., 91 арк.
317. Спр. 128. Обвинительное заключение по делу №107388 о контр-революционной вредительской группе в государственном издательстве РСФСР за 1931 р., 118 арк.
318. Спр. 185. Докладная записка о вредительстве в книгораспространении на Украине за 1931 р., 78 арк.
319. Спр. 36546 в 12 т., т.1. Следственное дело №1255 по обвинению Ковалева Льва Борисовича, Кулиша Николая Гурьевича, Эпика Григория Даниловича и др. за 7.12.1934 – 17.01.1935 рр., 224 арк.

320. Спр. 36546 в 12 т., т. 2. Следственное дело №1255 по обвинению Полоцкого Александра Аркадьевича, Любченко Николая Петровича, Семко-Ковачука Семена Михайловича, Кудри Данила Евменовича, Мазуренко Юрия Петровича за 8.12.1934 – 7.03.1935 гг., 359 арк.
321. Спр. 36546 в 12 т., т. 3. Следственное дело №1255 по обвинению Ковалева Льва Борисовича, Кулиша Николая Гурьевича, Эпика Григория Даниловича и др. за 6.11.1934 – 19.12.1934 гг., 238 арк.
322. Спр. 36546 в 12 т., т. 4. Следственное дело №1255 по обвинению Ковалева Л.Б., Кулиша Н.Г., Эпика Г.Д. за 9.12.1934 – 15.02.1935 гг., 226 арк.
323. Спр. 36546 в 12 т., т. 5. Следственное дело №1255 по обвинению Ковалева Л.Б., Кулиша Н.Г., Эпика Г.Д. и др. Полищука В.Л., Штанько-Вражливого В.Я. и Пидмогильного В.П. за 7.12.1934 – 21.03.1935 гг., 355 арк.
324. Спр. 36546 в 12 т., т.6. Следственное дело №1255 по обвинению Плужника Евгения Павловича, Панова Андрея Степановича, Штангеля Владимира Факиевича по статье 54-8, 54-11 УК УССР за 7.12.1934 – 3.02.1935 гг., 250 арк.
325. Спр. 36546 в 12 т., т. 7. Следственное дело №1255 по обвинению Ковалева Л.Б., Кулиша Н.Г. и др. Ванченко Петра Захаровича, Майфета Григория Иосифовича, Ковинько Александра Ивановича по статье 54-8, 54-11 УК УССР за 19.12.1934 – 13.01.1935 гг., 176 арк.
326. Спр. 36546 в 12 т., т. 8. Следственное дело №1255 по обвинению Полоцкого Александра Аркадьевича, Любченко Николая Петровича, Семко-Ковачука Семена Михайловича и др. по статье 54-8, 54-11 УК УССР за 15.01.1935 – 25.03.1935 гг., 146 арк.
327. Спр. 36546 в 12 т., т. 9. Следственное дело №1255 по обвинению Майфета Григория Иосифовича в пр. пр. статье 54-8, 54-11 УК УССР за 25.12.1950 – 27.06.1951 гг., 49 арк.
328. Спр. 36546 в 12 т., т. 10. Следственное дело №162 по обвинению Ковинько Александра Ивановича в пр. пр. статье 54-8, 54-11 УК УССР за 3.01.1950 – 28.02.1950 гг., 42 арк.
329. Спр. 36546 в 12 т., т. 11. Материалы проверки за 29.11.1953 – 11.03.1963 гг., 250 арк.

330. Спр. 36546 в 12 т., т. 12. Дело по обвинению Кудри Данила Евменовича за 11.05.1951 – 4.12.1956 pp., 47 арк.

Держаний архів Київський області, м. Київ.

Ф. Р-977. Киевское областное отделение государственного издательства РСФСР, г. Киев.

Оп. 1. 1923-1927 pp.

331. Спр.1. Циркуляры и распоряжения Торгового сектора за 1923 г. Договор с Центросоюзом от 24.04.1923 г. о распространении изданий за 1923 p., 25 арк.

Ф. Р-2933. Київська філія державного видавництва України.

Оп. 1. 1920-1934 pp.

332. Спр. 1. Накази та розпорядження за 1922 p., 340 арк.

333. Спр. 2. Положення про Держвидав України, обіжники, протоколи засідань та листування з філіями видавництва про друкування літератури за 1922 p., 418 арк.

334. Спр. 15. Огляд та відомості про діяльність Київського відділу Держвидавництва та торговельної кантори відділу за 1923 p., 9 арк.

335. Спр. 18. Доповідна записка про наслідки обслідування Вінницької філії Держвидаву та матеріали до доповідної записки за 1923 p., 56 арк.

336. Спр. 31. Рукопис Єрьоміна «Как увеличить урожай хлебов на Украине» за 14.05.1924 – 16.09.1926 pp., 284 арк.

337. Спр. 111. Обіжчики за 1925-1926 pp., 779 арк.

338. Спр. 363. Положення про державне видавництво УРСР від 16 травня 1922 p. та про реорганізацію губернських видавничих відділів. Структура центрального видавництва. Доповідна записка про передачу справ ліквідованої Київської книжкової палати за 1922 p., 182 арк.

339. Спр. 365. Акты обследования работы облгосиздата и Винницкого губиздата за 2.12.1921 – 2.10.1922 p., 75 арк.

340. Спр. 366. Отчет о работе за 1921-1922 гг., за 1922 p., 282 арк.

Державний архів Харківської області, м. Харків.

Ф. 3. Куп'янський окружний комітет КП(б)У

Оп. 1. 1926-1930 рр.

341. Спр. 40. Документи засідань бюро ОПК у справах розповсюдження преси, передплати газети «Комуніст» за 12.05.1926 – 19.11.1926 р., 201 арк.

Ф. 5. Харківський окружний комітет КП(б)У

Оп. 1. 1926-1931 рр.

342. Спр. 13. Протоколи засідань бюро ОПК та матеріали до них у питанні про стан преси, діяльність редакцій газет «Селянин Харківщини», «Харьковский пролетарій», про стан робсількорівського руху та керівництво ним за 8.07.1926 – 18.12.1926 р., 236 арк.

343. Спр. 34. Матеріали бюро ОПК про підготовку до Всесоюзної робсількорівської наради, протокол спільного засідання робкорів «Правды» і редакції журналу «Рабоче-крестьянский корреспондент» за 18.06.1928 – 25.09.1928 р., 122 арк.

344. Спр. 55. Матеріали засідань бюро ОПК про стан газети «Комуніст», доповідь редактора Тарана, резолюція бюро за 21.05.1929 – 11.06.1929 р., 49 арк.

345. Спр. 56. Матеріали засідань бюро про стан роботи періодичної преси в окрузі (циркуляри, розпорядження, відомості, довідки) за 16.06.1929 – 28.08.1929 р., 5 арк.

346. Спр. 69. Матеріали бюро про хід українізації в пресі, рішення ОПК про українізацію газети «Харківський пролетар» за 1.03.1930 – 5.04.1930 р., 42 арк.

Ф. 845 Харьковский окружной исполнительный комитет советов рабочих и крестьянских депутатов

Оп. 3. 1924-1930 рр.

347. Спр. 3408. Протоколы заседания президиума окрисполкома № 121-140 за 9.07.1928 – 10.10.1928 г., 651 арк.

**Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
м. Київ.**

Ф. І. Літературні матеріали

348. Спр. 26170. Протокол №56 спільного зібрання УАН за 31 травня 1920 р.,
8 арк.

349. Спр. 26266. Протокол №155 спільного зібрання УАН за 11 грудня 1922 р.,
16 арк.

**Ф. Х. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук (УАН –
ВУАН). 1918-1934 рр.**

350. Спр.18067. Савченко Федір. Засідання комісії Західної України УАН
[Хроніка], 4 арк.

351. Спр.2327. Повідомлення всеукраїнського товариства культурного зв'язку з
закордоном історичній секції ВУАН про організацію пресбюро за
17.05.1929 р., 2 арк.

**Ф. 47. Український науково-дослідний інститут книгознавства. 1922-
1935 рр.**

352. Спр. 21. Листування з Наркоматом освіти УРСР, бібліотеками,
видавництвами та ін. з методичних та організаційних питань діяльності
УНІК, про участь у виставці українського друку у Празі за 2 січня – 31
грудня 1924 р., 68 арк.

353. Спр. 26. Інструкції, програми, пояснюючі записки про організацію курсів
практикантів з книжково-торгівельної справи, вищих курсів та технікуму
книгознавства при УНІКУ на 1924/25 р., 19 арк.

354. Спр. 45. Листування з Українською книжковою палатою, Держвидавком
України, іншими видавництвами та редакціями, бібліотеками та приватними
особами про придбання та обмін виданнями за 3 січня – 28 грудня 1925 р.,
129 арк.

355. Спр. 121. Матеріали до спостереження над читанням книжок учнями 5-7
класів, про поширення української книжки серед масового читача та про
інтереси до неї за 1927 р., 8 арк.

Ф. 50. Всеукраїнське музичне товариство ім. Леонтовича. 1922-1928 рр.

356. Спр. 1522. Бюлетень №1-3, 6-7, 9 Київської філії Державного Видавництва України, нові книги, що вийшли з друку в 1927-1928 рр., 35 арк.
357. Спр. 399. Реклами видавництв; редакцій СРСР та УРСР про вихід періодичної та монографічної літератури за 1925-1928 рр., 17 арк.
- Ф. 170. Грінченко Борис Дмитрович (псевдоніми – Вартовий, Вільхівський, Василь Чайченко, Перекотиполе, Л. Яворенко та ін. 1863-1910) – письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, громадсько-культурний діяч.**
358. Спр. 700. «Слово», видавниче товариство Грінченко М.М. Запрошення на збори товариства за травень 1924 р., 1 арк.
- Ф. 290 Всеукраїнський центральний кооперативний музей. 1923-1935 рр.**
359. Спр. 124. Акти на матеріали, що їх одержано від Миколи Васильовича Левитського за 1928-1930 рр., 18 арк.

2. Опубліковані джерела

360. Відчит Всеукраїнського книжкового видавництва УСРР за 1920 рік. – Х., 1921. – С.12.
361. Декреты Советской власти. – М.: Политиздат, 1975. – Т.7. – 386 с.
362. Державне видавництво України. Видання ДВУ за перше півріччя 1930. – К.: Вид-во Укр. б. р. – 166 с.
363. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Ч. 1. – К., 1921. – С. 23.
364. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – Ч. 15. – С. 251-252.
365. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – К., 1922. – Ч. 37. – С. 602, 604.
366. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – К., 1922. – Ч. 38. – вересень. – С. 622.
367. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 49. – С. 866-867.

368. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1922. – № 53. – С. 1000.
369. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1923. – № 4. – С. 75-76, 280, 289.
370. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1923. – № 7. – С. 117.
371. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1923. – № 26. – С. 379, 395.
372. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1924. – Ч. 15. – С. 153.
373. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1924. – Ч. 21-22. – С. 38.
374. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1925. – Ч. 20. – С. 142.
375. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1925. – Ч. 23. – С. 170.
376. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1925. – Ч. 32. – С. 252.
377. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.
– 1925. – Ч. 81. – С. 473.
378. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України,
1934. – №11. – С.13-14.
379. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України,
1938. – №24. – С. 7.
380. ЗЗ УСРР. – 1933. – №49. – Арт. 637-638.
381. ЗЗ УСРР. – 1935. – №18. – Арт. 97.
382. Звіт «Книгоспілки» за 3-й операційний рік. – Х., 1926. – 17 с.
383. Звіт кооперативного видавництва «Рух» за 1926-1927 рік. – Х., 1927. – 8 с.
384. Издательское дело в первые годы Советской власти (1917-1922): Сборник документов и материалов. – М., 1972. – 346 с.

385. История советской политической цензуры. Документы и комментарии / сост. Т.М. Горяева. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 672 с.
386. Книга и книжное дело в СССР: Сб. док. и мат. (1917-1941). – К.: «Наукова думка», 1965. – 478 с.
387. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917-1941 гг. – К.: «Наукова думка», 1985. – 478 с.
388. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1: 1918-1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
389. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Ч. 1. – К.: Політвидав України, 1981. – 895 с.
390. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: [збірник документів і матеріалів / укл. Ю.Ю. Кондуфор]. – К.: Наукова думка, 1979. – 666 с.
391. Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і рад. уряду 1917-1959 рр.: зб. документів: в 2 т.– Т. 1: 1917 – червень 1941 / [упоряд. З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко та ін.] – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 883 с.
392. Наркомпрос в новой экономической обстановке. Материалы Всеукраинского совещания 17-23 ноября 1921 г. – 2-й вып. – Х., 1921. – 55 с.
393. Національний перепис робітників та службовців України (жовтень-листопад 1929 р.): [зб. стат. матеріалів / укл. І. Златопольський]. – Х.: «Український робітник», 1930. – 157 с.
394. О партийной и советской печати: Сборник документов. – М., 1954. – 635 с.
395. Правда історії: діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918-1925) : [зб. документів і матеріалів / укл. М.О. Рибаків]. – К.: Кий, 2001. – 156 с.
396. Преса Української РСР: 1918-1985 : [стат. довід. / укл. Н. В. Погонєць; Кн. палата УРСР ім. І. Федорова]. – Харків: Вид-во ЦСУ УРСР, 1986.– 218 с.
397. Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б). – К.: Держполітвидав, 1950. – 568 с.

398. Собрание законений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. – № 23. – С. 689-690.
399. Статистична хроніка ЦСУ, 1926. – 15 травня. – №38. – Х.: Державна статистика УСРР, 1926. – 63 с.
400. Статут Всеукраїнської кооперативної книготорговельної та видавничої спілки «Книгоспілка». – К., 1924. – 4 с.
401. Українська літературна енциклопедія: в 5 т. / [Редколегія: І.О. Дзеверін (від. ред.) та ін.]. – Т. 2. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1995. – 496 с.
402. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1963. – Т. 12. – 576 с.
403. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1963. – Т. 14. – 592 с.
404. Українська Радянська Соціалістична Республіка: Енциклопедичний довідник. – К.: Гол. редакція УРЕ, 1986. – 496 с.
405. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті : [документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. II. – 420 с.
406. Устав Харьковського кооперативного видавництва «Пролетарий». – Х., 1922. – 5 с.
407. Цензура в Советском Союзе. 1917-1991: [документи / сост. А.В. Блюм]. – М.: РОССИЗН, 2004. – 247 с.

3. Періодичні видання

408. Абрамов Г. Кооперативна книготоргівля на переломі / Г. Абрамов // Радянський книгар. – 1930. – № 1. – С. 6-7.
409. Агуф М. До реорганізації видавничої справи на Україні / М. Агуф // Радянський книгар. – 1930. – №12 (17). – С. 1-4.
410. Агуф М. На шляху культурної революції / М. Агуф // Комуніст. – 1926. – 3 липня.
411. Агуф М. Потрібна перебудова роботи видавництва на Україні / М. Агуф // Радянський книгар. – 1931. – №25-27. – С. 1-5.

412. Александров О. Книжкова продукція ДВОУ першого півріччя 1931 року (За матеріалами Української книжкової палати) / О. Александров // Радянський книгар. – 1931. – №28-29. – С. 15-16.
413. Бородкін В. Проблема вітрини / В. Бородкін // Радянський книгар. – 1930. – № 3. – С. 7-9.
414. Броніцька Т. Відділ державної статистики друку: становлення та розвиток / Т. Броніцька // Вісник Книжкової палати. – 1998. – № 7. – С. 3-5.
415. Васильків Г. Типізація видавництв України / Г. Васильків // Радянський книгар. – 1930. – №17-18. – С. 5-7.
416. Видавнича робота на нових рейках (Розмова з головою правління ДВОУ тов. Крихом) // Радянський книгар. – 1930. – №21. – С.28.
417. Видання 1924 року // Літопис українського друку. – 1924. – № 2. – С.4-18.
418. Вимоги до п'єси для дітей: Затверджені Центральною Радою позашкільного виховання // Бюлетень НКО. – 1930. – №37. – С.16-17.
419. Волковицький В. Состояние и перспективы развития украинской полиграфической промышленности / В. Волковицький // Друкар. – 1927. – №5. – С.5.
420. Грицак Е. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922) / Е. Грицак // Літературно-Науковий Вісник. – 1923. – Кн. 9. – С. 55-64.
421. Грицак Е. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922) / Е. Грицак // Літературно-Науковий Вісник. – 1923. – Кн. 10. – С. 149-158.
422. Даниленко В. М. Згорання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті радянської України в 30-ті рр. / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 96-116.
423. Дегтярьова Н. Діяльність видавництва «Культур-Ліга» (1918-1932) в Україні. / Н. Дегтярьова, В. Журавльова // Вісник книжкової палати. – 2000. – №4. – С.24-26.
424. Дем'янчук В. Видавнича діяльність ВсеУкраїнської Академії наук // Бібліологічні вісті. – 1924. – № 1. – С. 9-17.

425. Добрий Е.Г. Три роки видавництва «Український робітник» / Е.Г. Добрий // Культура і побут (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). – 1928. – 11 серпня – С.8.
426. Доценко І. Книжку в маси / І. Доценко // Культура і побут (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). – 1928. – 19 травня.
427. Друга Всеукраїнська конференція друкарів // Друкар. – 1928. – №18. – С. 2-3.
428. За чіткий бойовий плян 1932 року // Радянський книгар. – 1931. – №34. – С. 1-5.
429. Загуменна О. Книготорговельна бібліографія 20-х років ХХ ст. / О. Загуменна // Вісник книжкової палати. – 1999. – №2. – С. 27-29.
430. Загуменна О. Розвиток книготорговельної бібліографії у 30-ті рр. ХХ ст. / О. Загуменна // Вісник книжкової палати. – 1999. – №5. – С. 37-38.
431. Зведений промфінплан книжкових видавництв на 1929-1930 р. // Радянський книгар. – 1930. - №2 (7). – С. 2-5.
432. Земляний А. та ін. Дати більшовицьку відсіч опортуністичній ревізії науки Маркса-Леніна-Сталіна про пресу / А. Земляний // Червона преса. – 1931. – № 35. – С. 1-3.
433. Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая / С. Ингулов // Красная нива. – 1928. – №19. – С. 7-11.
434. Ігнатенко В. Українська преса в 1922 р. / В. Ігнатенко // Бібліологічні вісті. – 1923. – №1. – С. 3-7.
435. Ігнатенко В. Історія української преси та її вивчення / В. Ігнатенко // Бібліологічні вісті. – 1923. – №3. – С. 21-34.
436. Кадри // Радянський книгар. – 1931. – №10-11. – С. 12.
437. Капустянський І. До підсумків української літератури / І. Капустянський // Література і побут. – 1929. – 14 серпня. – С. 14-15.
438. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцяті роки ХХ століття. / О. Каракоз // Вісник книжкової палати. – 2004. – №11. – С.29-33.
439. Карбівничий Б. Кооператори ще погано торгують книжкою / Б. Карбівничий // Радянський книгар. – 1930. – № 3. – С. 13-14.

440. Керекез Я. Проти єфремовщини в історії української книги: з приводу книжки Ю. Меженка «Українська книга часів Великої Революції / Я. Керекез // Життя і революція. – 1932. – №11-12. – С.154-162.
441. Клепіков С. Економічне вивчення книжкової справи / С. Клепніков // Бібліологічні вісті. – 1930. – №1. – С. 5-22.
442. Козаченко А. Книжкова продукція на Україні / А. Козаченко // Червона преса. – 1926. – № 10-11. – С. 8-13.
443. Козаченко А. Книжкова продукція УСРР (1923-1926) / А. Козаченко // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 2. – С. 24-45.
444. Кооперативное издательство «Культур-Лиги» (из беседы с заведующим тов. Б.И. Маршаком) // Пролетарская правда. – 1923. – 8 августа. – С.3-9.
445. Коряк В. Перше десятиріччя (Утворення української радянської літератури) / В. Коряк // Більшовик України. – 1927. – № 14. – С. 42-45.
446. Кульженко В. Минула та сучасна техніка друкарства / В. Кульженко // Бібліологічні вісті. – 1924. – №1-3. – С. 125-131.
447. Кучиріна Н. Організація управління видавничою справою в Україні: історичний аспект / Н. Кучиріна // Вісник книжкової палати, 2006. – №10. – С. 8-10.
448. Левин А. 10 лет нашего хозяйства / А. Левин // Друкар. – 1927. – №7. – С. 4-5.
449. Лисиченко Д. Українська преса в Катеринославі / Д. Лисиченко // Бібліологічні вісті. – 1923. – №2. – С.12-16.
450. Лисиченко Д. Стан книжкової торгівлі / Д. Лисиченко // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 4. – С. 39-44.
451. Лоєнко В. Педагогічні часописи на теренах України у 20-30-ті рр.. ХХ століття (Загальний огляд) / В. Лосенко. // Бібліотечна планета. – 2007. – №4. – С. 36-37.
452. Масненко В. Вчительство та становлення радянської школи на Україні у першій половині 20-х років / В. Масненко, І. Шарова // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 101-103.
453. Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х рр.: система, інституції, репресивна політика / В. Масненко // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81-90.

454. Махоніна О. Про колектори та редакційно-бібліографічний центр / О. Махоніна // Радянський книгар. – 1930. – № 1. – С. 12.
455. Музиченко С. До 50-річчя заснування Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії наук / С. Музиченко // Український історичний журнал. – 1971. – №6. – С. 128.
456. Нечаєв М. Готування кооперативних книжкових робітників на Україні / М. Нечаєв // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 3. – С. 141-145.
457. Нечаєв М. Проблема готування книгарських кадрів / М. Нечаєв // Радянський книгар. – 1930. – № 5. – С. 3-5.
458. Нові видання «Книгоспілки» // Бюлетень «Книгоспілки». – 1928. – №6-9. – 42 с.
459. Орлик О. Журнальні видання 20-30-х років ХХ століття як джерело дослідження видавничої справи в Україні / О. Орлик // Вісник книжкової палати. – 2009. – №.6 – С.37-40.
460. Орлик О. Журнальні видання України 1917-1920 років як джерело історії української преси / О. Орлик // Вісник книжкової палати. – 2008. – №5. – С.34-37.
461. Очеретянко В. Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданнями, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки / В. Очеретянко // З арх. ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ. – 1999. – №1/2. – С. 128-141.
462. Очеретянко В. І. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури / В.І. Очеретянко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 70-79.
463. Парахіна М. Етнографічні дослідження у виданнях ВУАН 20-30-х років ХХ ст. / М. Парахіна // Бібліотечний вісник. – 2002. – №5. – С. 40-49.
464. Перевірка виконання 6 вказівок т. Сталіна по видавництвах // Радянський книгар. – 1931. – №36. – С. 4-7.
465. Пилипенко С. 10 років української радянської книги / С. Пилипенко // Бюлетень Державного видавництва України. – 1929. – № 4/5. – С. 8-10.
466. Пігулін М. Українські видавництва в 1928/1929 році / М. Пігулін // Радянський книгар. – 1930. – № 3. – С. 3-4.

467. Положение с бумагой на Украине // Друкар. – 1928. – №15-16. – С. 5.
468. Попов М. М. Перетворити Україну на зразкову республіку: (Промова на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, листопад 1933 р.) / М.М. Попов // Червоний шлях. – 1933. – № 10. – С. 174-185.
469. Постанова ЦК ВКП(б) про видавничу роботу в дії // Радянський книгар. – 1931. – №30. – С. 19-21.
470. Постанова ЦК КП(б)У від 20 грудня 1929 р. (Витяг з проток. №88 засідання Президії ЦК КП(б)У 20.12.1929 р.) // Бюлетень НКО. – 1930. – №3. – С. 9-12.
471. Приходько А. Книжкова продукція на Україні за час революції / А. Приходько // Голос друку, 1921. – Вип. 1. – С. 30.
472. Про видавничу роботу. Постанова ЦК ВКП(б) від 15 серпня 1931 року на доповідь ОГІЗ'у // Радянський книгар. – 1931. – №24. – С. 4-7.
473. Про видання казок Андерсена: Постанова №469 Колегії НКО (з проток. Ч.30. 3-5.VIII.1929 р.) // Бюлетень НКО. – 1929. – №34 (173). – С. 3-6.
474. Про припинення діяльності видавництва «Космос» та «Слово»: Постанова №545 Колегії НКО (з проток. Ч. 36. 19.IX.1929 р.) // Бюлетень НКО. – 1929. – №40 (179). – С. 1.
475. Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі «Космоса»: Постанова Наркома освіти т. Скрипника від 9 січня 1930 р. // Бюлетень НКО. – 1930. – С. 3-9.
476. Радлев В. Некоторые итоги деятельности Госиздата Украины за 1922 год / В. Радлев // Книга. – 1923. – № 1. – С. 22-24.
477. Радченко А. Флагман наукового книговидання: Видавництво «Наукова думка»/ А. Радченко // Вісник Національної академії наук України, 2007. – Вип. 12. – С. 46-48.
478. Резолюція ЦК КП(б)У про поширення української книжки // Червона преса. – 1929. – №3. – С. 49-51.
479. Рекомендаційна бібліографія й колектори // Радянський книгар. – 1930. – № 6. – С. 9-10.
480. Реорганізація видавничої та книготорговельної справи на Україні // Бібліологічні вісті. – 1930. – № 3. – С. 144-148.

481. Рихлік Є. Новини друкарської техніки / Є. Рихлік // Бібліологічні вісті. – 1925. – №1/2. – С. 98-108.
482. Рубінський І. Пекуча справа / І. Рубінський // Радянський книгар. – 1930. – № 3. – С. 5-6.
483. Рудий Г. Періодика України 1917-1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – №1. – С. 29-35.
484. Рятуймо культуру. З преси // Книжка. – 1923. – Ч.6-10. С.119-121.
485. Сім Б. З біжучої роботи «Книгоспілки» /Б. Сім // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 6 липня.
486. Сірополко С. Духовні потреби населення як основа видавничої діяльності / С. Сірополко // Книжка. – 1923. – Ч. 6-10. – С. 67-68.
487. Смородін М. За Ленінову і Сталінову науку про пресу: (Промова на відкритих парт. зборах УКІЖу) / М. Смородін // Червона преса. – 1931. – № 21. – С. 11-13.
488. Солонська Н. Періодичні видання Національної бібліотеки України (1919-1998) / Н. Солонська // Бібліотечний вісник. – 1998. – №5. – С. 38-44.
489. Сошинська В. «Хроніка» на сторінках фахової періодики першої половини ХХ ст. (огляд публікацій) / В. Сошинська // Вісник книжкової палати. – 2004. – №7. – С. 50-52.
490. Стан і перспективи книжкового ринку (Всеукраїнська нарада в справі книжкової торгівлі) // Червона преса. – 1929. – №7. – С. 50-52.
491. Стан паперу // Друкар. – 1928. – №18. – С. 4.
492. Старовойт С. Становлення видавничої діяльності НАН України в перші роки її існування. / С. Старовойт // Бібліотечний вісник. – 2000. – С. 48-51.
493. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): організаційний аспект /М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2004. – №2. – С. 40-45.
494. Тимошик. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №9. – С. 32-34.

495. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №10. – С. 35-39.
496. Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні / Ю. Тищенко // Нова Україна. – Прага-Берлін. – 1923. – № 6. – С. 120-132.
497. У Комітеті у справах друку. Про роботу Центрвидаву // Радянський книгар. – 1930. – №23-24. – С. 27-28.
498. Український видавничий рух на Радянській Україні в 1920 році // Книжка. – 1922. – Ч.1-3. – С. 16-19.
499. Українська книжка в Радянській Україні: Ст. з газети «Український студент». З преси // Книжка. – 1923. – Ч. 1-5. С. 18-19.
500. Українські видавництва в 1928/29 році // Червона преса. – 1929. – С. 51-53.
501. Федотова О. Аналіз документального масиву видань спецфонду Книжкової палати України періоду 1917-1921 рр. / О. Федотова. // Вісник книжкової палати. – 2000. – №7. – С. 26-29.
502. Федотова О. Доля дитячої казки в Україні в більшовицьку добу (За матеріалами «Бюлетеня НКО» 1925-1933) / О. Федотова // Вісник книжкової палати. – 2003. – №12. – С. 35-37.
503. Федотова О. Книга, як об'єкт цензурної політики / О. Федотова // Вісник книжкової палати. – 2002. – №6. – С.30-35.
504. Фідельман Б. Видання та розповсюдження книги на Україні за 1 квартал / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1931. – №14. – С. 9-12.
505. Фідельман Б. До підсумків I-го півріччя 1929/30 року / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1930. – №10. – С. 2-4.
506. Фідельман Б. Книговидавництва в 3-ому кварталі 1929-30 року / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1930. – №17-18. – С. 10-13.
507. Фідельман Б. Плани першого півріччя III-го вирішального року українські видавництва не виконали / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1931. – №21-22. – С. 11-15.
508. Фідельман Б. Українські книжкові видавництва в 1928/29 році / Б. Фідельман // Радянський книгар. – 1930. – №13-14. – С. 8-11.

509. Хроніка // Культура і побут (додаток до газети «Вісті ВУЦВК»). – 1927. – 24 вересня – С. 8.
510. Хроніка // Радянський книгар. – 1929. – №1. – С. 18-23.
511. Хроніка // Радянський книгар. – 1929. – №2. – С. 20-26.
512. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – №10. – С. 27-30.
513. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – №15-16. – С. 31-39.
514. Хроніка // Радянський книгар. – 1930. – №21. – С. 30.
515. Хроніка. // Радянський книгар. – 1930. – №19. – С. 25-31.
516. Хроніка. // Радянський книгар. – 1930. – №21. – С. 29-31.
517. Хроніка. Книжкова справа // Бібліологічні вісті. – 1923. – № 3. – С. 58.
518. Хроніка. Книжкова справа // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1-2. – С. 188.
519. Хроніка. Кооперативна книготоргівля перед новими завданнями // Радянський книгар. – 1930. – №17-18. – С. 37-39.
520. Хроніка. Постанова Ради народних комісарів УСРР 21 серпня 1930 року про Державне видавниче об'єднання УСРР // Радянський книгар. – 1930. – №17-18. – С. 34-35.
521. Хроніка. Про реорганізацію «Книгоспілки» (Постанова Ради Народних комісарів УСРР) // Радянський книгар. – 1930. – №21. – С. 30-31.
522. Цванкін Я. Производственные планы издательств и их выполнение / Я. Цванкін // Друкар. – 1927. – №1. – С. 3-4.
523. Цифри вуличної торгівлі книжкою та періодикою // Червона преса. – 1929. – №7. – С. 49-50.
524. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово / В. Ченцов // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12-28.
525. Черняк Є. Журнальна проблема на Україні /Є. Черняк // Критика. – 1929. – № 12. – С. 4-6.
526. Чукін Д. Виставка нової української графіки в Харкові / Д. Чукін // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2-3. – С. 128-130.
527. Шабліовський Є. Більшовицьким темпом / Є. Шабліовський // Життя і революція. – 1933. – № 4/5. – С. 84-86.
528. Шліфер. Организационные формы полиграфпромышленности / Шліфер // Друкар. – 1927. – №6. – С. 3.

529. Штоке Г. До реорганізації Держтехвидав / Г. Штоке // Радянський книгар. – 1931. – №34. – С. 5-6.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури, збірники статей

530. А було це так...: Згадують журналісти-ветерани. Вип. 2 / [упоряд. Г. І. Вартанов]. – К.: Політвидав України, 1983. – 308 с.
531. Агуф М. Печать УССР (1917-1932 гг.) / М. Агуф. – Х.: Укрґоснацменіздат, 1932. – 178 с.
532. Агуф М. Книгу в маси / М. Агуф, М. Коваль. – Харків, Книжкова палата УРСР, 1965. – 230 с.
533. Афанасьєв В.В. Політико-освітня робота на Україні в роки відбудови народного господарства (1925-1928 рр.) / В.В. Афанасьєв, В.А. Ветров, С.А. Канавенко // Учені записки Харківського державного бібліотечного інституту. – Х., 1960. – С. 97-131.
534. Ашаренкова Н.Г. Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20-30 рр. ХХ ст.) / Н.Г. Ашаренкова // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: збірник наукових статей. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 93-101.
535. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху; Львівська комерційна академія / С.Г. Бабенко. – Львів, Інститут українознавства НАН України, 1996. – 412 с.
536. Бабенко С.Г. Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти [Збірник наукових статей]. – К.: Ред. газети «Вісті Укооспілки». Т-во України. 1996. – 388 с.
537. Баренбаум И.Е. История книги: Учебное пособие. – 2-е издание переработанное / И.Е. Баренбаум. – М.: Книга, 1984. – 248 с.
538. Батюх В. Політична цензура 1920-х – 1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення / В. Батюх // Український історичний збірник. – Вип. 9, 2006. – С. 211-222.
539. Білозуб В. Розвиток видавничої справи в республіці / В. Білозуб // Українська радянська культура: Зб. статей. –К., 1957. – С. 215.

540. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Т. 1.: Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999. – 448 с.
541. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953. / А.В. Блюм – С.П., 2000. – 312 с.
542. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Видання 3-тє, виправлене, доповнене / О.Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2005. – 688 с.
543. Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до ХХ ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 386 с.
544. Буряк Л.І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи / Л.І. Буряк. – К.: Національна академія управління, 2010. – 368 с.
545. Видавництво «Радянський письменник» 1933-1983. / [Упорядник В.Я. П'янов]. – К.: Радянський письменник, 1983. – 278 с.
546. Видавництво «Український робітник». Каталог. – Х., 1924. – 110 с.
547. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша третина ХХ ст.): [навч. посіб. / за ред. Н. Зелінської]. – Львів: Світ, 2003. – 612 с.
548. Видавнича справа, поліграфія та книжкова торгівля на Україні (1917-1963). Бібліографічний покажчик [відп. ред. В.М. Скачков]. Х., ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1964. – 149 с.
549. Газети Радянської України 1926-1929 рр. у фондах ЦНБ АН УРСР: Каталог / [упоряд. Л. Пахуча, О. Лук'янчук, І. Сіра]. – К., 1985. – 305 с.
550. Говоров А.А. История книжной торговли в СССР: Учебное пособие для вузов по специальности «Книговедение и организация книжной торговли» / А.А. Говоров. – М.: «Книга», 1976. – 399 с.
551. Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин / П. Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 366 с.
552. Горчева А.Ю. Пресса Гулага (1918-1955) / А.Ю. Горчева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 152 с.
553. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т.М. Горяева – М., 2002. – 400 с.

554. Горяева Т.М. Советская политическая цензура (История, деятельность, структура) / Т.М. Горяева // Исключить всякие воспоминания... Очерки истории советской цензуры. – М., 1995. – С. 13-64.
555. Гречанко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія / В.А. Гречанко, О.Н. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
556. Гринько Г. Відчит Народного Комісаріату Освіти VI-у Всеукраїнському з'їздові Рад / Г. Гринько. – Х., 1921. – С. 35.
557. Ерст Федір. Григорій Нарбут та нова українська книга / Федір Ерст : Український науковий інститут книгознавства. – К., 1927. – 35 с.
558. Животко А.П. Історія української преси / А.П. Животко [упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
559. З історії книги на Україні / [Відповід. ред. С.К. Рудянський]. – К.: Наукова думка, 1978. – 113 с.
560. Ігнатієнко В. Українська преса: 1816-1923 / В. Ігнатенко. – Харків: ДВУ, 1926. – 76 с.
561. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 520 с.
562. Історія партійно-радянської преси України. – К.: Політвидав, 1989. – 304 с.
563. Касьянов Г.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
564. Ківшар Т.І. Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). / Т.І. Ківшар. – К.: Логос, 1996. – 344 с.
565. Книга і друкарство на Україні / [За ред. П.М. Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
566. Книгоиздательство в СССР: 1917-1964. – М.: Наука, 1964. – 283 с.
567. Книгоспілка. Каталог українських книжок. – Харків-Київ, Книгоспілка, 1925. – 64 с.
568. Книгу на службу культурній революції. – Х.: Пролетарій, 1929. – с.56.

569. Козаченко А. Десять років книжкової продукції Радянської України: Історико-статистичний нарис / А. Козаченко – Х.: ДВУ, 1929. – 44 с.
570. Козаченко А. Минуле книги на Україні: історичний нарис / А. Козаченко. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 99 с.
571. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) : Навчальний посібник / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
572. Колосова Н.Ф. Видання технічної літератури на Україні (1917-1940). Конспект лекцій для студентів-заочників / Н.Ф. Колосова. – Вип.1. – Х., 1970. – 57 с.
573. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія). / В.П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
574. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко [пер. з англ.] – К.: Основи, 1997.– 423 с.
575. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920-1923 рр.). Історичні зошити / О.А. Кручек – К., 1996. – 46 с.
576. Кульчицький С.В. Між двома світовими війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К., 1999. – 336 с.
577. Левчук О.М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні / О.М. Левчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 182 с.
578. Лотоцький О. Українська книга / Виставка книжкової культури при міжнародному з'їзді бібліотекарів і приятелів в Празі / О. Лотоцький. – Прага, 1926. – 13 с.
579. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: Навчальний посібник. / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко – К.: Товариство «Знання», КОО, 2003. – 450 с.
580. Малыхин Н.Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР./ Н.Г. Малыхин. – М., 1965. – 448 с.
581. Машталір Р. М. Розвиток поліграфії на Україні/ Р.М. Машталір. – Львів: Вища школа. Вид. при ЛДУ, 1974. – 188 с.
582. Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції / Ю. Меженко. – К., 1928. – 32 с.

583. Молодчиков О.В. Книга і преса [Україна. Фотонарис.] / О.В. Молодчиков. – К., 1967. – 32 с.
584. Молодчиков О.В. Книга радянської України / О.В. Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
585. Молодчиков О.В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917-1960 гг.) / О.В. Молодчиков. – Книга: исследования и материалы, 1961, вып. 5. – с. 57-88.
586. Назаров А.И. Книга в советском обществе. Очерки истории книгоиздательского дела в СССР. / А.И. Назаров. – М., 1964. – 261 с.
587. Назаров А.И. Октябрь и книга. Создание советских издательств и формирование массового читателя 1917-1923 / А.И. Назаров. – М., 1968. – 386 с.
588. Назаров А.И. Очерки истории книгоиздательского дела в СССР / А.И. Назаров. – М., 1952. – 343 с.
589. Нечаєв М. Книжка та її покупець на селі / М. Нечаєв. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1929. – 50 с.
590. Ніколишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес: Публічні рефлексії / С. Ніколишин. – Б. м.: На чужині, 1947. – 119 с.
591. Овдієнко О.П. Книжкове мистецтво на Україні / О.П. Овдієнко – Л., 1974. – 22 с.
592. Пакуль Н. Книга: Исторический очерк / Н. Пакуль. – Х.: Главполитпросвет УССР. – 1923. – 131 с.
593. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы / А.И. Подгорнова. – М.: Наука, 1984. – 109 с.
594. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.
595. Радченко С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б)У в 1918-1925 гг. / С. Радченко. – К., 1989. – 337 с.
596. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки [передмова П.Т.Тронько]; Інститут історії України НАН України/ О.П. Реєнт. – К.: Пошуково-видавниче

- агентство «Книга пам'яті України»: Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 349 с.
597. Рудь М.П. З історії політичної і соціально-економічної літератури / М.П. Рудь // З історії книги на Україні [відп. ред. С.К. Гутянський]. – К., 1978. – с. 39-51.
598. Сабашников М.В. Воспоминания / [Вступ. ст. Е.И. Осетрова; примеч. и краткий коммент. указ. имен В.Г. Уткова]. – 2-е изд., доп. / М.В. Сабашников. – М.: Книга, 1988. – 512 с.
599. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. ХХ ст.) / С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 565 с.
600. Семчишин М. Тисяча років української культури. / М. Семчишин – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс». – 550 с.
601. Сенченко М.І. Книжкова палата України 1919-1999: Історія і сьогодення / М.І. Сенченко. – К., 1999. – 159 с.
602. Скрипник Т.А. Издательство ЦК КП(б)У «Пролетарий» / Т.А. Скрипник // Книга: исследования и материалы. – вып. 6. – М., 1962. – С. 52-57.
603. Скрипник Т.О. Книжкові видавництва радянської України у відбудовний період (1921-1925 рр.) / Т.О. Скрипник // Учені записки Харківського бібліотечного інституту. Вип. 4. – Х., 1960. – С. 107-133.
604. Скрипник Т.О. Становлення видавничої системи в Українській РСР / Т.О. Скрипник // Теорія та історія радянської книги на Україні [зб. наук. праць]. – К., 1983. – С. 66-82.
605. Смолич Ю. Мої сучасники / Ю. Смолич. – К.: Радянський письменник, 1978. – 376 с.
606. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації // В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
607. Солодовник В. Газета. / В. Солодовник // Нариси популярної культури. – К., 1998. – С. 6-88.
608. Солодовник В. Журнал. / В. Солодовник // Нариси популярної культури. – К., 1998. – С. 189-215.

609. Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр. / Т.А. Стоян. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. – 480 с.
610. Теорія та історія радянської книги на Україні: [зб. наук. праць / ред. кол. Б.П. Ковалевський (від. ред.) та ін.]. – К., 1983. – 151 с.
611. Тимошик М. Її величність книга. Історія видавничої справи Київського університету ім. Т.Г. Шевченка 1834-1999. / М. Тимошик. – К., 1999. – 306 с.
612. Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця: Практичний посібник / М. Тимошик. – Київ: Наша культура і наука, 2005.– 560 с.– (Б-ка видавця, редактора, автора).
613. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.) / О.О. Федотова / НАН України Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Курбаса. – К.: Парлам. в-во, 2009. – 350 с.
614. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция. / С.А. Федюкин – М.: Издательство политической литературы, 1983. – 283 с.
615. Хвиля А. До розв'язання національного питання на Україні / А. Хвиля. – Харків: Партвидав, 1930. – 61 с.
616. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України: Путівник / [авт.-упорядник М. Крячок]. – К.: Держкомітет архівів України, 2003. – Вип.1. – 554 с.
617. Шаповал Ю. І. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
618. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900-1914): стан і статус / Ю. Шевельов. – Мюнхен, 1987. – 215 с.
619. Шевчук В.П. Історія української державності: курс лекцій / В.П. Шевчук В.П., М.Г.Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
620. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. / Г.М. Шевчук – К., 1963. – 435 с.
621. Штернгарц М.З. Книжная торговля за рубежом / М.З. Штернгарц. – М.: Издательство Центросоюза, 1958. – 64 с.

622. 400 лет русского книгопечатания 1564-1964. – М., «Наука», 1964. – 583 с.

5. Дисертації, автореферати

623. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І.Б. Автушенко. – К., 2001. – 17 с.
624. Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2001. – 198 с.
625. Каракоз О.О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917-1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.08. «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / О.О. Каракоз. – К., 2006. – 25 с.
626. Ківшар Т.І. Український книжковий рух: книговидання та книгопоширення (1917-1923 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук: 07.00.08. «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство»/ Ківшар Таїсія Іванівна. К.,1996. – 46 с.
627. Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06. «Історія громадських рухів і політичних партій» / В.К. Кізюн – К., 1994. – 25 с.
628. Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / В.К. Кізюн. – К., 1994. – 206 с.
629. Коваль Т.В. Журнали України 1917-1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського як історико-книгознавче джерело: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08. «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» / Коваль Тетяна Володимирівна – К., 1998. – 17 с.

630. Коляструк О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Коляструк Ольга Анатоліївна. – К., 2003. – 275 с.
631. Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922-1930 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Костик Євген Петрович. – П.-Хм., 2005. – 23 с.
632. Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922-1930 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Є.П.Костик. – П.-Хм., 2005. – 241 с.
633. Коцур В.П. Преса як джерело вивчення соціальних відносин на Україні в 1921-1925 рр. : дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / В.П. Коцур. – К.,1987. – 216 с.
634. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-1930-х років: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: спец. 07.00.06 / Коцур Віктор Петрович. – К.,1999. – 37 с.
635. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1919-1990 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук спец. 07.00.01 «Історія України» / Федотова Оксана Олегівна. – П.-Хм., 2009. – 33 с.
636. Яковлев О.В. Історико-культурологічні виміри книжкового друку в Україні у 20-ті роки ХХ століття: : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» /Яковлев Олександр Вікторович. – К., 2010. – 16 с.

6. Інтернет – ресурси

637. Асоціації художників Червоної України – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
638. Видавництво «Слово» – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.7val.com/wiki>.
639. Видавництво «Сяйво» – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

640. Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана – Режим доступу:
http://leksika.com.ua/12200411/legal/ukrayinska_entsiklopediya_imeni_m_p_bazhana_vidavnitstvo/Page-10
641. Видавництво «Час» – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
642. Видатний український бібліотекознавець Б.О. Борович (1883-1938): 3б. матеріалів / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка [Уклад.: А.О. Черевко, Т.Л. Кульшицька]. – Х., 2005. – 90 с. – Режим доступу: <http://korolenko.kharkov.com/24/htm>.
643. Грицак Е. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922) / Е. Грицак. – Режим доступу: <http://www.chytomo.com/rozdil/novyny>.
644. Епик Григорій Данилович – Режим доступу:
<http://www.ukrtvory.com.ua/epik.html>
645. Касяненко Євген Іванович (псевдоніми: Лаврик, О. Нитка) – Режим доступу:
http://pidruchniki.com.ua/kulturologiya/kasyanenko_yevgen_ivanovich_pseudonimi_lavrik_nitka.
646. «КОСМОС», видавництво – Режим доступу: http://histans.com/termin=Kosmos_Vidavnitstvo.
647. Нестеренко П.В. Видавничий і друкарський знак / П.В. Нестеренко // Наукові записки – Т. 22. – Ч. 1. – С. 133-138. – Режим доступу:
www.nbuv.gov.ua/.../30_nesterenko_pv.p
648. Становище Української журналістики в 20-х роках – Режим доступу: www.ferats.kiev.ua/download/.../253/.
649. Характерні риси української журналістики у 20-х роках двадцятого століття – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/12040>.
650. Яковлєв О.В. Особливості розвитку книговидавничої справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. / О.В. Яковлєв // Рукописна та книжкова спадщина України. – К.: НБУВ НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 355-361. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/.../rksu_2009_13_24.PD

ДОДАТКИ

Додаток А

Положення «Про роботу радянських, партійних, кооперативних і приватних видавництв» (1921 р.)

1. На території УСРР визнається допустимим, поряд з Державним видавництвом, що проводить видавничу культурно-просвітню роботу в державному масштабі, існування окремих радянських, партійних, кооперативних і приватних організацій, які ведуть вказану роботу частково або переслідують спеціальні відомчі завдання.

2. Без спеціального дозволу Всеукраїнського Державного Видавництва жодне з перехованих вище видавництв не може виникнути і приступити до роботи чи існувати як юридична особа.

3. Всі установи, організації, товариства або приватні особи, які бажають займатись видавничою діяльністю, зобов'язані подати про це заяву у Всеукрдержвидав з викладенням програми та напрямку майбутньої роботи і детальним видавничим планом на найближчий рік.

Примітка. Робота радянських видавництв не повинна виходити за межі інформаційного, організаційно-інструкційного і агітаційного матеріалу діяльності установи, яка організується в області даного відомства.

4. Стосовно перерахованих вище груп видавництв Всеукрдержвидаву надається право: а) затверджувати статут і загальний план роботи;

Примітка. Це не усуває необхідності їх реєстрації звичним шляхом через Відділи НКВС.

б) затверджувати і обмежувати конкретні видавничі плани;

в) досягати згоди з видавництвами стосовно прийому ними замовлень Всеукрдержвидаву на себе, за рахунок останнього;

г) видавати власним коштом видані раніше книги, які матимуть широкий державний інтерес і відповідатимуть за своїм змістом потребам Наркомпросу, сплачуючи авторам за прийняту книжку за відповідними тарифами оплати літературної праці;

Примітка. До категорії книг, вказаних вище входять: підручники, навчальні інструкції, навчальні посібники для різного роду освітніх позашкільних установ і для всіх ступенів та типів шкіл, не виключаючи університети та вищі технічні і професійні навчальні заклади.

д) призупиняти і зупиняти роботу видавництв в тому випадку, якщо вона носитиме спекулятивний характер.

5. Робота всіх видавництв (крім радянських) повинна здійснюватися без залучення загальнодержавних коштів і ресурсів, як то: паперу, матеріалів та ін.

Примітка. Виключення можуть бути лише у випадку договору між Всеукрдержвидавком та одним із вказаних підприємств стосовно відповідних видань.

* ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 11.

Додаток Б

Постанова Ради Народних Комісарів УСРР «Про приватні видавництва»,
прийнятої 18 жовтня 1921 року.

Радянські установи, партійні, професійні, кооперативні та приватні організації, а також приватні особи можуть займатись видавничою діяльністю дотримуючись наступних правил:

1. Для здійснення своєї видавничої діяльності видавець зобов'язаний:

- а) надати до Всевидаву план роботи видавництва для затвердження;
- б) брати дозвіл на кожне окреме видання в межах затверженого плану;
- в) надавати Всевидаву для розподілу між державними бібліотеками безкоштовно 100 примірників всіх видрукованих видань.

2. Створені з метою видавництва колективи, товариства і т.п. повинні зареєструвати свої статuti в органах НКВС.

3. Всевидав має право:

- а) видавати власним коштом книги, які видаються іншими видавництвами, що мають державний інтерес, здійснюючи це право не раніше як через рік з моменту випуску видавництвом відтворюваної книги, сплачуючи автору книги гонорар за існуючими тарифними ставками.

Примітка. Дана постанова не позбавляє права решту видавництв продовжувати видання книг поряд зі Всевидавом.

- б) передавати видавництвам виробництво окремих видань за особливою згодою;

- в) надавати у випадках, вказаних в пункті б, видавництвам аванси та ссуди грошима та матеріалами.

4. Радянські установи без дозволу Всевидаву можуть видавати лише матеріал інформаційного, організаційно-інструкційного, агітаційного та довідкового характеру.

*Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917-1941. – К., 1985. – с. 61-62.

Додаток В

Дані Наркомпросу УСРР про кількість видавництв в Україні станом на 1 квітня
1924 р.

Видавництва, губернії	державн і	партійні	професі йні	коопера тивні	приватні	всього
Харківська	11	4	-	2	3	20
Київська	7	8	-	2	5	22
Одеська	3	-	2	-	2	7
Єкатеринос.	3	2	1	-	-	6
Донецька	1	-	-	-	-	1
Полтавська	-	-	-	-	-	-
Чернігівська	-	-	-	-	-	-
Волинська	-	-	-	-	-	-
Подільська	-	-	-	-	-	-
Всього	25	14	3	4	10	56

*Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: Збірник документів і матеріалів / Укл. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1979. – с. 336;
Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов 1917-1941. – К., 1985. – С. 111.

Додаток Д
Продукція видавництв у 1923 році

Група	Кількість видавництв	Кількість назв	% до заг. к-сті назв	наклад	% до заг. накладу
Партійні	11	185	7,4	697750	7,8
Державні загальні	-	494	19,9	2079555	21,1
ДВУ з філіалами	86	299	12,0	3144822	1.
Відомчі	-	1019	41,0	918497	10,2
Професійні	13	72	2,9	172800	1,9
Кооперативні	8	246	9,9	1308920	14,5
Приватні укр.	18	173	6,9	679240	7,6
Приватні рос.	4				
Всього:	140	2488	100	9001584	100

*Меженко Ю. Українська книжка часів Великої революції / Ю. Меженко. – К., 1928. – С. 22.

Додаток Е

Продукція приватних видавництв

	1923/24 р.		1924/25 р.		1925/26 р.	
	назв	друк. аркушів	назв	друк. аркушів	назв	друк. аркушів
Всього	<u>108</u> 67	<u>507,7</u> 380,6	<u>141</u> 80	<u>784,2</u> 570,6	<u>318</u> 127	<u>1917,1</u> 940,7
Підручників	<u>13</u> 6	<u>65,2</u> 40,8	<u>7</u> -	<u>17,2</u> -	<u>19</u> 7	<u>158,3</u> 126,3
Масової літератури	<u>4</u> 2	<u>11,3</u> 8,3	<u>17</u> 7	<u>69,1</u> 36	<u>76</u> 59	<u>237,1</u> 191,6
Науково-методичної	<u>20</u> 18	<u>122,9</u> 96,8	<u>12</u> 5	<u>128,2</u> 96,9	<u>35</u> 11	<u>211,9</u> 88,2
Дитячої та юнацької літератури	-	-	-	-	<u>1</u> 1	<u>3,5</u> 3,5
Довідників	<u>26</u> 5	<u>71,9</u> 29,8	<u>22</u> 3	<u>85,6</u> 60	<u>53</u> 10	<u>311,1</u> 154,1
Художньої	<u>45</u> 36	<u>236,5</u> 205,1	<u>58</u> 19	<u>384,9</u> 196,5	<u>118</u> 43	<u>895,16</u> 468
Українською мовою	<u>59</u> 53	<u>308,9</u> 273,3	<u>72</u> 25	<u>457,4</u> 238,4	<u>137</u> 48	<u>989,4</u> 579,6
Російською мовою	<u>46</u> 12	<u>179,3</u> 70,9	<u>51</u> 19	<u>232,1</u> 153,1	<u>165</u> 65	<u>759,8</u> 443,5
Іншими мовами	<u>3</u> 2	<u>19,5</u> 16,5	-	-	<u>16</u> 1	<u>167,9</u> 63,8
По відношенню до загальної книжкової продукції УСРР в %	<u>3,5</u> 2,4	<u>4</u> 3	<u>3,1</u> 1,7	<u>3,6</u> 2,6	<u>6,4</u> 2,5	<u>7,9</u> 3,9
По відношенню до основних книжкових видавництв УСРР в %	<u>15,6</u> 9,7	<u>12,3</u> 7,5	<u>7,5</u> 4,2	<u>8</u> 5,9	<u>15,6</u> 6,2	<u>17,3</u> 8,5

Примітка: чисельник визначає продукцію приватних видавництв з «Рухом» та авторськими видавництвами, знаменник – без них.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, арк.221.

Додаток Ж

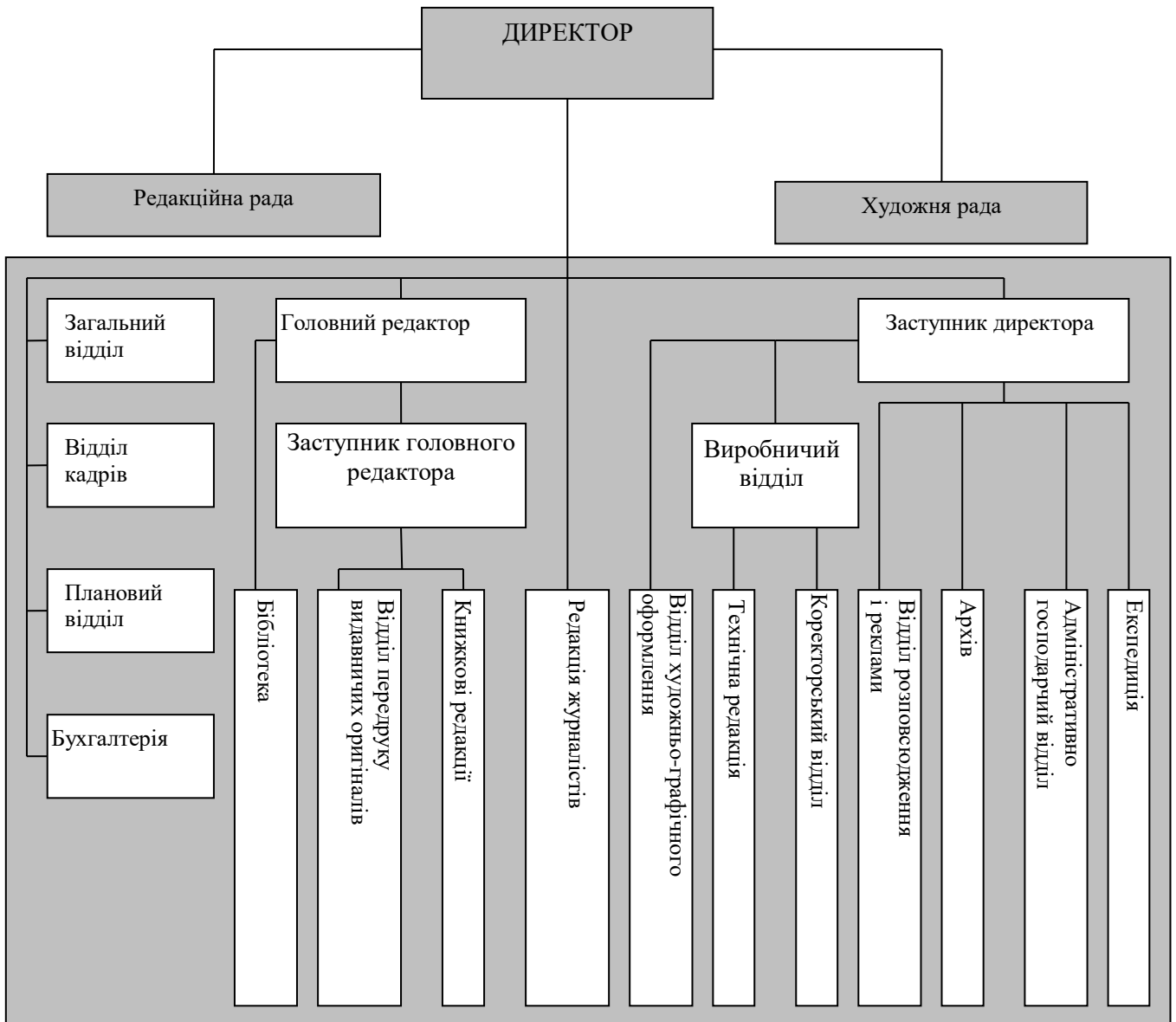
Питома вага групи приватних видавництв в загальній книжковій продукції
УСРР

	1923/24 р.			1924/25 р.			1925/26 р.			1926/27 р.		
	назв	друк.	тираж	назв	друк.	тираж	назв	друк.	тираж	назв	друк.	тираж
Загальна продукція видавництв	2757	12420	14665998	4508	21378	33773979	4970	24071	30193101	5008	24371	27108000
Продукція приватних видавництв	108	507	488038	141	781	867850	318	1917	1756366	558	2509	4723000
Співвідношен ня	3,87	4,1	3,33	3,2	3,6	2,6	6,39	7,9	5,81	11	10,2	17,9

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2695, арк. 20.

Додаток 3

Традиційна (радянська) структура середнього видавництва

*Тимошик М. Книга для автора, редактора, видавця: Практичний посібник. / М. Тимошик – Київ: Наша культура і наука, 2005. – с. 53 – (Б-ка видавця, редактора, автора).

Додаток И

Баланс видавництва «Рух» 1926/1927 операційний рік

Актив	Баланс на 1 жовтня 1926 р.	Обороти за 1926/27 р.		Баланс на 1 жовтня 1927 р.
		Дебет	Кредит	
I. Грошові кошти				
Каса.....	1899	576743	577900	741
Поточні рахунки.....	2055	237519	236973	2602
II. Паї та цінні папери				
Паї в інших установах.....	7981	668	201	8449
Цінні папери.....	200	-	-	200
III. Майно				
Майно рухоме.....	879	631	34	1476
IV. Крам та матеріали				
Крам книгарні.....	15433	110356	104008	21781
Канцприладдя.....	63036	142264	145159	60142
Власні видання на склепі.....	40415	182674	157132	65958
Крам, зданий на комісію.....	1238	31390	16590	16039
Матеріали.....	13368	44963	14872	13459
V. Дебітори				
Установи та особи.....	18463	258115	259408	27454
Службовці.....	894	21024	22153	770
VI. Векселі				
Векселі до одержання.....	4664	136646	126932	14378
Векселі в учоті.....	21426	92768	90483	23712
VII. Видавництво.....	2520	125778	126632	1667
VIII. Виробництво.....	106	41646	41753	-
IX. Різні активи				
Представництво.....	1496	6951	8447	-
Підвідчитні особи.....	-	-	-	-
Перехідні суми.....	-	108	-	108
Накладні плати.....	8	2807	2730	85
X. Результати				
Видатки організаційні.....	-	23404	23404	-
Видатки операційні.....	-	37513	37513	-
Видатки на 1927/28 р.....	-	573	-	573
	196089		-	259599
XI. Внутрішні розрахунки				
Правління з канцвідділом.....	52239	141838	151779	42298
Баланс	248329			301897
Пасив	Баланс на 1 жовтня 1926 р.	Обороти за 1926/27 р.		Баланс на 1 жовтня 1927 р.
		Дебет	Кредит	
I. Капітали				
Пайовий капітал.....	4239	500	1818	5558
Оборотний капітал.....	16587	-	29763	46351
Запасний капітал.....	1876	-	5763	7639
Фонди.....	10000	10000	-	-
II. Позики				
Позики та ссуди.....	6367	17536	11169	-
Облік векселів.....	21426	90483	92768	23712

III. Кредитори				
Установи та особи.....	33495	292696	282137	33221
Комітенти.....	772	222	570	1120
Службовці.....	-	-	-	1005
IV. Векселі				
Векселі видатні.....	51279	160626	161987	52640
V. Націнки та знижки				
Націнки на канцприладдя.....	10729	35370	35910	11269
Знижки на крам книгарні,.....	9038	48148	49169	10059
VI. Різні пасиви				
Підвідчитні особи.....	-	-	-	-
Перехідні суми.....	1076	13688	14417	1806
VII. Результати				
Продаж краму.....	-	295649	295649	-
Прибутки.....	-	71456	71456	-
Доходи та збитки.....	-	36495	101710	65215
Прибутки 1925/26 р.....	29199	29199	-	-
	196089	-	-	259599
VIII. Внутрішні розрахунки				
Канцвідділу з Правлінням.....	52239	151779	141838	42298
Баланс	2483329	3470244	34700244	301897

*Звіт кооперативного видавництва «Рух» за 1926-1927 рік. – Х., 1927. – с. 5.

Додаток К

Витрати видавництва «Рух» у 1925-1927 рр.

	1925/1926 р.	% до номіналу	1926/1927 р.	% до номіналу
Авторський гонорар	1879235	8,7	3603775	11,6
Поліграфічні витрати	2800065	12,9	4072545	13,1
Папір	1951115	9	3414780	11
Організаційні	1116522	5,6	1572119	5,1
Всього	7746937	35,9	12663219	40,8
Номінал	215750		309650	

*Звіт кооперативного видавництва «Рух» за 1926-1927 рік. – Х., 1927. – с. 5.

Додаток Л

Книжкова продукція окремих видавництв у 1928/29 році.

	Кількість назв	Тираж у тис.	Відбитки у тис.	Прямі витрати у тис. крб.	Номінальна вартість у тис. крб.	Коефіцієнт
1. ДВУ	1140	17473	157728	3771,6	8911,6	2,36
2. «Пролетарий»	339	4000	22843	709,7	1664,1	2,34
3. «Книгоспілка»	392	3677	21617	593,8	1393,8	2,35
4. «Укр. Робітник»	242	2801	12343	295,1	678,7	2,30
5. «Рад. селянин»	375	5139	12003	287,4	668,0	2,32
6. Центрвидав	231	1286	7183	278,1	638,6	2,30
7. «Культура»	213	4063	6716	265,2	695,3	2,62
8. «Рух»	86	470	4012	221,0	551,0	2,49
9. Юрвидав	97	650	3333	164,1	379,0	2,30
10. «Наукова думка»	137	1356	2579	130,1	378,9	2,91
11. «Культур-Ліга»	53	243	2547	102,2	247,2	2,42
12. ДВ. АМСРР	48	121	713	51,9	92,4	1,78
13. «Плужанин»	35	208	323	20,5	53,9	2,63
Разом по держ., кооп. та гром. видавництвах	3388	41487	253940	6890,6	16352,5	2,37
14. Уніздат	40	213	1892	140,9	476,5	3,39
15. «Час»	26	117	1140	51,9	149,8	2,89
16. «Сяйво»	44	278	1261	90	225,7	2,50
Разом приватні видавництва	110	608	4293	282,8	855	3,01
Всього	3498	42095	258233	7173,4	17204,5	2,40

*Фідельман Б. Українські книжкові видавництва в 1928/29 році./ Б. Фідельман

// Радянський книгар. – 1930. – №13-14. – С. 9.

Додаток М

Зведений промфінплан видавництв України на 1929/30 рік.

Видавництва	К-сть назв	Друк. арк.	Тираж у тис.	Прямі витрати			
				Автор. гонорар	Папір	Поліграфія	Разом
ДВУ	1299	10900	27940	1815,8	2231,8	2536,4	6584
Книгоспілка	1460	5902	15468	509,6	387	566	1462,6
Пролетарій	669	3595	10230	361,4	370,8	533,4	1265,6
Радянський Селянин	653	1985	16710	266	415,8	468,4	1150,2
Український Робітник	595	1434	9175	159,5	185,2	240,7	585,4
Центрвидав	358	1664	2348	138,9	127	247,6	513,5
Наукова Думка	419	1058	5703	120,9	133,9	192,3	447,1
Юрвидав	113	865	814	80,5	58,3	115	253,8
Культура	575	446	14600	108,7	215,5	492,5	816,7
Разом по 1-й групі видавництв	6141	27849	102988	3561,3	4125,3	5392,3	13078,9
Держвидав АМСРР	118	458	283	42	14,2	44	100,2
Культур-Ліга	117	830	585	60,3	43,1	73,8	177,2
Рух	159	1318	632	129,4	77,3	149,8	356,5
ЦСУ	118	791	217	32,9	25,6	117,8	176,3
НКФін	33	244	282	28,3	18,1	37,8	84,2
Держтрудвидав	184	494	1415	70,5	65	54,8	190,3
БІП	240	276	2626	25,7	34,8	43,5	104
Фізкультура	105	300	525	33	26,3	36	95,3
Плужанин	95	250	529	32,2	19,7	35	87,9
Разом по 2-й групі видавництв	1169	4961	7094	455,3	324,1	592,5	1371,9
Уніздат	62	315	377	29,1	35	92,5	156,6
Час	37	300	185	18	18	42	78
Сяйво	40	309	186	35,3	27,8	41,2	104,3
Разом по 3-й групі видавництв	139	924	748	82,4	80,8	175,7	338,9
Разом по 21 видавництву	7449	33734	110830	4099	4530,2	6160,5	14789,7
Разом по не планованим видавництвам	186	2766	470	332	104,1	237,2	673,3
Разом по Україні	7636	36500	111300	4431	4634,3	6397,7	15463

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3104, арк. 17.

Додаток Н

Розрахунки прожиткового мінімуму Укрполіграфвідділу за ринковою вартістю
в Харкові станом на 1 травня 1921 року.

Основні витрати на місяць	
Продукти	вартість в карбованцях
60 фунтів хліба	72000
1 фунт сахару	8000
5 фунтів крупів	7500
5 фунтів м'яса та риби	15000
$\frac{3}{4}$ фунту жирів	9000
20 фунтів – овочі	5000
1 $\frac{1}{2}$ фунту солі	1500
$\frac{1}{4}$ фунту мила	1250
2 коробки сірників	500
$\frac{1}{2}$ фунту кави	1000
$\frac{1}{2}$ фунту табаку	10000
Всього	130 750 крб.
Додаткові витрати на місяць	
Продукти	вартість в карбованцях
60 фунтів картоплі	30000
1 фунт сахару	8000
1 фунт жирів	12000
$\frac{1}{2}$ фунту чаю (сурогат)	3000
2 фунти мила для прання	10000
2 фунти керосину	1600
20 пудів дров	40000
На ремонт взуття	15000
На ремонт білизни (нитки, голки)	10000
На квартирні витрати (прибирання)	5000
Всього	134 600 крб.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 638, арк. 31.

Додаток П

Розрахунки прожиткового мінімуму Харківського Губполіграфвідділу за ринковою вартістю в Харкові станом на 1 травня 1921 року.

Основні витрати на місяць	
Продукти	вартість в карбованцях
60 фунтів хліба	72000
1 фунт сахару	8000
5 фунтів крупів	7500
5 фунтів м'яса та риби	15000
$\frac{3}{4}$ фунту жирів	9000
20 фунтів – овочі	5000
1 $\frac{1}{2}$ фунту солі	1500
$\frac{1}{4}$ фунту мила	1200
2 коробки сірників	500
$\frac{1}{2}$ фунту кави	1000
$\frac{1}{2}$ фунту табаку	10000
Всього	130 700 крб.
Додаткові витрати на місяць	
Продукти	вартість в карбованцях
60 фунтів картоплі	30000
1 фунт сахару	8000
1 фунт жирів	12000
$\frac{1}{2}$ фунту чаю (сурогат)	3000
2 фунти мила для прання	9600
2 фунти керосину	1600
20 пудів дров	40000
На ремонт взуття	5000
На ремонт білизни (нитки, голки)	5000
На квартирні витрати (прибирання)	3000
Всього	117 200 крб.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 638, арк. 35.

Додаток Р

Положення «Про єдиний план розподілу творів друку на території УСРР»
(1921 р.)

1. Розподіл та поширення творів друку, виданих і тих, що видаються в порядку виконання Головвидаву, як Всеукрвидавом чи Держвидавом РРФСР, так і приватними видавництвами складає виняткову монополію Всеукрвидаву.

2. Так само, націоналізовані книжкові запаси колишніх приватних власників розподіляються виключно Всеукрвидавом.

3. Видання приватних і кооперативних видавництв, які не мали стосунку до видавництва Держплану, надходять у вільний обіг, але Всеукрвидав має право, при потребі стягувати потрібні книжки за собівартостю.

4. Приватні або кооперативні книжкові підприємства до цього часу не націоналізовані, підпорядковані правилам, вказаним в п.3.

5. Приватні або кооперативні книжкові підприємства, можуть відкриватися заново тільки з дозволу Всеукрвидаву та його обласних і губернських відділів на місцях, на які взагалі покладалася контроль над приватними (не державними) книжковими підприємствами.

6. Всеукрвидав або його обласні чи губернські відділення на місцях мають право закривати ті важливі підприємства, діяльність яких буде визнана спекулятивною чи шкідливою для державних інтересів.

Примітка. Закриття книжкових підприємств на місцях губвидавами можливе тільки з дозволу Всеукрвидаву.

7. Всі книжкові склади радянських чи військових установ переходять в розпорядження Всеукрвидаву.

Примітка. П.7 не поширюється на книжкові запаси партійних та професійних організацій.

8. Книги відпускаються Всеукрвидавом тільки за плату.

9. Підручники та навчальні посібники, агітаційна, політична, сільськогосподарська, науково-технічна література, художня класика, а також дитяча і педагогічна література бронюється за державними установами і поширюється Центральною Розподільною Комісією.

10, Державні установи, партійні і професійні організації повинні кожні 2 місяці подавати заявки на потрібну їм літературу, які йдуть на розгляд і затвердження Центральною Розподільною Комісією.

11. Література, що залишається вільною після затвердження Центральною Розподільною Комісією розподілу поданих заявок та література не вказана у п.10 поступає у вільний обіг, відпускається виключно за готівковий розрахунок, тільки радянським установам, партійним, професійним і кооперативним організаціям та взагалі культурно-просвітнім об'єднанням.

Примітка. Книги, які відпускаються відомствам по заявкам, оплачуються останніми за рахунками Всевидаву шляхом перерахунку прямими асигнуваннями на кредит останніх і бронюються за Всевидавом. Для реалізації останніх положень зацікавленим відомствам та установам належить в найкоротший термін використати відповідні їм кредити.

12. У зв'язку з цим доручається Всеукраїдаву негайно створити комісію з розцінки і переоцінки книг.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 749, арк. 3.

Додаток С

Представництва українських видавництв в Москві в 1925/26 р.

Видавництва	Штат	Витрати	Заг. обіг з продажу своїх видань	Обіг по Москві	Відсоток (%)
ДВУ	7	24600	3572000	48800	1,2
«Пролетарій»	12	67000	920000	260000	28
«Український робітник»	6	34200	354000	10700	3
«Книгоспілка»	8	47200	708000	24100	3
«Юрвидав»	4	35200	476104	25800	5,4
«Наукова думка»	3	700	-	65000	-
Всього	40	208900		375900	

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2493, арк.12, 12 зв.

Додаток Т

Продукція україно-американського видавничого товариства з обмеженою відповідальністю «Космос» в Берліні

1. К.Маркс. Заробітна плата, ціна й зиск. Пер. О. Бондаренка, за редакцією Г. Петренка, 1923 р.
2. К.Маркс. Злидні філософії. Переклад С. Вікула, 1923 р.
3. К.Маркс. До критики політичної економії. Переклад М.В. Порша, за ред. Евг. Касяненка, 1924 р.
4. К.Маркс Горожанська війна у Франції, 1924 р.
5. Ф.Енгельс. Анти-Дюрінг, 1924 р.
6. Ф.Енгельс. Людвіг Фаєрбах, 1924 р.
7. Ф.Енгельс. Революція і контрреволюція в Німеччині, 1924 р.
8. О.Ауссем. Історія боротьби праці за визволення. Ч. 1: До наукового соціалізму, 1923 р.
9. О.Ауссем. Комунізм: Історія. Ч. 1, 1924 р.
10. А.Богданов. Червона Зоря: Утопія. Друге, переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстр. Ів. Бабія, 1922 р.
11. А.Богданов. Інженір Менні, 1924 р.
12. М.Бухарін. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної, 1923 р.
13. Б.Горєв. Матеріялізм – філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за ред. Евг. Касяненка, 1923 р.
14. С. Пилипенко. Євангелля часу, 1924 р.
15. А.Річицький. Тарас Шевченко в світлі епохи: Публіцистична розвідка, 1923 р.
16. Ю.Стеклов. Карл Маркс, його життя і діяльність, 1922 р.
17. Л.Троцький. Тероризм і комунізм. Авторизований переклад, 1923 р.
18. Дж. Лондон. Залізна п'ята. Переклад Ост. Нитки. Друге перекл. Видання з малюн. Ів. Бабія, 1924 р.
19. Е.Мюзам. Юда: Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за ред. О. Нитки, 1923 р.
20. Е.-Б.Сінклер. Джімі Гігінс, 1924 р.
21. Е.-Б.Сінклер. 100 %, 1924 р.
22. Е.-Б.Сінклер. Мене зовуть теслею, 1924 р.
23. Проф. О.Синявський. Порадник української мови, 1922 р.
24. В. Шопінський. Коли бунтуються раби. Драма, 1924 р.
25. Е. Толлер. Машиноборці. Драма, 1924 р.
26. Е. Гекель. Світові загадки, 1924 р.

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1775, арк. 40-43, 95-96, 123.

Додаток У
Розподіл виданої в Україні книжкової продукції за читацькими групами

Групи літератури за соціальним призначенням	1927/28 р.		1929 р.		1930 р.		1931 р.	
	Тираж у тис.	Питом а вага у %	Тираж у тис.	Пито ма вага у %	Тираж у тис.	Питом а вага у %	Тираж у тис.	Питом а вага у %
Дитяча	7947	23,3	7245	11,6	10702	8,6	5005	4,1
Юнацька	302	0,9	1135	1,8	2588	2,1	3105	2,5
Масова	11042	32,4	28804	46	73475	59,2	52891	43
Наукова	854	2,5	855	1,4	1090	0,9	1268	1
Підручники соц. вих.	6597	19,3	9046	14,5	12232	9,8	21345	17,4
Підручники профосвіти	1240	3,6	681	1,1	641	0,5	3675	3
Інші підручники			3796	6,1	7722	6,2	8694	7,1
Інші групи	6125	18	10961	17,5	15770	12,7	26941	21,94
Всього	34107		65523		124220		122852	
Групи літератури за змістом								
Політична	2380	7	5754	8,8	3173	10,6	14230	11,6
Соціально-економічна	4604	13,5	9814	15	34640	27,9	31622	25,7
Технічна	245	2,8	2126	3,3	4647	3,7	9195	7,5
Агротехнічна	1412	4,1	7861	12	34418	10,8	7966	6,5
Точні знання	1565	4,6	2980	4,5	7543	6,1	9698	7,9
Мовознавство	5220	15,3	8256	12,6	11175	9	13922	11,3
Красне письменство	13192	38,7	16052	24,5	26028	21	13846	11,3
Інші групи	4789	14	12680	19,3	13596	10,9	22373	18,2

*ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5299, арк. 12, 13.

Додаток Ф

Тематична структура книговидавничого репертуару ДВУ за 1922 р.

Назва	Кількість назв		Кількість друк. аркушів		Наклад, тис. примірників		% укр. розділів
	всього	укр.	всього	укр.	всього	укр.	
Соціально-економічна книга	55	5	591	26,5	484,5	31	6,4
Історія	13	6	136	112,2	243	205	84,4
Сільське господарство	16	15	143	116,5	154	148	97,4
Підручники	49	27	467	189,5	983	717	72,8
Природознавство та точні науки	42	11	228	40	336	212	63,4
Педагогіка і психологія	23	22	171	166,7	481	426	98,8
Історія літератури, белетристика, мистецтво	45	21	407	176,5	274,5	150	54,7
Дитяча книга	26	18	52	40,7	259	194	74,9
Медицина та ветеринарія	27	2	198	9,5	117	4	3,4
Бібліографія	4	3	28	14	18	13	72,2
Всього:	301	130	2421	893	3300	2100	63,6

*Радлев В. Некоторые итоги деятельности Госиздата Украины за 1922 год / В. Радлев // Книга. – 1923. – №1. – С. 23.

Додаток X

Загальний відсоток україномовних видань в друкованій продукції в УСРР в
1923 р.

	січень-червень	липень-жовтень	січень-грудень
За кількістю назв	18,2	24,9	30
За кількістю друк. арк.	17,7	21,3	27
За тиражем	20	22,4	36

*ЦДАГО України, ф. 1., оп. 20, спр. 1775, арк. 20.